This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

Google

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

CASPAR JANSZOON COOLHAES,

DE VOORLOOPER VAN ARMINIUS

EN DER

REMONSTRANTEN.

DOOR

H. C. ROGGE.

EERSTE DEEL.

AMSTERDAM,
Y. ROGGE.
1865.

CASPAR JANSZOON COOLHAES.

I.

CASPAR JANSZOON COOLHAES,

DE VOORLOOPER VAN ARMINIUS

EN DER

REMONSTRANTEN.

DOOR

H. C. ROGGE.

EERSTE DEEL.

NIEUWE UITGAVE.

AMSTERDAM,

Y. ROGGE.

1865.

Fructum studiorum viridem et adhuc dulcem promi decet, dum et veniae spes est, et paratus favor, et audere non dedecet; et si quid desit operi, supplet aetas; et si qua sunt dicta juveniliter, pro indole accipiuntur.

QUINCTILIANUS.

BX6197
C66R6
1865

AAN

de nagedachtenis van

YSBRAND ROGGE,

EN AAN

ARNOLDUS ABRAHAM STUART,

Predikant bij de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te *Amsterdam*,

WORDT DIT GESCHRIFT

uit kinderlijke liefde en dankbare hoogachting opgedragen door den

SCHRIJVER.

096

VOORREDE.

Niet zonder eenigen schroom heb ik de pen opgevat om nog een enkel woord tot inleiding te schrijven. Met lust en ijver heb ik dit werk aanvaard, met steeds klimmende ingenomenheid mijn onderzoek voortgezet. Doch nu ik gereed sta, de vrucht mijner studie aan anderen aan te bieden, nu vooral dringt zich de vraag aan mij op: welk zal haar lot zijn? Hoe het zijn zal, weet ik niet. Maar hiervan ben ik mij zelven bewust, dat dit boek, niettegenstaande al de blijken van onvolkomenheid, die het voor meer ervarenen dragen zal, toch ook zal getuigen van mijne liefde voor eene wetenschap, waaraan ik de krachten wil wijden, mij daartoe door God verleend. De beoefening der kerkgeschiedenis scheen mij toe, het meest met mijnen aanleg en mijne vermogens overeen te komen.

Voor het eerst waagde ik mij op dat gebied, toen door mijnen onvergetelijken leermeester ABRAHAM DES AMORIE VAN DER HOEVEN *mijne aandacht op* ARMINIUS *werd gevestigd. Een onderzoek naar het leven en de gevoelens van dien grooten godgeleerde — waarvan ik later de resultaten hoop mede te deelen — deed mij meer in het bijzonder kennis maken met de toestanden van zijnen tijd, de bronnen waaruit die waren voortgevloeid, en de gevolgen die daaruit later ontstonden. Mannen, die mij te voren geheel onbekend waren, werden voorwerpen mijner bijzondere studie. Zoo werd ik allengs ook gebragt tot een onderzoek naar de levensgeschiedenis van* CASPAR COOLHAES, *hetwelk mij toescheen onmisbaar te zijn voor eene juiste beoordeeling van het leven en den tijd van* ARMINIUS *en de latere Remonstranten.*

In mijne wetenschappelijke studiën wensch ik vooral mijne aandacht te vestigen op onze vaderlandsche kerkgeschiedenis. De tijd welke mij later zal resten van de vervulling eener bediening, die de heiligste keus mijns harten is en die ik niet aarzel met den apostel »eene voortreffelijke" te noemen, wil ik hiervoor ten beste geven. Aan gelegenheid tot onderzoek zal het mij niet ontbreken op een veld, dat nog zoo weinig bearbeid is. En dat juist deze studie zich inzonderheid gemakkelijk laat vereenigen met mijnen bij uitnemendheid practischen werkkring, ja mij daarvoor van groot nut zal zijn, hiervan houd ik mij volkomen overtuigd.

Mijn wensch is dus, de voetstappen te volgen van zoovele waardiger mannen, die mij op dit gebied zijn voorgegaan. En hier denk ik aan mijne hooggeachte leermeesters F. J. DOMELA NIEUWENHUIS *en* JOANNES TIDEMAN, *aan wie ik dankbaar erken veel verschuldigd te zijn. Vooral heb ik een woord van hartelijke dankzegging te brengen aan mijnen geliefden leermeester en vriend, den hoogleeraar* W. MOLL, *onder wiens toezigt dit werk aangevangen en voltooid is. Door hem werd mij de lust tot beoefening der kerkgeschiedenis in het algemeen en der vaderlandsche in het bijzonder ingeboezemd. Ik reken mij gelukkig, onder de leerlingen te behooren, die hij reeds gevormd heeft en — daartoe schenke God hem de krachten — nog vormen zal.*

Zou ik ten laatste uwer niet gedenken, waarde vriend! die met zoo veel belangstelling uwen kostbaren tijd ten beste hebt gegeven om mij behulpzaam te zijn? Gij hebt mij hierin een sprekend bewijs uwer edele vriendschap geschonken. Benevens eene warme dankzegging kan ik u daarvoor niets anders geven dan mijn hart.

En hiermede bied ik mijn letterarbeid allen belangstellenden ter lezing en beoordeeling aan. Ook op deze laatste

stel ik hoogen prijs. Iedere teregtwijzing zal mij hoogst welkom zijn, en mijnen ijver slechts te meer kunnen aanvuren. Het tweede of laatste deel van dit werk zal, indien Hij die mij tot hiertoe nabij was, mij ook verder de noodige krachten verleent, niet lang uitblijven.

DE SCHRIJVER.

Amsterdam, 30 April.

INHOUD.

Blz.

HOOFDSTUK I. . . . . 1.

Belang van ons onderzoek. — De voorgeschiedenis der Arminiaansche en Remonstrantsche twisten. — Oudste getuigenissen omtrent COOLHAES. — *Bronnen. — Plan van het werk.*

HOOFDSTUK II. . . . . 9.

COOLHAES' *geboorte en opvoeding. — Hij verlaat de roomsche kerk, en predikt het evangelie op verschillende plaatsen in Duitschland. — Zijn huwelijk. — Invoering der hervorming in Nederland, inzonderheid te Deventer omstreeks* 1566. — *Hij wordt aldaar beroepen. — Zijn verblijf tot in* 1567.

HOOFDSTUK III. . . . . 31.

COOLHAES' *verblijf in Duitschland. — Zijn wederkomst in Holland, beroep naar Gorcum en Leiden. — Zijn oordeel over den toestand der kerk. — De Dordsche synode in* 1574.

HOOFDSTUK IV. . . . . 42.

COOLHAES' *komst te Leiden. — Oprigting en inwijding der hoogeschool. — Zijne verhouding tot den kerkeraad en zijnen ambtgenoot* CORNELISZ. — *Veranderingen in de Leidsche gemeente ten opzigte der avondgebeden en lijkpredikatiën, van de viering van het kersfeest en van den doop. — Oneenigheden met* CORNELISZ. *en den kerkeraad.*

HOOFDSTUK V. . . . . 62.

Het gezag der overheid in kerkelijke zaken. — Leer van ZWINGLI, MUSCULUS, BULLINGER *en* GUALTHERUS. — *Gevoelen van den Leidschen magistraat.*

HOOFDSTUK VI. . . . . 87.

Begin der twisten tusschen de regering en den kerkeraad, tusschen COOLHAES *en* CORNELISZ. — *Verandering in de verkiezing van ouderlingen en diakenen. — Verklaringen van den kerkeraad. — Acten van de regering.*

Blz.

HOOFDSTUK VII. . . . . 105.

De scheuring. — De magistraat stelt nieuwe ouderlingen en diakenen aan en beroept een nieuwen predikant. — De bijstand van den prins en de staten wordt ingeroepen. — CORNELISZ. *afgezet. — Vergadering der predikanten te 's Hage.*

HOOFDSTUK VIII. . . . . 127.

De Justificatie, *haar schrijver, hare bestrijding en* COOLHAES' *oordeel.*

HOOFDSTUK IX. . . . . 137.

COOLHAES' Apologie.

HOOFDSTUK X. . . . . 167.

Gevolgen der twisten. — CORNELISZ. *houdt op te prediken. — Oneenigheden tusschen* COOLHAES, HESPE *en* HALLIUS. *— De beide eersten door de staten in hunne bediening geschorst.*

HOOFDSTUK XI. . . . . 182.

De magistraat zoekt andere leeraars in plaats van COOLHAES *en* HESPE *te beroepen. —* COOLHAES *geeft zijn* Breeder bericht *uit. —* IJSBRAND BALC *te Leiden. — Transactie door vier predikanten en vier overheidspersonen opgesteld.*

HOOFDSTUK XII. . . . . 187.

COOLHAES *op de synode te Middelburg* 1581.

HOOFDSTUK XIII. . . . . 204.

Handelingen der classen van Leiden, Delft, Haarlem en 's Gravenhage. — Nieuwe oneenigheden te Leiden. — LAMBERTUS DANAEUS. *— Vergadering te 's Gravenhage van afgevaardigden uit de staten. — Het besluit van de staten.*

HOOFDSTUK XIV. . . . . 218.

COOLHAES' *oordeel over de Haagsche vergadering. — Pogingen om hem tot schuldbekentenis te brengen. — De provinciale synode te Haarlem. —* COOLHAES' *excommunicatie, 25 Maart* 1582.

HOOFDSTUK XV. . . . . 231.

Oordeel van COOLHAES *en den Leidschen magistraat over al het gebeurde van de Middelburgsche synode tot aan de excommunicatie. — Het* Cort eenvoudich verhael *en de* Sendtbrief. *— De* Remonstrantie *en de* Antwoorde.

HOOFDSTUK I.

BELANG VAN ONS ONDERZOEK. — DE VOORGESCHIEDENIS DER ARMINIAANSCHE EN REMONSTRANTSCHE TWISTEN. — OUDSTE GETUIGENISSEN OMTRENT COOLHAES. — BRONNEN. — PLAN VAN HET WERK.

Wanneer wij aandachtig de geschiedenis onzer dagen aanschouwen, wanneer wij letten op de groote gebeurtenissen, die rondom ons plaats grijpen en zooveel groots en heerlijks in de toekomst voorspellen, hoe duister ook het heden nog zij, dan worden wij aangegrepen door een gevoel, niet ongelijk aan dat der voorloopers van de groote kerkhervorming. Dat toch onze tijd belangrijke punten van overeenkomst oplevert met het tijdperk der hervorming is reeds door velen opgemerkt. Hervorming in CHRISTUS' kerk, ja, haar zien wij te gemoet als de voortzetting der groote kerkhervorming, die vóór drie eeuwen is aangevangen, maar nog niet voleindigd werd, omdat er spraakverwarring ontstond. De woelingen der partijen, de afscheidingen en toenaderingen der kerkgenootschappen, de strijd tegen en de valsche opvattingen van het christendom, — dat alles en zooveel meer spelt ons een schoone toekomst, te schooner en voortreffelijker naarmate de toestanden waaruit zij geboren zal worden zorgwekkender zijn. De roeping die wij onder deze omstandigheden te vervullen hebben is deze: de behoeften onzer tijden op te sporen, ten einde zoo de juiste middelen te kiezen om die hervorming voor te bereiden en aanvankelijk te verwezenlijken.

Hoe die behoeften te leeren kennen, is geene gemakkelijk te beantwoorden vraag. Het heden toch is, op zich zelf beschouwd, onverklaarbaar, en alleen in betrekking tot het verledene is het te begrijpen. Ook die behoeften hebben zich ontwikkeld uit hetgeen vooraf is gegaan, en eerst door een naauwkeurig onderzoek naar haren oorsprong uit vroegere toestanden, zullen wij haar in aard en karakter leeren kennen. De beginselen der gebreken van onzen tijd moeten opgespoord worden, willen wij zeker zijn van den weg, langs welken wij die gebreken kunnen verhelpen. Eene grondige beoefening der geschiedenis is voor ons van het hoogste belang. Hij die een steen wil toebrengen tot de voltooijing van het groote hervormingsgebouw, moet terugkeeren tot het voorledene, niet om dit in oude vormen te doen herleven, maar om de waarheid, die onder dat stoffig kleed verborgen ligt, op te sporen en aan het licht te brengen.

Nederland heeft ten opzigte der vaderlandsche kerk aan ons een bijzonderen eisch. Dat ook dit gedeelte der algemeene christelijke kerk niet uitgesloten is van de bewegingen die in het groote geheel zich openbaren, zien wij dagelijks rondom ons bewaarheid. Willen wij krachtig medewerken tot die groote hervorming, dan is het ook onze roeping de hervorming zelve, de geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk te leeren kennen en begrijpen. Hoe zullen wij vaste hoop koesteren op de toekomst, indien wij onzeker zijn van het voorledene? De wijze waarop het licht der hervorming in ons vaderland is doorgebroken, de redenen waarom de nevelen van het bijgeloof zoo spoedig zijn opgetrokken, en de middelen waardoor men de waarheid, nog naauwelijks ontdekt, heeft weten te bewaren, de aard en de oorzaken der verschillen reeds bij de eerste vestiging der kerk, de betrekking der jeugdige kerk tot den even onvolwassen staat, — ziedaar reeds zooveel wat nog niet genoegzaam wordt begrepen, en nog dieper onderzocht

en in helderder licht gesteld moet worden. Op de toenmalige toestanden toch rusten de verschijnselen, die wij thans aanschouwen, en niet weinig is er, waarin de overeenkomst ons maar al te duidelijk in het oog springt. Voorzeker, menig gebrek in de tegenwoordige kerk kan verholpen, menige onjuiste beschouwing weêrlegd, menige valsche verhouding hersteld worden, zoo wij de eerste beginselen daarvan hebben begrepen. De geschiedenis onzer vaderlandsche kerk gedurende het einde der 16e en het begin der 17e eeuw bevat het juiste antwoord op zoovele vragen van onzen tijd, zoo wij slechts met ernst en aanhoudend willen vragen.

Onder de vele mannen, wier leven van hoog belang is voor de kennis van de Nederlandsche hervormde kerk op het einde der 16e en het begin der 17e eeuw, mag voorzeker CASPAR COOLHAES niet vergeten worden. Schijnbaar is zijne levensgeschiedenis niet zeer belangrijk; maar zij is weinig bekend, en ontleent eerst hare groote waarde aan haar verband met hetgeen later in de protestantsche kerk hier te lande heeft plaats gevonden. Het geschil tusschen ARMINIUS en GOMARUS beschouwen wij als het brandpunt van al wat onze vaderlandsche kerkgeschiedenis belangrijks bevat sedert het einde der 16e tot op de helft der 17e eeuw. Gelijk echter het gebeurde in de eerste tien jaren der 17e eeuw een allergewigtigsten invloed heeft gehad op al hetgeen er sedert in de protestantsche kerk is gedacht en geleerd en getwist, zoo heeft ook dit geschil eene voorgeschiedenis. Van hoog gewigt is het, op te sporen wat aan den strijd tusschen beide genoemde hoogleeraren is voorafgegaan, en hoe de botsing der beide gevoelens langzamerhand is voorbereid. De geheele strijd kan eigenlijk tot deze twee hoofdpunten teruggebragt worden: de vraag naar de onderlinge betrekking van kerk en staat, en die naar de betrekking tusschen Gods voorbeschikking en 's menschen vrijen wil.

Alle andere twistpunten zijn daaraan ondergeschikt of hangen er mede te zamen. Ook die beide hoofdpunten zijn weder niet geheel van elkander af te scheiden, maar staan met elkander in onmiddellijk verband. Nu eens mogt het eerste, dan weder het laatste meer op den voorgrond treden, maar waar verschil was in het een, stemde men ook in het ander niet zamen.

Onze oudste kerkgeschiedschrijvers hebben dan ook die voorgeschiedenis niet alleen als onmisbaar beschouwd, maar enkelen hunner zijn zelfs zeer uitvoerig in de behandeling daarvan. Zij geven ons zoowel een omstandig verhaal van al wat met DIRK VOLKERTSZ COORNHERT is voorgevallen, als eene naauwkeurige uiteenzetting der geschillen met enkele afzonderlijke predikanten, onder welke CORNELIS WIGGERTSZ te *Hoorn*, TACO SYBRANTS te *Medemblik*, HERMANNUS HERBERTS te *Dordrecht* en vooral CASPAR COOLHAES te *Leiden* behooren. Met dezen laatsten vangt BAUDART zijne kerkelijke en wereldlijke geschiedenis der *Nederlanden* aan. Hij stelt hem »onder eenige mannen, voor ettelijke jaren hier te lande opgestaan, die, uit het pausdom gekomen en in de groote schaarschheid van predikanten tot de kerkedienst aangenomen zijnde, de orde der kerk een tijd lang hebben verontrust, alzoo zij den zuurdeeg des pausdoms nog niet geheel hadden afgelegd, hebbende verscheiden zwarigheden gemaakt en onder 't volk gebragt, betreffende de praedestinatie en wat daarmede zamenhangt; die zich ook bezwaard vonden in het aannemen van de belijdenis der Nederlandsche kerk en in het onderschrijven en prediken van den Heidelbergschen catechismus." [1]) BRANDT heeft in zijne geschiedenis der hervorming veel omtrent hem opgeteekend; UYTENBOGAERT ruimde in zijne kerkgeschiedenis eene groote plaats voor hem in, terwijl

[1]) *Memorien ofte kort verhael der gedenckweerdichste zoo kerckelijcke als wereltlijcke geschiedenissen van Nederlandt. Arnhem* 1624. UYTENBOGAERT bestrijdt BAUDARTS oordeel over COOLHAES; TRIGLAND daarentegen verdedigt zijne uitspraak.

TRIGLAND zegt [2]), dat hij het verhaal betreffende COOLHAES met opzet wat breeder heeft uiteengezet om de navolgende redenen: »Ten eerste, omdat hij, COOLHAES, de eerste is, die de Nederlandsche gereformeerde kerk, toen zij uit de verdrukking van het kruis was verlost, openlijk heeft verontrust. Ten tweede, omdat hij dat gedaan heeft in 't zelfde subject, en op dezelfde wijze, als de hedendaagsche Remonstranten dat hebben gedaan, namelijk op het subject beide der leer en der kerkordening. Ten derde, omdat hij die leer gedreven heeft, die de Remonstranten eerst hebben gedreven, toen zij begonnen de gereformeerde kerk te beroeren, namelijk van den vrijen wil des menschen en de algemeene genade. Ten vierde, omdat men in hem denzelfden geest bespeurt, dien men onder al de voorgaande oneenigheden in de Remonstranten bespeurd heeft. Ten vijfde, omdat hij de kerkelijke vergaderingen veracht, en in eene zuiver kerkelijke zaak, namelijk aangaande de gezonde en schriftmatige leer, het synodaal oordeel verworpen, en de synode geweigerd heeft voor zijn regter te erkennen, even als na hem de Remonstranten hebben gedaan. Ten zesde, omdat hij, gelijk daarna de Remonstranten, den naam van een gereformeerd predikant heeft willen dragen, daar hij nogtans met de Gereformeerden niet van hetzelfde geloof en gevoelen was. Ten zevende, omdat uit dit verhaal blijkt, hoe geduldig, beleefd en voorzigtig de gereformeerde vergaderingen met hem hebben gehandeld. Ten achtste, omdat insgelijks daarin gezien kan worden, hoe genegen de hooge overheid is geweest, om de gereformeerde kerken te houden, en doen houden, in christelijken vrede, behoudens de eenigheid en zuiverheid der christelijke leer. Ten negende, wat eene goede correspondentie er te dien tijd is geweest tusschen de hooge overheden en de kerkelijke of synodale vergaderingen."

[2]) *Kerckelycke geschiedenissen*, bl. 188.

TRIGLAND noemde COOLHAES ook een voorlooper der Remonstranten. Als zoodanig wordt hij ook door anderen aangemerkt [3]), en was hij dit inderdaad in denzelfden zin als een JOHANNES ANASTASIUS VELUANUS [4]). Gemelde historieschrijver zegt later nog, dat de twist met COOLHAES »zeer na aan de remonstrantsche controversiën raakt." Over de waarheid van dit gezegde zullen wij later spreken; alleen deelen wij hier nog uit de pen van UYTENBOGAERT [5]) eene opmerking mede, om het belang van ons onderzoek ten opzigte van den strijd tusschen Remonstranten en Contra-remonstranten te doen uitkomen. Ten jare 1617 beweerden de Remonstranten in een vertoog aan de staten, dat hunne leer omtrent de voorbeschikking en den vrijen wil vroeger in ons vaderland zonder ergernis en stoornis was verkondigd. Hierop antwoordden de Contra-remonstranten in een tegenvertoog, dat de Remonstranten COOLHAES ongemerkt waren voorbijgegaan, omdat hij, om het leeren van hun gevoelen, door alle gereformeerde kerken van *Nederland* in eene nationale synode was veroordeeld. De Remonstranten verontschuldigden zich met te zeggen, dat zij niet regt wisten dat hun gevoelen met dat van COOLHAES overeenkwam, maar, voegden zij er bij, indien COOLHAES om niets

---

[3]) J. BARUETH (in de *historische voorrede* voor de *regtzinnige verklaring der Heidelb. catech.*) erkent COOLHAES in de eerste plaats onder de »woelgeesten tegen de catechismusleer, die al vroeg de voorloopers zijn geweest van de Remonstranten," G. ARNOLD (*historie der kerken en ketteren* Dl. III, bl. 113) zegt insgelijks dat hij met de Remonstranten van één gevoelen is geweest. GIESELER (*Lehrb. der Kirchengesch.* Bd. III, Abth. II, Th. I, S. 333) beschouwt als voorloopers en wegbereiders der Remonstranten vooreerst COORNHERT »welcher für Gewissensfreiheit und für Zurückführung der Dogmatik auf wenige wesentliche Punkte eiferte", en vervolgens COOLHAES »welcher die Rechte der weltliche Obrigkeit über die Kirche vertheidigte, die Calvinische Prädestination läugnete, und alle als Brüder anerkennen wollte, welche die christliche Grundwahrheiten annähmen."

[4]) *Kerkel. Archief verzameld door* N. C. KIST en W. MOLL. Dl. I. St. 1, bl. 105, 106 en 130, noot 1.

[5]) *Kerckelijcke historien*, bl. 214.

anders is veroordeeld geworden dan om zijne remonstrantsche gevoelens, dan is hij onregtvaardig afgezet, en Gods waarheid is veroordeeld in zijn persoon.

Ziedaar door den mond van verschillende geschiedschrijvers het belang van COOLHAES' levensgeschiedenis zeer juist uitgesproken. Hij leefde in den aanvang van den grooten strijd; hij was de eerste die aanleiding gaf tot nader onderzoek over de betrekking van kerk en staat; hij bragt voor de eerste maal de leer der voorbeschikking ernstig ter sprake. Zijne oneenigheden met den Leidschen kerkeraad, zijne verklaringen voor en onderhandelingen met de verschillende synoden, zijne verhouding tot de burgerlijke overheden, dat alles is van hoog belang tot beantwoording van zoo vele vragen, die onwillekeurig bij ons oprijzen, zoo dikwijls wij dat gedeelte onzer kerkgeschiedenis onderzoeken, hetwelk met den strijd tusschen ARMINIUS en GOMARUS een aanvang neemt.

Vóór dat wij met het verhaal van COOLHAES' levensgeschiedenis een aanvang maken, hebben wij nog slechts een enkel woord in het midden te brengen. De bronnen door ons gebruikt zal men ter plaatse vinden aangehaald. Grootendeels hebben wij de werken van COOLHAES zelven en andere geschriften uit dien tijd geraadpleegd. De meeste dier geschriften zijn door ons gevonden in de verzameling van twistschriften der Remonstranten en Contra-remonstranten, in de bibliotheek der remonstrantsch-gereformeerde kerk te *Amsterdam*. Andere waren alleen in de koninklijke bibliotheek te *'s Gravenhage* aanwezig [6]). Ook hebben wij enkele tot dus verre te vergeefs gezocht. Waar wij uit deze werken stukken hebben medegedeeld, hebben wij slechts enkele malen de oude spelling en constructie behouden. Het plan, dat wij meenden te

---

6) Ik breng bij dezen tevens mijnen hartelijken dank aan den heer J. W. HOLTROP, bibliothecaris der koningl. bibl. te *'s Hage*, voor de bereidwilligheid waarmede hij mij heeft geholpen door het opsporen en toezenden van verschillende geschriften.

moeten volgen, blijke uit het werk zelf. COOLHAES' gevoelen en leer openbaarden zich in zijne levensgeschiedenis en in zijne werken die wij naar chronologische volgorde zullen vermelden; daarom zal eene afzonderlijke behandeling dier leer overbodig zijn. Wij stellen ons echter voor, hem, na de mededeeling zijner geschiedenis, in ons tweede deel in verband te beschouwen met zijne geestverwanten COORNHERT, HERBERTS, WIGGERTS en anderen, en dan meer in het bijzonder na te gaan, in hoe verre hij de voorlooper van ARMINIUS en de Remonstranten is geweest.

HOOFDSTUK II.

COOLHAES' GEBOORTE EN OPVOEDING. — HIJ VERLAAT DE ROOMSCHE KERK, EN PREDIKT HET EVANGELIE OP VERSCHILLENDE PLAATSEN IN DUITSCHLAND. — ZIJN HUWELIJK. — INVOERING DER HERVORMING IN NEDERLAND, INZONDERHEID TE DEVENTER OMSTREEKS 1566. — HIJ WORDT ALDAAR BEROEPEN. — ZIJN VERBLIJF TOT IN 1567.

CASPAR JANSZOON COOLHAES [1]) werd den 24sten Januarij 1536 te *Keulen* geboren, in hetzelfde jaar waarin onze beroemde DESIDERIUS ERASMUS overleed. Gelijk van zijne eerste levensjaren, zoo is ons van zijne ouders weinig of niets bekend. Zij behoorden tot de roomsche kerk, doch schijnen zeer vrome en verlichte menschen geweest te zijn; althans COOLHAES erkende later zelf, dat hij »van kintsbeenen aen in de heijliger godlicker schriftuer ghe-oefent was en veel ghesien en ghelesen had" [2]). Uit het berigt dat hij van den beginne eene wetenschappelijke opvoeding genoot, zouden wij kunnen opmaken, dat zij ook niet tot de onaanzienlijken en onbemiddelden behoorden. [3]) Reeds vroeg ontbrandde in hem de begeerte om

---

[1]) Soms wordt zijn naam ook KOOLHAES, COELHAES of COOLHAZE geschreven; in onderscheiding echter van den lateren WILLEM KOOLHAES was hij zelf altijd gewoon zijn naam met de letter C te schrijven.

[2]) *Cort warachtich verhael.*

[3]) Zijn levensbeschrijver in het werk: *Illustrium Hollandiae et Westfrisiae ordinum alma academiae Leidensis. Lugd. Bat.* MDCXIV, zegt: »COOLHASIUS natus est *Coloniae Ubiorum* a°. 1536 ipsa conversionis d. Pauli vigilia, parentibus honestis et piis, quorum industria et sumtibus tum ibidem, tum *Dusseldorpii* in bonis literis inque religione majorum sedulo institutus fuit."

kerk en wetenschap te dienen. Gedurende eenige jaren studeerde hij in zijne vaderstad, alwaar vóór omstreeks honderd jaren WESSEL GANSFORT, en van 1519 tot 1522 ook JOHAN HEINRICH BULLINGER [4]) hunne eerste opleiding hadden genoten.

Te *Keulen* bestond van oudsher eene beroemde en bloeijende godgeleerde school, die in 1388 tot eene universiteit werd verheven, en na die van *Praag*, *Weenen* en *Heidelberg*, de oudste hoogeschool van geheel *Duitschland* was. Aan die universiteit werd voornamelijk de Aristotelische logica geleerd, en van daar dat de Keulsche geleerden zich niet alleen bleven verzetten tegen het humanisme, maar zich ook tegen alle hervorming gezind toonden. [5]) Toch werden te *Keulen* reeds vroeg vele aanhangers der hervorming gevonden. BULLINGER leerde onderscheidene boeken van LUTHER het eerst kennen in de bibliotheek van het Dominicaner klooster te *Keulen*. [6]) ADOLF CLARENBACH, die veel had toegebragt tot uitbreiding der hervorming, verklaarde in 1525, dat hij in de aartsbisschoppelijke stad wel duizend personen kende die LUTHERS schriften lazen. In 1532 vergenoegde men zich niet meer met heimelijk te prediken, maar werd LUTHERS leer zelfs openlijk in het Augustijner klooster verkondigd. Doch eerst onder HERMAN V, Keurvorst en Aartsbisschop van *Keulen*, werd de hervorming krachtig doorgezet. Na in 1536 getracht te hebben op een provinciaal concilie eenige misbruiken te doen ophouden, riep hij in 1542 BUCERUS en een jaar daarna ME-

[4]) BULLINGER studeerde te *Keulen* bij het *Collegium Bursae montis.* Zijne leermeesters waren MATTHAEUS FRISCHHEIM, ARNOLDUS VON WESEL en JOHAN CAESARIUS. De geschriften van ERASMUS werden vlijtig door hem beoefend. SCHENKEL (HERZOG, *Real-encyclopaedie*, art. BULLINGER) zegt van zijn verblijf aldaar: »die damalige Kölner Theologie war in der That nicht so beschaffen, dasz sie auf einen jungen Mann von der Begabung und Geistesrichtung unser's BULLINGER's irgend eine Anziehungskraft ausüben konnte."

[5]) Zie MAX GOEBEL, *Geschichte des christlichen Lebens in der Rheinisch-Westphalischen evangelischen Kirche*, Th. I.

[6]) Zie zijn leven door L. LAVATER, in de *Miscellanea Tigurina.* Zurich 1722.

LANGHTHON naar *Keulen*, en ofschoon het domkapittel en de geestelijkheid zich hevig daartegen verzetten, liet hij deze beide mannen eene hervormde kerkordening opstellen [7]).

Zoo kon COOLHAES reeds vroeg eenige indrukken ontvangen van de gezuiverde leer des evangelies, die hij later zelf zou belijden en met hart en ziel prediken. Spoedig echter verwisselde hij zijn verblijf te *Keulen* met dat te *Dusseldorp*, waarschijnlijk om onder JOHANNES MONHEMIUS [8]) zijne studiën voort te zetten. Deze was omstreeks 1530 als leeraar aan de Keulsche universiteit werkzaam, maar, wegens zijn humanisme verdacht, moest hij naar *Dusseldorp* wijken. Aldaar rigtte Hertog WILLEM in 1545, vooral om den wille van MONHEMIUS, eene hoogeschool op, afgescheiden van de geestelijke scholen. Onder den rector MONHEMIUS konden aldaar jongelieden zich tot den geestelijken stand voorbereiden, zonder nog andere universiteiten te moeten bezoeken. Weldra klom het aantal leerlingen tot achttienhonderd. Hij zelf was reeds vroeg het gevoelen van ERASMUS toegedaan, doch spoedig beleed hij door de uitgave van een catechismus, dat hij inderdaad reeds een warm voorstander der hervorming was. Ofschoon COOLHAES toen nog der kerk getrouw bleef, zoo had hij zijnen overgang tot het protestantisme, ja ook de rigting van zijnen geest aan dien man grootendeels te danken. Opmerkelijk is toch, dat ook MONHEMIUS zich noch aan de leer van LUTHER, noch aan die van ZWINGLI in 't bijzonder aansloot, maar in het wezen der zaak van beiden een aanhanger was.

COOLHAES was, na het voleindigen zijner studie, in de orde der Carthuiser monniken te *Coblentz* overgegaan [9]),

---

7) GIESELER, *Lehrb. der Kircheng.*, Th. III, Abth. I, S. 321 u. 322. CAMERARII *vita Melanchtonis*, *ed.* STROBELII, p. 201 et 202. HERZOG, *Real-encycl.* op BUCERUS.

8) MAX GOEBEL, a. w. s. 85 vlgg.

9) Uit een brief van den Predikant JOHANNES FONTANUS te *Arnhem* aan Graaf JAN VAN NASSAU, welken wij later zullen mededeelen. Vgl. SEILER, *Wederdoopers historie*, blz. 99.

en zijne verwachtingen voor de toekomst bepaalden zich aanvankelijk tot het bekleeden eener belangrijke waardigheid in de moederkerk. De hemelsche Vader had echter iets beters voor hem beschikt. Door zucht tot onderzoek gedreven en van nature met eene begeerte naar vrijheid begaafd, kon hij zich niet bevredigd gevoelen in een leven volgens de regelen eener monnikorde. Hoezeer hij daarvan afkeerig was, moge blijken uit zijne eigene woorden [10]): »In het pausdom zijn zeer veel orden van monniken, en iedere orde heeft zijne bijzondere voorgeschreven manier van leven en godsdienst, de eene soms regelregt tegen de andere strijdende, gelijk ik zelf met waarheid kan betuigen, zelf gehoord, ja met mijne oogen gezien te hebben; vooral bij de orden der Carthuiser monniken, welke geene beelden in hunne kerken mogen hebben dan alleen een crusifix. In de mis heffen zij den geheiligden kelk niet op, op de wijze van alle andere orden, meenende dat het genoeg is, dat de toehoorders, de hostie ziende, zoowel het vleesch als het bloed des Heeren aanschouwen. Geen sacramentshuisken, om het sacrament in een gulden monstrantie te houden, mogen zij in hunne kerken hebben. Orgels of dergelijke instrumenten mogen zij niet gebruiken. Geen processie mogen zij noch buiten noch binnen hunne kloosters houden; ook mogen zij geen sequentie of dergelijke gezangen zingen noch in hunne kerken noch in hunne cellen. Vleesch moeten zij in eeuwigheid niet eten; — en wie zou alle dingen kunnen vertellen, waarin zij geen gemeenschap met andere orden hebben. Alzoo hebben ook alle ordenspersonen hunne bijzondere wijze van leven, van godsdiensten; welke wel eenen schijn van wijsheid hebben in gewillige dienst, in ootmoed en in het niet ontzien van het ligchaam, maar zij zijn van geen waarde, en dienen alleen tot die dingen daar de oogen mede verblind worden" (Col. II: 23).

---

[10]) *Cort war. verh.*

Slechts kort mogt de roomsche kerk hem in haren schoot behouden, want reeds op zijn 24ste levensjaar ging hij tot de hervorming over. Zich aansluitende aan de leer van LUTHER, waaruit ook zijne latere Anti-calvinistische rigting te verklaren is, deed hij gewillig afstand van alle eer en tijdelijk voordeel, welke hem, als voedsterling der moederkerk, die volhardde in de godsdienst der vaderen, konden aanlokken [11]; ja, zoo krachtig was in hem de overtuiging aangaande de alleenzaligmakende genade door het geloof, dat hij de begeerte niet kon wederstaan om reeds terstond zijn leven te wijden aan de uitbreiding van het protestantisme. Later smartte het hem, dat hij zoo spoedig het predikambt had begeerd. »Ik kan niet ontkennen," zegt hij, »dat ik, na tot kennis van het evangelie gekomen te zijn, te vroeg den loop heb aangevangen en verkeerd geijverd heb. En al getuigt mijn geweten waarlijk dat ik, uit de duisternis des pausdoms door Gods genade verlost zijnde, hartelijk begeerde die daarin nog verzonken waren te waarschuwen en zooveel mogelijk daaruit te trekken, en mij daarom vooral tot het predikambt heb begeven, zoo ondervind ik nogtans, en heb dit Goddank al voor eenige jaren ondervonden, dat ik te vroeg heb geloopen, eer ik in de school des Heiligen Geestes was geweest en door deze ter dege gedisciplineerd en gefassioneerd was geworden; eer ik mij zelven en nog minder mijn eigen huis regt kon besturen; eer ik, door te lijden en verscheidene aanvechtingen door te staan, had geleerd te overwinnen, en hoe men met hen die verzocht worden handelen en hun te hulp komen moest" [12]. Inderdaad zulk een getuigenis strekt hem tot eere.

Weldra zag hij zich een werkkring aangewezen, waarin

---

[11]) »Regno pontificio, cui militare coeperat, palam renunciavit; non sine magna rei familiaris et honoris in hoc saeculo jactura, et crebro vitae discrimine." (*Alma acad. Leid.*)

[12]) *Een christelijcke vermaninghe aen alle onpartijdighe predicanten enz.*

hij het zijne zou kunnen toebrengen tot uitbreiding der hervorming. In 1560 ontmoeten wij hem te *Taarbag* in het hertogdom *Tweebruggen*, en in 1561 te *Bilstein* en te *Nassau-Ziegen*. [13]) Zonder vaste standplaats, schijnt hij in verschillende streken gepredikt te hebben, waar hij meende geopende ooren en harten te vinden, of waar aân een verkondiger des evangelies behoefte was. Omstreeks dezen tijd trad hij tevens in den echt, doch van dit huwelijk is ons overigens niets bekend, dan dat hij hierover in 1602 getuigde: »Ik heb nu 41 jaren met mijne huisvrouw eerlijk huisgehouden, heb zeventien kinderen gehad, welke wij, zooveel ons mogelijk was, in de vreeze Gods opgevoed hebben; van welke twaalf in den Heer ontslapen en alleen vijf overgebleven zijn, drie zonen en twee dochters." [14])

Alvorens wij echter de levensgeschiedenis van COOLHAES verder voortzetten, willen wij eenen blik slaan in de hervormingsgeschiedenis van ons vaderland, vóór en omstreeks het jaar 1566, toen hij voor het eerst op Nederlandschen bodem werkzaam was.

Zoodra gesproken wordt van de groote kerkhervorming in den aanvang der 16e eeuw, verplaatsen wij ons telkens onwillekeurig met onze gedachten in het midden van *Duitschland* en *Zwitserland*, en rijzen de beeldtenissen van LUTHER, CALVIJN en ZWINGLI terstond voor onzen geest. Doch hoe regtmatig wij ook aan die mannen de eer der hervorming toekennen, en toestemmen dat in die landen het eerst de protestantsche kerk is gevestigd, toch vergeten wij daarbij te veel ons eigen vaderland. *Nederland* is voor de geschiedenis der hervorming van groot gewigt, en heeft belangrijken invloed gehad op haar ontstaan en spoedige uitbreiding. Vóór dat LUTHER zijne stellingen aan *Wittenbergs* slotpoort had aangeslagen, wa-

---

[13]) *Cort war. verh. Alma acad. Leid.*

[14]) *Een noodtwendighe vermaninghe aen* WIJNANT KRAS.

ren in *Nederland* mannen opgestaan, die door de vestiging van groote inrigtingen, de uitvinding der boekdrukkunst, die voor de hervorming zulk een krachtig voermiddel werd, door het doen herleven der letteren en het krachtig bestrijden der misbruiken in de kerk, de hervorming hadden voorbereid. Een GEERT GROOTE en LAURENS KOSTER, een WESSEL GANSFORT, DIONYSIUS CARTHUSIANUS en RUDOLPH AGRICOLA, maar bovenal een DESIDERIUS ERASMUS worden dikwijls te zeer voorbij gezien. ERASMUS, door sommigen de grootste, door anderen de eerste der hervormers genoemd, leefde en werkte hier lang vóór dat de grondslagen van eene nieuwe kerk in *Duitschland* waren gelegd. Hij stelde zich ten doel, de kerk in de kerk te hervormen. Groot en belangrijk is de invloed, dien hij heeft gehad op de vestiging en de rigting der protestantsche kerk in ons vaderland; zonder hem hadden LUTHERS woorden hier niet zulke geopende ooren en harten gevonden [15]; zonder hem zou de vrijere rigting in de kerk, die zich later openbaarde, niet zoo vele aanhangers hebben gehad. Zijn voetspoor drukten zoo velen, die openlijk de misbruiken der kerk bestreden en de afscheiding van de moederkerk gemakkelijk maakten. En oefende hij in den aanvang slechts invloed uit op de meer ontwikkelden en geleerden, toch was ook het volk reeds voorbereid, zoo wel door de vele Waldensen en aanhangers

---

[15]) Velen van hen die in den aanvang de hervorming waren toegedaan, werden niet alleen Lutheranen maar ook Erasmianen genoemd (VAN METEREN, *Nederlandsche Historie* bl. 29). ARMINIUS en zijne volgelingen hebben ERASMUS altijd hoog geroemd, en het is niet te miskennen dat hunne gevoelens in vele opzigten zeer na aan de zijne grensden. Het verzet tegen de praedestinatieleer van CALVIJN schrijft G. BRANDT (*Historie der Reformatie*, D. I, bl. 551) zeer juist toe aan »de aanzienlijkheid die de schriften van ERASMUS hadden in deze landen." Daarom werd hij in den aanvang door de strenge Calvinisten verketterd. Dat zijn invloed het spoediger aannemen van LUTHERS leer heeft bevorderd, bedoelen wij slechts ten opzigte der hervorming zelve.

van HUSS en WICKLEFF die naar ons vaderland waren gekomen, als ook door de spelen der rederijkerskamers [16]).

De schriften van LUTHER werden in ons vaderland bijna gelijktijdig met zijnen naam bekend. In het Saksisch Nederduitsch en voor het volk geschreven, werden zij reeds in 1518 door velen gelezen. Sedert zij in 1519 in *Oost-Friesland* openlijk werden verkocht, kwamen zij spoedig naar onze noordelijke provinciën over, waar zij het zaad der hervorming uitstrooiden. Hierdoor kreeg de hervorming weldra vele aanhangers hier te lande. In 1521 werden te *Dordrecht* reeds een aantal Lutheranen gevonden, niettegenstaande LUTHERS leer door de hoogeschool te *Leuven* terstond was veroordeeld. In 1522 verscheen er eene Nederlandsche vertaling van het N. T. [17]), en twee jaren later kon LUTHER zelf reeds een apostolischen brief schrijven aan zijne Nederlandsche geloofsbroeders. De tegenstand echter, dien de hervorming in *Duitschland* en *Zwitserland* ondervond, werd ook in ons vaderland, en vooral niet minder krachtig, gevoeld. KAREL V toch liet terstond een bevelschrift tegen de hervorming uitgaan, dat overal in ons vaderland werd afgekondigd. Wel handelde de landvoogdes MARGARETHA in de uitvoering gematigd; wel vermaande zij zelfs alle priesters om zich in het openbaar niet tegen de hervormers of hunne leer uit te laten, maar die vrede was van korten duur. In 1522 kwamen FRANS VAN DER HULST en NICOLAAS VAN EGMOND, belast met het onderzoek naar het geloof, in *Nederland*, en met hunne komst namen de vervolgingen een aanvang, waarvan HENDRIK VOES en JOHANNES ESCH de eerste offers werden.

---

[16]) YPEY en DERMOUT, *Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk*, Dl. I, bl. 58—64.

[17]) Deze vertaling verscheen te *Antwerpen* bij HANS VAN ROEMUNDT, alwaar in 1525 eene 2[de] en in 1526 eene 3[de] uitgave het licht zag. Ook werd bij denzelfden reeds in 1525 eene vertaling des O. T. uitgegeven. In verschillende andere steden kwamen daarna nog onderscheidene vertalingen uit. De eerste vertaling van het O. en N. T. te zamen verscheen in 1526 bij JACOB VAN LIESVELDT. Zie LE LONG *Boekzaal der Nederl. bijbels.*

En toch breidde het protestantisme zich hier al meer en meer uit. Vele geestelijken, die de rigting der mystieken waren toegedaan en vele Augustijner monniken [18]) gingen over tot de protestantsche kerk en predikten het evangelie in bezadigden geest. Vooral in *Utrecht* waren vele hervormingsgezinden, die een steun vonden in den vredelievenden bisschop FILIPS van *Bourgondië.* Zijn voorbeeld werd elders door velen nagevolgd, zoo als te *Groningen* door WILLEM FREDERIKS en te *Antwerpen* door CORNELIUS GRAPHAEUS. De protestanten gevoelden hierdoor hunnen moed verlevendigen, en weinige jaren later durfden zij zich reeds tegen de geestelijkheid verzetten, zoo zelfs, dat de hervormden van *Nijmegen* zich niet ontzagen, de Jezuiten openlijk uit de stad te verdrijven. Een edel beschermer vonden de hervormden in HENDRIK van *Nassau*, die niet schroomde reeds in 1519 tot de geestelijkheid te *'s Gravenhage* te zeggen: predikt het evangelie van LUTHER, bescheiden en zonder bitsheid. Groot is de invloed geweest, dien hij heeft gehad op de invoering en uitbreiding der hervorming. Onder dezelfde omstandigheden had hij voor *Nederland* een EDZARD kunnen zijn.

De verkondigers van de leer der hervorming waren in den aanvang meest priesters. Terwijl toch een deel der geestelijkheid met kracht en geweld de roomsche kerkleer zocht te verdedigen, en allerlei middelen, zelfs weenende Mariabeelden in de kerken, daartoe te baat nam, en een groot gedeelte zich aan de zaken weinig liet gelegen liggen, werden er niet weinigen gevonden die zich openlijk verzetten. Velen bleven als priesters in de roomsche kerk, ofschoon zij met hart en ziel de hervorming

---

[18]) Zoo was de meerderheid der monniken van het Augustijner klooster te *Antwerpen*, zelfs de prior HENDRIK MOLLERUS, de leer van LUTHER toegedaan. Toen na de komst der beide inquisiteurs ook dat klooster werd aangegrepen, keerden wel velen tot de moederkerk terug, maar niet weinigen bleven getrouw aan hunne belijdenis.

waren toegedaan en daarvan openlijk bewijzen gaven, als ANASTASIUS en COOLTUIN. In *Braband* en *Vlaanderen* werden hunne stemmen het eerst vernomen, niettegenstaande het vuur der brandstapels steeds voortwoedde. Spoedig begon men in *Holland* en vooral ook in *Gelderland* [19]), waar velen in het geheim de leer van LUTHER aankleefden, zich openlijk uit te spreken, en JOHANNES PISTORIUS en ANGELUS MERULA vielen weldra als offers van den vromen ijver tegen de hervormingsgezinden. Doch hoe strenger men vervolgde, des te meer nam het aantal der protestanten toe. Ook werd de regering zelve eindelijk het vervolgen moede. Na den ijver van het jaar 1535 en van de jaren 1540—1546, ten gevolge van een bloedplakkaat door den keizer, tijdens zijn verblijf hier te lande uitgevaardigd, kwam er voor de protestanten een tijd van verademing. Deze was echter van korten duur, want reeds in 1550 achtte KAREL het noodig, het plakkaat te hernieuwen, terwijl de paus de strenge uitvoering daarvan bij vernieuwing aan den wreeden RUARD TAPPER opdroeg. De keizer mogt ten zelfden jare op verzoek der landvoogdes een zachter plakkaat uitvaardigen, doch de inquisitie werd desniettemin strenger dan ooit uitgeoefend. Groot was het getal van hen die reeds toen ten lande uitweken en te *Embden*, *Wesel* en *Londen* eene veilige schuilplaats zochten [20]).

KAREL legde eindelijk, der regering moede omdat hij al zijne plannen verijdeld, al zijne verwachtingen teleurgesteld had gezien, den scepter neder en gaf het bestuur over deze landen in 1555 over aan zijnen zoon FILIPS. Reeds in 1549 had FILIPS zijn intogt gedaan in de voornaamste steden van ons vaderland, waar hij overal als toe-

---

[19]) Zie over de opkomst en uitbreiding der hervorming in *Gelderland*, *Kerkh. Arch. verz. door* KIST *en* MOLL. Dl. I, st. I, bl. 4—32.

[20]) Zie over den toestand der hervorming te *Embden*, MEINERS *Oostvrieslandts kerk. gesch.*, te *Wesel;* GERDES *historia evangeliae renovatae*, te *Londen;* YPEIJ en DERMOUT, *Gesch. der Ned. herv. kerk.* Dl. I, bl. 154—161.

komstig heer werd gehuldigd, waarop hij door zijnen vader, twee jaren later, bij eene gouden bulle met de erf-Nederlanden was beleend, welke door den roomsch-koning werd bevestigd. Groot was het verschil van karakter tusschen vader en zoon; belangrijk de invloed, dien dit op de geschiedkundige ontwikkeling van het protestantisme in *Nederland* heeft gehad. Beiden hadden haat gezworen tegen de hervorming, maar, wist KAREL altijd het volk te leiden, hunne regten, al ware het dan ook schijnbaar, te eerbiedigen, en verloor hij nimmer zijn eigenbelang uit het oog waar hij met magtige edelen te doen had, wier krachtige ondersteuning hij behoefde, — FILIPS daarentegen was zwak, te toegevend waar hij onveranderlijk in zijne besluiten had moeten zijn, te onverbiddelijk waar het verstandiger was in te willigen. Ieder verzet voedde zijne trotschheid, en hoe grooter afkeer hij gevoelde van het volk dat hij moest regeren, des te meer werd hij door dat volk gehaat. Doch er was ook inderdaad »een buitengewone kracht van het verstand en misschien meer dan menschelijke bekwaamheden noodig" [21]) om van de zijde eens vorsten den vrede met zulke onderdanen te bewaren. Want de geest der vrijheid was ontwaakt, en het volk tot eene volwassenheid gekomen, waarbij het alle knellende banden in het staatkundige zoowel als in het kerkelijke moest afschudden.

Terstond na de aanvaarding van het bewind, vernieuwde en bevestigde FILIPS de plakkaten zijns vaders. Doch ook toen werd hij gedwongen toe te geven, en het algemeen verzet in *Friesland* en *Braband* deed hem zachter maatregelen nemen. Vele edelen schroomden thans niet meer, openlijk voor hun gevoelen uit te komen, en FILIPS, beducht voor zulk een tegenstand, sloot vrede met den Franschen koning HENDRIK II, ten einde, volgens een heimelijk beraamd plan, aldus de handen vrij

---

[21]) BILDERDIJK, *Geschiedenis des vaderlands*, dl. VI, bl. 6.

te hebben tot uitroeijing der gevloekte ketterij. Maar ook in *Spanje* werd FILIPS' tegenwoordigheid geëischt, en te eerder vertrok hij naar zijn vaderland, naarmate de godsdienstwoelingen in *Nederland* hem meer verdriet en teleurstelling, dan vrede en vreugde schonken. Aan MARGARETHA, hertogin van *Parma*, droeg hij, bij zijn afscheid in de groote bijeenkomst te *Gent*, het bestuur over deze landen op; tot haar was nog deze laatste vermaning gerigt, de bevelen tegen de ketters stiptelijk uit te voeren, naardien verandering in de godsdienst dikwijls verandering in de regering en altijd groote rampen over den staat brengt, zoo als uit eenige omliggende rijken was gebleken.

Maar FILIPS had als stadhouder der voornaamste provinciën een man achtergelaten, op wien de hervormden gerust het oog mogten vestigen. Ofschoon hij nog tot de moederkerk behoorde, terwijl zijn vader en broeder de leer van LUTHER beleden, was WILLEM van *Oranje* reeds met afschrik tegen de roomsche godsdienst vervuld geworden, toen hij, tijdens zijn verblijf als gijzelaar in *Frankrijk*, na den vrede te *Chateau-Neuf*, uit den mond van HENDRIK II zelven het afschuwelijk plan vernam, dat de roomsche hoven met den paus tegen het protestantisme hadden beraamd. Zooveel hij vermogt, hield hij den hervormingsgezinden de hand boven het hoofd en verminderde de wreedheid der vervolging. Openlijker nog verklaarde hij zich, toen hij niet aarzelde ANNA van *Saksen* te huwen, die tot de luthersche kerk behoorde. Met dit alles haalde hij zich den haat op den hals van ANTOINE PERENOT, heer van *Granvelle*, dien hij echter wist te verwijderen. De staten besloten intusschen LAMORAAL VAN EGMONT naar *Spanje* te zenden, ten einde den koning te doen instemmen met de maatregelen, die ORANJE volgens de tijdsomstandigheden volstrekt noodzakelijk achtte. De oude godsdienst kon niet behouden en de besluiten van het Trentsche concilie niet aange-

nomen worden; de religieplakkaten moesten ingetrokken of ten minste gematigd worden; althans moest aan ieder vrijheid van godsdienst worden gelaten. Maar FILIPS wilde liever duizend levens verliezen, zoo hij die had, dan in dit opzigt een vingerbreed van het doel afwijken, dat hij zich ter bereiking had voorgesteld. Geen smeekschrift van edelen kon de landvoogdes tot inwilliging van hun verlangen bewegen; geene tweede zending van VAN BERGEN en MONTIGNY kon den koning tot zachtheid stemmen; bij alle onderhandelingen bleef men het over het punt van godsdienst steeds oneens. Eene »moderatie" alleen kon men verkrijgen, die in den waren zin des woords eene »moorderatie" bleef.

De leer der hervorming verkreeg ondertusschen steeds meer en meer belijders. Aanvankelijk was men hier slechts ter sluiks en ongewapend ter preêk gegaan, meestal bij nacht in bosschen, op velden of in afgelegene woningen, terwijl de ouderlingen en diakenen in tijds de gemeente van de plaats der zamenkomst verwittigden. Nu echter begon men moedig het hoofd op te steken en vergaderde openlijk en gewapend. Priesters verkondigden zonder schroom de hervorming in hunne kerken. De graaf VAN KUYLENBURG gaf openlijk hiertoe verlof, en de magistraten der steden, die het niet onmiddellijk begunstigden, lieten het oogluikend toe, of konden er zich niet tegen verzetten. HERMAN MODET [22]) ving in 1566 bij *Oudenaarde* in *Vlaanderen* de openbare prediking aan, en spoedig werd in *Braband* en *Holland* zijn voorbeeld gevolgd. Eerlang hadden buiten *Antwerpen* zamenkomsten plaats van 4 en 5000 gewapende protestanten, hetgeen niet weinig verbazing wekte, terwijl de regering dier stad aarzelde een plakkaat van de landvoogdes tegen het prediken af te kondigen. Dit moedigde de protestanten overal elders aan. In datzelfde jaar werd nog te *Amsterdam* besloten, door

[22]) Zulke predikanten als MODET en anderen werden *haghe* of *haagpredikers* d. i. buitenpredikers genoemd.

geheel *Noord-* en *Zuid-Holland* met het openlijk prediken een aanvang te maken; weldra werd er in de onmiddellijke nabijheid dier zelfde stad gepredikt, en eindelijk zag de overheid zich genoodzaakt in te willigen, dat SCHAGEN, ARENDSEN en SCHELTIUS tot predikanten werden aangesteld. In allerijl werden nu geordende leeraars ontboden uit *Duitschland*, *Frankrijk*, *Engeland*, *Zwitserland* en *Oost-Friesland*, die ook spoedig in grooten getale herwaarts kwamen.

Ook te *Deventer* nam het protestantisme hand over hand toe. Reeds in 1532 gaf de overheid dier stad aan de inquisiteurs dit bescheid: »wij zelve zijn wel in staat, naar het geloof onzer burgers genoegzaam onderzoek te doen, en, naardat wij het bevinden, te straffen of vrij te spreken." Dat men twee jaren later in die zelfde stad tegen de hervorming ijverde, was het gevolg van de woeste dweeperij der Anabaptisten. [23]) De hervorming was aldaar voornamelijk voorbereid door de prediking van den verlichten priester JOHAN WILLEM van *Zwol*, die, strijdende tegen de leer van de verdienstelijkheid der goede werken, alleen op een waarachtig geloof des harten aandrong [24]). Na hem had KAREL DE HAAN [25]) er korten tijd

---

[23]) REVII, *Daventriae illustratae*, p. 250 en 251.

[24]) »Rejectis operum meritis fallacibus, unam
In Christum docuit spem posuisse pios.
Justitiae Christum nostrae causamque salutis,
Qui peccata luit sanguine nostra suo;
Gratia quid Christi nomenque vocandum,
Qui nostri gemitus cordis utique videt;
Quis sacrae functus coenae, sanctique lavacri,
Symbola quo sint haec accipienda modo;
Dogmata majorum jussis contraria Christi
Constanter cunctis esse cavenda piis;
Et mores sancte nobis justeque regendos
Ad normam, quam lex praecipit alma Dei."

Zoo zong PITHOPOEIUS van hem. Hij overleed in Februarij 1560. J. REVII. *Dav. ill.* p. 326.

[25]) Of CAROLUS GALLUS. Zie over hem REVII, *Dav. ill.* p. 511 sqq., NIJHOFFS *Bijdragen*, dl. VI, bl. 125, en YPEY en DERMOUT a. w. dl. II aant. bl. 47. Ten onregte wordt echter aldaar van hem verhaald, dat hij het gebruik van het avondmaal onder beide gedaanten te *Deventer* zou hebben ingevoerd.

het evangelie gepredikt, maar de vervolging der roomschen had zijn werk grootendeels verijdeld. Ten jare 1566 werd de hervorming echter met kracht doorgezet. Onderscheidene predikanten hadden reeds in het open veld nabij de stad predikatiën gehouden, en de magistraat had het gebruik der sacramenten onder beide gedaanten toegestaan, ten einde daardoor te voorkomen dat de burgerij naar zulke leeraars henen liep. Men stelde zich hiermede echter niet tevreden, maar een groot gedeelte der inwoners gaf een smeekschrift aan de regering over, waarbij verzocht werd, dat een der beide kerken zou worden afgestaan, opdat aldaar Gods woord zuiver zou verkondigd en de sacramenten volgens de Augsburgsche confessie zouden bediend worden. Hetzelfde verzoek deden ook de protestanten van *Kampen* en *Zwol* aan hunne overheden, waarop werd goedgevonden dat deze drie steden, in naam van alle anderen, hierover zouden schrijven aan de hertogin van *Parma* en den graaf VAN AREMBERG. De laatste kwam reeds den 9^den^ September in *Deventer* vóór nog de brieven verzonden waren, en de afgevaardigden der steden bragten nu in persoon zoowel mondeling als schriftelijk hun verzoek tot hem. AREMBERG was weinig geneigd er in toe te stemmen, zoowel omdat dit tegen den wil des konings streed en hij vreesde dat, wanneer men aan de eischen der belijders van de Augsburgsche confessie had toegegeven, men dit ook ten opzigte van anderen zou moeten doen; als ook omdat men den koning uitdrukkelijk had beloofd, geene veranderingen te zullen maken in de oude gebruiken, ook ten opzigte der godsdienst. Op aanhouden der afgevaardigden gaf hij hun echter de keus, of zij zelven aan de landvoogdes wilden schrijven, waarbij hij dan ook zijne brieven wilde voegen, dan of hij hunne zaak bij haar zou bepleiten. De afgevaardigden vertrokken daarop om de zaak met hunne magistraten te bespreken, en AREMBERG reisde naar *Coevorden*. Eer zij echter nog het ant-

woord kwamen brengen dat zij het laatste kozen, was het pleit te *Deventer* reeds beslist. Eene groote menigte volks was voor de lieve-vrouwe-kerk zaâmgekomen met het plan, deze met geweld te openen en te plunderen, zoo zij niet goedwillig werd afgestaan. De magistraat was nu gedwongen toe te geven, om oproer en beeldstormerij te voorkomen. De kerk werd aan de hervormden afgestaan, op voorwaarde echter dat zij ongeschonden zou blijven, dat de roomschen er evenzeer hunne godsdienstoefening in zouden mogen houden, en dat geen predikant zou worden beroepen zonder goedkeuring der overheden [26]). Hierop werd COOLHAES door de regering het eerst aangezocht om het leeraarambt te vervullen [27]). Den 15den September kwam hij te *Deventer* aan, en vervulde zijne bediening tot zegen van de stad en van de gemeente tot den 6den Mei des volgenden jaars [28]).

Deventer, de geboortestad van GEERT GROOTE, den grooten wegbereider der hervorming, die hare school tot de beroemdste van *Nederland* en *Duitschland* had verheven; de plaats waar ALEXANDER HEGIUS onderwijs had gegeven aan duizenden, die uit alle landen waren toegestroomd; waar FLORIS RADEWIJNS zijn geheele leven had gewijd aan den bloei van de broederschap des gemeenen levens, — dat *Deventer* was de eerste plek in ons vaderland, waar

---

[26]) Zie hierover en aangaande hetgeen verder werd beraadslaagd omtrent de invoering der hervorming in *Overijssel*, REVII *Dav. ill.*, p. 349—367.

[27]) »Primus ibidem repurgatam doctrinam publice in templo tradidit". (*Alma acad. Leid.*) Wat de regering bewogen heeft juist hem te ontbieden, is onzeker. Ook is mij niet duidelijk gebleken hoe COOLHAES, terwijl hij in *Deventer* was geroepen om te prediken volgens de Augsburgsche confessie, later in zijn *Cort war. verh.* heeft kunnen schrijven, dat hij reeds in 1566 de Nederlandsche geloofsbelijdenis had onderteekend. Waarschijnlijk heeft hij zich in het jaar vergist. De Nederlandsche geloofsbelijdenis werd op de Weselsche synode aangenomen, en de handelingen dier synode onderteekende LIPPIUS in zijn naam. Zie beneden.

[28]) CHALMOT (*Biographisch woordenboek der Nederl.*) stelt verkeerdelijk het verblijf van COOLHAES te *Deventer* van 1576 tot 1577. Over het geheel is hij zeer onnaauwkeurig in het opgeven der data en zeer eenzijdig in zijn oordeel over COOLHAES.

COOLHAES de leer der regtvaardiging door het geloof zou verkondigen. Omtrent zijn verblijf aldaar willen wij zijne eigene getuigenis vernemen, welke hij veertien jaren later ter neder schreef[29]).

»Het is nu veertien jaar geleden, dàt de eeuwige almagtige God, uit genade, zonder onze verdienste, het licht zijns evangelies en zijner goddelijke waarheid heeft doen schijnen in deze *Nederlanden*, en vooral in de voornaamste steden en plaatsen van dit land, waaronder *Deventer* niet de geringste is. God had wel, sedert dat Hij LUTHER en anderen in *Duitschland* had doen opstaan, ook aan *Nederland* zijne genade bewezen, »verlichtende hier ende daer zyne ghetuyghen, die zyn woort aen diverschen plaetsen heymelyc in huysen, bij dach ofte nacht, in bosschen, wouden, kelderen, schuyren, schepen, ende in summa, waer sij beste gheleghentheydt gevonden, ghepredict hebben;" God had ook wel »door schriften, boecken, liedekens, refereynen, comediën etc. zyn woort veel luyden ontdect ende begonnen te openbaren;" maar zoo openlijk en vrij, zoo tot blijdschap der vromen en tot leedwezen der goddeloozen was zijne waarheid nimmer verkondigd als in 1566. Daarvoor kunnen wij God nooit genoeg danken en prijzen. Met welk eene vreugde en begeerte van vele duizenden in dit land en in de stad *Deventer* het woord Gods aangenomen is, daarvan kan niet alleen de geheele burgerij getuigen, maar ook zij die van diverse plaatsen naar *Deventer* kwamen om koopmanschap te doen, en in het bijzonder ik, die toen het evangelie verkondigde. »Och wat lust ende vreucht was daer te sien, soo wel aen werckdaghen, als aen sondaghen ende vierdaghen, so avonts als morgens, (als dat woort des Heeren vercondicht worde,) twelcken alle daech twee reysen, ende sondaechs drie reysen vier ende dertich weken lanck geschiede[30]). Hoe

[29]) *Apologie*, de voorrede.

[30]) Onder zulke omstandigheden viel natuurlijk aan het stellen van

grooten ijver, hoe groote viericheyt, hoe grooten hongher om aen te hooren des Heeren woort, sach men aldaer niet alleen by den ondersaten, ende armen ghemeynen man, maer oock, ende dat wel principalycker, aen die lovelycke overheyt, ende aen den rycken ende ghewel-dighen, niet alleen aen den ongheleerden maer oock aen den hoochgeleerden doctoren, licentiaten ende magisters, aen den welgeleerden heeren rectori *Noviomago* [31]) ende zijnen medepreceptoren, welcke alle eendrachtich quamen om te hooren 't woort des Heeren."

Middelerwijl was de beeldstorm van de zuidelijke tot de noordelijke *Nederlanden* doorgedrongen. Inderdaad wanneer wij thans met een onpartijdig oog die handeling beschouwen, mogen wij haar den meer eervollen naam van tempelreiniging of kerkzuivering wel toekennen[32]); doch de woestheid waarmede die zuivering in sommige streken plaats vond, en de haat tegen de roomschen, welke toch bij enkelen de drijfveer was, mogen COOLHAES' oordeel hierover regtvaardigen. »Velen" zegt hij [33]) »hebben onder het deksel van gereformeerd te zijn, van begin dat

---

preken niet te denken. De eerste leerredenen waren meestal improvisatiën over enkele verzen of wel geheele hoofdstukken des bijbels, waartoe men door de behoefte der tijden wel gedrongen was. Zoo wordt onder anderen van PETRUS PLANCIUS verhaald dat hij »langen tijdt alle veerthien dagen elf nachten gepredickt heeft naer elckanderen, ende dat in verscheyden steden ende plaetsen, soodat hij noyt minder hadde te gaen dan 28 mijlen in 't besoecken van cruyskercken." (*Antwoordt tot wederlegginghe van het oproerich discours* J. TAURINI, 1617.) Lang nog schijnt die gewoonte van *ex improviso* te prediken, behouden te zijn, ook zelfs toen de tijden waren veranderd en menige predikatie het resultaat was van grondige bijbelstudie.

[31]) JOHANNES BRONCHORST van *Nijmegen*, licentiaat in de beide regten, en vroeger hoogleeraar in de mathesis aan de academie van *Rostock*, was dat jaar rector der Deventersche school. REVII *Dav. ill.* p. 368 sq.

[32]) Zie THÉODORE JUSTE, *Histoire de la révolution des Pays-Bas sous Philippe II*, *tom.* II, p. 170 svv. — Ik deel volkomen in het oordeel door S. K. THODEN VAN VELZEN over den beeldstorm uitgesproken in den *Evangelischen volksalmanak*, *jaarg.* 1856.

[33]) *Missive aen den authoor van die Apologia.*

men des Heeren woord in deze *Nederlanden* gepredikt heeft, geen kleine ergernis aangerigt aan onderscheiden plaatsen. Ik noem alleen dat onwettig en onordelijk beeldstormen, hetwelk geschiedde door zekere naamdragende gereformeerden, op het aanhitsen van sommige predikanten, die in de kerken niet wilden prediken, tenzij er eerst alle beelden, altaren en schilderijen in stukken gebroken en de steenen met puin en stof uit de kerken weggeveegd waren [34]). Tegen de pacificatie van *Gent*, tegen wil en dank van zijne excellentie, ook tegen wil van de staten heeft men binnen *Gent* en eenige mijlen rondom, en op verschillende andere plaatsen, begonnen met het razeeren van kerken en kloosters, waardoor vele menschen geërgerd zijn en, een gruwel aan de leere des evangelies gekregen hebbende, in het pausdom zijn gebleven, die anders sedert lang daaruit zouden verlost geweest zijn, zoo men naar het voorbeeld van PAULUS eerst het opregte fundament gelegd en de afgoden en fantastische beelden uit der menschen harten gestormd had, niet met vleeschelijke maar met geestelijke wapenen." Gelijk verdraagzaamheid een schoone trek was van zijn karakter, zoo openbaarde hij ook hier eene liefde en toegevendheid jegens zijne roomsche medechristenen, welke velen tot beschaming konden strekken en waarlijk in die dagen niet algemeen werden gevonden, vooral niet bij hen die eerst sedert kort tot de hervorming waren overgegaan. »Ik predikte," zegt hij [35]), »onpartijdich, sonder beeltstormen ofte eenige vermaninghe tot eeniger onordeninghe, maer veel meer tot liefde, eendracht ende tot gehoorsaemheyt der onderdanen tegens hare wettelicke overheyt, ende tot liefde ende stichtinge der onsen, die

---

[34]) Men herinnere zich, dat te *Deventer* aanvankelijk de roomschen nog in dezelfde kerk hunne godsdienst mogten blijven uitoefenen, die aan de protestanten was afgestaan, waardoor de goede verstandhouding tusschen beiden eer bevorderd dan verhinderd werd.

[35]) *Cort war. verh.*

des Heeren woort beminden ende gaerne aennamen teghens de Catholijcken, waerdoor altoos goede eendracht onder den burghers ende inwoonders gebleven is". Zoo werd te *Deventer* het evangelie in vrede verkondigd, terwijl elders de prediking vergezeld ging van oproer, muiterij, oneenigheid en groote bezorgdheid van predikanten en toehoorders. In andere plaatsen toch werden twee, drie of wel vier verscheidene religiën geleerd, en terwijl men tegen elkander predikte, waren de toehoorders niet minder verdeeld; de een noemde zich Martinist, de ander Calvinist, een derde Mennist en een vierde ik weet niet wat, elkander daarbij nog verachtende en verdoemende. In *Deventer* had men echter daarvan nimmer gehoord. Zelfs zij »die noch in de duysternisse des pausdoms saten, waren in haren exercitiën niet verhinderd, als alleen wat, so door opentlijcke predicatie (doch sonder bitterheyt ofte blamatie) so door bysondere vermaninghe wt Gods woort ghedaan condt worden, om haerlieden wt der duysternisse te trecken". Die vermaningen, zoowel door leeraars als toehoorders gedaan, waren dan ook van groot nut geweest, en ware de deur des evangelies open gebleven, er zouden nog oneindig meer tot de hervorming zijn overgegaan, vooral daar zij niet alleen zich het voorbeeld zagen geven door de overheden en zoovele aanzienlijke burgers, maar omdat zij zagen de eendragt tusschen de overheden en de dienaars des woords, de onderlinge liefde der predikanten en eensgezindheid der geheele burgerij die met alle geduld, langmoedigheid en vriendelijkheid hen in hunne zwakheid en blindheid verdroegen. Van zulk een stad kon men als PAULUS van de Romeinen zeggen, dat haar geloof in de geheele wereld verkondigd werd."

De vier en dertig weken die COOLHAES te *Deventer* met nog twee andere predikanten doorbragt, waren voor hem zeker de schoonste en gelukkigste dagen zijns levens,

en later herdacht hij dat verblijf steeds met weemoedige vreugde. Om het werk dat hij aldaar onder Gods zegen had mogen verrigten, waren de stad en hare inwoners hem dierbaar geworden. Te midden der droevige oneenigheden van later jaren was zijn eenigste vreugde, nog eens zijn dierbaar *Deventer* te mogen bezoeken, en het eerste werk dat hij te zijner verdediging uitgaf, droeg hij aan hare overheden op. »Van dien tijd af", schreef hij in die opdragt, gedachtig aan de rampen die de stad sedert 1567 hadden getroffen, »dat ik van daar heb moeten vertrekken (niet zonder groote droefheid en smart bij uwer e. e. w. en de eerzame burgerij) heb ik altoos eene hartelijke begeerte gehad, en heb ook den Heer hartelijk gebeden, om de verlossing der stad uit de hand der bloedgierige Spanjaarden, die uwe stad en hare inwoners zoo jammerlijk hebben geplaagd." [36]) Dat COOLHAES wederkeerig niet alleen bij de burgers maar ook bij de overheden zeer geliefd was, valt ligt te begrijpen. Zij hoorden zijne predikatiën [37]) en wilden hem althans nog in hun midden houden, toen zij reeds genoodzaakt waren de andere predikanten te doen vertrekken. Inderdaad COOLHAES overdreef niet toen hij zeide: »Ik mogt wel te regt gesproken hebben dat uwer e. e. w. en de geheele burgerij, gelijk de Galaten PAULUS, alzoo mij niet als een mensch maar als een engel Gods, als CHRISTUS JEZUS zelven hebben aangenomen, en dat, zoo het mogelijk ware geweest, gij uwe oogen zoudt uitgegraven en mij gegeven hebben." [38])

Doch COOLHAES werd door de tijdsomstandigheden genoodzaakt, *Deventer* vaarwel te zeggen. Want de toe-

---

[36]) *Deventer* bleef van 1567 tot 1579 onder Spaansche overheersching. In 1587 viel het weder in handen der Spanjaarden, doch in 1591 voor goed in de magt der staten gekomen, werd ook de hervormde kerk weder hersteld.

[37]) Het was in 1569 eene grieve van den koninklijken commissaris CHARLES CHARRÉ tegen de regering der stad, dat het grootste gedeelte der overheden de sermoenen had gefrequenteerd, openbaar met de predikanten geconverseerd en hun groote sommen van penningen gegeven uit de beurs der stad.

[38]) *Cort war. verh.*

komst voor de protestanten in ons vaderland begon duister te worden. WILLEM I had reeds het land verlaten, en ALVA was met zijne Spanjaarden in aantogt. Reeds in het begin des jaars deed AREMBERG eene krachtige poging om het gezag van PHILIPS in zijne gewesten te doen eerbiedigen en de roomsche godsdienst te handhaven. Onder voorbehoud van de goedkeuring der landvoogdes, beval hij de hervormde predikanten, binnen zes dagen *Overijssel* te verlaten en alle kerken en kloosters weder te geven [39]. Ingevolge bevelen der landvoogdes had de regering zich wel gedrongen gezien, het houden van predikatiën te verbieden, maar daardoor was telkens zulk een gisting onder het volk ontstaan, dat zij, uit vrees voor erger rampen, aan de protestanten het uitoefenen hunner godsdienst weder had moeten toestaan. [40]) Toen de regering wederom dreigende brieven van de landvoogdes en den graaf had ontvangen, stelde zij op den 16den April aan de gemeente voor, de predikanten te ontslaan en den heer MELCHIOR tot vertrekken aan te raden, doch den stadhouder te schrijven, dat hij het verblijf van heer CASPAR nog wilde toestaan, om de kranken, bij de algemeene sterfte door de pest, te troosten. Na eenige vruchtelooze pogingen om den toestand van zaken te behouden, werd den 1sten Mei het besluit genomen een einde aan de zaak te maken, en werden de predikanten met eene eerlijke belooning ontslagen. [41]) COOLHAES verliet hierop de stad den 6den Mei en trok met vele andere vlugtende protestanten naar *Duitschland* [42]).

[39]) AREND, *Algemeene geschiedenis des vaderlands* dl. II, st. IV, bl. 438.

[40]) REVII *Dav. ill.* p. 369 sqq.

[41]) Hoe groot die belooning is geweest is mij onbekend. In de rekening van het jaar 1567 is daarvan niets opgeteekend. Ik dank deze mededeeling aan den heer P. C. MOLHUIJZEN, predikant te *Deventer*.

[42]) Behalve naar *Engeland*, *Embden* en *Wesel* vlugtten de protestanten ook naar *Duisberg* aan den *Rijn*, naar *Frankenthal* en *Hanau*. (H. SCHOOK, *Liber de bonis ecclesiasticis*, p. 438).

HOOFDSTUK III.

COOLHAES' VERBLIJF IN DUITSCHLAND. — ZIJN WEDERKOMST IN HOLLAND, BEROEP NAAR GORCUM EN LEIDEN. — ZIJN OORDEEL OVER DEN TOESTAND DER KERK. — DE DORDSCHE SYNODE IN 1574.

Naauwlijks was COOLHAES in zijn vaderland aangekomen, of hij zocht gelegenheid om weder als prediker des evangelies te kunnen optreden. Gedurende drie jaren was hij werkzaam te *Essen* in het hertogdom *Cleef;* daarna begaf hij zich naar de *Paltz*, waar hij zich ruim twee jaren te *Mannheim* ophield [1]). De laatste standplaats schijnt voor hem zeer voordeelig geweest te zijn, althans hij zegt: »ik had in den keurvorstelijken *Paltz* zulk een dienst, dat er weinig diergelijke parochiën waren, hebbende jaarlijks zulk een groot inkomen (want ik had zoolang ik daar was jaarlijks meer dan vijf honderd daalders) waarvan nog sommige geloofwaardige predikanten, nu ten tijde in *Holland* en *Gelderland* zijnde, kunnen getuigen." [2])

Nadat de zaak der hervorming in ons vaderland weder een gunstigen keer had genomen, kwam ook hij alhier terug om van nu aan zijn geheele leven te wijden aan de dienst der Nederlandsche hervormde kerk. Uit liefde voor *Nederland* verliet hij eene schoone betrekking in zijn eigen vaderland, om aan de roepstem die uit *Gorcum* tot hem was gekomen, gehoor te geven. Op schriftelijk

---

[1]) *Alma acad. Leid.*

[2]) *Apol.*

verzoek van den raad dier stad werd hij door den keurvorst ontslagen, en midden in den winter van 1573 kwam hij met zijn gezin weder in *Nederland* aan. Deze reis ging met groote gevaren vergezeld en wonderlijk, gelijk hij zelf dankbaar erkende, werd hij door den Heer bewaard. [3]) Van *Goch* naar *Bommel* gaande moest hij *Grave* passeren. Heimelijk had hij zijn intrek genomen in een huis in de heerlijkheid *Ravestein* gelegen en dus op het gebied van den hertog van *Cleef*. Naauwelijks een kwartier aldaar verborgen, kwamen de Spanjaarden op het huis af, maar dewijl men zich daar binnen stil hield, reden zij verder naar het dorp *Os*. »Bovendien", verhaalt hij verder, »ben ik op den weg door Spanjaarden te paard en te voet vervolgd geworden, en zij waren mij tot driemaal toe zoo nabij, dat ik hen konde zien en hooren spreken, terwijl zij nogtans niet konden weten dat ik daar heimelijk verborgen was." [4])

Zijn verblijf te *Gorcum*, alwaar zekere HENRICUS zijn ambtgenoot was, duurde slechts kort. Reeds in Mei des jaars 1574 werd hij te *Leiden* tot dienaar der kerke begeerd, en nadat hij »door mondelijk en schriftelijk verzoek van den eerzamen magistraat van *Leyden* aan mijnheeren van *Gorcum*, aan de stad en kerk van *Leyden* vergund was geworden", vertrok hij op den 1sten Junij. Op zijne reis derwaarts sloeg VALDEZ onverwacht voor de tweede maal het beleg om *Leiden*, zoodat het hem onmogelijk was zijne bediening te aanvaarden. Hierom hield hij zich gedurende zes weken met vrouw en kinderen te *Delft* op, »verwachtende wat de Heer uit genade met de benarde en zeer bedrukte stad zoude doen willen." Van daar begaf hij zich voor den tijd van tien weken naar *Dordrecht* om tegenwoordig te zijn bij het houden der eerste synode, en na nog ruim een week

---

[3]) »Contemtis periculis et adversatibus, quibuscum saepe conflictatus fuit, cum familia in Hollandiam pervenit" (*Alma acad. Leid*).

[4]) *Apol.* en *Cort war. verh.*

te *Gouda* te hebben doorgebragt, aanvaardde hij zijne betrekking te *Leiden*.

Wij willen thans voor een oogenblik den draad der geschiedenis afbreken, om met een enkel woord over de synoden in het algemeen te spreken en COOLHAES zelf over de eerste Nederlandsche synode te hooren oordeelen.

Naarmate de hervorming in *Nederland* zich verder had uitgebreid en het aantal protestanten grooter was geworden, was de behoefte aan een geregelden kerkvorm steeds dringender gevoeld. Van het oogenblik af dat de jeugdige Nederlandsche kerk op hechte grondslagen zou worden opgetrokken, ontstond er echter verschil omtrent die grondslagen, zelve. Dat hier te lande het presbyteriaal-synodaal stelsel *) zoude aangenomen worden, even als in *Zwitserland*, en *Schotland*, valt ligt te denken, doch ten aanzien van de meerdere of mindere magt die aan de kerk moest worden toegekend, waren de aanhangers der Zwingliaansch-Melanchthoniaansche rigting en de Calvinisten het oneens. Terwijl LUTHER namelijk het kerkbestuur meer teruggebragt wilde zien tot den eenvoud der apostolische tijden, en ZWINGLI de kerk zelve wilde plaatsen onder een blijvend hoofd, die echter met al zijne geestelijken onderworpen zou zijn aan den staat, trachtte CALVIJN de kerk te vormen tot een onafhankelijk ligchaam. De kerk moest eene wetgevende magt in zich zelve bezitten; daartoe moesten er vergaderingen zijn van de leeraars met de oudsten der gemeente. Hij zelf rigtte te *Geneve* zulk eene kerk in, terwijl hij bovendien eene hoogere kerkelijke vergadering beriep, waarop de eerste kerkelijke wetten werden vastgesteld. Op dien grondslag werd ook de Nederlandsche hervormde kerk gebouwd, doch eenigzins gewijzigd naar plaats en omstandigheden.

De kerk werd in ons land gevestigd, voor dat de staat

*) Zie hierover het belangrijk werk van G. V. LECHLER, *Geschichte der Presbyterial- und Synodalverfassung seit der Reformation.* Over het presbyteriaal stelsel afzonderlijk schreef ook N. C. KIST (*Godg, Bijdr.* 1855, st. 3).

was geregeld, en dit werkte den Calvinisten in de hand, die eene onafhankelijke kerkorde begeerden vast te stellen. Toen later echter de republiek tot meer zelfstandigheid kwam, maakte deze aanspraak op het patronaat over de kerk [6]. De strijd die hierdoor ontstond is van hoog belang, en in deze levensgeschiedenis van COOLHAES zullen wij daarvan de eerste beginselen aanschouwen [7].

De eerste kerkelijke vergadering die door de Nederlandsche hervormden werd gehouden, was die der kerken onder het kruis te *Antwerpen* ten jare 1566, waarop de geloofsbelijdenis van GUIDO DE BRES werd aangenomen. De daaraan volgende synode vergaderde twee jaren later te *Wesel*, waarbij de eerste kerkordening werd opgesteld, handelende over de »collegiën en provinciale classen, de dienaren en doctoren, de ouderlingen en diaconen, den catechismus, de sacramenten, het huwelijk en de kerkelijke discipline.” [8] Deze synode werd vooral door PETRUS DATHEEN en HERMAN MODET geleid, en ofschoon COOLHAES zelf hierbij niet tegenwoordig was, zoo schijnt hij er toch kennis van gekregen en het verhandelde goedgekeurd te hebben; althans JOHANNES LIPPIUS onderteekende de acte ook in zijnen naam. Aan het hoofd der synode te *Embden*, gehouden in 1571 van den 5den tot den 10den October, stond CASPAR VAN DER HEIJDEN. Gelijk CALVIJN wilde dat alle opzieners in waardigheid gelijk zouden zijn, zoo begon men met vast te stellen: »Geen kerke sal over een ander kerke, geen dienaar des woorts, geen ouder-

---

6) Vgl. den belangrijken brief der staten van *Holland* aan den koning van *Engeland* JACOBUS (*Epistolae ecclesiasticae et theologicae* ed. LIMBORCHII ep. 305.)

7) Ik ben hierover met opzet niet uitvoeriger geweest, dewijl ik hoop er later elders op terug te komen. Vgl. verder: YPEY en DERMOUT, *Gesch. der Ned. herv. kerk.* BROES, *kerk en staat.* ROYAARDS, *Nederlandsch kerkregt.*

8) 's GRAVESANDE, *twee-honderdjarige gedachtenis der synode van Wesel.* KIST en ROYAARDS, *Archief voor kerk. gesch. inzonderheid van Ned.* Dl. V, bl. 307 vlgg. Zie verder de handelingen van deze en de volgende synoden in het *Kerkelijk handboekje*, waarvan de 1ste druk verscheen te *Delft* in 1602, en een 4de druk in 1764, te *Rotterdam*.

ling noch diaken, sal d' een over d' ander heerschappye voeren, maer een yegelijk sal hem voor alle suspiciën en aanlokkinge om te heerschen wachten." Nadere bepalingen werden er gemaakt omtrent het houden van consistoriën, classicale en synodale vergaderingen en ten opzigte van de verkiezing der kerkdienaars. Belangrijk, vooral in betrekking tot hetgeen wij straks van COOLHAES zullen vernemen, was dat men »over den geenen die sich ongeroepen in den kerkendienst indringen" deze bepaling maakte: »die sich in den kerkendienst indringen, sullen van de consistoriën vermaand worden dat ze afstaan, maar is 't dat se evenwel hardnekkelijk voortvaren, soo sal men terstont hem die het is verklaren een scheurmaker te zijn." COOLHAES was bij deze synode niet tegenwoordig; of hij er echter kennis van gedragen heeft is niet zeker te bepalen.

Nadat de verstrooide protestanten weder in het vaderland waren teruggekeerd, konden zij niet tot de regeling van het kerkbestuur overgaan voor dat de meerderheid der gemeenten op vaste grondslagen gevestigd zouden zijn. Voordat er nog eene nationale synode kon bijeengeroepen worden, waartoe in de vorige synoden toch reeds het plan werd ontworpen [9]), vergaderden eenige predikanten te *Dordrecht* [10]) in 1574 van den 16den tot den 18den Junij. COOLHAES begaf zich ook derwaarts, ten einde »te zien en te hooren wat er goeds en stichtelijks zou uitgerigt en besloten worden tot dienst der kerk Gods in *Holland* en *West-Friesland*, welke in eenen zeer desolaten onordelijken en verwarden staat gestaan had, van den eersten April

[9]) ROYAARDS, *hed. kerkr.* dl. I, bl. 52.

[10]) Sedert Junij 1572 was de openbare prediking in deze stad weder ingevoerd, na het houden der eerste staten-vergadering aldaar op den 15den Mei. Eerst predikte men »in het stek [eene opene plaats, oudtijds de hof, waarin zich de doelenschutters oefenden] onder den groten lindenboom"; daarna in de doelenkamer waarin later de synode werd gehouden, en den 26sten Julij in de Augustijnen-kerk.

1572 af. »Het was toch" zoo verhaalt COOLHAES verder [11]) »in ons vaderland gesteld als ten tijde toen er geen koning in *Israël* was en ieder deed wat hem goeddacht. Daar nu was anders niet in 't land dan een confuse chaos, een verwarring aller dingen. De heeren staten werden van niemand geacht; wat zij geboden gold bij niemand. Zij waren bovendien zelve niet eensgezind; sommigen hielden 't met de Lutherschen, anderen met de Calvinisten. Veel van hen meenden, dat de pauselijke leer de beste en oudste was. Sommigen, doch zeer weinigen in getal, waren den onpartijdigen toegedaan. De burgemeesters, wethouders en regeerders der steden hadden geen zeggen over hunne burgers en de inwoners van hunne steden of hun gebied. Getrouwe predikanten en leeraars waren er zeer weinig te vinden, en de goede leer en getrouwe raad van hen die er waren, wilde niemand aannemen."

Inderdaad was de toestand der hervormde kerk in ons vaderland nog alles behalve gunstig te noemen, zoowel wat de predikanten als wat het bestuur der bijzondere gemeenten betreft. Aan de eerstgenoemden was groot gebrek. Wel waren er velen uit *Engeland*, *Embden* en *Wesel*, waarheen zij vroeger gevlugt waren, teruggekeerd; doch hun getal was niet voldoende, en op de verschillende plaatsen niet geëvenredigd aan het aantal der gemeenteleden [12]). Hoe veel meer werden er nog vereischt om de hervorming uit te breiden! Behalve vaste predikanten had men ook nog enkele rondreizende, die verschillende gemeenten bedienden, welke gevaar liepen verstrooid te raken. Ook was het niet ongewoon dat, bij gebrek, de eene gemeente aan de andere haren predikant voor een

[11]) *Cort war. verh.*

[12]) Zoo klein was het getal predikanten, dat *Amsterdam* in 1580 nog slechts zes vaste leeraars had, en, niettegenstaande de gemeente zeer was toegenomen, in 1620 maar acht. In de groote gemeente te *Rotterdam* werd in 1630 een vijfde en in 1642 een zesde predikant beroepen.

tijd afstond. Het meerendeel der leeraars bestond nog uit priesters die tot de hervormde kerk waren overgegaan. Hoewel de opzieners der kerk zooveel mogelijk toezagen dat slechts bekwame en opregte mannen tot de prediking des evangelies werden toegelaten, en er ook vaak werden afgewezen, zoo was het hun niet ten kwade te duiden, dat zij zich somwijlen in de keuze van waardige mannen vergisten. Bovendien waren er niet weinigen, die ongeroepen zich hadden opgeworpen tot uitbreiders der hervorming. Coolhaes geeft ons over de toenmalige predikanten het volgende berigt [13]: »Deghene, dewelcke te dier tijt haer tot predicanten ende leeraers gebruycken lieten, waren meest al te samen nieuwelingen, dewelcke (nae 't ghevoelen pauli 1 Tim. III) niet waerdich, noch bequaem gekent en worden, om het predickampt te bedienen. Sy waren meest al te samen mispriesters ende cloosterlieden gheweest, die het pausdom gheensins verlaten hadden maer van den pausdom verlaten waren. Want hare waer ofte coopmanschap van missen te lesen ofte singhen voor den levendighen ende dooden, insghelycken om vigiliën, om letaniën voor de dooden te lesen, en dierghelycken seer veel dingen meer te houden, (de welcke den daghelicschen penninck inbrachten, waer van sy lieden met haren bysitters ende kinders leven souden) en woude niemant meer copen. Waerom sy door honghersnoot ofte gebreck van 't jaer-

[13]) *Cort war. verh.* Menso Alting schreef in 1581 aan zijnen medebroeder Otto Swaluë te *Leeuwarden*, in denzelfden geest: »paucos habetis ministros, sed pauciores, qui vel theoriam vel praxin theologicam habent, qui nisi duces nanciscantur, qui ipsis praeeant, et diligentibus visitationibus in officio retineant, metuendum certe est, ne saepe plus destruant quam aedificent. Ergo ut anno superiore hortabar ut ex ecclesiis reformatis et longam praxin habentibus accerseretis ad exemplum aliorum, viros pietate, scientia et auctoritate praeditos, qui fundamenta totius reformationis feliciter saltem jacerent, etiamsi vobiscum manere non possunt, idem nunc repeto" (*Epistolarum ab illustribus viris scriptarum centuriae tres, quas collegit et edidit* s. a. Gabbema, *Harlingae* 1664. p. 703.)

licx ende dagelicx incoemste gedwongen, niet willende bedelen, en tot gheen andere arbeid geschikt, thans meer schaden met haer predicken, dan sy oyt met haren missen doen ghedaen hebben." De reden hiervan is deze: »Als sy mispriesters waren en quam niemant om de misse te hooren, dan deghene die anders niet en wisten, dan dat het misse hooren een heerlick werck was. Maar onder het decksel van 't evangelium te predicken, den vrede te vercondighen, ende den alleen eenighen God alle lof, eere ende prijs toe te schrijven, de toehoorders tot onvrede, tot haat ende nijt, tot partijschap aan te sporen ende haren naesten in CHRISTUM gelovenden (doch in allen puncten met hunlieden ghevoelen, synodalischen instellingen, ceremoniën, ende maniere om de christelicke disciplyn te ghebruycken, ende wat diergelycken meer zyn can, het fondament der salicheyt niet aengaande, niet eens zijn connende [14]) te lasteren, verdoemen, ketteren ende schelden; ende haerlieden toehoorders meer op hare kerck, meer op hare gemeynte te wysen dan op CHRISTUM; so ergeren sy ontallicke veel menschen, ende waer hun beter dat sy den wech der waarheyt niet gheweten hadden, mispriesters ende cloosterlieden gebleven waren, dan dat sy onder het decksel des evangelii, hun voor predicanten des evangelii uytgeven, ende doch in der waerheyt niet en syn."

Dewijl er nog geene academiën bestonden, zoo waren vele Nederlandsche predikanten ongeoefende lieden, die volstrekt geene wetenschappelijke opleiding hadden genoten [15]). Ook van de zoodanigen spreekt COOLHAES.

---

[14]) COOLHAES doelt hier op de onverdraagzaamheid van vele hervormde predikanten jegens de Lutherschen en Doopsgezinden. Vgl. YPEY en DERMOUT *Gesch. der Ned. herv. kerk.* dl. I, bl. 330, vlgg.

[15]) Sedert het oprigten der Leidsche en andere academiën, werden langzamerhand minder leeken toegelaten tot de predikdienst. In *Friesland* was de laatste EVERT PIETERS NAPJUS, in 1655 tot predikant te *Harlingen* aangesteld, in *Groningen* MEINDERT THOMAS, in 1675 predikant te *Lettelbert.*

»Neffens de mispriesters liepen oock veel van ambachtslieden onder de predicanten, cleermakers, schoemakers, wevers, slootmakers, ende in summa van alderhande sorteringhe van ambachtslieden, meest alle meer om een luy leven ende seeckere jaerlicx incoemst te hebben; dan om de eere Godes, ende stichtinge der kercken CHRISTI te vorderen. Want wie te dier tijt (ghelyck oock noch hedensdaechs bij allen partyen geschiet) meest op d'andere partijen, ooc op de vreedsame onpartijdige wisten te lasteren, te schelden ende te smaden, waren de beste ende worden noch gehouden voor de vroomste ende yverichste predicanten ende leeraers der kercken Godes."

Voorzeker deze schets der toenmalige predikanten is niet zeer vleijend, maar misschien ook wel wat te zwart geteekend. COOLHAES erkent »dat er vele vrome mispriesters geweest zijn, ja ook verscheidene ambachtslieden, die zeer veel goeds in de kerk des Heeren gedaan, veel menschen gesticht, en tot CHRISTUS gebragt hebben." Echter meent hij met waarheid te kunnen beweren, dat »zoodanige gequalificeerde mannen niet geweest zijn op eene der in *Holland* en *West-Friesland* gehoudene synoden". Hij tracht dit met »onwedersprekelijke argumenten" te bewijzen, en wel voornamelijk hieruit, »dat zij noch van God immediate, noch door middel van hunne wettelijke overheid beroepen zijn geworden." Doch zijn oordeel over de synoden zullen wij later vernemen. Wij willen thans zien wat er in die vergadering te *Dordrecht* werd verhandeld.

Deze eerste synode van *Holland* en *Zeeland* was beschreven door de predikanten, doch met goedkeuring van den prins en de staten, hoewel de kerkordening, op die synode

---

Men liet zoodanige leeken wel niet toe dan na voorafgaand onderzoek, doch meestal werd daarmede zeer de hand geligt, wegens de behoefte aan leeraars. Zie J. ACRONIUS, *Erinneringe van de beroeping der prediger*; welk werkje ik echter niet heb kunnen raadplegen.

vastgesteld, door de staten geenszins werd goedgekeurd. CASPER HEYDANUS en ARNOLDUS CORNELII [16]) stonden als præses en scriba aan het hoofd, terwijl de groote meerderheid der predikanten tot de Calvinisten behoorde, gelijk ook bleek uit hunne bepalingen, die in strijd kwamen met de Zwingliaansch-Melanchthoniaansche gevoelens der staten en overheden alsmede van COOLHAES [17]). Ten opzigte van de leer werden aldaar de geloofsbelijdenis der Nederlandsche kerk en de Heidelbergsche catechismus aangenomen. Men maakte vaste bepalingen over het houden van den kerkeraad, in welken, even als in de classen en synoden, niets zou mogen verhandeld worden dan 't geen kerkelijk was, en zoo er zwarigheid ontstond in zaken die deels kerkelijk en deels politiek waren, moest het oordeel der overheid worden ingeroepen [18]). Het beroep van predikanten en de keus van ouderlingen en diakenen hield men geheel aan zich. Zelfs begeerde men ook het regt te hebben om schoolmeesters aan te stellen, die alsdan de geloofsbelijdenis en den catechismus zouden moeten aannemen. Van eene verpligting tot onderteekening werd echter nog niet gesproken.

Tegen deze en dergelijke artikelen die toen werden vastgesteld, verhief COOLHAES zijne stem, zoowel omdat, zijns inziens, de kerk zich meer magt aanmatigde dan haar toekwam, als omdat men de vrijheid van geweten wederom wilde inkorten. Hij vermogt echter weinig tegen de meerderheid, en het gevolg dezer handelwijze was, dat hij, »ofschoon de synodale mannen met alle beleefdheid tegensprekende" [19]), toch als minder bevriend bij

---

[16]) Zie over beiden GLASIUS *Godgeleerd Nederland.*

[17]) Hij is echter niet van overdrijving te verontschuldigen, wanneer hij de leden dezer synode tot dezelfde soort van mannen rekent, die wij hem zoo even zagen schetsen. Dat zij in gemoede het heil der kerk wilden bevorderen door voor geschikte predikanten te zorgen, blijkt genoegzaam uit de artikelen 12—21.

[18]) Op deze bepalingen beriepen zich later te midden der twisten, de Leidsche magistraat en COOLHAES gedurig.

[19]) *Cort war. verh.*

hen stond aangeschreven. Hem toch hadden de predikanten voornamelijk op het oog, toen zij later zeer partijdig schreven [20]: »van toen aan heeft men gemerkt dat eenigen, hetzij gedreven door hunne eigene krankheid of op aanstoken van eenigen uit het pausdom of van andere sekten (wien het toenemen des evangelies smartte), niet goed vonden dat in de gemeente van CHRISTUS zulke ordeningen zouden bestaan en een consistorie zou gehouden worden, maar hadden veel liever gezien dat de predikanten alleen gepredikt en de sacramenten bediend hadden, tot welke ook ieder zonder onderscheid toegelaten zou worden; en dat de magistraten predikanten zouden af- en aanstellen en voorts de kerken regeren zooals zij dat het bekwaamste zouden bevinden. En dit geschiedde onder het deksel der vrijheid van conscientie; waarom dan ook gezegd werd dat het voornemen der predikanten eene nieuwe monnikerij was, waardoor zij later wederom meesters over de magistraten zouden worden, gelijk in het pausdom was geschied."

[20]) *Cort eenvoudich verhael.*

HOOFDSTUK IV.

COOLHAES' KOMST TE LEIDEN. — OPRIGTING EN INWIJDING DER HOOGESCHOOL. — ZIJNE VERHOUDING TOT DEN KERKERAAD EN ZIJNEN AMBTGENOOT CORNELISZ. — VERANDERINGEN IN DE LEIDSCHE GEMEENTE TEN OPZIGTE DER AVONDGEBEDEN EN LIJKPREDIKATIËN, VAN DE VIERING VAN HET KERSFEEST EN VAN DEN DOOP. — ONEENIGHEDEN MET CORNELISZ. EN DEN KERKERAAD.

Onder de dagen welke door ieder Nederlander, wiens hart warm voor het vaderland klopt, met innige vreugde en dankbaarheid worden herdacht, behoort voorzeker de 3de October 1574. Zoo er in onze geschiedboeken eene gebeurtenis is, die van eene hoogere bescherming van ons vaderland kan doen spreken, dan is het voorzeker *Leidens* ontzet. Wie kan zich eene voldoende voorstelling maken van al de ellende, gedurende dat beleg — hetwelk meer dan vier maanden duurde — uitgestaan? Hongersnood, pest, tweedragt van binnen paarden zich aan de gevaren die van buiten dreigden, zoodra de lang getergde Spanjaard de muren zou binnengedrongen zijn en zijne woede kunnen koelen in het bloed der uitgeteerde burgers. En bij dat uiterste van jammeren vertoonde zich een bijkans onbegrijpelijke heldenmoed, bij dien nijpenden angst en vrees voor de toekomst het onwrikbaarst vertrouwen en de meest vaste hoop op uitredding. Slechts honderdtien last koorn en zeven honderd stuks vee moesten

in de behoeften van 14000 menschen voorzien, en toen het laatste brood was verteerd en het laatste stuk vleesch half raauw verslonden, wilde men liever met het walgelijkst voedsel zijn ellendig leven rekken, dan den eed van trouw breken dien men eenmaal gezworen had. Ofschoon men bijna zielloos nederzonk onder het dragen der dooden, ofschoon de zuigelingen stierven aan de borsten der moeders, toch hield men vol tot den einde, vertrouwende op Hem, die alleen helpen kon en voorzeker helpen zou.

En Hij hielp. Met den springvloed stak uit het noordwesten de lang gewenschte storm op, die het water door de dijken en over de velden joeg en BOYSOT voortdreef naar de benarde veste. In den nacht van den 2[den] op den 3[den] October stortte een deel van den stadsmuur in, en de vijand, die nog niet voor het water was geweken, vlugtte thans op het enkel vermoeden van eenen uitval. Wat de stoutste voor onmogelijk hield, wat volgens alle berekeningen bijna niet geschieden kon, had inderdaad als door een tooverslag plaats. *Leiden* was ontzet. Onder gejuich en vreugdekreten werd de vloot verwelkomd, die het voedsel bragt, waarnaar duizenden smachtten. Naarmate de ellende grooter was geweest, was de uitredding heerlijker. Men verdrong elkander op de wallen, snelde met het eerste wat men grijpen kon naar zijne zieken en stervenden, en joelde vreugdedronken door de straten onder het geroep: »*Leiden* is ontzet! *Leiden* is ontzet! Eeuwig zij de Heer geprezen!"

Het was de eerste dag der week. Weldra was de Pieterskerk opgevuld met eene dankbare schare, die snikkend van blijdschap het hart lucht gaf in gebeden en lofgezangen. Met meerder opgewektheid kon er wel nimmer tot eene gemeente gesproken worden dan toen door den predikant PIETER CORNELISZOON zal zijn gedaan, die in alle jammeren van het beleg had gedeeld. Met grooter aandacht zullen nimmer de woorden des evangelies van de

lippen des sprekers zijn opgevangen en in de harten weggelegd [1]).

Op dienzelfden onvergetelijken 3[den] October deed COOLHAES zijne intrede in de Leidsche gemeente [2]). Onder gewigtiger omstandigheden kon hij voorzeker zijne bediening niet aanvaarden. Schooner en vruchtbaarder werkkring kon hem nergens elders te beurt zijn gevallen. Weldra had hij ook eene gewigtige betrekking te vervullen, waaruit zal blijken hoe hij reeds algemeen om zijne geleerdheid en bekwaamheden was geacht.

Reeds van de 12de eeuw af waren in onderscheidene steden van *Europa* universiteiten opgerigt, die uit den eigen geest en de behoeften der natiën geboren, als volksinstellingen bleven bestaan, niettegenstaande de staatkundige omwentelingen die sedert in verschillende landen plaats vonden. Zoo bestonden ook in de 17 provinciën der vereenigde *Nederlanden* twee beroemde hoogescholen: die van *Leuven* en *Douay*. De eerste was in 1425 door hertog JAN I van *Braband* gesticht en door verschillende pausen met groote voorregten begiftigd. De laatste kwam eerst onder PHILIPS II en voornamelijk door toedoen van GRANVELLE en VIGLIUS tot stand, die hierop aandrongen omdat de jongelieden uit *Douay* en omstreken meer naar *Frankrijk* dan naar *Leuven* trokken, onder voorwendsel van de Fransche taal te willen leeren, terwijl niet weinigen aldaar kettersche gevoelens inzogen. Nadat echter de noordelijke gewesten tegen *Spanje* waren op-

[1]) Vgl. J. P. AREND. *Algem. gesch. des Vaderl.* dl. II. st. V, bl. 383 — 400 en J. VAN VLOTEN *Leidens belegering en ontzet*, alwaar ook de aflezing, waarbij de ingezetenen tot de godsdienstoefening werden opgeroepen (bl. 189). Door sommigen wordt PIETER CORNELISZ. als de eenige leeraar genoemd, die gedurende het beleg in *Leiden* was gebleven. Het blijkt echter dat ook CLAES JANSZ. VERSTROOT »door syn willighe ende troostelicke servisen de ghemeente zeer aenghenaam ende lief was (zie ald. aant. 1).

[2]) »Ipso liberationis die urbem ingressus est" (*Alma acad. Leid.*). »Op den dach der ghenadigher ontsettinghe ben ick oock mede binnen de stadt ghecomen, ende van dien daghe aen in mijne dienst getreden" zegt COOLHAES zelf in zijn *Cort war. verh.*

gestaan en de staten in 1572 WILLEM I tot stadhouder hadden aangesteld, ontstond er weldra behoefte aan eene afzonderlijke hoogeschool voor deze provinciën. »Toen ons volk door eigene kracht de ijzeren ketenen had verbroken, wilde het vrije *Nederland* niet achterblijven bij den vooruitgang der volken in beschaving en verlichting. Het gevoelde behoefte aan hoogere instellingen van onderwijs, geëvenredigd aan de eischen der eeuw. En ziet! daar trad *Holland*, hetwelk het eerst het Spaansche juk had afgeschud, eerbiedwekkend op, aan het hoofd der Nederlandsche vrijheid, en het ging gelijkelijk voor op de bane der verstandelijke ontwikkeling, toen daar de Leidsche universiteit verrees." [3])

De oprigting van *Leidens* hoogeschool was eene zaak van nationaal belang, en geschiedde niet, althans niet alleen, uit staatkundige beweegredenen [4]). Sedert de noordelijke *Nederlanden* zich voor de hervorming hadden verklaard, kon men bezwaarlijk naar *Leuven* gaan; de Nederlandsche jeugd mogt niet meer bloot staan aan den invloed van *Spanje* of *Rome*. WILLEM I gaf dit zelf als hoofdoogmerk der stichting eener eigene hoogeschool op, in den brief door hem den 28[sten] December 1574 aan de staten geschreven, en den 2[den] Januarij des volgenden jaars in hare vergadering te *Delft* voorgelezen: »alsoo tot een vast steunsel ende onderhout der vrijheit ende goede wettelike regeringe des landts, niet alleen in zaaken van religie, maar ook in 't geene den gemeenen burgerliken welstant belangt, insonderheyt van nooden was, dat hier binnen 's lands een universiteyt werde opgericht, aldaar de jeucht beyde in rechte kennisse Godts ende allerley goede eerlyke ende vrye konsten ende wetenschappen,

---

[3]) ROYAARDS, *Het historisch karakter der Nederlandsche universiteiten.*

[4]) »Es war weniger der Eifer der Regierung als ein bürgerliches National-Interesse der verschiedenen Provinzen, eigene Universitäten zu besitzen." A. THOLUCK, *Das akademische Leben des siebzehnten Jahrh.* abth. II, s. 205.

opgevoet ende onderrigt werden kon." »Soo gy lieden" zoo schreef hij verder »eene alsoo heylige ende hoognoodige zaake ter harten neemt, zullet gy den stant des lands daermede alsoo verzeekeren, dat de vyanden nimmermeer soo ligtelyk en zullen haare tyrannye ende verdrukkinge zoo des goddelyken dienst, als de vryheyd der lande, 't zij met gewelt ofte met listigheyt konnen weer oprigten. Overmits dat eene alsoodanige universiteyt niet anders wesen en zal als een vast blokhuys der gantsche landen, ende mede eenen onverbreekelyken bant der eenigheyt van den zelven, niet alleen onder malkanderen, maar ook met alle aanpalende provinciën; beneffens ook dat die burgeren, daardoor veroorzaakt weesende haare kinderen binnen 's lands te houden, ja ook die nabuuren van allen zyde gelokt de haare alhier te schikken,[5]) sal daer omme de jeugd wel ende deugdelyk onderrigt werden, het geld binnen 's lands blyven, ende die kleyne onkosten met grooten profyte den landen ende ingesetenen derselver ten oirbaar komen."

Maar nog iets anders maakte de stichting eener eigene inrigting voor hooger onderwijs noodzakelijk. Reeds zagen wij boven welk eene groote behoefte er in de kerk bestond aan geschikte predikanten, die eene wetenschappelijke opleiding hadden genoten. Voor staat en kerk werden mannen geëischt die op eigen bodem waren voorbereid, om de gewigtigste posten te aanvaarden tot verdediging der vrijheid en tot uitbreiding van het protestantisme. Hoe men hierin op alle wijzen trachtte te voorzien, bewees de oprigting van het staten-collegie te

---

[5]) Dit geschiedde inderdaad boven verwachting. Een aantal studenten uit andere landen bezochten de Leidsche en later ook de andere hoogescholen (vgl. H. SIEGENBEEK *Geschied. der Leidsche hoogeschool* op het register). De poolster der Duitsche gereformeerden en Zwitschersche protestanten, zegt THOLUCK (t. a. p.) was de Nederlandsche kerk. »Dorthin schicken sie ihre Stüdirenden, von dort suchen sie ihre theologischen Lehrer zu entnehmen."

Leiden in 1592. Men had dus met de stichting der eerste hoogeschool ook een practisch doel [6]).

Het was alleen op aanbeveling van den prins, bij monde van den overbrenger zijns briefs mr. JACQUES TAYAERT, dat reeds op den 3den Januarij 1575 door de staten tot de oprigting eener hoogeschool te *Leiden* werd besloten. Juist deze stad werd door hem gekozen, omdat zij voor haren heldenmoed en standvastigheid op eene schoone belooning aanspraak had, welke de prins haar zelf kort na het beleg had toegezegd [7]). De staten zouden volgens zijn schrijven met de stichting eener universiteit »Gode eene bijzonder aangename dienst doen en de heerlijkheid zijns naams grootelijks verbreiden;" en konden zij dit beter doen dan door dit voorregt aan eene burgerij te schenken, die zich voor de vrijheid van godsdienst en het protestantisme zoo hoogst verdienstelijk had gemaakt? Opmerkelijk is wat COOLHAES hieromtrent later schreef [8]): »Syne princelycke exellentie ende de door-

[6]) Vgl. den brief van G. FEUGERAIS aan A. VAN DER MYLE, (21ste Febr. 1576) in *Ill. vir. epist. sel. ep.* 34.

[7]) Reeds op den dag na het ontzet was de prins te *Leiden* gekomen. Volgens HOOFT (bk. IX, bl. 398) en H. DE GROOT (*historia de rebus Belgicis* op 't jaar 1596) zou de prins toen aan de stad de keuze hebben gegeven tusschen eene academie en vrijheid van tollen. ORLERS, burgemeester van *Leiden*, maakt hiervan in zijne *beschrijvinge* van die stad volstrekt geen gewag, en dit getuigenis geldt veel, dewijl deze gelegenheid had om alle stukken te raadplegen, die op de stichting der academie betrekking hadden, en wel in een tijd toen zelfs de zoon den toegang niet had tot de archieven eener stad, waar zijn vader burgemeester was. VAN WIJN heeft in zijne *aanteekeningen op* WAGENAAR'S *vad. hist.* het onhoudbare dezer meening èn uit VAN MIERIS *handvesten van Leiden* èn uit de *resolutiën der staten van Holland* aangetoond. Eene keus kon bezwaarlijk gegeven worden, daar er reeds beloften tot opheffing van belastingen bestonden. Zulk een geschenk zou ook eene geringe belooning zijn geweest in vergelijking met het voordeel dat het voortdurend bestaan eener hoogeschool opleverde. En in welke betrekking zou de prins dit aanbod hebben gedaan; uit naam der staten? of op eigene autoriteit? Van het eerste blijkt niets, en dat het laatste niet plaats had, blijkt uit de wijze waarop hij de oprigting der Leidsche hoogeschool doorzette.

[8]) *Naedencken of de disputatiën* enz.

luchtige heeren staten 's lants, ghesien hebbende de overuyt groote wercken des Heeren aen de stadt *Leyden*, tot voordeel van 't gansche landt bewesen; ende in aenmerckinge wat der stadt *Leyden* wedervaren zijn zoude, als sy in de handen der vyanden gecomen waer, heeft voor goet ende raedtsaem aenghesien om die van Godt verbeden stadt wederom overtegeven in de handen Godes, mitsgaders daer inghenplant hebbende een seminarium der kercken Godes; dewelcke sy met goede doctoren ende professoren in allen faculteyten, besonder doch in theologia alsoo versien hebben ende noch jaerlyck versien ende besorghen, dat in deselve goede lieden (so wel der armen als der rijcken) kinders in de vreese Godts (dewelcke voor alles gaen moet, als 't begin der wysheydt), verder oock in aller tucht, eerbaerheyt, in goede zeden ende manieren opgetoghen zijnde, heden of morghen bequaem zijn mochten om der kercken Godes ende republycken (het waer dan in de hooge so wel als in de gemeyne scholen, in den kercken der dorpen ende vlecken soowel als in cleynen of grooten steden, binnen so wel als buyten lants) wetlyck daertoe beroepen zijnde, trouwelyck te dienen."

Zoo werd dan terstond tot de oprigting der hoogeschool besloten. Aan drie bekwame mannen, VAN DER DOES, DE KONINCK en VAN HOOGEVEEN, werd opgedragen maatregelen tot de uitvoering van dat besluit te nemen, die daarop reeds den 4den Januarij een brief aan den prins schreven. Op den 6den werd nu het octrooi verleend in naam van PHILIPS, waarbij »de terugzetting van nuttige vorming en opleiding der jeugd binnen *Holland* en *Zeeland*, ten gevolge des krijgsberoerten; de vrees van de ingezetenen dezer landen, zoo voor de zware onkosten als voor de gevaren, waarin zij en hunne kinderen zouden mogen geraken, indien zij hen naar eenige andere scholen binnen 's konings gebied zouden moeten zenden, inzonderheid wegens het verschil van godsdienst; en het ge-

brek aan goed onderwijs in genoemde gewesten, waardoor alle zedigheid, wetenschap en geleerdheid te niet zouden gaan ter vermindering van de eere Gods, en groote afbreuk van den gemeenen staat, politie en regering" als hoofdredenen tot het nemen van dit besluit werden opgegeven [9]. Op Dingsdag den 8sten Februarij hieraan volgende had reeds de inwijding plaats, welke vooraf door geheel *Holland* was bekend gemaakt. De plegtigheid van dien dag ving ten 7 uur in den morgen aan met eene godsdienstoefening in de St. Pieterskerk, welke door een der predikanten werd geleid [10]. Ten 9 ure trok men in grooten optogt, waarbij de vier faculteiten symbolisch werden voorgesteld, door triumfbogen van het raadhuis naar de academie. Aan COOLHAES, die voorloopig de godgeleerde lessen zou houden, was in den stoet eene plaats aangewezen tusschen mr GERARD VAN WYNGAERDE, raadslid van het provinciaal hof van *Holland*, en jonkheer JACOB VAN DER DOES, hoogheemraad van *Rijnland*. Achter hem volgden DIEDERICK VAN DER NIEUBORCH, die op zich had genomen enkele lessen in de regten te geven, tot dat CORNELIUS DE GROOT zijn ambt zou aanvaarden. Tot hetzelfde had zich JOOST DE MENYN verbonden die hen volgde, alsmede bekwame mannen in de geneeskunde en wijsbegeerte die in de behoefte der studenten voorzagen, tot op de aanstelling van GERARD BONT, PETRUS TIARA en BASILIUS PITHOPOEUS. Aldus onder muzijk en het lossen van het geschut aan de academie aangekomen, hield COOLHAES eene redevoering over den lof der heilige godgeleerd-

[9]) Zie verder hierover SIEGENBEEK, *Gesch. der Leydsche hoog.*

[10]) CHALMOT zegt in zijn *Biogr. woordenb. der Ned.* dat COOLHAES deze predikatie hield. Hij bedoelt daarmede zeker zijne inaugurele oratie. Nergens toch wordt COOLHAES als voorganger bij die godsdienstoefening genoemd, en het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat de plegtige inleiding der feestviering was opgedragen aan hem, die op den morgen van den 3den October voor de gemeente was opgetreden.

Zie verder het verhaal der plegtige inwijding bij ORLERS *Beschr. van Leiden*, bl. 190, vlgg.

heid (*de s. s. theologiae laudibus*), voor eene achtbare vergadering en ontelbare van alom toegestroomde hoorders, eene redevoering die niet alleen door allen met vreugde werd gehoord en toegejuicht, maar ook inderdaad stichtelijk mogt genoemd worden [11]). Hij gaf hierna de eerste lessen in de godgeleerdheid, en verklaarde den brief aan de Galaten [12]). Aan het einde van dat zelfde jaar deed GUILLAUME FEUGUERAY, predikant te *Rouaan*, door WILLEM I naar *Leiden* geroepen, zijne intrede als eerste hoogleeraar in de godgeleerdheid.

Ondertusschen had COOLHAES zijne werkzaamheden in de Leidsche gemeente aangevangen. Wat hieraan verbonden was en hoe hij meende al zijne pligten behoorlijk te moeten volbrengen, zullen wij later uit zijn eigen mond vernemen [13]). Thans vestigen wij onze aandacht op enkele bijzonderheden uit zijn ambtsleven vóór de uitbarsting der groote oneenigheden in 1579. Reeds op het einde van 1574 had COOLHAES eenig verschil gehad met zijnen ambtgenoot CORNELISZ. en den kerkeraad, waarin hij echter om den vrede te bewaren gaarne had toegegeven, »overmits ik" zoo getuigt hij zelf »om ceremoniën en beuzelingen nooit geen questie tegen mijne medediénaars, ouderlingen en diakenen heb willen maken" [14]). Men was namelijk tot nu toe te *Leiden*, even als in andere steden, gewoon, avondgebeden te houden. Het

[11]) Ten onregte wordt door CHALMOT en PAQUOT (*Mémoires pour servir à l'hist. litt.* etc. t. I, p. 480) gezegd, dat deze inwijdingsredevoering door LUDOVICUS CAPELLUS zou gehouden zijn. Deze, tot hoogleeraar in de godgeleerdheid, door WILLEM I beroepen zijnde, hield wel eene *oratio inauguralis academiae Lugduno-Batavae*, maar dit was ter aanvaarding van zijn ambt. MEURSIUS nam haar in zijne *Athenae Batavae* op. De redevoering van COOLHAES schijnt echter nimmer in druk verschenen te zijn.

[12]) KOK (*Vaderlandsch woordenboek*) zegt minder juist dat COOLHAES als hoogleeraar deze lessen hield. SIEGENBEEK (a. w. dl. II, t. en b. bl. 49) oordeelt alleen, dat hij om zijne redevoering en het geven van lessen als hoogleeraar verdient vermeld te worden. Terstond echter na de komst van FEUGUERAY bepaalde COOLHAES zich tot zijn predikambt.

[13]) Zie beneden den inhoud zijner *Apol.*

[14]) *Cort war. verh.*

waren eenvoudige bijeenkomsten der gemeente in de kerk, waarbij de predikant voorging in het gebed. Zij waren in de protestantsche kerk, wat de vesper bij de roomschen was, en werden in groote gemeenten elken avond gehouden. De leeraar sprak het gebed uit, dat nog in de oudste liturgische schriften der Nederlandsche hervormde kerk wordt gevonden en later door DATHEEN werd berijmd. Op de Dordsche synode van 1574 was ernstig over de afschaffing van dat gebruik gesproken, voornamelijk omdat men afkeerig was van alles wat eenige overeenkomst had met de gebruiken der roomsche kerk [15]). De geheele afschaffing door te drijven durfde men niet, dewijl de godsdienstige zin des volks zich hiertegen aanstonds zou verzet hebben. Zelfs aan de vermaning der synode om die afschaffing in te voeren gaven sommige leeraars zoo weinig gehoor, dat zij de avondgebeden in geregelde godsdienstoefeningen veranderden [16]). In den kerkeraad te *Leiden* nu werd door de twaalf ouderlingen en de twaalf diakenen, op aandrang van CORNELISZ. besloten, deze gewoonte af te schaffen. Zij gaven voor dat hetzelfde in andere gemeenten was geschied; doch spoedig kwam der gemeente ter oore dat te *Delft* en te *Rotterdam*, waar men deze gewoonte niet had gehad, juist het houden van avondgebeden was vastgesteld. »Daar werden wij dus"

[15]) Als redenen voor de afschaffing gaf men op: »1e opdat men de ordentlijke predikatiën des te naarstiger bezoeke; 2e dat de huisgebeden des avonds te vlijtiger onderhouden worden; 3e opdat de algemeene gebeden op de vastdagen te solemnelijker onderhouden worden. (*Handel. der syn. art.* 51.)

[16]) Op de Dordsche synode van 1578 werd vastgesteld dat, zoo men tegen de afschaffing was, men zich althans tot het gebed zou moeten bepalen (Art. 57.). In denzelfden geest waren de besluiten hieromtrent genomen op de latere synoden te *Middelburg* en *'s Gravenhage*. Op de nationale synode van 1619 werd nog eenmaal ernstig tot afschaffing aangemaand, en sedert geraakten de avondgebeden meer en meer in onbruik, terwijl de naam nog op enkele plaatsen is overgebleven. Zoo heet bijv. de zomer-zondagavondgodsdienst te *Rotterdam* en *Vlissingen* nog »het gebed" (*De Navorscher*, 1855, bl. 259).

zegt COOLHAES »beschaamd, en moesten wederom de avondpredicatie houden". Ook waren de hervormden hier te lande gewoon lijkpredicatiën te doen. De synoden lieten dit oogluikend toe ofschoon zij er tegen waren, en vermaanden deze gewoonte niet in te voeren waar zij geen plaats had [17]). Ook het houden van zoodanige lijkredenen werd door den Leidschen kerkeraad, die in alles zich streng naar de besluiten der synode wilde gedragen, verboden. CORNELISZ. en zijne partij wisten echter nog iets anders door te drijven, dat van meer belang was. De protestanten waren, gelijk van zelf sprak, gewoon, de christelijke feesten te vieren op dezelfde dagen, waarop zij in de roomsche kerk werden gevierd. Vele predikanten waren echter, uit afkeer van de roomsche kerk, zeer tegen de viering dier feestdagen gezind. Ook dit levert weder een bewijs van den ijver der kerkelijken tegen de roomschen, welke in strijd was met den godsdienstigen zin des volks. Reeds vroeg had men daarom, zoowel hier als bij de Nederlandsche hervormden in *Engeland*, getracht die hooge feesten af te schaffen. De Dordsche synode had bepaald dat men alleen den Zondag te voren of op den dag zelven (indien het feest juist op Zondag viel) van de gebeurtenis mogt spreken, waarop het feest betrekking had [18]). Als feesten mogt men die dagen niet beschouwen, en de predikanten moesten nu ook bij de gemeenten aandringen om het aanstaande kersfeest af te schaffen [19]). Geheel overeenkomstig den geest der synode

[17]) In 1574 werd bepaald, zulke lijkpredikatiën af te schaffen of niet in te voeren »om die perrykelen der superstitiën te vermyden;" waarom ook het luiden der klokken bij de begrafenissen werd verboden (art. 52 en art. 57 der synode van 1578). Vgl. YPEY en DERMOUT. *Gesch. der Nederl. herv. kerk.* dl. I, bl. 509, vlgg.

[18]) *Hand. dier synode.* art. 53.

[19]) Daar hieraan over het algemeen weinig gehoor werd gegeven, werd deze vermaning op de synode van 1578 ernstig herhaald (art. 75). Men beklaagde er zich over, dat de regering het werken op die feestdagen verbood, waardoor de viering werd in de hand gewerkt. De synodale

handelende, wist CORNELISZ te bewerken dat er dit jaar op Maandag en Dingsdag, de beide kersdagen, niet werd gepredikt. Hij beriep zich met den kerkeraad op de synode, maar de gemeente, »ijverig zijnde om des Heeren woord te hooren", was hiermede weinig tevreden; en toen zij vernam dat men te *Delft*, *Rotterdam*, *Dordrecht* en *'s Gravenhage* op die dagen gepredikt had, schreven zij de afschaffing van dit gebruik te *Leiden* aan de luiheid der predikanten toe. Ook hierin had COOLHAES aan het gevoelen der meerderheid moeten toegeven. Hij begreep te regt dat aan de godsdienstige behoefte der gemeente moest voldaan worden, en dat althans de predikanten geene aanleiding mogten geven tot onverschilligheid, wanneer het de uitoefening gold van waarlijk christelijke handelingen, die van ouds in de kerk in gebruik waren geweest. Zijn ambtgenoot en de kerkeraad waren wel is waar gehoorzaam aan de voorschriften der synode, maar kwamen hierdoor in strijd met den vromen zin des volks. Hoe COOLHAES zelf over de synoden en hare besluiten dacht, zullen wij later zien. Ten laatste bestond er ook nog eenig verschil tusschen COOLHAES en zijn ambtgenoot ten opzigte van den doop. De laatste voerde den doop van kinderen in door middel van besprenging met water, hetgeen, zooals COOLHAES zegt, in geen kerk van *Holland*, *Zeeland* en *West-Friesland* in gebruik was [20].

---

partij kwam echter spoedig van hare dwaling terug. Reeds in 1586 beval zij de viering weder aan, en wenschte zelfs dat op elk dier feesten het avondmaal zou worden gehouden.

[20]) *Cort war. verh.*. Hij verwijst hierbij naar zijn *Wederantwoort geschreven op een faemroovende bouczken, sonder naem des autheurs, ghedruct tot Hoorn bij* WILLEM ANDRIESZ. a°. 1599. Dit was, naar ik gis, gerigt tegen de *Antwoorde* en *Verantwoordinghe* van den Leidschen kerkeraad, waarover wij later zullen spreken. Tegen het *Wederantwoort* verscheen in 1600 bij JAN ANDRIES te *Delft* een *Korte antwoorde* enz. (zie TRIGLAND *kerck. gesch.* bl. 189). Uit het *Cort war. verh.* is mij bekend dat COOLHAES hierop weder heeft geantwoord in een pamflet, getiteld: *Grondlicke waerheydt op het mijne, dan warachtich schrijven* (sic) *van eenen schuylende onder 't decksel van de gereformeerde kercke sonder ontdeckinghe zynes naems, teghen dit*

Zoo schikte zich COOLHAES in alles, ten einde volstrekt geene aanleiding tot oneenigheid te geven. »Ik heb" schrijft hij »wel mijn gevoelen gezegd gelijk ik schuldig was dat te doen, maar overstemd zijnde van mijnen mededienaar en zoo veel ouderlingen en diakenen, zoo heb ik geen scheuring willen maken, maar ben veel meer met hen, Joden zijnde, een Jood, Grieken zijnde, een Griek geworden in de uiterlijke ceremoniën, statuten en decreten der menschen, zoo lang mij vrijgelaten wordt des Heeren woord te prediken zonder verbinding aan de leer of het gevoelen van LUTHER, CALVIJN, MENNO of iemand ter wereld, hoe hij ook zou mogen genoemd worden. Den vrede najagende heb ik mij in al deze zaken niet verzet, hetgeen mij nogtans later van harte leed heeft gedaan, in aanmerking nemende de ergernissen die daaruit gevolgd zijn [21]). Maar als de zaak ten laatste ook zoo ver gekomen is, dat mijn mededienaar in 't woord, de ouderlingen en diakenen zich verzet hebben tegen onze wettelijke overheid, eenen eerzamen magistraat, en weigerden haar den schuldigen pligt der gehoorzaamheid te bewijzen, onder voorwendsel dat zij geen openbare professie van de gereformeerde religie gedaan hadden, en daarom geen magt zoude hebben om van hen te eischen wat kerkelijk is, toen ben ik in mijn conscientie gedwongen geworden om hen tegen te spreken, en nogtans heb ik dit met alle beleefdheid, vriendelijkheid en langmoedigheid naar behooren gedaan." [22])

---

wederantwoort Coolhasen. Ghedrucht 1601 *bij* PETER GEVERTSZ. Beide geschriften van COOLHAES heb ik tot heden te vergeefs gezocht. Op welke gronden dus steunt, hetgeen hij zegt omtrent het gebruik van den doop, kan ik niet nader ophelderen. De handelingen der synode (zie 1574 art. 64) YPEY en DERMOUT (a. w. dl. I, bl. 486 en 496) en VOETIUS (*Politica ecclesiastica*, t. I, p. 693 sq.) geven geen voldoende verklaring.

[21]) Hij voegt er bij dat hij zich hierover beklaagd en schuld beleden heeft in het zoo even genoemd *Wederantwoort*.

[22]) *Cort war. verh.*

Die mededienaar welke zich met den kerkenraad tegen de overheid verzette, was niemand anders dan dezelfde PIETER CORNELISZOON [23]). Reeds vroeg was hij in oneenigheid gewikkeld geweest met de Leidsche overheid. Zijne streng Calvinistische begrippen waren in strijd met de Zwingliaansche gevoelens der overheidspersonen aangaande de magt der burgerlijke regering in kerkelijke zaken, en de voortdurende tweedragt, hieruit ontstaan, deed COOLHAES schrijven »dat het scheen dat God *Leiden* inzonderheid had bestemd om veel te lijden van hare eigene kerkdienaars, die zich zelven den naam van raad der kerke gaven" [24]). De magistraat had, tijdens het eerste beleg, eene papieren noodmunt doen slaan. »De humeuren der onderdanen kennende, dat zij namelijk niet allen gereformeerd waren, maar dat er ook waren die een ander gevoelen hadden, de een Papistisch, de ander Luthersch, de derde en meeste part van MENNOS gevoelen, en dat er ook goede onpartijdige lieden onder waren; hebben beter geacht dat men op het papieren geld zou schrijven: *haec libertatis ergo*, (dit is om der vrijheids wille, d. i. des vaderlands) dan: *haec religionis ergo* (dit is om der religie wille, wel te verstaan de gereformeerde)." [25]) Dit laatste opschrift wenschte de kerkeraad, en een der predikanten ijverde daarvoor zelfs op den kansel, zeggende »dat niet alleen om de uiterlijke liberteit des vaderlands, maar veel meer om de religie en geestelijke vrijheid der conscientiën deze landen in beroerte waren," [26]) terwijl hij zich niet ontzag op den magistraat te schelden.

[23]) Van zijne afkomst is mij niets bekend dan alleen dat hij in *den Briel* werd opgevoed. Later werd hij aldaar beroepen, maar te *Leiden* wilde men hem niet missen. Gedurende het beleg was hij te *Leiden* predikant, ja hij was de eerste geweest die de gemeente aldaar had bediend. (*Verantw.*) Na in 1581 zijn ontslag genomen te hebben, vertrok hij een jaar later als predikant naar *Delftshaven* en werd van daar in 1591 te *Schiedam* beroepen. Zie SOERMANS *Kerkelijk register*.

[24]) Voorrede voor GUALTHERUS, *Christelycke disciplyne*.

[25]) In genoemde voorrede.

[26]) *Verantw.*

De secretaris JAN VAN HOUT, die nevens den burgemeester zat, was hierover zoo verstoord geworden, dat hij, zijn pistool uithalende, aan dezen vroeg of hij dien predikant niet neder zou schieten; hetgeen hem gelukkig ontraden werd [27]. Hetzij CORNELISZ., hetzij een ander deze predikant is geweest, zeker is althans dat de eerste van het gevoelen der overheid zeer afkeerig was [28].

Behalve met den magistraat had CORNELISZ. ook reeds vroeger met een zijner ambtgenooten onbenigheid gehad. Het was toch vooral door zijn toedoen dat men VERSTROOT naar *Hazerswoude* liet vertrekken, niettegenstaande deze gedurende beide belegeringen de gemeente trouw met raad en troost had bijgestaan. De magistraat was aanvankelijk tegen diens vertrek. Dergelijke weigeringen waren niet altijd het gevolg van eene bijzondere ingenomenheid met een of ander predikant, maar bij het bestaand gebrek aan leeraars wilde iedere stad natuurlijk gaarne den predikant behouden dien zij had, omdat het zoo moeijelijk was in de vacaturen te voorzien. CORNELISZ. had echter, vergezeld van COOLHAES, op 't raadhuis het ontslag van VERSTROOT weten te verkrijgen [29].

Was het verschil van gevoelen tusschen COOLHAES en CORNELISZ. reeds uitgekomen bij de genoemde besluiten omtrent eenige kerkelijke gebruiken, weldra deed zich

---

[27]) BRANDT, *Hist. der ref.* dl. I, bl. 504. TE WATER, *levensbijzonderheden van* VAN DER WERF, bl. 92.

[28]) In de *Justif.* wordt alleen gezegd dat die predikant »verstoort was, omdat men hem oock de eere niet hadde gedaan van zijn opinie daer over af te vraghen," maar zijn naam wordt niet genoemd. Doch in de *Verantw.* wordt gezegd dat het ADRIAAN JANSZ. TALINC is geweest, die kort daarop stierf. Ik heb geen reden om dit te betwijfelen, en meen daarom dat de hoogl. VAN VLOTEN, (*Leidens bel. en onts.* bl. 189, *aant.* 1) ten onregte CORNELISZ voor den man houdt.

[29]) *Justif.* en *Verantw.* Na VERSTROOT schijnt CASPAR GHENDT of GOUDT in zijne plaats gekomen te zijn en na het vertrek van dezen naar *Brugge* CAREL RYCKEWAERT, bijgenaamd THEOPHILUS, die spoedig te *Yperen* werd beroepen. De leden der synode namen het later de overheid zeer kwalijk dat zij deze mannen had laten vertrekken. (*Cort war. verh.*)

eene aanleiding voor, waarbij de verwijdering tusschen beiden nog grooter werd. Omstreeks dezen tijd kwamen eenige afgevaardigden uit *Vlaanderen* te *Leiden* met commissie om een predikant te beroepen, waarop de kerkeraad begreep JOHANNES HALLIUS daarheen te moeten zenden, »omdat hij een eenloopend gezel was en omdat hij toen nog geen vaste gemeente had te *Warmond*, waar hij predikte" [30]). Die van *Vlaanderen* beriepen hem hierop zonder verdere navraag, en toen men zich hierover verwonderde, was hun antwoord, dat men uit *Leiden* naar *Vlaanderen* had geschreven dat HALLIUS zonder bediening was en hij dus gemakkelijk tot hen konkomen. Betrekkelijk was dit waar, maar HALLIUS zelf had hierin niet toegestemd, en met COOLHAES van gevoelen zijnde, dat men in *Holland*, bij het toenemend aantal van protestanten, geene predikanten kon missen, zoo weigerde hij nu ook om *Warmond* te verlaten. De kerkeraad beweerde echter dat hem de magt toekwam om een predikant ergens tegen wil en dank heen te zenden. Op den 5den November 1578 kwam deze zaak voor de classis van *Rijnland*, die te *Leiden* vergaderde en waarvan COOLHAES toen voorzitter was. De afgevaardigden, ziende hoeveel moeijelijkheden dat beroep in zich had, vroegen HALLIUS nu slechts voor drie maanden ter leen. De meerderheid besloot na aanroeping van Gods naam, bij loting te beslissen of HALLIUS zou gaan, en toen zijn naam »zonder anderen was uitgekomen", werd goed gevonden twee ouderlingen met HALLIUS naar *Warmond* te zenden om de Vrouw dier gemeente en de gemeente zelve in zijn vertrek te doen bewilligen. Maar de laatste wilde haren leeraar noode missen, terwijl de eerste in ver-

[30]) *Verantw.* Deze HALLIUS was uit den *Paltz* als predikant in *Holland* gekomen. Waarschijnlijk had COOLHAES hem daar reeds leeren kennen; althans hij was zeer met hem bevriend, en zoolang HALLIUS te *Warmond* predikte, woonde hij bij hem te *Leiden* in huis. Na zijn verblijf te *Leiden*, waarheen hij, gelijk wij straks zien zullen, beroepen werd, kwam hij in 1581 te *Amsterdam*, en verkondigde aldaar het evangelie tot aan zijnen dood (1619), zich meer en meer voegende bij de Contra-remonstranten.

legenheid geraakte, dewijl men haar van beide zijden voor zich trachtte te winnen[31].

Dit alles mishaagde COOLHAES. Kort daarop een der gecommitteerden uit de staten sprekende, beklaagde hij zich hierover. Dus kwam de zaak in de staten-vergadering, en straks ontving COOLHAES van hen eene missive, waarbij zij »aan hem en de gemeene dienaren van *Rijnland*, verklaarden, dat zij niet raadzaam vonden dat men *Rijnland* van dienaren zou ontblooten, en dat men voortaan geene leeraars in 's lands dienst bij leening of anderzins zou mogen laten vertrekken zonder hunne toestemming". Naauwelijks had men weten te bewerken, dat op den 11[den] November het schriftelijk consent van de Warmondsche gemeente om HALLIUS te ontslaan werd overhandigd, of COOLHAES bragt dit schrijven van de staten in den kerkeraad. Hierover was nu »*Holland* in last". Men duidde hem ten kwade dat hij een brief had opengebroken die aan alle predikanten der classis was gerigt. De classis werd bijeen geroepen en zelfs de twee hoogleeraren der godgeleerdheid FEUGUERAY en CAPELLUS daarbij genoodigd[32]. COOLHAES en HALLIUS werden daarvoor beschuldigd, maar de eerste weigerde te antwoorden omdat hij zijne regters voor onbevoegd hield om in deze zaak uitspraak te doen. Het ging daar, zegt de magistraat, »op een kibbelen en kijven; men schreef aan de andere kerken niet anders dan of de wereld in perikel geweest ware van verzinken. En dit alles geschiedde, zonder eenig advertissement te doen aan den magistraat, alsof het dien niet aanging en of hunne officie hierin niet geweest ware den vrede der kerk te bewaren en de begonnen questiën te doen ophouden." De zaak werd intusschen door de classis tot de eerst volgende provinciale synode uitgesteld en HALLIUS bleef.

[31]) *Verantw.*

[32]) »Na d'ordonnantie van haerluyder nieu synodus tot *Dortrecht* bij haerluyden ghemaect, maar noch gheensins bij de heeren staten gheapprobeert wesende." (*Justif.*)

Toch begreep de regering in deze oneenigheden te moeten handelen. Zij vaardigde eenigen af om van harentwege den vrede zoo mogelijk te herstellen, en een geschrift voor te lezen, waarin hun vriendelijk voor oogen werd gehouden, welke droevige gevolgen hun verzet zou kunnen hebben voor hen zelven en de gemeente. Na de voorlezing hiervan ontwikkelde COOLHAES de geheele geschiedenis van het verschil en deed thans voor de overheden verantwoording van zijn gedrag. Voor deze gecommitteerden vergaderden de kerkeraad den volgenden dag andermaal op het stadhuis, waarbij hun werd verboden met de zaak van COOLHAES voort te gaan en bevolen, »die te begraven en te versmoren", niettegenstaande men beweerde dat dit de classis aanging. Wilden zij niet gehoorzamen, dan zouden zij als ongehoorzame burgers worden behandeld. Wenschten zij de zaak geëindigd te zien, dan was de regering bereid hun ten dienste te staan. Ofschoon zij aanvankelijk door drie uit hun midden beloofden aan dit verlangen te zullen voldoen, zoo bleef de veete tegen COOLHAES toch bestaan.

Vooral CORNELISZ. was hierom zijnen ambtgenoot zeer vijandig gezind [33]). Het schijnt echter, dat zijne houding tegenover COOLHAES grootendeels het gevolg was van het aanhitsen van den kerkeraad, die verbolgen was omdat de overheden hem op de vingers zagen, en wel onder begunstiging van COOLHAES. Deze zelf zeide van CORNELISZ.: »hij is een goed vriendelijk man en heeft goede gaven om te leeren, maar gelijk wij allen niet zijn, zonder

[33]) *Justif.* en *Verantw.* Wij merken hierbij op dat de regering van *Leiden* sedert het beleg veranderd was. De prins had terstond in 1574 het getal leden van het stedelijk bestuur van 40 tot op 28 verminderd en buiten tijds eenige nieuwe burgemeesters en schepenen benoemd. Hij verklaarde dat hij dit deed om gewigtige redenen en ten nutte des lands. Waarschijnlijk was de spaanschgezindheid van sommige regeringsleden hiervan wel oorzaak. (WAGENAAR, *Vaderlandsche historie*, dl. II, bl. 497). De magistraat van *Leiden* was dus op de zijde van den prins en mogt op zijne goedkeuring rekenen. Onder hoofdstuk VI zullen wij de namen der voornaamste regeringsleden gedurende deze twisten opgeven.

gebreken zoo heeft hij ook de zijnen. Wat de vijandige gezindheid jegens mij aangaat, in dezen geef ik hem de principale schuld niet, maar veel meer aan eenige anderen die hem hiertoe vermaand en aangedreven hebben. De Heere vergeve hun alles" [34]). Het verzet van CORNELISZ. begon echter thans een dreigend aanzien te krijgen, daar hij verklaarde; met zulk een ambtgenoot niet langer dezelfde bediening te kunnen vervullen. Eenige gegronde redenen kon hij hiervoor niet opgeven; »doch het schijnt wel" zegt de magistraat »dat hij zulk een haat genomen heeft ter oorzake dat COOLHAES leerde het uitwendige gebaar wat minder en het inwendige wat meer ter zaligheid van noode te zijn dan CORNELISZ. meende" [35]). Reeds vroeger had CORNELISZ. gehoopt dat COOLHAES door een beroep naar elders van hem verwijderd zoude worden, en had hij zelfs pogingen hiertoe gedaan. In den kerkeraad namelijk was ook zekere MATTHIJS VAN BANCHEN, een man »wat min dan vreedzaam, niet vreemd van ambitie en niet vrij van een schijn der heiligheid, waardoor hij ook geworden is een tweede beleider van alle onrusten" [36]). De regering had reeds moeite gedaan om dezen »twistmaker tot geen kerkelijke diensten te doen eligeren", maar het had haar niet gebaat. Deze nu ondersteunde CORNELISZ. in het beramen van middelen om COOLHAES uit *Leiden* te verwijderen. De gemeente van *Noordwijk* werd beurtelings door de drie Leidsche predikanten bediend. Men wilde aldaar gaarne een van hen als eigen predikant bezitten, maar toen men dit aan den kerkeraad verzocht, werd het afgeslagen. Hierop wendde men zich tot de regering, die onmiddellijk beloofde hun verzoek in te willigen en daartoe twee uit hun midden tot den kerkeraad zond. Eindelijk gaf ook de laatste toe, op voor-

[34]) *Apol.*

[35]) *Justif.*

[36]) In de *Verantw.* tracht men hem te verontschuldigen, doch uit alles blijkt genoegzaam dat hij een lastig en doordrijvend man is geweest.

waarde dat men zou mogen kiezen uit de drie predikanten. Er viel in de gegeven omstandigheden wel niet aan te twijfelen, of COOLHAES zou gekozen worden. Dit geschiedde inderdaad, maar de regering was met deze keuze niet voldaan. Zij besliste zelfs bij stemming dat CORNELISZ. derwaarts zou trekken, doch voor den tijd van drie maanden; gedurende dien tijd kon men dan te *Noordwijk* een eigen predikant beroepen. CORNELISZ. nam hierin geen genoegen; ook de gemeente te *Noordwijk* niet, die een eigen predikant had begeerd, en nu besloot men CORNELIS RYCWAERT uit *Londen* te beroepen. Zoo was de poging om COOLHAES te verwijderen, verijdeld [37]).

Terwijl aldus de gemoederen verdeeld waren, zoowel van kerkeraad en regering als van de beide predikanten, was het te vreezen dat bij de minste aanleiding nog grooter verdeeldheden zouden ontstaan, en dat men van woorden tot daden zou komen. Dit geschiedde inderdaad weldra. Alvorens echter met de geschiedenis der Leidsche twisten een aanvang te maken, willen wij vooraf het gevoelen van de regering ten opzigte van de magt der overheid in kerkelijke zaken, en den grondslag waarop dat gevoelen rustte, van naderbij beschouwen.

[37]) *Justif.* en *Verantw.*

HOOFDSTUK V.

HET GEZAG DER OVERHEID IN KERKELIJKE ZAKEN. — LEER VAN ZWINGLI, MUSCULUS, BULLINGER EN GUALTHERUS. — GEVOELEN VAN DEN LEIDSCHEN MAGISTRAAT.

Reeds meermalen zagen wij, hoe de besluiten der beide Dordsche synoden in botsing kwamen met de maatregelen, die de Leidsche overheid noodzakelijk achtte voor het welzijn der burgerij in het algemeen en voor het heil der kerk in het bijzonder. De artikelen der kerkordeningen van 1574 en 1578 wilde zij niet als wetten aannemen, dewijl deze alleen van de kerk en niet van den staat waren uitgegaan. De vraag naar de juistheid en doelmatigheid eener kerkordening moge op zich zelf eenigzins van ondergeschikt belang zijn, thans was zij dit echter niet. Behalve dat het al of niet hechten aan een geregeld kerkbestuur zamenhangt met het aannemen of verwerpen van de leerstukken eener zigtbare en onzigtbare kerk, ja met de geheele opvatting van het begrip der kerk in het algemeen, [1])

---

[1]) »Il est très vrai que les questions d'organisation ecclésiastique sont des questions secondaires, mais la question d'église est profondement distincte des questions d'organisation ecclésiastique. S'il est permis de ne pas mettre au même rang que les dogmes fondamentaux, les révélations infaillibles et obligatoires, relatives aux formes de culte, de la discipline ou du gouvernement des assemblées, il en va tout autrement du dogme même de l'église. Profession individuelle ou heriditaire, église distincte du monde ou église absolument indentique au monde, ce n'est pas là une question de forme d'organisation. Il s'agit d'avoir ou de n'avoir pas l'église visible et cette question est si peu une question secondaire, qu'il est écrit au contraire: l'église est la colonne et l'appui de la vérité." (A. DE GASPARIN in de *Archives du christianisme*, 1855, n°. 6).

zoo gold het hier nog veel gewigtiger vraagstukken, welker oplossing van onmiddelijk belang was. Stonden kerk en staat nevens elkander? of was de staat in de kerk en aan haar ondergeschikt? of omgekeerd? De magistraat beweerde het laatste. Zien wij op welke gronden.

Het protestantisme, strijdende voor de vrijheid, had wel van den beginne af de onafhankelijkheid der kerk verdedigd als van de zigtbare gemeente en het rijk Gods, maar ten opzigte van de leiding dezer zigtbare kerk stelde het zich gaarne onder de beschermende magt der welgezinde overheid. Daarom verdedigden alle hervormers het gezag der wereldlijke magt, zoowel tegen *Rome* als tegen de oproerige bewegingen van sommige dweepers, en het gezag van hen, die kerkelijke ambten bekleedden, mogt zich, overeenkomstig het evangelie, slechts tot zuiver kerkelijke zaken bepalen [2]. Daarom wordt ook in bijna alle belijdenisschriften een afzonderlijk artikel over de overheid gevonden. Weldra openbaarde zich echter bij de hervormers hierover eenig verschil van opvatting, en wel bepaaldelijk tusschen de beide hoofdrigtingen der gereformeerde kerk, het Calvinisme en het Zwinglianisme, terwijl het Lutheranisme meer verzoenend tusschen beiden stond. Vooral openbaarde zich dit in de leer over de kerkelijke tucht, want terwijl CALVIJN, en met hem OECOLAMPADIUS de kerkelijke instelling van den ban wilde behouden, meende ZWINGLI dat dit regt alleen aan de overheid moest toegestaan worden, waarom ook in de tweede Zwitsersche geloofsbelijdenis bij de omschrijving van het predikambt

[2]) Zoo wordt onder anderen in de *Augsburgsche confessie* gezegd: »Nulla jurisdictio competit episcopis ut episcopis h. e. his, quibus est commissum ministerium verbi et sacramentorum, nisi remittere peccata, item cognoscere doctrinam et doctrinam ab evangelio dissentientem rejicere et impios, quorum nota est impietas, excludere a communione ecclesiae sine vi humana sed verbo. Si quam habent aliam vel potestatem vel jurisdictionem in cognoscendis certis causis, hanc habent humano jure. (*Die Augsb. Conf. herausg. v.* F. KLEMME, *Cassel*, 1853. *s.* 134 u. 136). Vgl. ook J. H. SCHOLTEN, *Leer der hervormde kerk*, 3e druk, dl. II, bl. 404, vlgg., waarop wij in het 2de deel van dit geschrift nader zullen terug komen.

van dit regt volstrekt niet wordt gesproken[3]). Zoo liepen de meer theokratische overtuiging van CALVIJN en de staatskerkelijke rigting van ZWINGLI, ook ten opzigte van het geheele kerkbestuur, uiteen[4]). Vestigen wij nog nader den blik op het gevoelen des laatsten, omdat de overheden hier te lande, en inzonderheid de Leidsche magistraat, zich daarbij aansloten, en hierdoor in strijd kwamen met de Calvinistische predikanten.

ZWINGLI werd voornamelijk door de bewegingen der Anabaptisten gedrongen, zijn gevoelen over de overheid en haar gezag in kerkelijke zaken uit te spreken. Hij beredeneert dit echter nergens als een theoretisch vraagstuk, maar stelt als eene onbetwijfelbare waarheid vast, dat de staat regt heeft in godsdienstzaken[5]). Een christelijke magistraat moet aan het hoofd van den staat gesteld zijn; deze mag niet onderscheiden worden in eene priesterlijke en laïcale, maar hij is één, want de kerkelijke magt verdient den naam van overheid niet, zoodra zij niet in overeenstemming handelt met de wereldlijke overheid. De pligt van den magistraat is, altijd voor oogen te houden dat hij de magt van God heeft en Zijn dienaar is om regt en vrede te bevorderen. De kerk heeft den magistraat noodig; buiten hem bestaat zij niet volledig [6]). Alle christenen moeten hem gehoor-

[3]) »Officia ministrorum sunt varia, quae tamen plerique ad duo restringunt, in quibus omnia alia comprehenduntur: ad doctrinam Christi evangelicam et ad legitimam sacramentorum administrationem" (*Conf. Helv.* c. 18). In de *Smalkaldische artikelen* werd wel gezegd: »constat jurisdictionem communem excommunicandi reos manifestorum criminum pertinere ad omnes pastores", maar er werd bijgevoegd »ministri non debent confundere hanc ecclesiasticam poenam cum poenis civilibus."

[4]) »Le Zwinglianisme penchait plutôt du côté de la césaréopapie et d'un nationalisme étroit, et le Calvinisme du côté de la théocratie et d'un cosmopolitisme ecclésiastique." (L. THOMAS, *la confession Helvétique. Genève*, 1853, p. 103.)

[5]) Vgl. V. CHAUFOUR KESTNER, *Études sur les réformateurs du XVI*[e] *siècle. Paris*, 1853. t. I, p. 339.

[6]) *Fidei christ. exposit.* Op t. II, p. 556.

zamen, alleen echter voor zoo verre zijne bevelen niet met Gods woord in strijd zijn. [7]) ZWINGLI achtte wel het oprigten eener synode noodzakelijk, maar daarin mogt alleen over zuiver kerkelijke zaken, zooals over den levenswandel der geestelijken, gesproken worden. In geval iemand door zijne openbare zonden ergernis gaf, had men te handelen overeenkomstig het voorschrift door CHRISTUS zelven gegeven. (*Matth.* XVIII.) [8]) Overigens waren alle zaken van kerkbestuur aan de onbepaalde magt der overheid onderworpen. Wij zullen deze grondstellingen van ZWINGLI overal in het gevoelen van den magistraat en van COOLHAES zien doorschemeren.

Zeer uitvoerig en volledig is de Leidsche magistraat in de uiteenzetting van zijn gevoelen over de magt der overheid in kerkelijke zaken. [9]) Hij begint met de verklaring dat hij, eenmaal »door Gods genade ontheven zijnde van het lastige juk der tyrannische romanisten, geen nieuw juk van eenige andere op de schouderen der gemeente heeft willen laden." Men beklaagde er zich over dat de magistraat het »regiment over de consistorie" aan zich wilde trekken, doch geheel ten onregte; nooit toch had hij gestaan »naar het gebied over het ecclesiastique regiment," terwijl daarentegen de kerkelijken er voortdurend naar streefden »om hunne ecclesiastique jurisdictie te brengen op het raadhuis, en aldaar (gelijk de roomschen eertijds gedaan hadden) het regiment en de opperheerschappij in handen te nemen." De bedoeling zijner handelingen was alleen geweest »om te zorgen: dat alle questiën in de kerk mogten voorkomen worden,

[7]) *Art.* 38. *Op. t.* I, p. 79. MELANCHTON achtte juist daarom het oppergezag der overheid in kerkelijke zaken gevaarlijk, omdat zij vaak besluiten zou kunnen nemen ten nadeele der kerk, wanneer zij de reine leer des evangelies niet beleed. Vgl. F. GALLE, *Versuch einer Charakteristik Melanchtons als Theologen*, *Halle* 1845, s. 59, 471.

[8]) *Art.* 31. *Op. t.* I, p. 71. sqq.

[9]) Zie de *Justif.*

en dit te bewerkstelligen door de seditieuse geesten uit den kerkenraad te houden. Men zou daarin godvruchtige mannen kiezen, niet de zoodanigen, die alleen een schijn van godsvrucht hadden. De christelijke disciplijn moest zoowel den groote als den kleine treffen, hetgeen tot nog toe meer gewenscht dan gezien was. Men zou waardige ministers kiezen, die magtig waren om met de heilige schrift de gebrokenen van geest lieflijk te vertroosten, en de hardnekkige zondaren gestreng te berispen; maar niet die arglistig zijn om de muitelingen met zoet gesmeek aan hun partijdigheids woordeken te trekken. Het hoofd der kerk moest men alleen laten blijven CHRISTUS en geenzins eenige ministers of consistorianten, opdat deze zich niet wederom zouden opwerpen tot hoofden der kerken, en op nieuw naar heerschappij over de conscientiën zouden trachten, en daardoor de vrije kerk onder een nieuw pausdom brengen. Dit alles" zoo besluit hij »was altijd de intentie van den magistraat, en dit is nog haar voornemen, waarvan zij ook niet denkt af te wijken, zoolang men geen beter voornemen weet aan te wijzen uit de heilige schrift."

Tegen de beweringen der tegenpartij zet de magistraat vervolgens zijn gevoelen uiteen hetwelk steunt op de leer van MUSCULUS. Dewijl hij zelf in een aanhangsel dat gevoelen van MUSCULUS mededeelt zoo willen wij dit vooraf in korte trekken schetsen [10]).

MUSCULUS stelt de vraag: of de overheid magt heeft om voor de godsdienst zorg te dragen. De roomsche geestelijkheid die zich aan allerlei misbruiken schuldig maakte, alsmede de zwaar vervolgde ketters hadden dit ontkend, de eerste beweerende dat alleen den paus en de geestelijkheid het bestuur over kerkelijke zaken toekwam, de

[10]) Het aanhangsel der *Justif.* begint met eene vertaling van het hoofdstuk: *van der overheyt* het eerste capittel, uit de *Loci communes theologici* van WOLFGANG MUSCULUS, uitgekomen te *Bern* in 1573, ook te vinden in dl. VIII der Baselsche uitgave zijner werken. 1555—1618. Zie over MUSCULUS, L. GROTE, *W. Musculus, ein biographisch Versuch*, Hamb. 1855.

laatste alleen het bevorderen van den onderlinge vrede, bij het verschil van gevoelen, aan de wereldlijke overheid toekennende. Hij zelf meent echter dat de verzorging van de godsdienst geheel aan de overheid toekomt. Ook de heidenen hadden onder hunne staatsinstellingen aan de godsdienst eene eerste plaats ingeruimd, dewijl zij wisten dat zonder godsdienst geen staat zou kunnen bevestigd en in stand gehouden worden. De christen nu was wel verre verheven boven den heiden en den jood, zoodat hij in geloofszaken niet handelde naar de inspraak zijner natuur, maar naar het woord der heilige schrift, doch hij erkende toch ook eene wet die door God zelf in zijn hart was geschreven en ook door de heilige schrift werd bevestigd. Overeenkomstig die wet weten wij dat de vader magt heeft over zijne kinderen; hij moet hen onderwijzen in de godsdienst. De overheid nu is toch niet anders dan de vader, wiens kinderen de onderdanen zijn, zij heeft dus de magt om voor de instelling en onderhouding te zorgen van alles wat tot de godsdienst behoort. Aan haar komt het regt toe te gebieden en te straffen, aan haar is het vergund het zwaard te dragen als dienaresse van Gods toorn. De bijbel bevestigt ons dit; MOZES de overste van Israël heeft de godsdienst ingesteld en aan AÄRON en de Leviten wetten voorgeschreven. Wel is waar handelde MOZES in alles overeenkomstig Gods bevel, maar dit pleit niet tegen ons, dewijl wij zouden kunnen vragen: waarom gaf God zijne bevelen niet aan AÄRON? Integendeel dit bevestigt ons gevoelen, dewijl God als het ware hierdoor zelf te kennen gaf dat het regt om de godsdienst in te stellen en te handhaven der overheid toekomt, maar aan de priesters alleen de uitoefening der godsdienst moet worden overgelaten. Na MOZES' dood verviel de zorg over de godsdienst niet aan den priester ELEAZAR maar aan JOZUA uit den stam van EPHRAÏM, niet uit het geslacht van LEVI. In SAMUËL was wel het rigterlijk en priesterlijk ambt vereenigd, maar

slechts als overheid heeft hij voor de godsdienst zorg gedragen. Vooral DAVID [11]) levert een sprekend bewijs van de waarheid dat aan de overheid de hoogste magt in godsdienst-zaken toekomt. Heeft hij niet de ark op eene zijner waardige plaats doen stellen? heeft hij niet het plan gevormd om den tempel te bouwen en orde gesteld op alle kerkelijke diensten en ambten? Hij die zong: gij koningen! handelt verstandig, dient den Heere met vreeze en verheugt u met beving, wist dat aan koningen en overheden alleen de zorg toekwam voor de dienst des Heeren.

MUSCULUS gaat verder voort zijn gevoelen te bewijzen uit het voorbeeld van SALOMO, AZA, JOSAPHAT, EZECHIAS en JOSIAS, en zegt daarna, dat het gedrag van vele goddelooze koningen de wettige magt, die aan vrome koningen toekomt, daarom niet opheft. Men zou kunnen vragen, hoe het dan gesteld was toen de Israëlieten, van hunne eigene overheden beroofd, onder de magt van Assyrische en Babylonische koningen stonden? MUSCULUS antwoordt hierop dat het de pligt der koningen was de godsdienst der Israëlieten te beschermen, maar voor zooverre zij bevelen gaven die streden met de mozaische instellingen, was ook het volk niet verpligt hun te gehoorzamen.

Op grond van de natuurwet in ons en de uitspraken der heilige schrift kennen wij dus aan de overheid de magt toe om voor de godsdienst te zorgen. Hoe verre strekt die magt zich echter uit? De roomschen erkennen de overheid alleen als beschermer der kerkelijke wetten; met de instelling en uitbreiding dier wetten mag zij zich niet inlaten. Tot bewijs voor hunne leer brengen zij de voorbeelden bij van JEROBEAM en ACHAB die door God gestraft werden, omdat zij eigendunkelijk nieuwe ge-

---

[11]) »Totten welcken van vromicheyts halven alle christelijcke overheyden tooghe moeten hebben" voegt hij er bij. Deze zelfde voorbeelden en geheel dezelfde wijze van bewijsvoering treffen wij ook in de werken van COOLHAES aan.

bruiken hadden ingevoerd. Doch niet daarom werden deze koningen van God gestraft, maar omdat zij van de ware dienst van God waren afgeweken en afgoderij wilden invoeren. Neen de opperste magt in kerkelijke zaken komt der overheid toe. De natuur der wetgeving zelf eischt dat hij die de wetten geeft, ook de magt heeft die te beschermen, en dat hij die voor de onderhouding van instellingen zorg draagt, ook in staat zij die instellingen te geven. De kerkelijke wetten nu zijn niet onmiddelijk door God of de apostelen gegeven, maar door menschen ter wille van de zigtbare kerk opgesteld. Dat opstellen kan niet het werk zijn van menschen van weinig algemeen gezag, die alleen geroepen zijn om die wetten te beschermen en ten uitvoer te leggen, maar moet van het hoogste gezag uitgaan. Die het anders leeren keeren Gods instelling om, door van de onderdanen wetgevers en van de wetgevers onderdanen te maken. Om het regt der kerkelijken te verdedigen zegt men, dat slechts bij de meerderheid de magt is om te gebieden; maar juist die meerderheid is door God zelf aan de overheid, niet aan de kerk gegeven. Waar CHRISTUS spreekt dat hij die de stem der kerk niet hoort als een zondaar en heiden te beschouwen zij, en waar wij lezen dat in de, door de apostelen gevestigde, gemeenten, slechts in kerkelijke vergaderingen over kerkelijke zaken gehandeld werd, daar hebbe men wel te letten op het verschil van tijden en omstandigheden. Toen had men geene vorsten en overheden, in wier bezit wij ons thans mogen verheugen. Bij hen alleen is in waarheid de meerderheid, de magt, de wetgeving en regering, niet alleen in wereldsche maar ook in geestelijke zaken. Het is in waarheid eene allerschandelijkste dwaling, dat vele der christelijke overheden geene andere wetenschap hebben, dan van wereldsche zaken. Sommige beweren dat, dewijl de geheele kerk als een ligchaam zich zelf niet besturen kan, er door de kerk enkelen moeten worden gekozen om haar te besturen. Maar ook dit is

niet juist. God heeft niet gewild dat de kerk zich zelve zou regeren, maar dat zij geregeerd zou worden als de kudde door den herder. De kerk heeft geen magt; zij kan dus ook aan anderen niet verleenen wat zij zelf niet heeft. Alle magt is door God ingesteld, en aan de overheid komt het gezag over kerkelijke zaken van Gods wege toe [12]). De overheden worden in den bijbel ook goden genaamd, welke naam wij nimmer aan priesters zien geven. Ook de aard van het besturen gedoogt niet dat onder een volk tweeërlei magt, tweeërlei soort van wetgeving zoude zijn, evenmin als één ligchaam kan bestaan met twee hoofden. Een onderscheid tusschen wereldlijk en kerkelijk regt kan dus onder christenen niet plaats hebben. Immers de christenen zijn niet alleen Gode een heilig volk, maar ook de overheid is heilig, hare magt is heilig, hare wetten zijn heilig, het zwaard der geregtigheid, dat zij draagt, is heilig. Verre zij het van de kerk van CHRISTUS dat zij voor een deel heilig en voor een ander deel niet heilig en wereldsch zou zijn. Doch men wil wel toestemmen dat de instellingen van de overheid heilig, maar niet dat zij kerkelijk zijn, want als zoodanig kunnen zij alleen van de kerk of van den kerkenraad uitgaan. Wij beweren echter dat ook kerkelijk is wat door de overheid door de kracht van God in zijne kerk wordt ingesteld en geboden. Het zijn immers ook schoolwetten die door de overheid ten behoeve der school worden ingesteld? Evenals burgerlijke wetten worden genoemd de zoodanige, die door de overheid vóor het welzijn der burgers worden ingesteld, zoo zijn ook kerkelijke wetten, die door haar worden uitgeschreven om het heil der kerk te bevorderen.

[12]) Hier komt ons een woord van REINKINGK voor den geest, dat wij onlangs in de *Allgemeine Kirchenzeitung* van PALMER en SCHENKEL lazen: »Die Kirche ist an das Herz der Fürsten gelegt, und soll an diesem genährt, nicht zerdrückt werden; und wie die Sterne ihren Glanz haben, um den Menschen zu leuchten, so ist den Fürsten ein bestimmter Masz kirchlicher Gewalt verliehen um das Heil der Kirche zu fördern."

Ten slotte zet MUSCULUS uiteen voor welke zaken, de godsdienst betreffende, de overheid te zorgen heeft. Ten eerste rekent hij daaronder: dat zij kerkdienaars moet aanstellen waar die niet zijn, of zoo zij op haar bevel gekozen waren, die moet bevestigen. Niemand mag eene openbare betrekking bekleeden in de kerk zonder de autoriteit van het openbaar gezag. Men zou kunnen zeggen dat dit onder de eerste christenen anders geschiedde; maar men had toen geene christelijke overheden. Wilde men de gewoonte dier tijden weder invoeren, dan moest men eerst de zelfde omstandigheden weder te voorschijn doen komen. De overheid moet echter in het aanstellen dier dienaars met wijsheid en voorzigtigheid te werk gaan. Vrome en bekwame mannen moet zij kiezen en simonie vlieden. Zij kan het verkiezen aan getrouwe en godvreezende mannen opdragen; maar aan haar zij het overgelaten de gekozenen met hare autoriteit te bevestigen. Vervolgens heeft zij de werkzaamheden der dienaren onderling te regelen, overeenkomstig de behoefte der kerk. Ontrouwe dienaren zal zij vermanen en straffen, die een schandelijk leven leiden en eene valsche leer verkondigen afzetten, de twistenden zal zij vereenigen, en aldus vrede en eendragt bevorderen tot opbouw van CHRISTUS kerk. Ook zal zij waken voor de zuivere verkondiging van het evangelie, waartoe het haar betaamt de heilige schrift dagelijks te lezen [13]). Ten derde zal zij toezien dat de sacramenten wettig, betamelijk en christelijk worden bediend. Ten vierde zal zij naauwkeurig acht geven op de kerkelijke gebruiken, de onnutte en schadelijke afschaffen, de overtollige opheffen, de vervallene weder

---

[13]) »Hadden" voegt MUSCULUS hierbij »de christelicke overheyden sulcx ghedaen, daer en soude in de kercke CHRISTI, door de bedervinghe van de leere, soodanighen zee van dolinghen ende verleydinghen niet overghelopen hebben ghehadt. Ende och of de notelicheydt deser saken huydensdaechs aenmercken wilden sodanige princen, dewelcke hun van de reformatie der religiën beroemen."

instellen, de misbruikte zuiveren. Ten vijfde zal zij zoowel de dienaars als de gemeente nagaan, de eersten of zij getrouw hun pligt vervullen, de laatsten of zij niet verzuimen op te gaan ter kerke, de sacramenten te gebruiken en hunne kinderen ter onderwijzing te zenden aan de leeraars. Ten zesde mogen vooral de scholen haar toeziend oog niet ontgaan, dewijl daaruit voor de kerk heerlijke vruchten te plukken zijn. Ten zevende zal zij door goede wetten en strafbepalingen zorg dragen voor het zedelijk leven, zoowel der opzieners als der gemeenteleden. Eindelijk zijn haar ook de geestelijke goederen aanbevolen, opdat niet alleen de dienaren der kerk onderhouden kunnen worden, maar ook in de behoefte der weduwen en weezen behoorlijk kan worden voorzien.

Musculus veronderstelt dat iemand nog zou kunnen vragen: hoe of het mogelijk is dat de overheid voor dat alles zorg kan dragen, nevens de regeling der burgerlijke zaken? Hij antwoordt hierop: dat het haar pligt is godvreezende mannen aan te stellen, over wier schouderen zij den zwaren last verdeelt, zelve echter het opperste toezigt behoudende. Zoowel kerkenraden als schoolopzieners zal zij aanstellen, die haar verantwoording schuldig zijn. Men zou ook nog kunnen tegenwerpen dat er op deze wijze eigenlijk niets aan de kerkdienaars en ouderlingen wordt overgelaten. Gemakkelijk echter is deze tegenwerping te weêrleggen; de bediening toch is hen overgelaten van het werk waartoe zij gekozen en aangesteld zijn. De overheid handelt zelf niet, zij regelt slechts en geeft voorschriften, even als in het huisgezin de huisvader, wiens wil door de huisgenooten en dienaren wordt volbragt. Ten laatste zou men nog deze zwarigheid kunnen maken dat aldus de godsdienst bestuurd wordt door menschelijk gezag en de kerkdienaars geen dienaars van God maar der overheid zijn, terwijl nogtans de heilige schrift getuigt dat alle kerkelijke bedieningen niet van menschen, maar van God zijn ingesteld.

Maar ook dit wordt ten onregte beweerd. Vooreerst strijdt de magt der overheid in kerkelijke zaken niet tegen de goddelijkheid der christelijke godsdienst, want ook die magt der overheid is uit God. Ten andere zal juist die goddelijke instelling der christelijke kerk de overheid hare verpligtingen, ten opzigte van deze, getrouwer doen waarnemen. Ook de overheid is slechts eene dienaresse Gods, en hoeveel te meer zal het werk, dat zij doet, uit God zijn, indien dat werk zelf onmiddelijk door God is ingesteld.

Na deze mededeeling van het gevoelen van MUSCULUS beroept de Leidsche magistraat zich ook op dat van HENRICUS BULLINGER [14]). Ook daarvan willen wij kortelijk spreken.

Het ambt der overheid, zegt BULLINGER, bestaat in het bevelen, oordeelen en straffen. De instelling is tweeër-

---

[14]) De leer van BULLINGER wordt in de *Justif.* echter niet medegedeeld, maar alleenlijk wordt gezegd »de goethartighe leser sal die mogen bevinden in zijn *Huysboeck*, in de 2de decade het 7de sermoon." De magistraat achtte het onnoodig de woorden zelven hierbij te voegen »aengesien hetselve *Huysboeck* nu al overlanghe in Nederlantsche sprake overghestelt, verscheidelicken gedruct, ende in eens yeghelieken handen" was.

Over JOHANN HEINRICH BULLINGER zie men het uitvoerig artikel van prof. DAN. SCHENKEL (HERZOGS *Real-Encycl.*) die hem te regt noemt: »einer der bedeutendsten Männer der Reformationsgeschichte; ein Mann von jener ungeheuern Arbeitskraft, welche die Grundbedingung jeder umfassenden, besonders einer reformatorischen Wirksamkeit ist. Wie als Schriftsteller und Prediger, so ist er namentlich auch als Mann der Kirchenleitung ausgezeichnet; er ist das Vorbild einer reformirten Antistes."

BULLINGERS *Hausbuch* verscheen in 1558 te *Bern*, zijnde eene overzetting van de *Sermonum decades* IV in 1549 te *Turyn* in het licht gegeven door JOHANNES HALLER predikant te *Bern*, die het tevens den naam van *Hausbuch* gaf. Even als de werken van andere Duitsche hervormers werd het spoedig in ons vaderland bekend en vertaald. Eene eerste vertaling verscheen in 1567 te *Embden* onder den titel: *Huysboeck*, *vijf decades dat is vijftich sermoonen van de voornaamste hoofstucken der christelycke religie*, *door* HENRYCHUM BULLINGERUM; *met seer rycke registers*. Uit de Duitsche overzetting nam de vertaler de voorrede van HALLER en de registers over, terwijl hij overigens het oorspronkelijke heeft gevolgd.

lei: ten eerste om voor de godsdienst en de zedelijkheid te zorgen, ten andere om voor het regt en den vrede te waken. De overheid mag en behoort voor de godsdienst te zorgen. Om dit te staven beroepen wij ons slechts op het voorbeeld van MELCHIZEDEK, JOSUA, SALOMO en zoo vele anderen. Zal de overheid het geluk der onderdanen bevorderen, hoe kan dit anders geschieden

Het volgend jaar verscheen van deze vertaling een herdruk »door verlêch ende becostinghe sommiger godvreesender mannen." Een derde (?) druk zag het licht in 1595 te *Dordrecht* bij PIETER VERHAGHEN. De vertaler wordt daar J. G. genoemd. De laatste druk, voor zoo ver mij bekend is, is die van 1607, te *Amsterdam* in het licht verschenen bij CORNELIS CLAESZ. Opmerkelijk is hetgeen de vertaler in de voorrede zegt: »Gelijk CALVIJN, BULLINGER en andere godzalige schrijvers dezer tijd hunne boeken niet daarom in de wereld verbreiden, opdat zij misbruikt zouden worden van velen, die zoo zeer op menschen en op menschelijke boeken steunen, dat zij daardoor meer en meer van de heilige schrift (die de eenige fontein der waarheid is) zich zelven vervreemden, en door het lezen der boeken van ERASMUS, LUTHER, ZWINGLI, CALVIJN enz. meer Erasmianen, Lutheranen, Zwinglianen, Calvinisten enz. worden, dan waarachtige Christenen; alzoo zal niemand denken dat CALVIJNS *Institutiones*, BULLINGERS *Decades*, en andere diergelijke boeken in de wereld verbreid worden, om de lezers van het lezen en onderzoeken der heilige schrift af te brengen, en op eenig menschelijk gevoelen te doen steunen, maar om dagelijks meer tot de oefening des bijbels op te wekken, tot het regte verstand der heilige schrift te leiden, tot CHRISTUS den eenigen zaligmaker te brengen en oprechte christenen te maken. Hierom wil ik den lezer gebeden hebben dat hij dit werk, gelijk alle andere gaven Gods, in de vreeze Gods gebruike."

Wat de algemeene bekendheid van BULLINGERS *Huisboek* aangaat, daarvoor ontmoeten wij ontelbare bewijzen in de geschiedenis van het einde der 16e en het begin der 17e eeuw. HUGO DE GROOT, één der vijf gedeputeerden, die ten jare 1616 door de staten naar *Amsterdam* werden gezonden, sprak in zijne redevoering tot de burgemeesters en raden, daarvan als van een boek dat hier te lande genoeg bekend was (BRANDT, *Hist. der ref.* dl. II, bl. 352). In *Hoorn* werden in 1618 door de Remonstranten de *sermoonen* van BULLINGER en POPPIUS in de godsdienstoefeningen gelezen, wegens gebrek aan een predikant (ald. bl. 952), en iets dergelijks schijnt onder soortgelijke omstandigheden vroeger in de meeste hervormde gemeenten te hebben plaats gehad. Niet zelden beriepen de latere Remonstranten zich op hem bij de verdediging van hun gevoelen. Zoo toont onder anderen UYTENBOGAERT aan (*Kerck. hist.* bl. 44) dat BULLINGER hetzelfde omtrent de praedestinatie had geleerd als ten zijnen tijd de Remonstranten. Vgl. J. VAN VLOTEN, *Paschier de Fijne.* Aant. bl. 4.

dan door toe te zien dat Gods woord aan het volk naar waarheid wordt verkondigd. God zelf gebiedt hier onderzoek te doen naar de zuiverheid der leer, en hen te straffen die tegen de schrift leeren. Zelfs heidensche vorsten als NEBUCADNEZAR, DARIUS en CYRUS hebben als koningen voor de onderhouding der godsdienst steeds gezorgd. Bovenal kennen CHRISTUS en zijne apostelen aan de overheden zulk een magt toe. De prophetie van JESAIA (XLIX: 22 en 23) is eigenlijk eerst door christenvorsten als CONSTANTINUS, GRATIANUS, VALENTINIANUS en THEODOSIUS vervuld geworden [15]). De tegenwerpingen die men maakt naar aanleiding van voorbeelden als OSIAS den koning van *Juda*, die gestraft werd omdat hij het priesterlijk ambt waarnam, JOSUA die zich moest stellen voor ELEAZAR den priester, en anderen zijn daarom valsch, omdat zij haren grond hebben in de verwarring van overheden en dienaars der kerk. God is een God van orde en niet van verwarring. De overheid moet, ten opzigte van de uitoefening der godsdienst, gehoor geven aan de kerkdienaars, en wederkeerig zijn de laatsten den eersten gehoorzaamheid schuldig, in alles wat de wet gebiedt. God heeft de wereldlijke magt niet aan de kerkelijke onderworpen, als haar meerderen, maar zoowel de overheden als de hoofden der kerk zijn dienaars Gods, en in zoo verre staan zij gelijkelijk onder den Heer en zijn wet.

Na aldus bewezen te hebben dat de overheid de magt heeft om in godsdienstzaken wetten te stellen, zegt hij welke wetten zij verordenen moet. De overheid mag geene nieuwe wetten instellen. Als door God ingesteld zijnde heeft zij zich te houden aan Gods woord; de heilige schrift nu welke Gods woord is, openbaart ge-

---

15) Hij haalt ook nog verscheidene plaatsen uit de *Novellae* van JUSTINIANUS aan, er ten slotte bijvoegende: »dese dinghen brengen wij niet voort als schriftuere maer alleenlijck als ghetuyghenissen, dewelcke betuygen dat de princen voortijden in de gemeynte sulcke macht gehadt hebben, als van God hen toeghelaten was na de prophecie van JESAIA."

noegzaam al wat tot de eenige waarachtige godsdienst behoort. De oude, door God ingestelde wetten, moet de overheid in eere houden en verbreiden. Zoo deed JOSUA en dezelfde verpligtingen rustten op de latere Israëlitische koningen, wien het wetboek in handen was gegeven. Het voorbeeld van JEROBEAM leert hoe zwaar de Heer hen straft, die zijne instellingen veranderen. De overheid wake dus voor de zedelijkheid, het regt en den vrede in de gemeente, en alleen door goede en regtvaardige wetten kan zij dat doen. Sommigen meenen dat men vrije menschen niet onder het juk eener wet mag stellen, maar hun moet toelaten om naar eigen goeddunken te leven. PAULUS echter antwoordt hierop: niet den regtvaardigen is de wet gezet, maar den onregtvaardigen [16]. God die de menschen kent en hun de waarachtige vrijheid wil schenken, heeft zelf ons zijn wet gegeven, en ten allen tijde waren zij het gelukkigst die zich door zijn wet lieten besturen. Wetten zijn dus goed en nuttig, ja noodig tot onderhouding van regt en vrede. De heidenen vereerden hunne wetgevers als goden. PLUTARCHUS noemde de wetten het leven der steden, DEMOSTHENES geschenken der goden, CICERO banden van den staat, grondslagen der vrijheid, fonteinen van geregtigheid en billijkheid. Zoo kan eene overheid niet leven zonder wetten, en zij zijn wederkeerig krachteloos zonder de overheid, want de overheid is eene levende wet en de wet eene stomme overheid. Willekeurige overheersching is het wanneer eene overheid, meenende dat ieder opvolgen moet wat haar goeddunkt, zegt: ik ben het regt; wanneer zij handelt overeenkomstig het woord des dichters:

»Dit ghebiede ick ende wil; 't sal also zijn;
»Oorsake ende reden zij de wille mijn". [17])

Zoo hebbe dan de overheid de wet geschreven in hare harten. De zin der wet welke de redelijkheid bevordert,

---

[16]) 1 *Tim.* I: 9. *Gal.* V: 23.

[17]) »Sic volo, sic jubeo; stat pro ratione voluntas." (TERENTIUS).

het regt handhaaft en de vrede onderhoudt, blijft ten allen tijde dezelfde. Zij is in wezen eeuwig en onveranderlijk, ofschoon zij naar tijden en omstandigheden kan en moet gewijzigd worden, en in dien zin is de overheid meesteresse der wet. De wetten, volgens welke eene overheid handelt, moeten geschrevene wetten zijn, ten einde te voorkomen dat er twist ontsta en het volk niet de speelbal worde van menschelijke zwakheid. God zelf gaf zijn volk geschrevene wetten, welke echter geene verbindende kracht kunnen hebben voor den tegenwoordigen tijd, althans in zooverre zij uitsluitend voor het joodsche volk bestemd waren.

Bullinger besluit hierna zijn sermoon met eenige opmerkingen omtrent de burgerlijke wet, en handelt daarna in een volgend sermoon over het regt van de overheid om in godsdienstzaken te oordeelen en te straffen. Oordeelen en straffen noemt hij de kostelijkste werken van het ambt der overheid, hoewel zij wreed schijnen; want wat tot bescherming der onschuld en tot bewaring des vredes geschiedt kan niet wreed zijn, maar is gestrengheid, door het regt gevorderd. Wat zoude het een staat baten, zoo hij uitnemende godsdienstige en zedelijke wetten had, maar er geene overheid was om die te handhaven? Vele zijn echter de verpligtingen die op de overheid rusten, in zooverre zij moet rigten en oordeelen. Zij mag niemand verstooten, maar moet alle partijën hooren; zonder vooroordeel moet zij te werk gaan; zij moet naauwkeurig onderscheiden, overleggen en de wetten raadplegen; bij haar mag geene aanneming des persoons, bij haar geene vreeze zijn. Altijd houde de overheid God voor oogen en handele overeenkomstig de heilige schrift, ook die des N. T. Even zoo mag en moet de overheid ook straffen, overeenkomstig Gods gebod. Maar heeft zij ook het regt om in zaken betreffende de godsdienst te straffen? De Donatisten en Manicheën beantwoordden dit ontkennend; doch de heilige schrift, de kerkvaders en oudste christen-keizers toestemmend. In-

derdaad komt ook dit regt der overheid toe. Zij moet echter onderscheid maken tusschen de personen, de dwalingen in de godsdienst, en de straffen die moeten worden toegepast. Wat de eersten betreft, sommigen zijn hardnekkige verleiders en moeten aldus bedwongen worden; anderen daarentegen zijn zelf verleid, zoodat zij niet dwalen uit boosheid, en de zoodanigen moet men verdragen en tot bekeering trachten te brengen. Wat de tweeden aangaat zoo zijn er dwalingen die goddeloos zijn en tot ondergang der kerk zouden leiden, welke uitgeroeid moeten worden, nadat men uit de geschiedenis bewezen heeft dat het dwalingen zijn. Doch ook in zaken van minder belang kan men afwijken van de zuivere leer. In dat geval zij de overheid indachtig aan de vermaning van PAULUS: dat men de zwakken in het geloof moet opnemen, maar niet met hen moet twisten. Ten opzigte van de straffen spreekt het van zelf dat die zwaarder of ligter moeten zijn, naarmate de dwaalleeraars hardnekkige verleiders of zwakken in den geloove zijn. Bij dit alles houde de overheid in het oog dat een harer eerste verpligtingen is: te vermanen. Zoo mag dan de overheid ook in de godsdienst straffen, doch alleen hen die openlijk eene leer verkondigden strijdende met de ware godsdienst. Het geloof is eene gave Gods in de harten, dat de Heer alleen kent en proeft. Menschen kunnen alleen over menschen oordeelen naar hunne woorden en werken. Voor de verkeerde gedachten heeft deze wereld geene straffen; zoodra zij zich echter openbaren in schadelijke woorden en werken, moeten zij onderdrukt worden. Derhalve moet de overheid onderscheid maken tusschen het geloof dat in het hart zetelt, en dat hetwelk in eene uitwendige belijdenis openlijk voor de menschen wordt uitgesproken. Zoo het valsche geloof zich in Gode onwaardige werken openbaart en den naaste ergert, moet het door de overheid met kracht worden beteugeld. Doet zij dit niet, dan geeft zij het ongeloof het zwaard in de hand om de ware

belijders van CHRISTUS te dooden. Ja het geloof is eene gave Gods, maar God geeft zijne gaven door middelen die wij niet mogen verachten. Een vader weet dat het geloof alleen van God komt, en nogtans onderwijst hij zijne kinderen in het woord des geloofs en beveelt hen ter kerke te gaan, opdat zij ook door den mond der leeraars leeren gelooven. Zou zulk een vader niet billijk verontwaardigd zijn, indien zijn zoon tot hem zeide: vader! wil mij niet langer onderwijzen, wil mij niet ter kerke zenden, wil mij niet tuchtigen, als ik onachtzaam ben, want het geloof is een gave Gods en het kan er niet met roeden ingeslagen worden? Daarom dwalen zij, die meenen dat de overheid de vervalsching van het geloof niet zou mogen straffen; ja wat meer zegt: zij heeft ook het regt tot het geloof te dwingen, welk regt door AUGUSTINUS 18) krachtig en voldingend is bewezen.

Ten laatste maken wij ook nog melding van het gevoelen van RUDOLPH GUALTHERUS. Ook op dezen beroept zich de magistraat en COOLHAES gaf in 1582 eene vertaling uit van gedeelten uit zijne geschriften, die op de geschilpunten betrekking hadden. 19) Hij leerde dat de kerk zonder christelijke tucht niet kon bestaan en door

18) *Contra Petiliani literas.* l. II, c. 83. *Contra Donatistas ad Vincentium*, ep. 48. *Ad Bonifacium*, ep. 50.

19) *Van de christelycke disciplyne ende excommunicatie, van den kerckenraedt ende ouderlinghen, aen die plaatsen daer een christelycke magistraet is, het ghevoelen der kercken Christi tot Zurich, Bern ende anderen dierghelycken vermaerden steden ende plaetsen in Zwitserlant, door den eerwaerdighen welgeleerden* RODOLPHUM GWALTERUM, *in verscheyden zijner sermoonen in 't Latijn beschreven ende uyt de Latijnsche in onse tale ghetrouwelyck overgheset door* CASPARUM COOLHAES. *Hand.* XVII: 10; 1 *Thess.* V: 19. De eerste druk verscheen in 1582. Eene tweede druk zag in 1585 het licht te *Gouda* bij JASPAR TOURNAY »op 't nieuwe oversien; met een voorgaende christelicke vermaninghe aen die e. magistraet ende goede ghemeynte van *Medenblick.*" *Matth.* XVIII: 15. 2 *Thess.* III: 14. De laatste druk »tot verminderinghe der hatelycker partijschap ende vermeerderinghe der ongheveinsder broederlicken liefde in druck ghegheven" verscheen in 1611 te *Amsterdam* bij WILLEM ANDRIAENSZ. OCKER. Zie het 2de deel van dit geschrift.

de overheid nevens de opzieners der kerk moest worden uitgeoefend. Hier waren verschillende vormen mogelijk; de beste was echter die aan Gods woord ontleend en door de overheid, overeenkomstig de behoefte des volks, werd ten uitvoer gebragt. De kerkelijken hadden zich daarom te wachten voor alle eigendunkelijke excommunicatie. Het betaamde de predikanten niemand van het gebruik der sacramenten uit te sluiten, aangezien deze niet waren ingesteld om de kerk te verstrooijen, maar in liefde te vergaderen. Een ieder had zich zelven te beproeven of hij waardiglijk deze genademiddelen gebruikte. De kerkdienaars hadden dus ook geen magt iemand buiten de kerk te sluiten; dit kwam CHRISTUS alleen toe. Ook de apostelen hadden dit niet gedaan, alleen waren zij, bij gemis van eene christelijke overheid, genoodzaakt geweest enkelen te straffen. In de kerk waar eene christelijke overheid was, behoorde eigenlijk geen kerkenraad te zijn, want zijn bestaan is niet op Gods woord gegrond, en doet meer kwaad dan goed. De pligt der waarheid is, goede orde op kerkelijke zaken te stellen en die te executeren.[20])

Volgens deze leer van MUSCULUS, BULLINGER en GUALTHERUS verdedigt de Leidsche magistraat zijn regt in kerkelijke zaken en wel eerst in het verkiezen van dienaars der kerk. De heilige schrift, zegt hij, leert óf dat de aanstelling van kerkdienaars op verschillende wijze óf maar op ééne kan geschieden. Leert zij ons het eerste, aan welke wijze hebben wij ons dan te houden? Is het bewezen dat PAULUS en andere apostelen op eene andere wijze bij de verkiezing zijn te werk gegaan dan bij de keuze van MATTHIAS, zoo kan niemand ons onze vrijheid betwisten in het bepalen der wijze van verkiezing. Zegt men dat

---

[20]) De door COOLHAES vertaalde stukken zijn ontleend aan GUALTHERUS' voorrede voor de uitlegging van den brief aan de *Galaten*, aan de voorrede voor de homiliën over 1 *Corinthe*, aan zijne homiliën over *Luc.* XXII. 1 *Cor.* XI: 27. *Matth.* III: 5, 12, XVIII. 1 *Cor.* V: 5. 2 *Cor.* II: 6.

de heilige schrift ons het laatste leert, zoo antwoorden wij vooreerst dat dit nergens geschreven staat, en ten andere dat hieruit zou volgen dat elke keuze van een dienaar der kerk zou moeten geschieden op dezelfde wijze als waarop MATTHIAS gekozen werd. En daarmede zouden onze bestrijders zich zelven wederlegd hebben, daar zij de keuze geheel aan zich, als hoofden der kerk, willen trekken, terwijl uit dit voorbeeld, uit den apostolischen tijd, zou blijken dat de keuze moest geschieden door de geheele gemeente, en bij staking der stemmen de beslissing aan God worden overgelaten [21]). Welligt zou men ter verdediging van zijn regt kunnen zeggen, dat uit die eerste verkiezing blijkt, dat de overheid met de keuze van apostelen niets te doen heeft gehad. Maar wij antwoorden eenvoudig, dat er toen ter tijd nog geene christelijke overheid bestond. Draagt men tegenwoordig aan deze gaarne het verdedigen der kerk, het goedkeuren harer synoden en het beslechten harer geschillen op (dat toen natuurlijk ook niet geschieden kon), waarom wil men haar dan thans het regt van verkiezing ontnemen? Volgt men het voorbeeld der apostelen in één opzigt, waarom dan niet in een ander, ook in de gemeenschap der goederen? Wijzigt men sommige hunner gebruiken naar de behoefte van onzen tijd, waarom dit niet gedaan ten opzigte van allen? Maar waartoe hierover langer gesproken, daar wij reeds aangetoond hebben, dat onze tegenstanders niet het voorbeeld der apostelen, maar hunne eigene willekeurige meening willen doen opvolgen. Wil men dat wij tot staving van ons gevoelen ons op gezag beroepen, wij verwijzen slechts op de uitspraak van de leeraars te *Emden* [22])

[21]) Hierbij wordt de verklaring aangehaald van GUALTH. op *Hand.* I, uit de 9de homilie over de *Hand.*

[22]) In de aanteekeningen wordt een »*extract*" medegedeeld *uit het protocol of de 't samensprekinge tot Embden tusschen de Ghereformeerden ende Mennonisten ghehouden*, waar in MENSO, een der gereformeerden, zegt: »Wij" gereform. pred. »hebben gheen macht om predikers te beroepen of aen te nemen; dat coemt toe de overicheydt ende der ghemeenten, die

en van MUSCULUS [23]). Ook de gewoonte in de tegenwoordige gereformeerde kerk pleit voor ons gevoelen; wij noemen slechts de gemeente te *Bern* [24]) en *Genève* [25]); ja zelfs

---

de predicatie behoeven. Ende wanneer sy ons van de ghemeenten ofte van de overicheyt toegesonden worden, dat wij deselve examineren ende in de leere ondersoecken sullen, so doen wij sulcx so verre sy goede ghetuychnisse haars voorgaende levens medebrenghen. Ende daernaer als wy deselve dan in der leere onderwesen vinden, gheven wij daer ghetuychnisse aen die haer tot ons ghesonden hebben.... Wij bekennen dat de ghemeynte Godes macht heeft om haer dienaers te verkiesen; de overheyt ende haer ampt sluyten wij daer niet buyten, dewyle sy totter gemeynte behooren ende de verkiesinghe der dienaren sal helpen vorderen." Zie over MENSO ALTING en het Emder twistgesprek MEINERS *Oost. kerk. gesch.*, dl. I, bl. 11, vlgg.

[23]) »Een christen dienaar, door eene vrome overheid geroepen zijnde tot verkondiging des evangelies, mag niet twijfelen of die beroeping wel regt en christelijk is."

[24]) Wanneer er te *Bern* een leeraar moet beroepen worden (zoo verhaalt MUSC. in zijn aangehaald geschrift), zoo geeft de raad aan de predikanten kennis, dat zij naar iemand zullen omzien, die daartoe bekwaam is, dat zij den zoodanigen moeten verkiezen en daarvan rapport doen aan den raad. Zoo zij iemand verkiezen, wiens gevoelens en bekwaamheden onbekend zijn, dan zendt de raad den zoodanigen weder tot de predikanten, om daarnaar onderzoek te doen. Wordt hij bekwaam bevonden, dan bekrachtigt de magistraat of de hooge raad (bestaande uit den gewonen raad en eenige voorname burgers) zijne verkiezing, al naar dat hij naar het platte land moet gezonden worden, of in de stad moet blijven. De leeraar, die naar het platte land wordt gezonden, ontvangt van den magistraat zijn aanstellingsbrief, op vertooning waarvan hij door de overheid dier plaats aan de gemeente wordt voorgesteld. De bevestiging geschiedt daarna door een lid van den raad en een predikant.

[25]) De magistraat voert ten bewijze aan een *extract wte kerckelicke ordonnantiën van Geneven, ghedruct tot Geneven, a°.* 1562 *door Artur Chauvin*, waarin wordt gezegd: »wij hebben goet ghevonden dat de ministeren eerst kiezen denghenen die men zal stellen in 't officie, onsen raedt daervan verwitticht hebbende; daarnaar dat men hem daer presentere, ende ist dat hij 't waerdich bevonden wert, dat hij ontfanghen werde ende aenghenomen. Wanneer hij vercoren sal zijn sal hij den eedt doen". In dien eed komt dit voor: »Ick belove te onderhouden de kercklicke ordinantiën, so die gepasseert sullen wesen, bij den cleijnen, grooten ende generalen raet deser stadt. Ick belove de eere ende profijt van den overheyt ende van den stadt te bewaren, mij daertoe bevlijtighende dat hem 't volc onderhouden, in goede vrede ende eendracht onder 't gouvernement van de overheyt. Ick belove onderdanich te wesen de policyen ende statuten van de stadt, mij ghevende onderworpen de wetten ende de magistraat, so vele mijn officie sal toedraghen; 't welck te segghen is: sonder

in den »religionsvrede", nu den 12den Junij 1579 te *Antwerpen* gepubliceerd, wordt gezegd: »dat die van de gereformeerde ende catolycsche religie gehouden sullen zijn hare predikanten ende ministers te presenteren in persone aan den schouten ende wethouderen, om, zijnen name opgeteeckent zijnde, met voorgaende deliberatie, bij den voorschreven schouten en wethouders geadmitteert te worden en daer naar te doen den eed van ghetrouwicheyt in alle polityche saken, sonder andersins te usurperen ofte doen eenige acte van jurisdictie oft hen nopende de autoriteyt van de magistraet te moghen moeijen, directelicken of indirectelicken, in wat manieren 't zelve soude moghen wesen."

Wat de vrije uitoefening der godsdienst betreft, men wil wel toestaan dat die overeenkomstig Gods woord door de staten worde geregeld, maar gedurig handelt men toch hiertegen, want aan hunne synode willen zij de hoogste magt toegekend hebben, »waar niet dan predikanten zelve adviseren, presideren en concluderen tot vermeerdering van hunne eigene jurisdictie en tot vermindering van die des magistraats." Zij beroepen zich hierop, dat gedurende de laatste zeven jaren, in alle gereformeerde kerken in *Holland* en *Zeeland* de wijze van het verkiezen van leeraars, ouderlingen en diakenen bepaald is in de synode; doch hetgeen in *Leiden* geschied is, is hier openlijk mede in strijd. Hier toch zijn geen leeraars aangesteld dan met goedkeuring van de overheid, nadat het advies der kerk en der gemeente daarover gehoord was. Doch thans, nu de overheid den predikanten in den weg stond om hun oogmerk te volvoeren, trachtte men aan te toonen dat de magistraat zich met de kerk in 't minst niet te bemoeijen had. Dit ging nu toch te ver. Zoo de kerkdienaars hunnen stoel op het raadhuis

---

prejudiceren de vrijheyt die we hebben moeten om te leeren als het ons God beveelt ende die saken te doen die onse ampt aengaen." Vgl. J. GABEREL, *Histoire de l'eglise de Genève*, t. I, p. 249, svv.

als politieke zaken te precaveren en te assopieren, te meer wanneer de twistende partijen het onderling volstrekt niet eens konden worden. Oogenschijnlijk was de tegenwoordige questie van geen groot gewigt; bij dieper doordenken bleek zij echter van het hoogste belang te zijn, daar er niets meer of minder op het spel stond dan: »of het ook het officie zij van eenen christelijken magistraat, dat hij zorg zou dragen over kerkelijke zaken?" Het gold hier dus zijne eigene magt en bestaan, en daarom begreep hij te moeten handelen.

HOOFDSTUK VI.

BEGIN DER TWISTEN TE LEIDEN TUSSCHEN DE REGERING EN DEN KERKERAAD, TUSSCHEN COOLHAES EN CORNELISZ. — VERANDERING IN DE VERKIEZING VAN OUDERLINGEN EN DIAKENEN. — VERKLARINGEN VAN DEN KERKERAAD. — ACTEN VAN DE REGERING.

Vatten wij den draad der geschiedenis weder op, ten einde den aanvang der twisten te *Leiden* na te gaan.

Men was tot nu toe gewoon geweest, bij de verkiezing der ouderlingen en diakenen, op de volgende wijze te handelen. De namen dergenen, die zouden verkozen worden, werden schriftelijk door twee ouderlingen aan den magistraat getoond, met het verzoek om, zoo hij enkele personen tot die bediening onbekwaam rekende, hun daarvan kennis te willen geven. Wanneer er op niemand iets te zeggen viel, werden die namen den daarop volgenden Zondag, in beide kerken, na de predikatie, voor de gemeente afgelezen, met de vermaning, dat ieder aan den kerkeraad zijne bezwaren zou te kennen geven, die hij hebben mogt tegen de aanstelling van een of meerderen der genoemde mannen. Was er niemand in de daarop volgende week verschenen, dan werden zij des Zondags daarna openlijk voor de gemeente tot ouderlingen en diakenen aangesteld [1]). De mannen, die thans in den kerkeraad zitting hadden, waren echter niet allen voor die bediening geschikt. Velen onder hen

---

[1]) *Cort war. verh.* Zie over de synodale bepalingen *Hand. der syn.* van 1578, art. 12—15.

schenen, volgens de getuigenis van den magistraat [2]), tot twisten geboren, zoodat zij niet alleen met vreemden, maar zelfs met hunne naaste vrienden en betrekkingen onophoudelijk in processen gewikkeld waren; het was dus te wenschen dat de zoodanigen niet andermaal werden verkozen. Reeds had men in den laatsten tijd verzuimd, de goedkeuring van den magistraat te vragen, maar thans werd het dringend noodzakelijk, dat deze tusschenbeiden kwam.

Intusschen moesten, omstreeks kersmis 1578, weder twaalf ouderlingen en twaalf diakenen voor het volgend jaar worden gekozen. Vrijdag, vóór den Zondag hunner bevestiging, werden hunne namen, na de predikatie, in de St. Pieterskerk afgelezen, en zij zelven daarna voor den kerkeraad geroepen, om de verpligtingen van hun ambt te hooren. Toen allen ter vergadering waren verschenen, vroeg een van hen, of de magistraat van hunne beroeping kennis droeg? Neen, was het antwoord, maar de magistraat was tot nu toe altijd met de keuze van den kerkeraad tevreden geweest, ook wanneer men hem de namen der ouderlingen en diakenen, eerst na hunne verkiezing, op het stadhuis had toegezonden. De vrager wilde echter zijn ambt niet aanvaarden, omdat men hem had beloofd, dat ditmaal de goedkeuring van den magistraat zou verzocht worden. Na hun vertrek besloot de kerkeraad twee uit hun midden naar het stadhuis te zenden, met de namen der nieuwe kerkeraadsleden. De overheden [3]) waren over deze zending zeer verwonderd, daar men tot nu toe zich over hunne goedkeuring weinig had bekommerd, en de aflezing voor de gemeente

---

[2]) *Justif.*

[3]) De burgemeesters van *Leijden* gedurende de twisten met COOLHAES waren: WILLEM JANSZ. VAN HEEMSKERK, JAN JANSZ. BROUWER, CLAAS WILLEMSZ. WARMONT, CLAAS HUYGENSZ. GAAL, PIETER ADRIAANSZ. VAN DER WERF, PIETER PIETERSZ. OOM, CLAAS ADRIAANSZ. BROUWER, JAN LUCASZ. VAN WASSENAAR, DIRK GERRITSZ. SMALING, GERRIT WIGGERTSZ. VAN DUYVELAND, JACOB ALLERDSZ. DE HAAN, JAN JANSZ. VAN BAARSDORP, (M. SOERMAN *Academisch register*).

reeds had plaats gehad; zij namen echter terstond de gelegenheid te baat, om hunne bedenkingen tegen de keuze van enkelen te openbaren, en dewijl zij »niet eigenlijk en grondig verstaan konden, waarin de dienst der ouderlingen gelegen was, zoo zouden zij gaarne uit des Heeren woord onderrigt en schriftelijk uit de heilige schrift onderwezen zijn, wat deze dienst ten tijde der apostelen geweest was, en ook nu ter tijd zoude mogen zijn in de gereformeerde kerk des Heeren" [4]). Die verklaring moest binnen vier dagen worden gesteld, en in dien tijd mogten de nieuwe ouderlingen en diakenen niet officiëel worden aangesteld.

De kerkeraad achtte het raadzaam aan het verlangen der overheid te voldoen, en droeg aan COOLHAES op, dit geschrift op te stellen. Deze verscheen in de eerstvolgende vergadering en las zijn opstel den broederen voor, die het »goed en Gods woord gelijkvormig bevonden." De hoofdinhoud kwam hierop neder: »Het ambt der ouderlingen is hetzelfde als dat der predikanten, want de ouderlingen waren ten tijde der apostelen ook predikanten; wie geen predikant en leeraar is, mag met regt geen ouderling zijn of genoemd worden. De ouderlingen waren ten tijde der apostelen in twee klassen verdeeld, en dat moet nu nog aldus geschieden. Het eene gedeelte arbeidt in het woord en de leer; dezen zijn de eigenlijk gezegde leeraars; het andere gedeelte doet dit niet, als hebbende daartoe geen gave ontvangen, of zijnde daartoe niet opgeleid. Zij hebben in de heilige schrift verschillende namen, niet om het verschil in hun ambt, maar omdat hun ambt strekkende is tot verscheidene dingen. Ouderlingen worden zij genoemd, omdat zij vóór andere christenen ouder, d. i. volmaakter zijn moeten in de kennisse Gods en van zijn

---

4) *Apol.* en *Cort war. verh.* In de *Justif.* wordt gezegd dat de magistraat, op zijne bedenking tegen de keuze van enkele leden, voor den kerkeraad zou gedaagd zijn. In de *Verantwoordinghe* wordt dit ontkend en COOLHAES maakt daarvan ook nergens melding.

goddelijk woord. Predikanten worden zij genoemd, omdat zij Gods woord prediken, het zij dan openbaar in de kerken of in 't bijzonder in de huizen. Alzoo worden zij ook leeraars genoemd. Deze heeten ook opzieners, omdat zij een goed opzigt zouden hebben, dat de gemeente met Gods woord en regt gebruik der sacramenten voorzien mogt worden; regeerders, omdat zij de gemeente Gods door het woord Gods regeren, straffende, troostende, leerende en vermanende; helpers, omdat zij de blinde lieden door de predikatie helpen tot het licht der genade. Alzoo hebben zij meer andere namen, als propheten en evangelisten. Ofschoon dus predikanten en ouderlingen in éénen geest werkzaam zijn, zoo zijn echter de eersten schuldig hetzelfde werk breeder te doen, waarvoor PAULUS hen ook eene dubbele eer waardig keurt." De waarheid dezer beschouwing wordt dan verder uit verschillende plaatsen der heilige schrift bewezen [5]).

Deze verklaring werd door een der ouderlingen afgeschreven en door twee andere op het stadhuis gebragt, hoewel niet onderteekend. Toen de magistraat van het stuk kennis had genomen, kwam er bij den kerkeraad het navolgend schriftelijk antwoord: »Schout, burgemeester en gerigt, gezien hebbende de beschrijving, gedaan uit Gods woord, van het ambt der ouderlingen, begeeren dat zij, die tot zoodanig ambt beroepen zijn, beloven willen, dat ambt alzoo getrouw na te komen, en dat zij, tot oorkond der waarheid, dat willen onderschrijven." Deze eisch was billijk, maar de kerkeraad wilde zich hieraan niet onderwerpen. Men wenschte geen stap te doen, waardoor men zou erkennen in eenig opzigt onder de overheid te staan. De belofte van trouw aan deze verklaring mogt dus wel in het consistorie, maar nimmer op het stadhuis worden afgelegd. Het waren vooral deze drie gronden, waarop in den kerkeraad de onderteekening werd bestreden: 1° de gewoonte,

---

[5]) Aanhangsel der *Justif.*

die tot nu toe in zwang was geweest; 2° dat het de overheid niet vrij stond zich met kerkelijke zaken te bemoeijen; 3° dat de overheden geene openbare professie van de gereformeerde religie hadden gedaan. Coolhaes, begrijpende dat deze belofte van trouw van den kerkeraad weinig zou baten, naardien zij, eenmaal leden van de kerkeraad zijnde, over zich zelven zouden moeten regt spreken, indien zij die belofte niet nakwamen, verklaarde zich hier tegen. »Men moest zich" zeide hij »wel bedenken, eer men het verzoek des magistraats weigerde. Sedert vijf jaren hadden zij tot gehoorzaamheid aan de overheid vermaand, in alles wat met Gods woord niet in strijd was, en wie zou bewijzen, dat deze eisch onchristelijk was. Men had tot nu toe eene andere gewoonte gehad, maar het 7de art. der Nederlandsche geloofsbelijdenis luidde: dat men de gewoonte niet tegen de waarheid zou mogen stellen, noch het groot getal, noch de oudheid, enz. Slechts zeven jaar was men niet gewoon geweest zulk eene verklaring te onderteekenen, en zou men zich daarom dan tegen de overheid verzetten, in hetgeen zij in zulk eene regtvaardige zaak eischte?" [6]) Op het laatste punt antwoordt coolhaes, »dat het ieder toch bekend was, dat alle regeringsleden christelijke mannen waren, al beleden sommige de gereformeerde leer niet. Vijf van hen kwamen geregeld aan het avondmaal, de overigen gingen elken Zondag ter kerke, en niemand zou van hen iets kwaads kunnen zeggen." De woorden van coolhaes vonden echter weinig ingang, en zonder een besluit te nemen ging de vergadering uiteen [7]). Later verontschuldigde men zich [8]) over deze

[6]) Als bewijs dat de magistraat niets ongewoons of onbillijks eischtte roert de schrijver der *Justif.* aan: dat de ouderlingen te *Genève* in handen der overheden eenen eed moesten afleggen; welke eed in de aanteekeningen, uit de *kerckelicke ordinantiën van Genève*, wordt aangehaald.

[7]) *Apol.* en *Cort war. verh.*

[8]) *Verantw.*, waarin het ontbrekende in de verklaring aan coolhaes' kwaadwilligheid wordt toegeschreven, en men alleen erkent on-

weigering, door te zeggen, dat het stuk zoo haastig had moeten gesteld worden en dat COOLHAES er het voornaamste uit had weggelaten, namelijk: »dat de ouderlingen op de leer en het leven der dienaren en der gemeente behooren acht te nemen." Ook was daarin geen melding gemaakt van de christelijke tucht. Inderdaad was dit zoo; maar dit gebrek had kunnen verholpen worden, alvorens het stuk aan den magistraat werd gezonden; het was toch te groot om bij het voorlezen en overschrijven aller aandacht te ontgaan.

De kerkeraadsleden hadden genoeg begrepen, dat COOLHAES over de handelwijs der overheid zeer gunstig dacht. Zij belegden daarom eene vergadering buiten zijn weten, waarin besloten werd, twee ouderlingen naar *Delft* te zenden, om de predikanten aldaar om raad te vragen. Deze bragten van daar eene nieuwe verklaring mede van het ambt der ouderlingen, waaruit blijkbaar was, dat de Delftsche predikanten niet voldoende van alles waren ingelicht. Nadat hiermede 24 dagen waren verloopen, eischte men van den magistraat de eerste verklaring terug, die daarop vroeg, op welken grond zij dit verlangden, daar deze toch, volgens aller getuigenis, was bevonden met Gods woord overeen te komen? Er was nog iets in vergeten, dat zij er wilden bijvoegen, was het antwoord; waarop hun het geschrift ter vermeerdering en verbetering werd terug gegeven. De hoofdinhoud van het nieuwe geschrift luidde nu aldus: »Het is een gebod Gods, dat de herders zijn woord onvervalscht en leerrijk zullen prediken, het licht hunner goede werken laten lichten voor de menschen en voorschriften der kudde zijn, goede wacht houdende over haar. Hierop zullen dan, gelijk de predikanten onder elkander, alzoo ook de ouderlingen acht nemen, of zij hun ambt getrouw vervullen, die valsch of niet leerrijk

voorzigtig gehandeld te hebben, door het geschrift niet vooraf ook aan de nieuw gekozene ouderlingen te hebben laten lezen.

noch stichtelijk leeren, of die een kwaad leven leiden, vermanen, straffen, en, zoo de nood het eischt, aan andere kerken aangeven, om met meerder opzigt naar behooren daarin te handelen, gelijk het blijkt uit het exempel der apostolische kerk. Wanneer er gebrek is aan dienaars des woords, zullen zij omzien of helpen zien naar bekwame mannen, die goede getuigenis hebben; helpen roepen, die bekwaam zijn; met bewilliging der gemeente, en met name der christelijke overheid, (in het bijzonder hare lidmaten), in dienst doen treden. Die het predikambt eerst zullen aanvaarden, zullen zij helpen onderzoeken in leer en leven, en in de dienst helpen bevestigen. In 't kort, hun ambt is: de predikanten behulpzaam te zijn, op de dienaars der kerken te letten, hen te roepen, te vernieuwen, te onderrigten; ten andere, de gansche gemeente, in het algemeen en in het bijzonder, te onderhouden in de gehoorzaamheid des opregten geloofs en vromen wandels, en haar niet alleen in deugden maar ook in menigte te doen toenemen. Zoo is hun ambt de predikanten te helpen, vooral in het leeren, vermanen en troosten. En gelijk CHRISTUS zijne heilige sacramenten niet misbruikt wil hebben, wel het minst zijn heilig avondmaal, zoo is hun ambt nevens de predikanten, daarvan af te houden al degenen die geen kennis daarvan hebben en die een onchristelijk leven leiden. Ook behoort tot hun ambt, hen, die openlijk zondigen, te straffen en uit de gemeente te bannen, latende intusschen aan de overheid het regt des zwaards; ten derde, als de gemeente van CHRISTUS van buiten en van binnen veel aanstoots lijdt van de valsche profeten, en ook alle bijzondere kerken elkanders raad en bijstand noodig hebben, moeten de ouderlingen tot wederstand en wederlegging aller aanstootingen en tot verantwoording der zware vragen, die de conscientie der menschen aangaan, mede met raad en hulp de dienaars bijstaan; ten laatste zijn ook de ouderlingen nevens de

dienaars des woords verordend om behoorlijk opzigt te nemen, dat men te bekwamer tijd en plaats het woord Gods predikt, de sacramenten bedient, het huwelijk inzegent, en dit alles met zulk eene zedigheid, eerbied en orde, dat de heilige naam Gods van de onwetenden niet misprezen worde" [9]. In deze verklaring was nu alles opgenomen, wat COOLHAES in de vorige had weggelaten, en tevens gezorgd dat aan de overheid geene bijzondere regten werden toegekend. Echter werd ook dit geschrift zonder eenige onderteekening overgegeven. De magistraat schijnt daarop niet verder te hebben aangedrongen, uit de wijze van overgave alleen reeds genoegzaam begrijpende, dat alle moeite te vergeefs zou zijn [10].

Zoo bleef de zaak hangende tot in 1579. De kerkeraad wilde niet toegeven, en de overheid bleef weigeren de keus der ouderlingen en diakenen goed te keuren, terwijl ondertusschen reeds drie ouderlingen voor die keuze hadden bedankt [11]. COOLHAES was onderwijl door zijne geliefde Deventersche gemeente aangezocht om gedurende 5 à 6 weken te komen prediken, dewijl men aldaar gebrek had aan een leeraar. Hem werd door de overheid een verlof van vijf weken toegestaan, maar CORNELISZ. en de kerkeraad wilden hem niet laten vertrekken, voordat deze zaak ten einde was gebragt. Ofschoon hij beweerde hieraan niet te kunnen doen, zoolang zij aan hunne overheden gehoorzaamheid bleven weigeren, wilde men hem toch te *Leiden* terughouden. Hij moest met

---

9) Aanhangsel der *Justif.*

10) Men zeide later dat men deze tweede verklaring wel onderteekend zou hebben, zoo de magistraat dit had geëischt (*Verantw.*). Dit liet zich toen gemakkelijk zeggen, en dat men er bij voegde: »hoewel zulks eene nieuwigheid was, niet in eenige kerkordinantie gefundeert" bewijst genoegzaam dat men tegen alle onderteekening was, ten overstaan der overheid.

11) Het waren: jonkheer DANIËL VAN WIJNGAERDEN, JORIS ADRIAANSZ. timmerman en THIJMEN JACOBSZ. tinnegieter. De eerste bedankte om zijn vertrek naar elders, de beide laatsten om hun beroep (Uit de *acte* van den magistraat).

hen over andere middelen beraadslagen, om tot vrede te komen [12]). Inderdaad werd zulk een middel gevonden. Op een Woensdag-middag der maand Februarij begaf COOLHAES zich naar CORNELISZ., bij wien hij 's morgens ter kerke was geweest. Aldaar twee der nieuwe ouderlingen aangetroffen en over de bestaande oneenigheden gesproken hebbende, stelde hij deze schikking voor, dat in plaats van de drie ouderlingen, die bedankt hadden, de magistraat drie andere zou mogen kiezen. Er was geklaagd, dat vele ouderlingen zoo nalatig waren in de vervulling hunner pligten. Sommigen hadden dit zelfs toegestemd, maar als reden van verontschuldiging opgegeven, dat zij door huiselijke en beroepsbezigheden waren verhinderd. Om hierin te voorzien zou de bezoldiging van een vierden predikant, die men beroepen moest [13]), onder deze drie ouderlingen kunnen verdeeld worden »ten einde zij hun ambt met meerder naarstigheid mogten nakomen." De overige gekozenen zouden dan ook door den magistraat moeten worden aangenomen. Ofschoon zij hiertegen nog wel eenige bezwaren hadden, werd dit eindelijk goed gevonden en aan de goedkeuring van den kerkeraad onderworpen, waarop COOLHAES met CORNELISZ. naar den magistraat werden gezonden om dit plan voor te stellen [14]). Zij spraken hierover met eenige overheden en met goed gevolg. De noodzakelijkheid eener bezoldiging had de regering zelf ook ingezien. »De officie der ouderlingen" zoo oordeelde zij [15]) »requireert genoeg den ganschen mensch. De onophoudelijke uitputting van het kleine vermogen der burgers van *Leiden*, die lang te voren reeds neringloos waren geweest, had meest elk nog behoeftiger gemaakt. Indien men nu, door de slappe

[12]) *Apol.*

[13]) Door het vertrek van GHENDT en RYCKEWAERT (zie boven bl. 56, aant. 29) was er eene vacature gekomen. CORNELISZ. en COOLHAES schijnen op dit oogenblik de eenige predikanten geweest te zijn.

[14]) *Verantw.*

[15]) *Justif.*

bediening van zoodanige ambten niet liever de schaduw had [16]) van eenig ding te behouden dan het eigen wezen te verkrijgen, zoo stond niet anders te doen, dan dat men door zulk een middel de kerk provideerde met getrouwe ouderlingen, die in de getrouwe bediening, hunne huiselijke zorg verlatende, al hun tijd en vlijt besteedden om de gemeente wel te bezorgen." COOLHAES en CORNELISZ. riepen nu den kerkeraad bijeen; doch weder ontstond er verschil. De eerste was met goedvinden van den laatste overeengekomen, dat er, nevens de drie genoemden, slechts zes ouderlingen door den kerkeraad zouden worden aangesteld; deze echter wilde het regt behouden om er twaalf te benoemen, zoodat de kerkeraad voortaan, met de predikanten en diakenen, dertig leden zou tellen. Deze eisch was overdreven; de kerkeraad zou aldus zelfs grooter worden dan de stedelijke raad. CORNELISZ. zag dit zelf in en wist daarom te bewerken, dat men vaststelde, maar negen ouderlingen te kiezen, terwijl de magistraat daarbij nog drie andere mogt aanstellen [17]). Ook dit voorstel namen de overheden welwillend aan, en reeds den 15den Februarij gaven zij hiervan twee schriftelijke *acten*.

Welligt zou hiermede de eensgezindheid weder hersteld zijn geweest, zoo niet de regering thans van hare zijde te ver was gegaan. Bij de eerste acte namelijk werden door den magistraat tot ouderlingen aangesteld MARTEN MOYAERT, SYMON JANSZ. en GERBRANT JANSZ., terwijl de nominatie der overigen, waaronder ook MATTHYS VAN

[16]) COOLHAES noemt in zijne *Apol.* de ouderlingen, die nog nevens deze drie in den kerkeraad zouden worden opgenomen, ook niet onjuist »schaduwen". Hij verklaarde zich echter hier niet tegen, want zij konden altijd nog eenige meerdere autoriteit aan den kerkeraad geven, waarop de eenvoudige lieden zoo zeer gesteld waren.

[17]) De kerkeraad zou aldus 27 leden tellen. Volgens het oordeel van COOLHAES (*Apol.*) was ook dit te veel, »want waar veel menschen zijn, daar zijn veel zinnen en moet uit veel verscheiden opiniën twist volgen." Hij schikte zich echter hierin »om vredens wille".

BANCHEM, werd goedgekeurd. De benoeming was geldig tot den 21sten Februarij 1580, terwijl alsdan veertien dagen te voren door den kerkeraad een dubbel getal van personen zou moeten voorgesteld worden aan de overheid, om daaruit weder nieuwe ouderlingen en diakenen te kiezen. De aanstelling en bevestiging bleef echter aan den kerkeraad overgelaten. Tevens was het volgende besluit hierbij gevoegd: »Ten einde tusschen die van de overheid en den kerkeraad goede eendragt onderhouden en alle mistrouwen weggenomen moge worden, hebben de voorschrevenen van de overheid goedgevonden en besloten, dat op al hunne vergaderingen tegenwoordig zullen zijn WILLEM JAN REYERSZ. en JAN KERSTANTSZ., hunne medebroeders in geregte en rade, beiden belijdenis doende van de gereformeerde religie; of zoodanige anderen als in hunne plaats zullen worden gekozen, om van wege de overheid aldaar te presideren [18]), en opzigt te hebben dat alle zaken met meer autoriteit mogen worden verhandeld; en dit alles met last dat zij onder den eed, waarmede zij de voorschreven stad *Leiden* verpligt staan, de zaken daar te verhandelen, welke tot geen kennis zullen behooren te komen, getrouw bij zich bewaren en niemand ontdekken noch te kennen geven zullen." In de tweede acte werd aan de drie ouderlingen, door den magistraat benoemd, de som van 300 karelsguldens jaarlijks toegestaan; want zoo groot was de bezoldiging van den vierden predikant. Deze drie ouderlingen werden tevens voor hun geheele leven benoemd [19]).

[18]) De kerkeraad kon zich vooral met dat woord niet vereenigen. Dat het niet in den strengsten zin, maar in dien van »tegenwoordig zijn" bedoeld was, bleek later uit de *Justif.* en de *Apol.* In de *Verantw.* betuigde men geene bezwaren te hebben tegen de tegenwoordigheid, al ware het van de geheele overheid. Had men dus aan de regering slechts verklaring willen vragen, dan zou alle bezwaar opgeheven zijn geweest.

[19]) Beide acten worden gevonden in de *Justif.* en waren door J. VAN HOUT geteekend. De eerste, den 14den gezonden, nam COOLHAES ook in zijne *Apol.* op.

De magistraat had na al het gebeurde gemakkelijk kunnen begrijpen, dat men dit niet zou toegeven [20]). COOLHAES alleen keurde deze maatregelen goed; terwijl de kerkeraad eenstemmig besloot, deze acte niet na te komen. Men verdedigde zijn regt hiertoe op de volgende gronden. Ten eerste begreep men zich te moeten houden aan de kerkordening, opgesteld in de synode van 1578. Op die synode was *Leiden* ook door zijnen predikant RYCKEWAERT en dien van *Rijnsburg*, JOHANNES ARCENUS, vertegenwoordigd geworden, wier credentiebrieven COOLHAES zelf had onderteekend. Zij konden nu althans geene nieuwe regelen invoeren zonder toestemming van deze en de omliggende gemeenten. »Want" zoo spraken zij »wij houden het daarvoor dat niet eene bijzondere kerk eene ordinantie, die algemeen aangenomen is, behoort te veranderen, al is 't dat haar eene andere beter aanstaat; ten minste behoort men met andere kerken daarover mede te raadplegen, want anders zal een iegelijk zijn eigen wijze terstond willen invoeren" [21]). COOLHAES was daarentegen van meening, dat iedere kerkorde gesteld moest worden naar omstandigheden van tijd en plaats en dat dus de synode het regt niet had eene algemeene voor te schrijven. Ten andere begreep men dat toch eigenlijk de benoeming in handen der overheden zou komen, indien zij jaarlijks mogten kiezen uit het dubbel aantal der te benoemen ouderlingen; maar COOLHAES oordeelde dat op deze wijze juist aan de gemeente, aan den kerkeraad en aan de overheid het regt tot kiezen werd gegeven, dewijl men als het ware van den een tot den ander kon appelleren. »Ik houde dat voor

---

[20]) Zeer juist wordt in de *Verantw.* gezegd »dat de acte merkelijk en tastelijk tegen de meening en het consent van den kerkeraad was." Ten onregte wordt echter COOLHAES aldaar van kwade trouw beschuldigd, alsof hij de meening der overheden vooraf zou geweten en heimelijk ondersteund hebben.

[21]) *Verantw.*

de beste ordening dat de kerkeraad eerst vrome mannen nominere [22]), dat de overheid daaruit verkieze en confirmere, en dat deze verkorenen aan de gemeente worden voorgesteld om te kiezen." De magistraat verdedigde zijne handelwijze door te zeggen dat hij niets anders gedaan had, dan aangedrongen op de uitvoering van hetgeen in 1574 door predikanten en ouderlingen zelven was vastgesteld [23]). Bovendien was het toch zoo vreemd niet, dat de overheid een wakend oog hield over de benoeming van ouderlingen, dewijl te *Genève* zelfs de aanstelling geheel van haar uitging [24]). Uit alles bleek echter ten duidelijkste dat de kerkeraad en inzonderheid CORNELISZ. het regt tot het kiezen van ouderlingen geheel aan zich wilden trekken. Dat die keuze aan de predikanten zou overgelaten worden was uit den aard der zaak ongerijmd. Wat zou het zijn, indien een predikant invloed mogt hebben op de benoeming van hen aan wie het toezigt over zijn eigen leven en gedrag was opgedragen? Kon dit niet tot de grootste misbruiken aanleiding geven?

Ten derde had men ook bezwaar tegen den maatregel dat twee leden van den stedelijken raad in den kerkeraad zitting zouden nemen. De magistraat achtte dit nood-

---

22) »Of hen verkieze" voegt hij er bij. Want men had zich ook aan die woorden geërgerd. (*Apol.*)

23) In art. 28 en 29 der Dordsche synode was bepaald: »dat de consistorie in het verkiezen der ouderlinghen ende diakenen, dubbel ghetal aan de ghemeynten sal voorstellen, opdat se de helft daar uit mag kiezen. Maar daar de overheyt haar in de gemeenschap en administratie der kerckelycke goederen inlaten wil, daar zal de consistorie dubbel ghetal kiezen, de gemeynten voorstellen, ende so verre men deselve alle voor goet hout so sal men de voorschreven namen der overheyt voorstellen, omme daaruit de helft te kiezen."

24) In de *Kerckelicke ordinantie* van *Genève* was bepaald dat de overheid, in communicatie met de predikanten, de ouderlingen zou kiezen en aan den grooten raad van twee honderd ter approbatie voorstellen. In het aanhangsel der *Justif.* wordt hierbij een extract uit BEZAS 20ste zendbrief medegedeeld. (*Epp. Genève apud Eustathium Vignon* 1575, p. 118.)

zakelijk om aan al het twisten een einde te maken. En wat reden had men om zich hiertegen te verzetten? Handelde men regt, dan behoefde men inderdaad het oog van de overheid niet te ontvlieden; deed men daarentegen onregt, dan was het hoogst noodzakelijk dat daarin werd voorzien. JURRIAAN YPENSZ.[25], ten jare 1566 predikant te *Leiden*, had zelfs met goedvinden van den kerkeraad aan de overheid verzocht, om de vergaderingen des kerkeraads door twee leden van het stedelijk bestuur te doen presideren; en toen beleed de geheele overheid de roomsche godsdienst. Maar hij had gemeend juist hierdoor de uitbreiding der hervorming te bevorderen, gedachtig aan het woord des Heeren: laat uw licht schijnen onder de menschen, opdat zij, uwe goede werken ziende, den Vader mogen verheerlijken, die in de hemelen is. Ook was zulk eene handelwijze geheel overeenkomstig het gevoelen van BEZA en CALVIJN[26]; zelfs CORNELISZ. en de zijnen hadden gezegd dat in tijden van twist en scheuring de kerkelijke vergaderingen door de overheid moesten bijeengeroepen en geleid worden[27].

COOLHAES was het in alles met de denk- en handelwijze van den magistraat eens. Dat hij openlijk hiervoor uitkwam, tegenover zijne andersdenkende medebroeders in den kerkeraad, strekt hem tot eere; maar niet ten onregte toch vroeg men later waarom hij niet reeds eerder in de classikale vergaderingen zijne denkwijze over het regt

---

[25]) De schrijver der *Justif.* deelt nog de volgende ontmoeting mede tusschen YPENSZ. en CORNELISZ. Beiden waren, tijdens ALVA's verblijf hier te lande, eens gelogeerd te *Leiden*, in de herberg *de helm*. Na een langdurig gesprek zou YPENSZ. toen reeds tot zijnen medebroeder hebben gezegd: »ach welk een adder zult gij nog zijn voor de gemeente Gods, ten tijde als God de genade zal geven dat het licht des evangelies aan den dag komt.'' Deze anecdote schijnt echter onwaar te zijn. Dezelfde YPENSZ. toch was oorzaak dat CORNELISZ. kort daarop bij den prins te *Dillenburg* werd ontboden, om hem eenige belangrijke zaken mede te deelen. (*Verantw.*)

[26]) BEZAE *Ep.* 83. CALVINI *Ep.* p. 346 (ed. *Genève* 1576.)

[27]) *Justif.*

der overheid in kerkelijke zaken had geopenbaard. Zoo hij de maatregelen der overheid goedkeurde en noodzakelijk achtte, waarom had hij zelf die dan niet vroeger aan zijne medebroeders voorgesteld [28])? Inderdaad COOLHAES is hierin niet geheel te verontschuldigen. Aan den anderen kant gaf hij met regt zijne verwondering te kennen, dat men de zwarigheden tegen de acten niet aan den magistraat mededeelde, of nadere uitlegging verzocht [29]). In plaats daarvan beklaagde men zich bij de gemeente, die òf niet ten volle òf eenzijdig met het gebeurde bekend was, en hierdoor in den waan kwam dat de overheid aan den kerkeraad alle regten wilde ontnemen. De magistraat was verstoord, dat de kerkelijken ook nu weder de discipline tot dekmantel gebruikten en hem beschuldigden van die discipline te willen opheffen. Hiertegen verklaarden hij zich zeer scherp in zijne *Justificatie*. »De kerkeraad zelf verzuimde de censuur, en vele misdrijven waren gedurende het beleg en daarna begaan, die streng hadden moeten gestraft worden doch blijkbaar van weinig belang werden geacht. Maar menschen, die openlijk zulke groote zonden doen, zijn eerlijk en goed gezind in het oordeel van deze strenge censeurs, die verkeerde verkeerders ongestraft laten, die met de teerling in de hand en met den wijn in 't verstand, kunstig kunnen dissereren van het regt der kerk, dat zij op een haartje weten uit te pluizen." Het was niet te verwonderen dat de kerkeraad hierover zeer gebelgd was, want de magistraat zeide te veel en ging in zijnen ijver te ver. Waren alle leden van den Leidschen kerkeraad waarlijk zoo geweest, als zij in de *Justificatie* worden voorgesteld, ieder weldenkend burger zou zich alsdan tegen hen hebben moeten verklaren. Maar de gebreken van enkelen mogten niet aan allen worden toegedicht, en het kwaad in de

---

[28]) *Verantw.*

[29]) *Apol.*

gemeente niet enkel aan gebrek van kerkelijke tucht worden toegeschreven. Daarom schreven de kerkelijken later naar waarheid [30]): »Men hoort dagelijks vele klagten, dat wij al te precies en hard zijn. Wat zoude het wezen, zoo wij de DUYFHUYSEN [31]) begonnen te doorzoeken en, zoo iemand van zijn vorig leven en den tijd zijner onwetenheid eenig verhaal deed, terstond met de censuur daarbij waren? Voorwaar, al de wereld riep wel kruisigt hem."

Eindelijk wilde men ook de tweede acte niet aannemen, omdat die drie ouderlingen voor hun leven zouden verkozen worden, en men vreesde dat dezen alle magt in handen zouden krijgen, terwijl de overigen zeer weinig invloed zouden kunnen uitoefenen [32]).

Terwijl de kerkeraad over het gebeurde brieven schreef aan andere kerken van *Noord-* en *Zuid-Holland*, en ook enkelen uit zijn midden, met afschriften der acten, naar elders zond, besloot COOLHAES ondertusschen zijn voorgenomen reis naar *Deventer* te volbrengen, wetende dat hij toch »bij hen gansch suspect was en zijn raad en stem bij hen niet mogt gelden" [33]). Toen hij echter op het punt stond van te vertrekken, werd zijne echtgenoot eensklaps gevaarlijk ziek [34]). Hij bleef nu te *Leiden*,

---

[30]) *Verantw.*

[31]) In ons tweede deel hopen wij aan te toonen, hoe de twisten met HUIBERT DUIFHUIS te *Utrecht* geheel overeen kwamen met de oneenigheden tusschen COOLHAES en den Leidschen kerkeraad.

[32]) Wat men in de *Verantw.* aanvoerde: »dat niemand van *f* 100 kon leven en dus zijn beroep prijs geven om zijn leven aan de bediening van zijn ambt te wijden", was wel waar, maar op grond daarvan te beweren dat zij die acte niet konden aannemen was onbillijk, want dit punt was in den kerkeraad goed gevonden.

[33]) *Apol.*

[34]) Een jaar later schreef hij over dit, ten tweede male verijdeld, vertrek naar *Deventer*. »Ick heb claerlyck connen sien dat het Gods wil niet en was dat ick daer henen quame, maer dat ick hier blijvende dit jaer dapper door den buydelsack ghesiftet ende in de schole des cruyses wijder soude studeren, om also hoe langer hoe meer gebroken te worden,

maar hield zich vier weken binnen 's huis, gedurende welken tijd niemand uit den kerkeraad, zelfs niet zijn ambtgenoot, hem bezocht. Wederom voor de gemeente opgetreden, werd hij Vrijdags daarop onverwachts met CORNELISZ. op het stadhuis ontboden. Aldaar werd hun door den magistraat gevraagd, waarom de kerkeraad nu nog draalde met de bevestiging der ouderlingen en diakenen. De laatste antwoordde dat de kerkeraad de acten niet kon aannemen, dewijl daarbij zijn magt werd verkort. De eerste verzocht den magistraat zich niet te ergeren, dat hij van zijn ambtgenoot in gevoelen verschilde. »Mijn mededienaar en ik", zoo sprak hij, »wij prediken één evangelie, éénen CHRISTUS; maar zoo veel dit stuk aangaat kan ik niet zijn van zijn gevoelen. Want wij hebben altoos eendragtig geleerd, dat men schuldig is der overheid gehoorzaam te zijn, in alles wat niet uitdrukkelijk strijdende is tegen Gods woord. Ik nu kan niet verstaan dat deze acta strijden tegen Gods woord, en daarom kan ik mij tegen mijne heeren niet opponeren. Wilde men van mij iets eischen tegen Gods woord, dan zoude ik niet kunnen noch willen gehoorzaam zijn; want men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan den menschen." Na deliberatie verzocht de magistraat hen, de nieuw gekozene ouderlingen en diakenen te verzoeken een geschrift op te stellen, en daarin alles uiteen te zetten wat in de acta tegen Gods woord zou strijden. Dat geschrift zou tegen aanstaanden Maandag den 30sten Maart moeten ingeleverd worden [35]).

Uit al hetgeen wij tot nu toe hebben zien geschieden,

---

opdat ick met ghelatenheyt stilstaende, den Heere in mij soude laten wercken ende dies te bequamer soude werden, God ende mijnen naesten te dienen. Want ick achte alle christelycke gheloovighe menschen, ende bysonder doch dien die andere leeren sullen, gheen dinck soo hooch van noode te zijn als cruys ende teghenspoet; want het cruys is de rechte schole des heylighen gheestes, daer in Hij zijne discipelen voert." (Voorrede der *Apol.*)

[35]) *Justif.* en *Apol.*

blijkt ten duidelijkste, dat de oneenigheden niet van COOLHAES maar van den magistraat uitgingen. Het punt van verschil bestond alleen in het regt der overheid in kerkelijke zaken. De kerkelijken, die meenden in hunne regten verkort te worden, waren alleen op COOLHAES verstoord omdat hij het gedrag van den magistraat verdedigde en diens besluiten ondersteunde. Het vroeger verschil echter tusschen hem en CORNELISZ. maakte de verwijdering tusschen beide mannen nu des te grooter, en werd oorzaak dat de strijd, die van den magistraat en den kerkeraad was uitgegaan, weldra in deze beide predikanten zich concentreerde [36]).

---

[36]) YPEY en DERMOUT, (*Gesch. der Ned. herv. kerk*, dl. II, aant. bl. 68) oordeelen dus verkeerd, wanneer zij zeggen dat de magistraat de partij van COOLHAES was toegedaan, en het doen voorkomen, alsof de twist van den beginne af, alleen van den laatste was uitgegaan.

HOOFDSTUK VII.

DE SCHEURING. — DE MAGISTRAAT STELT NIEUWE OUDERLINGEN EN DIAKENEN AAN EN BEROEPT EEN NIEUWEN PREDIKANT. — DE BIJSTAND VAN DEN PRINS EN DE STATEN WORDT INGEROEPEN. — CORNELISZ. AFGEZET. — VERGADERING DER PREDIKANTEN TE 'S HAGE.

De schriftelijke beoordeeling van de acten der regering was het laatste middel, dat nog tot verzoening leiden en eene scheuring voorkomen kon. Daartoe werd echter van beide zijden nog veel toegevendheid geëischt, en die werd helaas, waar het op de hoofdzaak aankwam, even weinig bij den magistraat als bij den kerkeraad gevonden. »Had men hier elkander verstaan of niet zoozeer gehaast, de zaak ware zoo zwaar niet geweest noch zoover gekomen, zij hadden ligtelijk met goede manieren vereenigd kunnen worden; maar de magistraat wilde er een einde aan maken" [1]).

Op den bepaalden dag werd het geschrift ingeleverd, waarin de ouderlingen en diakenen in plaats van de acten uit Gods woord te wederleggen, hun eigen gevoelen verdedigden door zich te beroepen op de heilige schrift, op de Nederlandsche confessie, in 1567 aan FILIPS overgegeven, en op het oordeel der andere classen [2]). Dit deed den magistraat begrijpen, dat men de zaak wilde rekken en

[1]) *Cort eenv. verh.*

[2]) *Justif.* COOLHAES erkent dat hij zelf het geschrift niet gezien had, maar van anderen had vernomen »dat zij niets uit Gods woord bewezen, maar haar gerefereert hadden op 't gebruik van andere kerken in *Holland* en *Zeeland.*" (*Apol.*)

niet toegeven, waarom hij begreep zelf te moeten handelen. Tegen 's namiddags te twee uren werden alle nieuwgekozene ouderlingen en diakenen op het stadhuis ontboden. Aldaar werd ieder in het bijzonder afgevraagd of hij zijne bediening wenschte te aanvaarden, overeenkomstig de verleende acten. Twee en twintig weigerden, één verontschuldigde zich wegens zijn vertrek naar elders, slechts één, zekere SYMON JANSZ. van *Haarlem*, stemde toe. De magistraat maakte hierop geene zwarigheid, de tien ouderlingen en twaalf diakenen vervallen te verklaren van hun ambt, en hun het houden van alle kerkeraadsvergaderingen te verbieden. Om zeker te zijn dat men het laatste verbod niet zou overtreden, werden onmiddellijk twee boden naar den koster VRDON JANSZ. gezonden om van hem den sleutel der kerkeraadskamer af te eischen; niettegenstaande men beweerde, dat de overheden geen magt hadden hun den sleutel te ontnemen, dien zij van den prins, de staten en den magistraat zelven hadden ontvangen. Nadat allen vertrokken waren, werd COOLHAES geroepen en hem verzocht bekwame mannen aan te wijzen, die in de plaats der afgezetten zouden kunnen verkozen worden. Hij raadde echter hiertoe de gemeente bijeen te roepen, opdat zij zelve, na van al het gebeurde kennis genomen te hebben, verstandige menschen mogt aanwijzen. Maar de magistraat voorzag hierin nog grootere oneenigheden. Er moest oogenblikkelijk worden gehandeld. Denzelfden dag nog moesten de ouderlingen en diakenen, alsmede een nieuwe predikant, wiens beroeping door deze verschillen was vertraagd, worden gekozen, opdat zij den volgenden Zondag aan de gemeente konden worden voorgesteld. Zoo iemand dan beter en bekwamer mannen wist aan te wijzen, was men bereid den zoodanige aan te hooren. Moeijelijk was thans voor COOLHAES de keuze. Weigerde hij, de magistraat zou dan toch zijnen weg volgen; en COOLHAES' vijanden zouden nimmer aan zijne weigering willen geloof-

slaan. Stemde hij toe, dan verzette hij zich openlijk tegen zijnen ambtgenoot en miskende diens regten. Volgens zijne overtuiging was het regt aan de zijde der overheid, en het pleit voor zijne opregtheid dat hij thans dezer partij koos, niettegenstaande daaruit voor hem de grootste jammeren konden geboren worden. Of hij echter wel al het mogelijke heeft gedaan om de regering tot zachter maatregelen te bewegen, is zeker te betwijfelen. Voorzeker lag het niet in zijne hand om de gemoederen te vereenigen, maar aan het tegenhouden der verwijdering had hij meer kunnen toebrengen.

Coolhaes stelde aan den magistraat voor, behalve den éénen ouderling, die met de acten instemde, nog twee andere te kiezen, en wel JORIS ADRIAENSZ. en THYMAN JACOBSZ., die vroeger altijd die betrekking hadden bekleed, maar dit jaar om hunne vele beroepsbezigheden hadden bedankt. Nevens hen zouden dan nog zes diakenen worden gekozen [3]. De magistraat keurde dit goed, en deze mannen werden daarop verkozen »zonder voorgaande gebeden en zonder daarover gehad te hebben de bewilliging van CORNELISZ., of dergenen die voorstanders der kerk geweest waren" [4]. Bovendien beval COOLHAES als derden predikant JOHANNES HALLIUS aan [5]. De magistraat begreep zijn genomen besluit openlijk den daaraan volgenden Zondag, den 5den April, aan de gemeente bekend te moeten maken en tevens de overheden te moeten verdedigen tegen den blaam, op hen geworpen. De publicatie, door J. VAN HOUT in naam der regering opgesteld, weigerde CORNELISZ. echter af te lezen. Coolhaes achtte het daarom raadzaam, dat zoowel na zijne predikatie als na die van zijn ambtgenoot, het stuk door den stedelijken secretaris zou

[3]) *Justif.* en *Apol.* De zes diakenen waren: PIETER ADRIAENSZ. VAN DER WERF, DIERICK JANSZ. SMIT, EVERT QUIERINCSZ. pastijbakker, DIERICK BARENTSZ. apotheear, CORNELIS MEESZ. VAN HOUT en DIERICK JANSZ. uit *'s Hage.*

[4]) *Cort eenv. verh.*

[5]) Zie over hem boven bl. 57.

worden afgelezen, terwijl het beroep van HALLIUS reeds vooraf aan de koordeur der kerk werd aangeplakt, met de vraag aan de gemeente »of iemand tegen zijn persoon iets wist in te brengen, waarom zijne beroeping zoude moeten achtergehouden worden." Het was te verwachten dat COOLHAES en CORNELISZ. beiden in hunne predikatiën over het gebeurde zouden spreken, waardoor de gemoederen niet weinig in beweging werden gebragt [6]). Ten half negen werd in de Vrouwenkerk, na de predikatie van CORNELISZ., en ten elf ure in de Pieterskerk, na de predicatie van COOLHAES, de publicatie door VAN HOUT afgelezen. Zij kwam hierop neder: »Nademaal ter kennisse van schout, burgemeester en gerechte dezer stad is gekomen dat sommige verspreid hebben, dat de magistraat voornemens zou zijn het kerkenregiment te vernietigen en de kerkelijke discipline weg te nemen; omdat hij wettig meende de hand te moeten houden aan de verkiezing van onderlingen en diakenen, zoo heeft hij goed gevonden bij dezen te kennen te geven: 1e. dat hij voor God getuigt nimmer voornemens geweest te zijn het kerkenregiment te vernietigen, maar dat hij eindelijk begeert, dat in de kerk dezer stede een goed christelijk regiment, zonder eenigen twist, zal wezen en onderhouden worden; 2e. dat hij nooit heeft gewild en nog niet wil dat de discipline of de kerkelijke straf zal opgeheven worden, maar dat hij wenscht dat die eindelijk behoorlijk zal uitgeoefend worden, waartoe hij van zijne zijde gaarne alles wil in het werk stellen; 3e. dat hij er nooit over gedacht heeft om eenige verandering in de religie te maken, die hij naar Gods woord voor zuiver eenvoudig en oprecht gereformeert hield." Hierop volgde nu het verhaal van al wat geschied was, terwijl aan het einde der gemeente

6) »COOLHAES heeft" zoo schreven de predikanten (*Cort cenv. verh.*) »gearbeid, de handeling van den magistraat te bevestigen, zonder dat hij eenigen tekst der schrift om uit te leggen had voorgelezen."

nog bekend werd gemaakt, »dat men des Zondags op verschillende uren zou prediken, opdat de gemeente van de eene predikatie naar de andere zou kunnen gaan, en de aalmoezen te beter konden worden ingezameld; dat de collecten niet in de week maar alleen op Zondag, een geordineerden bedeldag, zouden plaats hebben; en eindelijk dat, dewijl er op dit oogenblik slechts twee predikanten waren, de magistraat met den nieuw benoemden kerkeraad had besloten, tot derden predikant te beroepen JOHANNES HALLIUS, gehoord hebbende de goede getuigenis van zijne gezondheid in leer en leven, en gezien 't consent van het ontslag der kerk, die hij tot nu toe bediend had" [7]).

Het valt ligt te begrijpen welk eene verdeeldheid dit in de gemeente bragt. Sommigen zeiden dat de magistraat de roomsche godsdienst, anderen dat hij de luthersche leer wilde invoeren. Weder anderen noemden de overheden vrijgeesten en libertijnen [8]). En wat COOLHAES zelf aangaat »zij hebben alles" zegt hij [9]) »op mij gezegd wat zij konden overdenken. Zij zijn met groote hoopen, ook op werkdagen (terwijl voor dien tijd groote flaauwheid in het aanhooren van Gods woord bij hen gezien was) alsof 't Zondag ware geweest, geloopen tot de predicatie van mijnen mededienaar, en als ik predikte kwam niemand van hen. De ouderlingen en diakenen, die te voren hun ambt flaauw bediend hadden, zijn toen van den een tot den ander geloopen, hen vermanende dat zij de predicatie van mij niet hooren konden met goede conscientie, en hebben benevens mij eenen eerzamen magistraat zoo lelijk afgemaald, alsof de kerk Gods in

---

[7]) Het geheele stuk is te vinden achter de *Justif.* en in de *Apol.*

[8]) Bij zulk eene tegenkanting tegen de handelwijze der overheid vroeg COORNHERT aan LIPSIUS: of zich de Leidsche magistraat niet wat ontijdig tegen de predikanten verzette? Maar LIPSIUS antwoordde: »'t is nu de rechte tijdt om oproerige gemoederen te temmen en hun aensien te verminderen, eer se hunnen stoel vaster setten." (COORNHERTS werken, dl. III, bl. 48).

[9]) *Apol.*

Holland en *Zeeland* gantsch en al zou te gronde zijn gegaan." Maar van de andere zijde zal men ook niet gezwegen hebben. Dit althans is zeker, dat door COOLHAES evenmin als door CORNELISZ. de waardigheid van den kansel in het oog werd gehouden, en zijne apologetische redenen even verderfelijk werkten als de polemische van zijnen ambtgenoot.

Toen na verloop van acht dagen niemand eenige bezwaren ingebragt had tegen de door den magistraat gedane benoemingen, werd de predikant ontboden, terwijl de ouderlingen en diakenen door COOLHAES werden bevestigd. CORNELISZ. wilde in dezen nieuwen kerkeraad geen zitting nemen, en weigerde de armen na de predicatie volgens gewoonte aan te bevelen [10]. De oude kerkeraad had intusschen een request opgesteld aan den prins, dat door twee uit hun midden aan zijne excellentie werd ter hand gesteld. Zij deden dit niet omdat zij zoo begeerig waren »de dienst te betreden, want zij daarvan geen genot dan alleen moeite hadden, maar alleen opdat zij namaals geen schuld te dragen hadden, dat de kerk in hare vrijheid, gedurende hunnen tijd, verkort ware [11]. COOLHAES schreef echter later niet geheel ten onregte [12]: »deze klagten der synodale mannen hadden voorwaar eenen heerlijken schijn, als van mannen die getrouw en zorgvuldig waren, zoowel voor de kerk des Heeren als voor het geheele vaderland; maar het was hun alleen te doen om hunne synode en hunne synodale wetten staande te houden." Het oordeel van den magistraat, dat de prins zijnen tijd beter kon besteden aan de dringende belangen des lands, was onjuist, en zijne excellentie bleek er zelf ook niet aldus over te denken. Doch meer overeenkomstig de waarheid was de bewering, dat de oude

[10]) De diakenen zamelden toen de armengelden niet onder de predikatie in, maar aan de kerkdeur. Zie de *Hand. der syn.* van 1574, art. 49.

[11]) *Cort eenv. verh.*

[12]) Voorrede voor de *Christelycke disciplijne.*

kerkeraad met deze handelwijze afweek van de synodale besluiten, waarbij bepaald was, dat men zich niet eer tot de hoogste overheid zou wenden, voor dat men bij de lagere het uiterste beproefd had [13]). Maar, wat hadden zij bij den magistraat kunnen beproeven dan alleen toegeven, hetgeen zij volgens hunne overtuiging niet konden doen. Al had eene synode hunne handelwijze goedgekeurd, de magistraat zou deze uitspraak toch niet voor geldend hebben erkend.

De prins beantwoordde het request terstond met een brief aan den magistraat, waarin hij schreef dat de tegenwoordige staat des lands niet toeliet, eenige verandering te maken in de gebruiken betreffende het bestuur der kerk en der steden; hem vermanende dat alles zou gelaten worden, zooals het te voren was geweest [14]). De magistraat wilde echter niet weder terugtrekken, en de brief bleef zonder uitwerking. CORNELISZ. en de zijnen vroegen later afschrift van den brief, hetwelk hun werd toegestaan. Voordat zij dit nog ontvangen konden, berigtte CORNELISZ., op paschen den 19den April, aan de gemeente, die in den waan verkeerde dat bij deze gelegenheid de oude kerkeraad in zijne dienst zou worden hersteld, dat de brief van zijne excellentie door den magistraat nog niet was geopend; maar dat hij hoopte dat de heeren zich wel door den prins zouden laten gezeggen [15]). De magistraat was hier-

---

[13]) *Justif.* vgl. *Hand. der syn.* van 1574, art. 83.

[14]) Vgl. F. DE VRIJ, *Histoire ou brief et vray narré du commencement et progres des troubles ecclesiastics d'Hollande Amst.* 1621. Hoezeer de prins afkeerig was van kerkelijke geschillen en godsdiensttwisten, blijke onder anderen ook uit de woorden van FEUGUERAY. »Hij houdt dat de religie moet voortgeplant worden ende arbeydt daertoe, maer niet door sulcken wech die de religie, die 't vaderlandt verderve, maer gelooft dat de religie moet aengeraden, niet aengedrongen, ende beyde in scholen ende tempelen moet voorgedragen worden uyt Gods woort, niet op straten ende in tavernen met dreygen oft slaen ende stooten ingedruct." (UYTENB. *kerck. hist.*, bl. 178.)

[15]) Ten onregte wordt in de *Justif.* verhaald, en door BRANDT daaruit overgenomen, dat CORNELISZ. den brief aan de gemeente voorlas met de

over echter verstoord en wilde in 't geheel niet tot de gemeente over de zaak gesproken hebben. Hij liet COOLHAES en CORNELISZ. beiden voor zich komen en vermaande hen, dat zij alleen Gods woord moesten verkondigen en voortaan dergelijke dingen niet meer bekend maken, die tot ontevredenheid en ongehoorzaamheid aanleiding moesten geven. CORNELISZ. hield echter niet op, het gedrag van den magistraat, zoowel als dat van zijn ambtgenoot, openlijk voor de gemeente af te keuren [16]. Geen wonder dat hierdoor de verbittering toenam en de nieuwe diakenen zware klagten inleverden, dat zij bij de godsdienstoefeningen van CORNELISZ., in plaats van geld voor de armen te ontvangen, algemeen bespot werden. De nieuwe kerkeraad vaardigde daarom COOLHAES met twee ouderlingen en diakenen af, om met CORNELISZ. over alles te spreken. Onbewimpeld ontvouwde deze de redenen waarom hij niet in den kerkeraad kwam en de diakenen niet als zoodanig kon erkennen; hij bleef bij zijne overtuiging dat de magistraat zijne magt verre te buiten was gegaan. Men vroeg hem of hij zich zou willen schikken, indien de prins en de staten het gedrag der Leidsche overheid goedkeurde, maar zijn antwoord was, dat hij dan alleen zou toestemmen indien de classes en synoden hem zouden bevelen aldus te handelen. Onverrigter zake keerde dan COOLHAES weder huiswaarts. Den volgenden dag werd van deze zending in den kerkeraad rapport gedaan, en dewijl deze begreep dat er geen vrede in de kerk kon zijn zoo lang CORNELISZ. het regt had te prediken, en bedacht hoe hij reeds voor twee jaren had gezegd, met COOLHAES niet dezelfde betrekking

---

vermaning: dat het volk dan eerst aan de overheid moest gehoorzamen wanneer de overheid aan den prins de schuldige gehoorzaamheid bewees. Hiervan, en van de weigering om voor de overheid te bidden, wordt door COOLHAES in zijne *Apol.* niet gesproken, en in de *Verantw.* wordt dit teregt ontkend.

[16]) Ook in de *Verantw.* wordt dit gezegd.

te kunnen vervullen, zoo werd besloten dat men hem zou afzetten, opdat daardoor de scheuring mogt geheeld worden. Zulk een besluit was den magistraat welkom, die wel van hem ontslagen wilde zijn. In zijne acte van aanneming was gezegd, dat hij was beroepen »bij provisie ende tot wedersegghen toe"; de magistraat had dus regt hem van zijne bediening te ontslaan. Men liet hem op het raadhuis komen en las hem deze acte benevens het genomen besluit voor. Op zijn verzoek werd hem nog de bezoldiging van het geheele kwartaal, dat eerst sedert zes dagen was ingegaan, toegestaan [17]). Zoo werd CORNELISZ. op den 6den Mei van zijn ambt ontzet, maar de twisten waren hiermede nog lang niet geëindigd. De staten beproefden de oneenigheden bij te leggen, maar ook dit was te vergeefs [18]).

Intusschen had de prins den 10den April geschreven aan de raden van het hof van *Holland*, GERARD VAN DEN WIJNGAERDEN en LEONARD CASEMBROOT, opdat zij naar *Leiden* zouden gaan, ten einde de zaken nader te onderzoeken. Niet ongegrond toch was 's prinsen vrees, dat deze twisten ook voor de jeugdige universiteit schadelijk konden zijn. Bovendien schreef hij aan de staten om, nevens afgevaardigden van zijnentwege, ook twee uit hun midden te committeren, ten einde zoo spoedig mogelijk alles te schikken [19]). Deze kwamen gezamenlijk den

---

[17]) *Apol.*

[18]) »De staten verstaen hebbende dat meerder swarigheyt binnen de stadt *Leyden* was geresen tussen de magistraten en de gemeente, doordien dat de predicant PIETER CORNELISZ. afghedanckt was bij de magistraten, hebben geordonneert te schrijven aen de magistraten dat zij den voorn. predicant in dienst willen continueren ofte haer redenen op morgen vroegh komen verklaren voor de staten." (*Resol.* 7 Mei 1579, bl 90.) Zij schijnen echter niet gekomen te zijn.

[19]) »Alsoo de staten verstaen hebben dat tusschen de magistraet en de predicanten en gemeenten der gereformeerde religie binnen *Leyden* eenige twist was geresen, aengaende de authoriteyt die tusschen de magistraet en de gemeente behoort gehouden te worden; daer op in tijds dient voorsien, ten eynde geen andere onrust daerdoor en rijse, en een seeckere

8[sten] Mei te *Leiden* aan. Alle pogingen echter, die zij aanwendden om den magistraat te bewegen, alles weder op den ouden voet te herstellen en geene veranderingen te maken in hetgeen ook bij andere kerken in gebruik was, waren vergeefsch [20]). Reeds denzelfden dag keerden de afgevaardigden terug en deden van alles rapport bij de staten [21]). Deze besloten hierop, uit elke classis van *Holland* tegen den 19[den] Mei eenen predikant te *'s Hage* te beschrijven, om te beraadslagen over het geschil te *Leiden* en de regelen die moesten vastgesteld worden voor het nomineren en afzetten van predikanten, ouderlingen en diakenen [22]). Op den bepaalden dag waren

---

ordre diesaengaende alomme moge worden ghestelt, hebben nevens de gecommitteerden van syn F. G. ghecommitteert WIJNGAERDEN en BARDESIUM, om t' samentlyck daer in te besoigneren, achtervolgende 't schrijven van syn F. G. en daervan alvorens de staten te doen rapport, om voorts daer in geprocedeert te worden na behooren, sonder dat middelertijdt yet sal mogen geinnoveert, achtervolgende de geliefte van syn exc." (*Resol.* 29 April 1579, bl. 76). Wie deze afgevaardigden van den prins waren is ons onbekend.

[20]) COOLHAES zegt in zijne *Apol.* niet wat de gecommitteerden met den magistraat bespraken, maar alleen dat zij de twisten niet konden beslechten »om oorsaken, die my hier niet en staen te vertellen." Dit ging zijns inziens, geheel den magistraat zelven aan. Alleen waar het ook hem betrof of hij daartoe geroepen werd, maakte hij de zaak van den magistraat tot de zijne.

[21]) »De staten gehoort hebbende 't rapport van hare gecommitteerden als dat de magistraten niet van meyninge waren yet te doen, noch oock gedaen hadden dan dat sy voor Godt, zyn exc., de staten, en oock alle de wereldt verantwoorden wilden, sonder oock te konnen veranderen 't gene bij hen alrede daer in was gedaen, maer hen te vreden waren in alles te reguleren na de generale ordonnantie, die op de onderhoudingh van de christelycke kercke gemaeckt behoort te worden, hebben de staten verklaert dat, om met goede ordre daerin te voorzien tegen alle verdere swarigheden, de magistraten van *Leyden* belast sullen worden hen van alle verdere nieuwigheden te verdragen, tot dat bij generale ordonnantie anders sal wesen ghedisponeert, hoewel sij CORNELISZ. tot zijne predicatiën wederom behooren te admitteren en te schrijven den voorn. predicant dat hij middelertijdt, met sijn gemeente hem in alle stilheyt houde." (*Resol.* 9 Mei 1579, bl. 95.)

[22]) *Resol.* 9 Mei 1579, bl. 96.

alle predikanten op de revisie-kamer van het hof bijeen, benevens de heeren VAN DEN WIJNGAARDEN en CASEMBROOT, en de predikant van zijne excellentie, JOANNES TAFFINUS. Nadat de gecommitteerden andermaal van hunne bevinding rapport hadden gedaan, werd aan de predikanten opgedragen een geschrift op te stellen over den geschiktsten vorm van kerkbestuur en het onderscheid tusschen de politieke en kerkelijke regering [23]). Ondertusschen zou ook COOLHAES voor deze vergadering worden geroepen [24]).

COOLHAES verscheen echter te *'s Hage* niet. De magistraat antwoordde dat hij hem niet missen kon, en inderdaad was zijne tegenwoordigheid te *Leiden* ook wel noodig, om de gemeente bij elkander te houden. CORNELISZ. namelijk was den eerstvolgenden Zondag na zijne afzetting reeds te *Voorschoten* gaan prediken [25]), en derwaarts volgde hem een groot gedeelte der Leidsche gemeente [26]).

---

[23]) »De gecommitteerde raden WIJNGAERDEN en CASEMBROOT, met de predicanten hebben gerapporteert dat sij van de resolutie, die op de laetste vergaderinge tot *Dordrecht* in de nationale synode aldaer was genomen, niet mochten veranderen, noch daertegen yets besluyten, maer om te voorsien tot appaisement van de questie tot *Leyden* hebben de predicanten geadviseert, dat men CORNELISZ. ende CASPARUM beyde soude licentieren; en hebben voorts seecker concept overgelevert, van de distinctie die tusschen de polityeque overigheyt en de kerckelycke regeringh bij hen is genomen; waerop, en 't gunt bij de voorn. synode soude sijn besloten, is bij de steden ghenomen rapport, om daerin te voorsien na behooren; en is voorts geordonneert de twee predicanten te beschrijven op Maendagh toekomende voor de staten te compareren." (*Resol.* 23 Mei 1579, bl. 113.)

[24]) *Cort eenv. verh.* en *Verantw.* BRANDT, die in zijne *Hist. der ref.* zonder veel kritiek nu eens de *Justif.* en de *Apol.* dan weder het *Cort eenv. verh.* volgt, stelt het opstellen van genoemd geschrift veel te vroeg. Hij begaat hierin dezelfde onnaauwkeurigheid als UYTENB. in zijne *Kerck. hist.*

[25]) In de *Verantw.* wordt gezegd, dat hij daartoe verzocht was door den heer VAN DEN WIJNGAERDEN en dat de staten dit zelfs op het verzoek van dezen hadden toegelaten.

[26]) COOLHAES zegt in zijne *Apol.* dat hun getal wel 5 à 600 bedroeg, doch dat het meest Vlamingen waren, die uit *Engeland* herwaarts waren gekomen. Door den naam Vlamingen, dien wij meermalen zullen ontmoeten, worden hier echter geene Doopsgezinden aangeduid, maar enkel: menschen die oorspronkelijk uit de *zuidelijke Nederlanden* afkomstig waren.

Niet alleen bediende hij het nachtmaal, maar ook velen kwamen tot hem met hunne kinderen ten doop. Bij COOLHAES en HALLIUS kwamen alleen zij ter kerke, die het gedrag van den magistraat goedkeurden, en dat schijnt niet de meerderheid geweest te zijn. Ten einde de plaats van CORNELISZ. weder te vervullen, was met goedvinden der overheid de predikant LUCAS HESPEN [27]) door den kerkeraad verzocht, eenige predikbeurten te komen waarnemen. Op last van den magistraat vergaderde de kerkeraad, om over zijne beroeping te beraadslagen, waarop hij met algemeene stemmen tot leeraar werd verkozen.

De predikanten nu, te *'s Hage* vergaderd, hadden hunne remonstrantie overgegeven. Daarin werd gezegd, dat er op de Dordsche synode van 1578, met toestemming van zijne excellentie en de staten vergaderd, eene kerkordening was vastgesteld, waaronder de kerk tot nu overal vrede had genoten; dat de predikanten geen heerschappij wilden voeren over de overheid, zoo als uit hun geschrift over de politieke en kerkelijke regering, dat zij mede overgaven, mogt blijken; en dat zij bereid waren, schriftelijk of mondeling, uit Gods woord en uit de gewoonte der apostolische kerk te bewijzen, dat het regt, om predikanten, ouderlingen en diakenen te kiezen, alleen aan de kerk toekwam. Dat geschrift over de politieke en kerkelijke regering was van dezen inhoud: »Beide regeringen hebben met elkander gemeen, 1° dat zij beiden in 't aanzien Gods eene bediening zijn; 2° dat zij beiden bewaarders zijn van het goddelijk regt; 3° dat men beiden eer schuldig is. Maar beiden worden van malkanderen hierin onderscheiden, dat de overheid ook zorg draagt voor de republiek, en dat ook in de bewaring van Gods woord en der kerkelijke discipline beiden verscheiden ambten dragen. Het overheidsambt is: 1° te bestellen dat Gods woord gehoord worde; daarentegen is

---

27) Deze was vroeger predikant te *Schagen* geweest en stond thans te *Nieuweveen*.

der kerkedienaren ambt, dat woord den volke voor te houden; 2° de verachters des woords te dwingen, om de kerk den uiterlijken vrede te laten; maar het ambt der kerkedienaars is, haar in CHRISTUS' naam te vermanen; 3° een uiterlijk mensch met uiterlijke straffen, d. i. degenen, die den uiterlijken vrede der kerk verstoren, met gevangenis aan den lijve of met geldboeten te straffen [28]); maar des kerkedienaars ambt is, den inwendigen mensch met geestelijke wapenen tot bekeering te roepen; 4° de lijfstraffen en geldboeten naar omstandigheden te verzachten of ook strenger te maken; maar de kerkedienaars moeten de vermaning, van God verordineerd, de bedreigingen des goddelijken toorns en de excommunicatie voorzigtig gebruiken; 5° te zorgen dat de uiterlijke vrede der kerk ongeschonden blijve en de verstoorders te straffen; de kerkedienaars hebben uit liefde te arbeiden, dat de ziel desgenen, die misdaan heeft, tot zaligheid kome; 6° te presideren als men handelt aan lijf of goed te straffen; des kerkedienaars ambt is, een voorstander te zijn als men handelt om de conscientiën te onderrigten. Dit zijn de zes ambten, zooveel de bewaring des woords aangaat. Ten opzigte der discipline zijn er drie: 1° de dienaars des woords behooren met den kerkeraad de discipline in te stellen; maar de overheid mag haar examineren en, zoo zij iets daarin misprijst, bevelen, deze naar Gods woord te verbeteren; 2° de overheid heeft magt te verzoeken en daarnevens hare autoriteit te gebruiken, dat dienaars beroepen worden, en daartoe heeft zij magt, zulke overtredingen te straffen, als wereldlijke straffen verdienen; maar de dienaars en de ouderlingen verkiezen de personen; tot de dienst bekwaam, die men aan de overheid en de kerk voorstelt om te approberen, en na goedkeuring bevestigt; 3° als de kerk met scheuring gekweld wordt, zoo is het ambt der overheid, de kerkelijke ver-

[28]) Hier vooral hadden COOLHAES en anderen van zijne denkwijze veel tegen; vgl. COORNHERT in zijne werken, dl. II, bl. 408.

gaderingen te beroepen of aan te stellen, en, zooveel als de uiterlijke actie aangaat, te presideren; maar als de kerk in vrede is, zoo komt het beroepen en presideren den dienaren toe. Ten laatste mogen de dienaren niet heerschen over de conscientiën, terwijl de overheid alleen te gebieden heeft over lijf en goed der onderdanen. De dienst des woords is eer eene vaderlijke dan eene koninklijke waardigheid, waarom zij met eerbied, leerzaamheid en eerlijk pensioen in waarde gehouden wordt; maar de overheid moet van allen met eerbied, gedienstigheid, onderwerping en betaling van schatting geëerd worden" [29]).

Nadat de staten inzage hadden genomen van deze stukken, werden COOLHAES en CORNELISZ. beiden ontboden, en reeds den volgenden dag verschenen zij ter vergadering. Beiden moesten eerst de toedragt der zaak verhalen, waarop aan COOLHAES eenige artikelen uit de Dordsche kerkordening van 1578 werden voorgelegd, met de vraag [30]), of hij die voor strijdende met Gods woord hield? Hij verzocht den volgenden dag te mogen antwoorden, hetgeen hem werd toegestaan. »Den volgenden morgen" zoo verhaalt hij zelf [31]) »heb ik hun geantwoord, dat ik die artikelen niet strijdig vond tegen Gods woord, gelijk ook dergelijke artikelen zouden mogen gesteld worden, evenmin tegen Gods woord strijdende. Dewijl de magistraat van *Leiden* deze artikelen, te *Dordrecht* vastgesteld, nog niet had aangenomen, konden zij niet beschuldigd worden onregt gedaan te hebben, zoo zij al tegen die artikelen gehandeld hadden, voor zoo verre zij niet gehandeld hadden tegen Gods woord; want waar geen wet is daar kan geen overtreding zijn." Men wierp hem tegen, dat de classis van *Leiden* toch hare gedeputeerden had gehad op die synode, en dat hij in elk

---

[29]) BOR, *Oorspronck der Nederl. beroerten*, *Amst.* 1621, b. XIV, bl. 169.
[30]) *Cort war. eenv.* en *Verantw.*
[31]) *Apol.*

geval de handeling der Leidsche overheid had moeten afkeuren. Maar COOLHAES keurde het gedrag van den magistraat niet af, en men kon het hierover niet eens worden. Hij verliet de vergadering, terwijl de predikanten CORNELISZ. onderhielden over datgene, waarin hij onbedachtzaam had gehandeld.

Spoedig kwamen er twee afgevaardigden uit de vergadering, ten einde COOLHAES te verzoeken, niet te vertrekken zonder nog eenmaal met de broeders gesproken te hebben. Uit de gesprekken met hen bleek hem, dat zij bij hem alles aan kwaad opzet toeschreven en het er voor hielden, dat hij tegen zijne conscientie de handelwijze van den magistraat goedkeurde. Van zijnen kant merkte hij op, dat het beter ware geweest, de vergadering te *Leiden* te beleggen ten einde den magistraat zelven te kunnen hooren. Nu men dit niet gedaan had, achtte hij het althans zeer raadzaam twee afgevaardigden tot hem te zenden. Toch beloofde hij, zich nog op middelen tot herstel des vredes te zullen bedenken en in den namiddag te zullen wederkomen, ofschoon hij van deze nieuwe zamenkomst weinig goeds verwachtte. Hij legde toen de volgende verklaring af [32]): »Dat hij het thans raadzaam achtte en beloofde de overheden te induceren naar zijn vermogen, om te bekennen dat zij onbedacht hadden gehandeld; dat zij zouden belijden dat het hunne meening nooit was geweest, de kerkelijke discipline weg te nemen of aan de kerk haar regt te ontnemen, vooral niet in de verkiezing van predikanten; ouderlingen en diakenen; dat zij zouden toestemmen, bij de tegenwoordige ouderlingen nog drie andere te kiezen, twee uit de burgers en een uit de regering, opdat aldus de presidentie, in de ordonnantie gesteld, zou weggenomen worden; dat voortaan de ouderlingen en diakenen door den kerkeraad zouden gekozen worden, en dat deze

[32]) »Aldus uit zijnen mond opgeteekend" zeggen de predikanten in het *Cort eenv. verh.* Wat COOLHAES hierover zegt in zijne *Apol.* komt ook met dit verbaal geheel overeen.

alleen bij den magistraat zouden worden aangegeven alvorens hen aan de gemeente voor te stellen. Hij zelf verklaarde zich bereid, openlijk *pro concione* te bekennen dat hij *inconsiderate* had gehandeld, daar hij bij het verkiezen der ouderlingen en diakenen was geweest en deze handelwijze der overheid op den kansel had bepleit; en te willen verklaren, dat het nooit zijn doel was geweest, de christelijke tucht uit te roeijen of zich niet te willen onderwerpen aan een goede orde, die niet tegen Gods woord streed. Omtrent CORNELISZ. vond hij goed, dat hij zou mogen prediken zoo lang zijne betaling nog duurde, opdat hij ondertusschen naar eene andere standplaats mogt omzien. Hij moest echter in zijne eerste predicatie ook schuld bekennen en de gemeente tot liefde en eensgezindheid vermanen. Eindelijk beloofde COOLHAES aan den magistraat zijne dienst op te zeggen, indien hij dezen tot het genoemde niet kon bewegen." Men wilde dat hij deze verklaring zou onderteekenen, doch zij was in haast slechts op klad gesteld, en hij wenschte wegens de ongesteldheid zijner vrouw naar *Leiden* te gaan; echter beloofde hij, den volgenden dag weder terug te zullen komen.

Te huis gekomen kwam het hem wenschelijk voor, reeds terstond den magistraat te gaan spreken, ten einde den volgenden dag diens antwoord over te brengen. Hij verzocht de burgemeesters en raden, den volgenden dag zoo vroeg mogelijk te vergaderen. Op die bijeenkomst verhaalde hij alles wat men hem had voorgesteld, maar de magistraat wilde geen der artikelen aannemen. COOLHAES bedankte daarop voor zijne betrekking, maar men weigerde hem zijn ontslag te geven. Toen hij verzocht dat twee uit hun midden met hem zouden gaan, om te *'s Hage* van alles rapport te doen, werd hem zelfs verboden, derwaarts te gaan [33]). Hij schreef hierover ter-

[33]) *Apol.* VAN DER KEMP zegt omtrent dit gedrag van COOLHAES en den magistraat (*De eere der Ned. herv. kerk gehandhaafd*, dl. II, bl. 123): »Een ieder begrijpt lichtelijk, dat dit tusschen den magistraat en COOLHAES

stond naar *'s Hage*, en de magistraat zond nog dienzelfden dag een brief aan de staten, waarin hij verklaarde dat deze zaak hem en niet COOLHAES aanging, en dat men verder den tijd niet moest verspillen met kennis van zaken te nemen. De predikanten, ziende dat zij nu verder niets meer konden uitrigten, deden van alles schriftelijk rapport aan de staten, met verzoek dat de kerkorde te *Leiden* mogt worden hersteld, tot dat eene algemeene synode andere besluiten zou hebben vastgesteld, en dat ondertusschen, tot behoud des vredes, zoowel COOLHAES als CORNELISZ. in hunne bediening mogten worden geschorst. Kort nadat de predikanten waren vertrokken, werd door de staten een besluit uitgevaardigd, waarbij COOLHAES »ernstig werd bevolen op te houden met prediken, totdat hierin behoorlijk, met volle kennis van zaken, anders zou zijn voorzien; en tevens vermaand, dat hij zich op geene bevelen van den magistraat zou mogen beroepen om het tegenovergestelde te doen" [34]). Bovendien schreven de staten op den 30sten Mei aan alle steden, dat er geene

zoo bepraat was, en de een in des anders ijver en pogingen wederkeerige bescherming zocht tegen de hooge overheid." Zulk eene valsche beoordeeling der zaken is alleen mogelijk, wanneer men verzuimt uit de bronnen alles op te sporen, en slechts éénen leidsman (TRIGLAND) kiest, die het pad aanwijst dat men zelf het liefst bewandelt, zonder te vragen of het tot de waarheid leidt.

[34]) »Is bij de commissarissen mede de predicanten gerapporteert, dat bij COOLHAES was bekent, dat hij hem uyt onverstandt hadde misgrepen, en dat er geen middel was om de saecke ter neder te leggen, dan dat COOLHAES sijn predickampt bij provisie soude verboden worden, besonder alsoo denselven COOLHAES om andere saecken als culpabel wel aengesproocken soude mogen worden, volgende de verklaringe van de predicanten, en dat voorseecker een schisma soude staen te verwachten, ten ware daer in worde voorsien; hebben de staten naer lange communicatie gheresolveert, dat COOLHAES en alle verdere predicanten binnen *Leyden* bij provisie sal worden geïnterdiceert, en voorts aen de regeerders van *Leyden* gheschreven, dat sij luyden hen daer na reguleren, en voorts na al sulck gebruyck als binnen andere steden in 't stellen van predicanten, ouderlingen en diaconen wort geobserveert, tot dat anders daerin sal wesen voorsien en geordonneert." (*Resol.* 27 Mei 1579, bl. 115.)

veranderingen mogten worden gemaakt in kerkelijk of stedelijk bestuur, maar dat alles op den ouden voet moest blijven. De prins was over het nemen van deze maatregelen zeer voldaan. Den 6den Junij zéide hij den staten schriftelijk dank met de vermaning hunne resolutie te handhaven, »doordien de tegenwoordige staat van zaken niet toeliet, het beslissen van dergelijke geschillen uit te stellen, maar dat het noodig was de oorzaken van meerdere oneenigheden weg te nemen." Ook schreef hij aan de Leidsche regering, dat zij deze resolutie moest nakomen[35]).

Dit geschiedde echter niet. De magistraat beval COOLHAES met prediken voort te gaan, hem belovende, dat hij zijn gedrag bij de staten zou verontschuldigen[36]). Deze, in de overtuiging dat hij geroepen was Gods woord te verkondigen en de overheid te gehoorzamen, trad op den gewonen tijd voor de gemeente op. »Ik heb ook," zoo verhaalt hij zelf, »somtijds gepresenteerd voor de gansche gemeente, dat, zoo er iemand was, die meende dat ik in eenig ding had misdaan, en alzoo eenige oorzaak tot deze scheuring zoude hebben gegeven, dat die tot mij zou komen, en zoo hij mij dan uit Gods woord kon overtuigen, dat ik alsdan meer dan willig en bereid was mijne doling te bekennen. Maar niemand kwam. Ik geloof, dat er geen beter middel is om ons te verzoenen, dan dat wij van beide zijden te zamen komen, God de eer geven, en van beide zijden, waarin wij zouden kunnen gedoold hebben, onze schuld bekennen" [37]).

---

[35]) *Cort eenv. verh.* en *Verantw.*

[36]) De predikanten verhalen dat zij »sekerlick hadden verstaen" dat COOLHAES van den magistraat verzegelde brieven had ontvangen, waarin hem voor zijn geheele leven zijn standplaats te *Leiden* en zijne bezoldiging was toegezegd. Van elders echter is ons daarvan niets gebleken, en COOLHAES toont zich in zijn *Cort war. verh.* over dezen laster zeer verontwaardigd. De waarheid is, dat HESPE en HALLIUS later op hun verzoek van den magistraat verzegelde brieven ontvingen, waarin hun eenige bezoldiging werd beloofd, zoo zij ten onregte uit hunne dienst mogten verstooten worden.

[37]) *Apol.*

Nu hij zich eenmaal tegen de verdedigers van het kerkelijk gezag verzet had, wilde de magistraat zijne magt doen gelden. Op den 16den Junij waren twee predikanten uit de classis van *Rijnland* te *Leiden* vergaderd, maar naauwlijks was dit den magistraat ter ooren gekomen, of terstond werden zij op het stadhuis ontboden, en ondervraagd, wie hen tot het houden van zulk eene vergadering regt had gegeven, terwijl zij de verzekering ontvingen, dat, zoo de classis wilde bijeenkomen, om iets betreffende de bestaande oneenigheden te besluiten, de magistraat daaraan toch geen gehoor dacht te geven [38]). De predikanten konden dus van hunne zijde niets doen om den vrede te herstellen. De synode kon toch ook geen heil aanbrengen, want reeds hadden eenige predikanten uit de provinciale synoden met COOLHAES en den magistraat gesproken; maar behalve dat de laatste geene vergadering te *Leiden* wilde toestaan, was het ook zeer twijfelachtig of de eerste er wel zou verschijnen. En eene algemeene synode, die reeds het vorige jaar was gehouden, kon zoo spoedig niet weder bijeen geroepen worden [39]). Men kon alleen bij de staten aandringen op de uitvoering van hare resolutie, waarom er ook den 24sten Junij twee ouderlingen met een request naar *'s Hage* werden gezonden, en toen de beide gezondene afgevaardigden der staten den magistraat niet van gezindheid hadden kunnen doen veranderen [40]), werd er den 23sten

---

[38]) *Verantw.* Hoe gestreng de magistraat handelde, blijkt ook nog hieruit dat hij kort hierop, den 27sten Julij, twee der vroegere ouderlingen MATTHIJS VAN BANCHEM en KLAAS VAN DAM met het kleppen van de klok voor den tijd van drie jaren uit de stad en het ambt van *Rijnland* verbande, »uit oorsaken dat sij hen noch des ouderlincks ampt onderwonden." (*Cort eenv. verh.*) Dit vonnis werd later door eene sententie van het hof van *Holland* vernietigd (*Verantw.*)

[39]) *Cort eenv. verh.*

[40]) »De staten hebben gehoort uyt het rapport van hare gecommitteerden mrs. ARTUR VAN BREDERODE, raedt ordinaris, ende JOHAN VAN OLDENBARNEVELDT, raedt en pensionaris der stadt *Rotterdam*, dat sy luyden niet

Julij een nieuw request ingediend [41]). Ondertusschen bleef men COOLHAES mondeling en schriftelijk vermanen, om toch het bevel der staten na te komen. Onder anderen kwamen er den 20sten Julij vier predikanten, ten einde met hem alleen te spreken, doch hij bleef bij zijn besluit, om niet tegen den wil der overheden te handelen. Daarop gingen zij tot den magistraat, om hem te verzoeken met COOLHAES alleen te mogen onderhandelen. Doch dit werd terstond afgeslagen. Ten andere stelden zij voor, een vreedzaam predikant nevens COOLHAES te beroepen, ten einde te voorkomen, dat de gemeente niet naar de omliggende dorpen ter kerk ging, »want in de dienst der kerk kon niets uitgerigt worden, als de toehoorders (die niet gedwongen maar geleid moesten worden) geen goed gevoelen van de predikanten hadden; het beteekende weinig of zij uit vrees of om andere oorzaken ten gehoore kwamen; als het niet geschiedde uit een goed hart, diende het meer tot hypocrisie dan tot opbouwing". Maar ook dit kon de magistraat niet goed vinden. Na weder tot COOLHAES gekomen te zijn, en hem dit alles medegedeeld en hem gewaarschuwd te hebben, dat hij zich toch tot geen »instrument der oneenigheid tusschen de hooge en lage overheid, of tusschen den magistraat en de kerk" zou laten gebruiken, beloofde deze, op het toestaan van de tweede vraag nog bij den magistraat aan te zullen dringen. Werkelijk werd JACOBUS MICHAËLIS, pre-

hebben konnen die van *Leyden* daertoe induceren, om COOLHAES van syn predicatiën aldaer te doen desisteren." (*Resol.* 3 Julij 1579, bl. 148.) Dewijl COOLHAES met prediken voortging, hadden de staten reeds vroeger getracht hem hiervan af te brengen. »Op het schrijven van sijn exc." zoo lezen wij (*Resol.* 19 Junij 1579, bl. 134,) »hebben de staten geordonneert andermael te schrijven aen CASPER COOLHAES, dat hij hem onthoude te predicken, maer in alles achtervolge het voorgaende schrijven van de staten, of andersints hem te laten verschijnen op Maendagh toekomende voor de staten, op poene van geacht te worden als de geene die 't bevel van de hooge overigheyt niet begeert te gehoorsamen." Wij kunnen niet verzekeren of hij daarop voor de staten-vergadering verschenen is.

[41]) *Verantw.*

dikant te *'s Hertogenbosch*, voor den tijd van 5 à 6 weken beroepen, doch reeds den volgenden dag werd hem berigt, dat hij, »om oorzaken, die voorgekomen waren," niet moest komen [42]).

Ook in de classicale vergaderingen ontstonden groote oneenigheden. De classis van *Rijnland* had namelijk besloten, dat CORNELISZ. zijne predikatiën te *Voorschoten* zou staken, ten einde den magistraat niet te verbitteren. Deze, noch iemand van de zijnen, was daarbij echter tegenwoordig geweest, waarom tegen den 19den Junij de classis andermaal te *Rijnsburg* beroepen en het genomen besluit vernietigd werd. De magistraat, hierover zeer verstoord, ontbood daarop den predikant van *Rijnsburg*, EVERARDUS GEESTERANUS, om alles betreffende die vergadering aldaar te vernemen, doch CORNELISZ. bleef zijne predikatiën voortzetten [43]). Het gevolg hiervan was, dat zes van de vijftien predikanten der classis zich afscheurden, zijnde GEESTERANUS, PETRUS VOLLENHOVE van *Katwijk aan Zee*, ARNOLDUS RODING van *Noordwijk*, benevens de predikanten van *Lis*, *Benthuyzen*, en *Koudekerk*. Een schrijven van de classis, door COOLHAES en HACKIUS in November aan hen gerigt, had alleen dit gevolg, dat de predikant van *Koudekerk* zich weder aansloot [44]).

Eindelijk werd nog eene poging tot verbroedering beproefd door THOMAS VAN THIELT, predikant te *Antwerpen*, die vroeger abt was geweest van St. Bernard. Hij trachtte vooral de gemeente aan te sporen om niet uit de kerk te blijven, en, was hij hierdoor reeds niet gezien bij de partij van CORNELISZ., nog minder vertrouwen schonk men hem, toen men vernam dat hij op verzoek van den magistraat en COOLHAES zou prediken. Hij stelde zes artikelen op, waardoor hij hoopte eene verzoening te zullen bewer-

---

[42]) *Cort eenv. verh.*

[43]) *Verantw.*

[44]) *Breeder bericht.*

ken. Nadat de magistraat deze artikelen had goedgevonden, ging hij daarmede naar *Delft*, en toen de predikanten aldaar in de aanneming geen bezwaar hadden, toonde hij ze ook aan de commissarissen der staten, die ze insgelijks goedkeurden. Maar ook dit liep op niets uit, want de vijanden van COOLHAES weigerden het laatste artikel goed te keuren. Daarin was namelijk bepaald, dat er eenige onpartijdige regters zouden gekozen worden, ten einde de beschuldiging van zoo velen te onderzoeken, of er iets op het leven en den wandel van COOLHAES en der leden van zijnen kerkeraad te zeggen viel. Die regters zouden zijn, behalve VAN THIELT zelf: ARTUR VAN BREDERODE, raadpensionaris van het hof van *Holland*, JUSTUS LIPSIUS, rector der universiteit, en de pensionaris van *Delft*. De zoodanigen wilde de tegenpartij niet als regters erkennen, omdat zij geene kerkelijke mannen waren, en zij niet allen het brood des Heeren openlijk met de gemeente hadden gebroken [45]).

[45]) *Apol.* COOLHAES legt er de getuigenis bij af, dat dit verhaal waarachtig is en dat VAN THIELT zelf, toen nog in leven, daarvan altijd getuigenis zou kunnen geven. Dezelfde bezwaren die men tegen VAN BREDERODE en LIPSIUS als scheidsregters in deze zaak had, werden ook gedurig in het verzet tegen den magistraat aangevoerd. COOLHAES zegt daarom: »Men wilde eenen eerzamen magistraat van *Leiden*, een van de principale lidmaten der staten zijnde, niet voor christelijk erkennen, omdat hij geen openbare professie van de gereformeerde kerk gedaan had. Maar daaruit moest volgen dat de hoogste regering des lands ook niet christelijk was, omdat zij, zoo men zeide, geene openbare professie van de gereformeerde godsdienst had gedaan". (Voorrede voor de *Christelycke disciplyne.*)

HOOFDSTUK VIII.

DE JUSTIFICATIE, HAAR SCHRIJVER, HARE BESTRIJDING EN COOLHAES' OORDEEL.

Dat de magistraat voornemens was, zich over zijne handelwijze in een afzonderlijk geschrift te verontschuldigen, was reeds sedert lang uitgelekt. De afgevaardigden der staten hadden de uitgave daarvan zeer afgeraden, niet ten onregte bezorgd zijnde dat hierdoor de klove niet zou gedempt maar veeleer verwijd worden. Ook de predikanten, die den 20sten Julij te *Leiden* waren geweest, hadden er ernstig met den magistraat over gesproken, minder uit vrees voor het eenvoudig verhaal van al wat gebeurd was, dan wel voor de bestrijding van hun gevoelen aangaande het kerkelijk gezag. Zij zeiden, »dat al ware het dat de predikanten daarop niet zouden antwoorden, er mogelijk wel iemand anders gevonden zou worden, die zich de zaak zou aantrekken; hetgeen beter ware om te voorkomen, ten einde geen ergernis te geven. De heeren konden hunne justificatie wel in handen stellen van neutrale personen, daartoe te verkiezen; waarop alsdan de kerkeraad zich kon verantwoorden." Bovendien deden zij COOLHAES beloven, dat hij alles zou in 't werk stellen om de uitgave van dat geschrift te verhinderen [1]). Voorzeker kwam hij zijne belofte na, maar aan het eenmaal genomen besluit van den magistraat viel niet te veranderen. In de laatste helft des jaars 1579 verscheen de *Justificatie* in het licht, en werd aan de overheden van alle steden toegezonden [2]).

[1]) *Cort eenv. verh.*

[2]) De titel is: *Justificatie des magistraets tot Leyden in Hollant*, *te-*

Behalve een uitvoerig verhaal van den geheelen twist tusschen den magistraat en den kerkeraad, met openbaarmaking van alle acten en bewijsstukken, had de magistraat hierin zijn gevoelen uiteengezet, de gronden waarop het steunde geopenbaard, en daarmede tevens de beweringen der kerkelijken wederlegd, vooral omtrent hetgeen men had beleden in het geschrift over de politieke en kerkelijke regering, dat te *'s Hage* aan de staten was overhandigd. CORNELISZ. werd de »autheur der schandaleuse discordie" genoemd, »daartoe gemoveerd door ambitie om te komen aan 't gebied over den magistraat", terwijl COOLHAES van alle schuld aan de bestaande oneenigheden werd vrijgesproken. Dat dit geschrift partijdig, hoewel alles behalve leugenachtig en lasterlijk was, zal ons niet verwonderen, nadat wij den magistraat hebben zien handelen. In de vaste overtuiging echter, dat zij in hun regt waren en dat, zoo aan de begeerte der kerkelijken werd toegegeven, dit de droevigste gevolgen kon hebben voor vaderland en kerk beiden, bevalen de overheden hunne wijze van handelen aan anderen aan, die toen in dergelijke moeijelijkheden waren gewikkeld [3]). Want zij waren zich bewust, »niet hunne partikuliere maar de algemeene zaak van alle christelijke magistraten voor te staan." Wat betreft den weg dien zij verder dachten te volgen, zoo verklaarden zij bij dezen: — »aangezien eenige gecommitteerden op deze zaak een kwaad prejudicie hadden gegeven, en er dus op de vergadering in *'s Hage* of elders, iets zou kunnen besloten zijn ten hunnen nadeele — dat zij geene besluiten dachten te obedieren, maar dat zij zouden persisteren bij zoodanige presentatie als zij

ghens de calumniën, ter saken van de differenten, tusschen henluyden ende eenighen van de ghemeente aldaer, bij denselven, den magistraet wat min dan christelicken nagezeyt. 1 *Petr.* III: 16. *Jud.* 8. *Uitghegeven* 1579.

3) Wij zullen in het 2de deel van dit geschrift zien, hoe te gelijker tijd dergelijke oneenigheden tusschen de overheden en de kerkeraden in andere steden plaats vonden.

desaangaande aan de heeren staten gedaan hadden, te weten: dat naardien bij de staten, na voorafgaande wettige deliberatie met de steden, besloten is, dat elke overheid in haar gebied gehouden zal zijn aan hunne generale ordonnantie, de stad *Leiden* zich daarin naar andere steden conformeren zal."

Doch wie was de schrijver dezer *Justificatie?* Dat een der overheden dit stuk zou opgesteld hebben, hield men voor zeer onwaarschijnlijk; het vermoeden kon dus wel op niemand anders vallen dan op COOLHAES[4]). En toch was hij er volkomen onschuldig aan, ofschoon hem de schrijver niet onbekend zal geweest zijn. In zijne *Apologie* laat hij zich hierover echter niet uit, maar later twijfelde niemand meer of de steller was DIRCK VOLKERTSZ. COORNHERT. Toen verwonderde men zich geenszins, dat zoo iemand, wien men niet aarzelde »een gezworen vijand van de gereformeerde religie en hare predikanten" te noemen, »zijne tong en pen verhuurd had, om te zeggen en te schrijven wat de passiën der tegensprekers hem ingegeven hadden" [5]). Inderdaad bekent ook COORNHERT zelf in een zijner geschriften [6]), dat hij, op verzoek van den magistraat, de *Justificatie* heeft gesteld, dat hem de stof daartoe schriftelijk naar *Haarlem*, waar hij toen verblijf hield, werd toegezonden, en dat hij deze alleen in orde heeft gebragt. Bovendien verhaalt hij, dat hij hierom niet alleen van den stedelijken secretaris VAN HOUT eene schriftelijke dankbetuiging had ontvangen, maar dat men hem bovendien eene medaille van fijn goud had vereerd, waarop het Leidsche wapen stond. Maar COORNHERT wil daarom de verantwoordelijkheid voor den inhoud

---

[4]) Het bevreemdde ons, hem bij GLASIUS (*Godgel. Ned.*) ook nog als den auteur genoemd te vinden.

[5]) *Verantw.*

[6]) *Verantwoordinghe van 't procos van den ketteren niet te dooden.* Zie zijne werken, (*Amst.* 1631), dl. III, bl. 483. Ook de *Justif.* is in het tweede deel dier werken opgenomen.

der *Justificatie* niet op zich nemen. »Wie door een ander wat doet", zegt hij, »wordt zelf te regt gehouden, zulks te doen." Datzelfde beweert COOLHAES, die tevens inhoud en uitgave van dit geschrift heeft verdedigd.

Hij meent [7]) dat uit het verhaal der gebeurde zaken moest blijken, hoe het streven der overheid was, verstandige predikanten te *Leiden* te hebben, die Gods woord zuiver verkondigden, benevens vrome ouderlingen en diakenen, die hunne pligten getrouw vervulden. De magistraat erkende, dat de christelijke tucht nuttig en noodzakelijk was en wilde alleen het misbruik, niet het slecht gebruik bestraffen. Hij hield de heilige schrift des O. en N. T. »voor zuiver, eenvoudig en opregt gereformeerd en de papistische leer voor eenen lasterlijken gruwel;" waarom hij ook als het ambt der christelijke overheid moest beschouwen »de ware godsdienst uit te breiden en de valsche uit te roeijen" [8]). Men had gezegd, dat de Roomschen uit dit geschrift aanleiding hadden genomen om de Gereformeerden te lasteren, doch uit de schoonste bloem was wel venijn te zuigen, en zoo de Roomschen naar aanleiding hiervan op de oneenigheid der protestanten wezen, had men slechts te bedenken hoezeer ook zij zelve onderling verdeeld waren. Sommigen zeiden dat de *Justificatie* een boek was vol laster en logen. »Wat de magistraat in zijn antwoord geschreven heeft, zal hij ook wel kunnen bewijzen; mij is alles niet bekend. Wat mij zelven betreft, ben ik overtuigd dat het boek alleen waarheid bevat. Maar met wat hart en tot wat einde sommigen gezocht hebben mij met subtielheid weg te brengen [9]), dat is mij onbekend, aangezien ik een mensch en geen God ben en daarom den menschen in het hart

---

[7]) Het laatste gesprek der *Apol.*

[8]) Over deze zinsnede ontving COOLHAES twee brieven van COORNHERT (zie zijn *Brievenboeck* br. 95 en 96) waarover wij later zullen spreken.

[9]) Dit ziet op de kwade bedoelingen, die de magistraat veronderstelde bij de handelingen van CORNELISZ. en den kerkeraad.

niet zien kan. Ik geloof, dat zij het door een ijver tot God, die toch met onverstand geweest is, gedaan hebben, en wel omdat ik zooveel aan menschelijke instellingen niet hechten kon als zij wenschten. Want zulke instellingen wil ik wel houden voor zoo verre zij tegen Gods woord niet strijden, den christen zijne vrijheid niet benemen, en door hen gemaakt zijn, die daartoe door God zijn gesteld. Dit verstonden sommigen niet en meenden dat ik naar nieuwigheden streefde en de heerschappij wilde hebben. Daarom ben ik nimmer verstoord op hen geweest, maar heb medelijden gehad met hun onverstand." Vele klagten werden geuit over de bitterheid waarmede de *Justificatie* was gesteld. Coolhaes kon den magistraat hiervan niet geheel vrij pleiten, maar hij verzocht toch allen, in aanmerking te nemen, hoezeer de regering was belasterd en al hare pogingen om den vrede te bevorderen waren miskend. Ten laatste werden er ook nog beschuldigingen gehoord: dat de plaatsen, door den magistraat voor zijn gevoelen aangehaald, niet in den juisten zin waren opgegeven. »Ik geloof", zegt coolhaes, »dat zij, die de schrijvers goed lezen, juist het omgekeerde zullen bevinden. De evangelisten allegeeren dikwijls de profeten, en het laat zich aanzien alsof zij ze valsch allegeeren en andere woorden gebruiken dan de profeten zelve, maar als men ziet op hunnen zin en tot wat einde zij die woorden invoeren, moet men bekennen dat zij de profeten juist geallegeerd hebben. En bovendien, de magistraat beroept zich ook niet op die auteuren, diverse kerken en kerkordeningen, maar op Gods woord alleen."

Aanvankelijk scheen de *Justificatie* onbeantwoord en onwederlegd te zullen blijven. De meesten achtten dit ook geraden bij de spanning der gemoederen. De magistraat had bekend, dat hij de gereformeerde religie voor de ware leer hield en de kerkelijke tucht niet wilde opheffen. Door de verwijzing hierop zou men hen kunnen

gerust stellen die zich mogten ergeren. Het was om deze redenen ook te hopen, dat de *Justificatie* meer uit bitterheid dan wel tegen de kerk en hare ordening zelve was geschreven. Toch begreep men dat er iets gedaan kon worden. Op eene provinciale synode in September werd goedgevonden, eene *Remonstrantie* op te stellen, die aan alle stedelijke regeringen zou toegezonden worden, waar men ook de *Justificatie* had ontvangen. Doch nieuwe oneenigheden te *Leiden* verhinderden voor het tegenwoordige de uitvoering van dat plan [10]).

Achttien jaren later werd de *Justificatie* op nieuw uitgegeven [11]) door eenige wederdoopers, ten einde, zooals zij zeiden, ieder zich mogt wachten voor de predikanten, die de overheden tot hunne onderdanen zochten te maken. Eerst toen verscheen daartegen een tweeledig tegenschrift [12]) in druk, waarvan het laatste gedeelte in 't bijzonder bestemd was om de gebeurtenissen, door den magistraat verhaald, te toetsen aan hetgeen waarlijk was geschied. Het eerste gedeelte was eene uitbreiding van de *Remonstrantie* die oorspronkelijk was opgesteld, en was inzonderheid gerigt tegen het gevoelen van COORNHERT, die »den naam en titel van den magistraat schandelijk had misbruikt en zijn personagie meesterlijk daaronder had gespeeld." Dat *Antwoord* is in twee deelen verdeeld, waarvan het eerste handelt: »van de regieringhe der kercke oft ende hoe verre de magistraet haer daermede behoort te bemoeijen," en het tweede: »van de vrijheyt ofte

---

[10]) *Cort eenv. verh.*

[11]) Zie *Bibliotheek van pamfletten, traktaten enz.*, *Amst.* FREDERIK MULLER 1856, st. I, N° 212.

[12]) De titel is: *Antwoorde op de valsche beschuldiginghen door een zeker ghesworen vyandt der ghereformeerde religie onder den tytel ofte name van de Justificatie van Leyden, eertyts teghens de ghemeene kercken ende predicanten voortghebracht, ende nu door eenighe wederdooperen van nieus in druc wtghegheven. Midtsgaders de verantwoordinghe van den dienaer, ouderlinghen ende diaconen der kercke tot Leyden, naer het wtgheven van de Justificatie ghestelt ende nu door de vernieuwinghe van deselve int licht ghegheven. Tot Rotterdam*, bij JAN VAN WAESBERGHE 1598.

dwang der conscientie." Nog een enkel oogenblik willen wij bij dit geschrift verwijlen, ten einde het gevoelen van COOLHAES' tegenpartij meer van nabij te leeren kennen.

1°. Eerst wordt bewezen dat de wijze van verkiezing van een predikant, zooals die in de synode van 1578 was vastgesteld, overeenkomstig Gods woord en het gebruik der apostolische kerk is. De ouderlingen in de apostolische kerk waren zoowel zij die het woord predikten, als die de gemeente regeerden. De laatsten representeerden de geheele gemeente, waarom hun, als voorstanders der kerk, ook toekwam voor bekwame leeraars te zorgen [13]). De gekozene predikanten moeten daarna aan de gemeente worden voorgesteld, ten einde deze hare toestemming geve tot de bevestiging; gelijk ook in de apostolische kerk had plaats gehad (*Hand.* XIV) [14]). Daarom behoeft de geheele gemeente nog niet te kiezen, want het is niet bewezen of dit ook wel het geval is geweest bij de keuze van JOZEF en MATTHIAS. Echter zou het kunnen geschieden, gelijk dit ook plaats had bij de gevlugte nederduitsche gemeente in *Engeland* [15]). Maar voor dit land en den tegenwoordigen toestand der kerk alhier was het beter, dat de kerkeraad de predikanten koos; want behalve dat de dienaars, ouderlingen en diakenen de gemeente representeerden, zoo handelden zij toch nimmer zonder hare bewilliging. Ten tweede wordt de vraag beantwoord: wat aandeel de overheid aan deze verkiezing mogt hebben? Hierin kon men zich niet regelen naar de apostolische kerk, toen er nog geene christelijke overheden waren; waaruit echter nimmer volgen kon, dat de overheid in de verkiezing niet mogt gekend worden. Het tegen-

---

[13]) *Hand. der synode*, art. 4.

[14]) Art. 4 en 5.

[15]) *Kerckelicke ordinantiën der Nederlantsche ghemeynte Christi, die van den christelicken prince, coningh* EDEWAERDT VI *in 't jaer* 1550 *te Londen inghestelt was. Door* MARTEN MICROEN *Tot Delft* 1582. Cap. 3.

deel was ook in de synodale acten gesteld; [16]) doch dat aan de overheid alleen het regt der verkiezing zou toekomen, kon uit Gods woord nooit bewezen worden. Ten derde tracht men te bewijzen, dat de synodale vorm van verkiezing niet streed met de regelen die men te *Embden* volgde, gelijk blijken kon uit de handelingen van MENSO met de wederdoopers te *Embden* [17]). Zoo streed ook de kerkordening van *Bern* en *Genève*, ja die der oudste kerk onder de christen-keizers niet met hun gevoelen. Zonder twijfel handelde men in deze verdediging te goeder trouw, even als COORNHERT had gedaan. De reden echter der groote afwijking van beide partijen, terwijl zij zich op dezelfde voorbeelden beriepen, was: dat beiden gelijk hadden, maar hun eigen regt op den voorgrond plaatsten en dat der tegenpartij over het hoofd zagen. De kerkeraad en de magistraat moesten zamen werken, maar de een wilde den ander uitsluiten. Wat over de verkiezing der predikanten was gezegd, wordt ten vierde ook aangevoerd ten opzigte van de aanstelling van ouderlingen en diakenen. Ten vijfde hield men het er voor, dat, in geval de overheid bezwaren in te brengen had tegen een der leden van den kerkeraad, zij dan hierover met de overige leden moest spreken, maar niet eigenmagtig handelen. Vooral mogt zij geene predikanten willekeurig afzetten, alsof zij voor loon gehuurde dienstboden waren en niet veeleer dienaars van God, CHRISTUS en zijne gemeente. Ten zesde stellen zij vast, dat de overheid het regt niet kon bezitten om naar believen eene of andere godsdienst te verkiezen, maar dat zij alleen de ware dienst mogt aannemen, zonder eenige valsche daarnevens te dulden. In de *Justificatie* was wel iets van het tegenovergestelde gezegd, doch men hield dat niet voor een zeggen der overheid, maar van hem die hetzelfde gevoelen had geopenbaard in een request voor de Roomschen te

---

[16]) Art. 4.

[17]) Zie boven bl. 81, aant. 22.

Haarlem, en thans, als een nieuwe MACHIAVELLI, aan de overheid een schijn van regt in godsdienstzaken had willen toedichten. Dat de overheid geen magt heeft om zoodanige kerkordeningen te maken als haar goed dunkt, maar dezulken moet aannemen die met Gods woord en de gewoonte der apostolische kerk overeenkomen, ziende op de tijden en omstandigheden waaronder de gemeenten geplaatst zijn, die daarnaar zullen geregeerd worden; en dat er in een land noch verscheidene religiën noch kerkordeningen mogen zijn, wordt ten zevende geleerd. Eindelijk tracht men aan te toonen, dat de verkiezing van predikanten, ouderlingen en diakenen, zoo als die in de synode was vastgesteld, tot nu toe in alle gereformeerde kerken van *Holland* en *Zeeland*, en ook vroeger bij de kerken onder het kruis, in gebruik was geweest, en dat het daarom thans aan de kerk moest vrijstaan, zich daarnaar te regelen totdat er eene andere algemeene kerkordening zou gemaakt en geautoriseerd zijn.

2°. Wat de gewetensvrijheid aangaat, daaraan stelde men enge grenzen. Het was de pligt der christelijke overheid om niet alleen de personen, maar ook de leer en de godsdienst der burgers te beschermen; de predikanten konden dit alleen doen met de hun verleende magt van Gods woord. Onder die godsdienst werd natuurlijk alleen de gereformeerde verstaan. Nogtans was het er nooit toe gekomen om de hulp der overheid in te roepen, zelfs niet tegen COORNHERT, dien »smid der ketterij." Doch altijd had men zich om bekende redenen tot de staten gewend, en daarmede kwam alles toch eigenlijk op hetzelfde neder. Verder wordt het geschrift over de politieke en kerkelijke regering verdedigd tegen de beschuldiging, dat het tot conscientiedwang zou dienen. De vrijheid des gewetens, die de tegenpartij wenschte, namelijk: dat ieder ongehinderd zou mogen spreken, schrijven en leeren wat hij wilde, en zijne godsdienst openlijk zou mogen uitoefenen; deze was inderdaad meer

voor eene allerverderfelijkste licentie te houden, die niet mogt geduld worden. De ware vrijheid meenden zij echter hierin te bestaan, dat ieder mogt gelooven en leeren naar en uit Gods woord, terwijl al wat daarmede in strijd was, streng moest geweerd worden. Doch men bemerkte niet dat men onbillijk handelde, door de heilige schrift, alleen volgens eigen opvatting en eene eigene daaraan ontleende geloofsbelijdenis, te willen doen verstaan.

HOOFDSTUK IX.

COOLHAES' APOLOGIE.

Nadat de magistraat zijne *Justificatie* had uitgegeven, en de ontevredenheid daarover aanleiding had gegeven tot allerlei lasteringen tegen COOLHAES, begreep ook deze, zich in een uitvoerig geschrift te moeten verdedigen, waarom hij in het begin van 1580 zijne *Apologie* uitgaf [1].

COOLHAES laat aan dit geschrift eene opdragt voorafgaan »aan de edele, hooggeleerde, wijze heeren, burgemeesters en regeerders der loffelijke, wijdberoemde en vrije hanzestad *Deventer*." Na eene korte herinnering aan zijn onvergetelijk verblijf te *Deventer* in 1566 en den droevigen toestand der stad sedert zijn vertrek, welke hij te vergeefs had gedacht nog eenmaal te bezoeken [2], handelt hij in deze voorrede voornamelijk over de christelijke lijdzaamheid en beproeving. De overheden der stad wijst hij op het voorbeeld der aartsvaders, en hij herinnert hun het woord der schrift *Hebr.* XII: 1—11. PAULUS, zoo gaat hij voort, zegt: allen die godzalig willen leven in CHRISTUS

[1]) De titel is *Apologia. Een christelycke ende billycke verantwoordinge* CASPARI COOLHAESSEN, *dienaer des goddelycken woorts tot Leyden, daerin hij hem nootsakelyck sonder eenighe blamatie met der waerheyt ontschuldicht teyhen eenighe quaetwillighe ende onverstandighe, die hem van valscher leer ende onchristelycken leven beschuldighen. Ghedruct* (zonder vermelding van plaats of naam des uitgevers; een zeer gewoon verschijnsel in die dagen) *in 't jaar* MCLXXX. De meeste twist- en strijdschriften van het einde der 16e en het begin der 17e eeuw, voeren op den titel eenige toepasselijke plaatsen uit de heilige schrift. Zoo worden op dit geschrift van COOLHAES gelezen de woorden: *Matth.* XVIII: 7. I *Cor.* XI: 19. I *Joh.* II: 19.

[2]) Vgl. bl. 94.

JEZUS, zullen vervolgd worden [1]); en hierna ontwikkelt en bewijst hij dit verder uit het leven van CHRISTUS en de apostelen. Hierop gaat hij tot zich zelven over en verhaalt wat smaad hij heeft moeten lijden, wat lastering verduren. Dit alles had hem bewogen, deze verantwoording op te stellen en aan de overheid en burgerij van *Deventer* op te dragen, opdat deze overtuigd zou zijn, dat hij nog denzelfden God, denzelfden CHRISTUS en hetzelfde evangelie predikte, als voor dertien jaren. Ten einde al het gebeurde beter te kunnen verhalen, had hij deze *Apologie* in den vorm van een gesprek geschreven. Alles had hij, niet naar de kunst maar naar waarheid verhaald, gelijk hij voor God kon betuigen; zoo hij onwetend in iets mogt gedwaald hebben, wilde hij zich gaarne beter laten onderrigten.

In het eerste gesprek verhaalt COOLHAES kortelijk, wat men overal ten onregte had verspreid omtrent hem, zijnen ambtgenoot en de Leidsche overheid, en vermaant hij allen om toch niet alles te gelooven wat ieder zegt, maar eerst te onderzoeken. De twee personen, die het gesprek voeren, zijn: THEOPHILUS en CASPAR (hij zelf). De eerste, een inwoner van *Deventer*, had hem niet gezien sedert zij voor dertien jaren »door de tyrannie van den paus en zijnen dienaar Duc Dalve" van elkander hadden moeten scheiden, maar was nu tot CASPAR gekomen op de geruchten die omtrent hem verspreid werden. Op verzoek van CASPAR deelt hij die geruchten mede: »Men zegt dat de Leidsche overheden goddelooze lieden zijn, die de christelijke tucht verachten, en eigendunkelijk leeraren, ouderlingen en diakenen hebben afgezet en aangesteld, inzonderheid dat zij den laatsten jaarlijksche bezoldiging geven, opdat zij niets zouden spreken dan hetgeen den magistraat belieft, of zij hebben hunne afzetting te wachten; dat zij twee uit hun midden hebben bevolen,

[1]) II *Tim.* III: 12.

voor te zitten in den kerkeraad, en zij alzoo één voet op het raadhuis en den anderen op den predikstoel willen hebben. Verder zegt men dat gij aan alles hebt medegeholpen; dat gij uw medebroeder hebt doen verdrijven; dat gij om uw eigen eer en voordeel de overheid naar den mond spreekt; dat gij de christelijke tucht, den kerkeraad, classis en synode veracht; dat gij onbetamelijk en ligtvaardig leeft; dat gij ieder maar tot het nachtmaal laat komen die wil. Als het ergste van allen beschouwt men, dat gij niet zuiver zijt in de leer; dat gij aan geen hel gelooft; dat gij de Calvinisten eene secte zoudt genoemd hebben, deze op den predikstoel gelijk stellende met andere secten als Baptisten, Lutherschen, Mennisten; eindelijk dat gij auteur zoudt zijn van de *Justificatie.*" Theophilus verhaalt verder hoe hij, in gevolge al deze praatjes, op verzoek van velen naar *Leiden* was gegaan om alles te onderzoeken en tevens met deze kersmis eens te zien, of het waar was wat men zeide, namelijk dat duizende menschen uit de kerk bleven, ja zelfs de stad verlieten om elders Gods woord te hooren prediken en de sacramenten te ontvangen, willende niet eer de predikatiën te *Leiden* hooren, dan nadat coolhaes zou zijn afgezet of zou beloofd hebben zich aan den kerkeraad, de classis en de synode te onderwerpen. Hij was echter van alles getuige geweest, had op kersdag het nachtmaal zien vieren, coolhaes zelf aan den avond hooren spreken over de christelijke tucht, en had bevonden dat het tegendeel waar was. Caspar belooft, hem aangaande alles nader in te zullen lichten en verzoekt hem zijn intrek te nemen in zijn huis, waaraan theophilus gaarne voldoet.

In het tweede gesprek bewijst coolhaes dat de apostelen eigen goederen hebben gehad, en dat daarom de predikanten ook wel bezittingen mogen hebben, en bezoldiging aannemen, zoo zij hun hart daar maar niet aan hechten of het misbruiken.

Theophilus begint al aanstonds met te vragen, of dit

nu het huis was, waarvan men zeide dat het nieuw door hem gebouwd en tot een aardsch paradijs ingerigt was? »Dit is het huis", is CASPARS antwoord, »dat mij de Heer gegeven heeft, waarin ik ook wat getimmerd en bekwaam gemaakt heb, om de kinderen van goede lieden te logeren, hetwelk ik van mijn patrimonie en van hetgeen waarmede ons de Heer gezegend heeft, gekocht en gerepareerd heb, ten einde, zoo de Heer heden of morgen mij uit dit leven wil oproepen, mijne vrouw en mijne kinderen hebben, waarmede zij den schamelen kost kunnen winnen en niemand lastig mogen vallen." Na de opmerking gemaakt te hebben, dat dit huis toch niet geheel nieuw was, zooals men zeide, zegt THEOPHILUS dat men hem in allen geval kwalijk nam dat hij een huis bezat, want de apostelen hadden geen eigendom gehad, hetgeen men beweerde op grond van *Matth.* XIX: 27. Hierop toont COOLHAES uit de evangeliën aan, in welken zin men verstaan moet, dat de apostelen alles verlaten hebben. »Zij waren niet meer gehecht aan aardsche goederen, maar gebruikten deze zonder ze te misbruiken. Zoo een predikant niets eigens mogt bezitten, hoe zou hij dan de les van PAULUS kunnen ter harte nemen. I *Tim.* III: 2, 4? Ook zou dan geen enkel christen iets mogen bezitten, want van een predikant wordt niets meer geëischt dan van ieder christen, behalve de vervulling van zijn ambt, dat bestaat in leeren, vermanen, troosten, straffen, opzigt houden over de toehoorders. Alle leden der gemeente zijn ledematen van één ligchaam, hebbende één hoofd, éénen geest, één leven. Neen, een predikant mag wel als ieder christen goederen bezitten, maar hij hange zijn hart daaraan niet, zoodat hij om der wille van tijdelijk goed zou handelen tegen Gods woord. Dit wordt ons overal in de schrift geleerd [4]). Sommigen beroepen zich op het woord van

[4]) *Ps.* LXII: 11. *Gen.* XIII: 1, vgl. XII: 1. *Job* I: 1, vgl. 21 en II: 10. *Matth.* I; 24. XIX: 16. I *Cor.* VII: 29. *Phil.* IV: 11.

CHRISTUS *Luc.* IX: 3, maar ik stel hier tegenover wat Hij eveneens gezegd heeft *Luc.* XXII: 36. De schrift moet niet overal naar de letter verstaan worden, maar men moet letten op de meening des heiligen geestes. Alle dwalingen van onze dagen komen uit misverstand der schrift voort. Ieder rot en secte heeft Gods woord voor zich. Zeer vele plaatsen der schrift moeten geestelijk worden opgevat als bijv. *Matth.* V: 29, 30. Zoo ook *Luc.* IX: 3. CHRISTUS wil zijne apostelen leeren dat, waar men begeerig zal zijn om het woord te hooren, en de dienaars des woords met liefde te ontvangen, men daar ook bereid zal zijn hen van het noodige te voorzien, zoodat zij niets behoeven mede te brengen. Dat hebben wij voor dertien jaren hier gezien, hoe gewillig de menschen waren om de predikanten te verzorgen. Maar toen de tijd der vervolging aanstaande was, gebood CHRISTUS zijne discipelen om zich van het noodige te voorzien, want niemand zou hen verzorgen. Zoo ziet men ook hedendaags, dat vele predikanten met vrouw en kinderen wel iets eten zouden, zoo zij het hadden, daar men hun de brokken in den mond telt en alles misgunt wat zij van hunne dienst hebben. Het gaat ons als het PAULUS gegaan is" [5]. THEOPHILUS stemt CASPAR in alles toe. »Hedendaags", zegt hij, »geeft de gemeene man niet éénen penning tot onderhoud der predikanten, ja ook zij niet die van de gemeente zijn, maar de overheid geeft den predikanten bezoldiging van hetgeen eertijds door onze voorouders tot de godsdienst werd gegeven en door kanunniken, papen en monniken misbruikt is [6]. En dan wordt dien armen predikanten nog

[5]) I *Cor.* IX: 1, vlgg. II *Cor.* XI: 8, 9.

[6]) De resolutie der staten hieromtrent luidde aldus: »De staten willende uyt goeder devotie eenmael ordre stellen op het onderhoudt van de dienaers des goddelycken woordts, daerinne vooral behoort voorsien te worden; hebben eendrachtelyck besloten dat alle leeraers, soowel buyten als binnen de steden van *Hollandt*, voortaen jaerlycx voor allen anderen betaelt sullen worden uyt de gereetste inkomen van de goederen tot der

misgund wat zij krijgen." »De wereld is de wereld" antwoordt CASPAR, »en blijft de wereld, en die zich beroemen christenen te zijn, zijn niet allen christenen"; en weder terugkomende op de beschuldiging over zijn huis, gaat hij voort: »Ik heb dit huis gekocht als ik eerst in dit land en deze stad gekomen ben, het geld van buiten met mij gebragt hebbende, waarmede het betaald en gerepareerd is; niemand heeft mij een penning daartoe gegeven; ik ben ook niemand lastig gevallen. Maar lieve God! hoe wordt mij misgund wat mij God gegund en gegeven heeft! Wat heb ik achterklappen, leugens en lasteringen achter mijnen rug moeten hooren, en dat heeft nog geen einde. Doch ik mag mij met het waar-

---

kerckendiensten binnen de steden ofte vlecken, haerluyder woonplaetse, toebehoort hebbende. Ten eynde goede opsichte gehouden magh worden op de qualiteyt van deselve leeraers, sullen de magistraten elcks met haerluyder leeraers mogen handelen, op haerluyder jaerlycks tractement, naer de bequaemheydt van de persoonen, en met goede insichte op de lasten van de huysvrouwen en kinderen; te weten, in de steden ten hooghsten tot 300 guldens 's jaers, en in de dorpen tot 200, midts dat deselve leeraers daer en boven in steden en dorpen sullen genieten vrye huyshuyren. Ende soo verre bevonden werdt dat de goederen en inkomsten niet ghenoeghsaem en zijn tot betalinge van dien, ofte dat deselve van te vooren vergunt zijn tot andere noodtsaeckelycke behoeften, hebben de staten bewillight, dat het restant van dien uyt de andere geestelycke goederen ende inkomsten gevonden sal worden." (*Resol.* 26 Nov. 1574, bl. 211).

Ten opzigte van de Leidsche predikanten schijnt de betaling van hun inkomen niet altijd even geregeld te hebben plaats gehad, of het inkomen der goederen niet toereikend te zijn geweest voor het getal predikanten. Althans wij lezen in de *Resolutiën* (18 Julij 1576, bl. 116). »De staten verstaen hebbende soo uyt het aengeven van de dienaren des woordts binnen *Leyden*, als uyt verscheyde schrijven van de burgemeesteren en gerechten aldaer, dat deselve dienaren tot haer nootelyck onderhoudt van haer achterwezen betaeldt moesten werden; en alsoo daerop bij geene middelen uyt eenige inkomsten der geannoteerde goederen mochte werden voorsien, hebben bij advyse van de burgemeesteren bewillight dat tot betalinge der dienaren als vooren promptelyck, en omme gereede penningen bij de magistraten, sullen mogen werden verkocht twee percelen" enz. Zie verder hierover YPEY en DERMOUT, *Gesch. der Ned. herv. kerk*, dl. I, bl. 277 en 279. ROIJAARDS, *Hedend. kerkr.* dl. II, bl. 239.

achtig spreekwoord troosten: als het God behaagt, is 't beter benijd dan beklaagd."

Aan het einde van het tweede gesprek had THEOPHILUS gesproken over de beschuldiging dat hij overdadig leefde. COOLHAES begint zich hierover in het derde gesprek te verantwoorden; terwijl hij vervolgens aantoont, dat hij noch met de overheden lustig leefde en hun naar den mond sprak, noch dat die overheden vrijgeesten enz. waren.

»Wat mijne huishouding aangaat," zoo vangt hij aan, »niemand zal kunnen zeggen dat hier overdaad heerscht in spijs en drank. Mijne renten zouden dit niet toelaten, want vooreerst heb ik een huis vol kleine kinderen, ten andere ben ik zeer gastvrij voor allen, die tot mij komen. Zoo heb ik niet zelden, en vooral het voorleden jaar, een aantal verdreven predikanten uit den *Paltz* bij mij gehad. Aangaande het jonge volk, dat bij mij aan huis is en bij mij ter tafel gaat, kan ik verzekeren dat hun in mijn huis niet vergund wordt overdadig te eten, te dansen enz.; wat zij buiten af doen weet ik niet." »Wat aangaet het spelen" zoo gaat hij voort »ick en laet geen spelen in mijn huys geschieden, hetwelck geen studenten en soude betamen. Want ghij selver wel weet, dat jonghe luyden die studeren, exercitiën ende oeffeninghen moeten hebben, om hare leden te bewegen, melancolie ende swaricheyt, welcke sy met veel wakens ende studerens halen, te verdrijven. Daarom sy somtyts den bal slaan, op der luyten oft andere dierghelycke instrumenten spelen, 't welck so het matichlick ghebruyckt ware, niet en can ghelastert noch ghescholden werden van verstandighe luyden, maer dewyle sy deses binnen *Leyden* noch niet ghewoon en zijn, als die niet op universiteyten ende hooghe scholen gheweest, ende meestendeel selver niet gestudeert en hebben, daer beneffens ooc sommighe, veel van den doopers haer hypocrisie ende gheveynstheyt inghedroncken hebben, so meenen sy

dat het groote sonde ende lichtvaardicheyt is, ende als sy een luyt ofte diergelycken instrument hooren, meenen sy ghelyck, dat men ooc daer soude moeten dansen." »Zulke eerlijke oefeningen", antwoordt THEOPHILUS, »kan men den studenten niet verbieden, zonder schade voor hunne studie. Ook te *Genève*, *Zurich*, *Heidelberg*, *Wittenberg*, *Canterbury*, *Oxfort* en elders wordt dit toegelaten [7]). Daarom hebben de kinderen op de school ook vrije dagen en uren, hetgeen de onverstandigen aan de luiheid der schoolmeesters toeschrijven." CASPAR gaat hierop tot de tweede beschuldiging over. »Dat hij met de overheden geen feest hield en hun niet naar den mond sprak, kon ieder burger van *Leiden* getuigen. Dat hij hun niet openlijk van den predikstoel had toegesproken en vermaand, wilde hij wel erkennen, maar hij achtte dat zoodanig donderen van den predikstoel, waarbij men iemand in het bijzonder aantast, zijne zonden aan ieder ontdekt en hem alzoo in alle mans mond brengt, niet opbouwt, maar veel meer afbreekt en ergert. Men behoeft de overheid bij den gemeenen man niet veracht te maken, want zij wordt toch, meer dan goed is, veracht. Als hij iets verkeerds van de overheid had gehoord, was hij naar haar toegegaan en had haar met den geest der zachtmoedigheid vermaand. Men had dan altijd schuld bekend, en nooit had hij haar aan de kaak behoeven te stellen. God mogt hun vergeven, die, de overheden verachtende, hen hielden voor vrijgeesten, Frankisten, in 't kort voor goddeloozen." »Maar", zegt THEOPHILUS, »men verhaalt toch dat zij niet aan het nachtmaal komen, dat sommigen hunne kinderen bij de Roomschen laten doopen, en dat een zelfs alleen op het stadhuis is gehuwd." »Wat het avondmaal aangaat", antwoordt CASPAR, »kan men om drieërlei redenen dat niet medevieren. De eerste is, dat men zich na zelfbeproeving onwaardig

---

7) Vgl. THOLUCK, *Das akad. Leben der 17en Jahrh.* th. I, s. 257.

rekent; de tweede, dat men het geloof niet heeft, hetwelk gevorderd wordt van hen die het nachtmaal gebruiken; de derde, dat men meent dat dagelijks van het levend brood moet gegeten worden door het geloof, en dat dus de viering van het avondmaal òf zes maal òf meermalen [8]) 's jaars niet genoeg of niet noodig is. Ofschoon nu deze allen in vele opzigten dwalen, zoo mag men hen toch niet als goddeloozen beschouwen. En hoe zou een eerzame magistraat dezer stad door zoodanige middelen hun goed hopen te salveren, zoo zij toch ter predikatie komen en de leer en het gebruik der sacramenten voor regt erkennen, gelijk zij in hunne acta (gelezen alhier openlijk in beide parochiekerken, die daarna openlijk ook in druk, door hun bevel is uitgegaan) de leer, die hier binnen *Leiden* en in geheel *Holland* en *Zeeland* geleerd wordt, voor regt erkennen, en ook zeggen dat zij door Gods genade daarbij blijven, leven en sterven willen [9]). Ik meen dat de overheden hiermede wel openlijk professie van de religie gedaan hebben, of nu al sommigen van hen, om bijzondere redenen (Gode het best bekend), met ons het brood des Heeren niet breken [10]). Wat het doopen der kinderen bij de Roomschen aangaat, ik weet niemand die dat gedaan heeft; en al ware het door enkelen geschied, zou daarom dan de geheele overheid goddeloos zijn?" »Aangaande het trouwen op het stadthuys," zoo vervolgt hij over het

---

[8]) Volgens de *Hand.* der Dordsche synode van 1574, moest het om de twee maanden gevierd worden, voor zoo verre dat geschieden kon.

[9]) Zie Hoofdst. VI, bl. 96 vlg.

[10]) »Aengaende het ghevoelen van den kercken der Augsburghsen confession verwant zijnde, isset seker dat sij alle deghene die in den name JESU CHRISTI gedoopt zijn, voor christgheloovighen houden, al ist dat sij noch gheen professie van haer religie ghedaen hebben in 't gebruyck des nachtmaels, ende daeromme oock voor eene christelycke overheyt houden dewelcke, in den naam CHRISTI ghedoopt zijnde, haer voesterheeren ampt in den kercken bedienen." (Voorrede voor de *Christelycke disciplyn.*) Zijne denkwijze blijkt hier voorzeker niet onduidelijk zamen te hangen met de eerste indrukken, die hij in zijn vaderland van de hervorming ontving.

huwelijk, »is hier yder man vry toeghelaten [11], ende hoewel ick het beter achte in der kercken te trouwen, ende datselfde om des ghemeynen ghebets ende der dancksegginghe wille, item om des woorts Gods wille, dat aldaer den nieuwen echten luyden wordt vercondicht, is het nochtans seker, dat wy gheen ghebot van God en hebben, dat de predikanten die echte bevestighen ende effen 't selfde in der kercken soude moeten geschieden; hebben oock daervan gheen exempelen in der schriftuere. Waerom een sodanighe niet daervan gheoordeelt en mach worden godlooslick ghehandelt te hebben, bysonder als hij dat niet uit verachtinghe van God ende zijn woort, maer alleen om des gapens ende kakens wille sommigher lichtveerdige menschen (die tot het trouwen in der kercken als tot een schou ende apenspel loopen) doet." »Ja", herneemt hierop THEOPHILUS, »dat is een seer quaet ghebruyck. Die luyden doen effen, als oft sy noyt diergelycken ghesien en hadden; sy gapen den bruydegom ende bysonder de bruyt onder die ooghen, ende loopen alle teghen haer aan, dat sy door het volck dringen moeten. Ghy predicanten sout dat niet lyden, maer hertelicken straffen, want het is seer argherlick, strijdende tegen alle tucht ende eerbaerheyt. Die luyden die eerlick ende schamel zijn, cryghen daerom een aftrecken om in der kercken te trouwen, bysonder so sy sulcx aen een ander plaetse, sonder een beschaemt aengesicht doen moghen."

Op verzoek van THEOPHILUS verhaalt CASPAR nu alles wat er te *Leiden* is geschied, en zij deelen elkander hun oordeel daarover mede. In drie gesprekken wordt alles afgehandeld, waarna COOLHAES in het zevende gesprek de wijze uiteenzet waarop in *Leiden* de kerk werd bestuurd;

---

[11]) Dat de huwelijken kerkelijk zouden worden ingezegend, was toch door de bepalingen »van 't houwelyck" in beide Dordsche synoden bedoeld. Wanneer wij in het tweede deel COOLHAES met DUIFHUIS vergelijken, zullen wij hierop nader terugkomen.

en spreekt over het doel der kerkeraden, classen en synoden, en wat daarop moest verhandeld worden.

»*Leiden*", zoo verhaalt COOLHAES, »is in zes kwartieren afgedeeld. Ieder kwartier heeft eenen predikant of ouderling (want hier zijn drie predikanten en drie ouderlingen) en een diaken. Ieder predikant of ouderling heeft bijzondere inspectie over zijn kwartier, zoodat de kranken die het begeeren, en die ons bekend zijn, dagelijks of om den anderen of derden dag bezocht, en met Gods woord vermaand, gestraft, geleerd en getroost worden; en naar gelegenheid der krankheid wordt bij hun bed een gebed gedaan, overluid en openbaar, zoodat een ieder die er bij is, en ook de kranke zelf, mede kan bidden; waartoe zij ook worden vermaand [12]). Aangaande de gezonden heeft ook ieder inspectie, namelijk: dat zoo wij hooren of weten dat twist, haat, nijd of kijvagie tusschen broeders, burgers of geburen onderling is ontstaan, of dat iemand van hen die Gods woord mede aanhooren en beminnen, in eenig opzigt heeft gezondigd tegen Gods woord en de liefde jegens den naaste, wij alsdan dezulken aanspreken en met den geest der ootmoedigheid vermanen en straffen. De diakenen hebben inspectie over de huisarmen, inzonderheid de zoodanigen die met ons 't brood des Heeren breken, dat zij geen gebrek lijden en niet behoeven te bedelen. Ook mogen zij hen vermanen die te lui zijn om hun brood te verdienen, en de lijdenden vertroosten. Het is echter te hopen dat die ordening van diakenen nog verbeterd worde, opdat er opzigt zij over alle armen der stad zonder aanzien des persoons, en zij voortaan geweerd worden wien de bedelstaf warm en zoet in de handen geworden is." Hierop vraagt THEOPHILUS: »Zijt gij ook hier gewoon om acht of veertien dagen vóór het nachtmaal rond te gaan aan de huizen van hen, die gezegd worden van de gemeente te

[12]) Dit alles geschiedde overeenkomstig de bepalingen der synode van 1574, *art.* 55 en 56.

zijn, om hen te bezoeken, aan te spreken, en te zien of er bij iemand eenige zwarigheid wordt gevonden, waarom hij niet aan 't nachtmaal zou mogen komen?" [13]) »Wij hebben die wijze ende maniere hier oock", antwoordt CASPAR, »maer zy heeft my noyt behaecht, want ick en sie gheen nut daervan comen. Want segt my doch, wat nutticheydt dat daervan onse naesten hebben can, daer een predicant met een ouderlinck comt vraghen: hoe is het al, hoe staen de saken? etc; ende also van huys tot huys, als twee bedelmonnicken loopen; ende alsdan den ghemeynen man des also gewoon is, ende het maer eenmael oversien wort, oft yemant siende geen nut daervan comen, also dat niet naerstich onderhouden worde, so roept yeder man van stonden aen, segghende: die predicanten besoecken ons niet, die zyn so langhe en so langhe niet by ons gheweest, zy en sien niet eens na hare schapen om, zy en zyn de rechte herders niet. Juyst oft die predicanten ende ouderlingen anders niet te doen en hadden, als dat zy daechlycks van huys tot huys ginghen clappen ende praten met den luyden; item als oft die herders ende leeraers hare schapen ende toehoorders niet veel meer en besochten, predikende Godts woort, ende goed opsicht hebbende, als boven geseyt dat wij hebben ende te hebben schuldich

[13]) De eerste beginselen van het huisbezoek worden gevonden in de handelingen der synode van *Wesel* in 1568. (Zie het 4de capittel »van de ouderlingen" in het *Kerk. handb.*) De aanleiding tot die bepalingen was de kerkorde der gemeente te *Genève*, die de predikanten en ouderlingen verpligtte, geregeld de gemeente te bezoeken om toezigt te houden op het geloof, om geen onwaardigen aan het avondmaal toe te laten en om de nieuw aangekomenen te onderrigten (vgl. GABEREL *Hist. de l'egl. de Genève*, t. I, p. 254.) Het streng Calvinistische begrip omtrent avondmaal en kerkelijke tucht, gaf aan het huisbezoek een hoog belang. Op de eerste synode van *Dordrecht* werd het huisbezoek hier insgelijks aangenomen (art. 73); op de tweede synode werd het nog nader aangedrongen. (art. 67.) De latere synoden hebben deze bepalingen telkens aanbevolen. In den aanvang echter werden zij in vele gemeenten zeer slecht nagekomen. Zie verder hierover J. C. SLINGELANDT CONRADI, *Commentatio theologica de visitatione ecclesiastica.*

zijn; want dat is het rechte besoecken ende 't gheen dat onse ambt van ons eyschende is." THEOPHILUS stemt CASPAR volkomen toe. »De Papisten" zegt hij »en anderen spotten er mede. Heeft iemand zwarigheden of is hem iets duister in Gods woord, laat hij dan niet wachten tot de predikant komt tegen avondmaalstijd, maar zelf tot dezen gaan, want een kerkdienaar kan niet droomen, wat aanvechtingen zijne toehoorders hebben. Sommigen willen de predikanten tot slaven maken, en als zij hen niet trouw bezoeken, blijven zij van het avondmaal weg en zelfs uit de kerk. Anderen maken van de predikanten cellebroêrs en krankenbewaarders." »De schuld hiervan" herneemt CASPAR »is niet zelden bij de predikanten, die de menschen hieraan gewennen, of ten minste daarover niet onderhouden." Op verzoek van THEOPHILUS zet CASPAR nu zijn gevoelen over den kerkeraad uiteen. »Het woord consistorium", zoo vangt hij aan, »is door velen gehaat om het misbruik [14]), gelijk ook de woorden: paap, monnik, priester, bisschop. Neem het misbruik weg en laat het regt gebruik blijven, zoo kan dit alleen gehaat worden door goddelooze menschen. De bijeenkomst van geestelijke personen in het pausdom heeft men consistorium genoemd; het is eigenlijk eene vergadering van eenige menschen, maar ter onderscheiding van poli-

---

[14]) THEOPHILUS had gezegd dat niet alleen het woord, maar ook zij die consistorie hielden, gehaat waren. Men noemde hen »consistorianten, consistorieboeven", en velen meenden dat het een beginsel was tot een nieuw pausdom. De Calvinistische kerkeraden waren ook bij de staten weinig gezien. (Zie den brief van MARNIX aan VAN DER MYLE in de uitgave van HEINSIUS en BERTIUS a° 1617, *Selectiores illustrium et clarorum virorum epistolae a Belgis vel ad Belgas.*) Bijna waren zij door een raadsbesluit verboden, maar de prins kreeg in 1575 in last: geene kerkeraden te gedogen dan bij goedvinding en aanstelling van de magistraten der steden of van de staten. (BRANDT, *Hist. der ref.*, dl, I, bl. 559.) Hoe weinig WILLEM I zelf met de heerschzucht der kerkelijken was ingenomen, daarvoor kwam hij in zijne brieven aan MARNIX openlijk uit. Dat later in de zaak van COOLHAES meer aan hen werd toegegeven, kwam grootendeels uit de tijdsomstandigheden en uit weinig kennis van zaken voort.

tieke vergaderingen is deze naam aan de bijeenkomsten der kerkedienaars gegeven. Maar dewijl de kerkedienaars in het pausdom hunne bijeenkomsten misbruikten om wereldlijke zaken te verhandelen, zoo zijn deze consistoriën in verachting gekomen. De ware godsdienst kan niet bestaan, wat de zigtbare gemeente aangaat, zonder deze bijeenkomst van kerkedienaars, gelijk het politisch regiment niet kan bestaan zonder de overheid of den raad. Zoo is dan het consistorium anders niet dan de bijeenkomst der kerkedienaars, om te spreken en te handelen van kerkelijke zaken, zoo dikwijls als de nood, het nut en de welvaart der kerk dit vereischt [15]). Kerkelijke zaken noem ik alleen de zoodanigen, die der menschen zielen, welvaart en zaligheid betreffen, als: Gods woord te leeren, te vermanen, te straffen, te troosten, de sacramenten te bedienen, kranken te bezoeken, goed opzigt op de kerk en op ieder in het bijzonder te nemen, den tegenspreker den mond te stoppen, en hoe deze dingen allen het best zouden mogen geschieden. Opdat het alzoo toega, en ook alle suspicie weggenomen zou mogen worden, ware het niet ongeraden, dat eene christelijke overheid daarop toezag, of er ook ettelijken zijn, die uit een verkeerden ijver zich zouden willen onderwinden, wat hun ambt niet betaamt. Beza geeft daarom ook zulk eenen raad [16]). Vrome lieden zouden dit van

---

[15]) Hij laat hierover THEOPHILUS in het vierde gesprek nog het volgende zeggen: »Ik zie groot misbruik aan vele plaatsen, waaruit nog grooter te wachten staat, zoo het niet bij tijds gestuit wordt. Want zoodra als op een dorp Gods woord gepredikt wordt, waar naauwelijks tien of twintig menschen in de predikatie komen, daar wil men terstond een consistorie hebben, hoewel daar van ouds gasthuismeesters, heiligegeestmeesters enz. zijn. Dezen nu verkoren zijnde, meenen dat zij wat meer zijn dan andere lieden, niet wetende wat zij voor een ambt bedienen. Daaruit volgt, dat hunne consistoriën niet anders dan twist en kijfhuizen worden. Ik acht een ouderling, die zijn ambt regt bedient, beter dan honderd die alleen den naam hebben, en hun ambt niet bedienen, ja niet weten wat zij voor een ambt bedienen, en als zij 't al wisten, dan nog tot dat ambt onbekwaam zijn."

[16]) Epist. 83.

harte begeeren, opdat ook de overheid zou weten en kunnen getuigen, dat er in het consistorie slechts kerkelijke zaken worden verhandeld. Verder wordt de kerkeraad hier gehouden, als de nood en de welvaart der kerk het eischen. Overtreedt iemand Gods geboden en leeft hij onchristelijk, dan wordt de kerkeraad, welke Gods gemeente representeert, bijeengeroepen om hem te vermanen, zoo hij den predikant, zelfs in tegenwoordigheid van twee of drie getuigen, niet heeft willen hooren. Ook vergadert de kerkeraad, als er scheuring dreigt te komen in de kerk of reeds gekomen is, als valsche leeraars zijn ingeslopen, als kwade gewoonten in de gemeente heerschen, of als er brieven van andere gemeenten of bijzondere personen komen om raad te vragen. Daar, waar eene goede overheid is, behoeft de kerk dus niet elke week te vergaderen. In elk geval mag men hiervan geene vaste wetten maken en moet iedere kerk vrij zijn." Hierna deelt CASPAR zijn gevoelen mede over de classes en classicale vergaderingen. »Deze komen" zegt hij »in wezen geheel overeen met de consistoriën, maar zij bestaan uit predikanten en ouderlingen van verschillende plaatsen, onder ééne jurisdictie. Zoo heeft *Leiden* veertien parochiën onder zich of onder het baljuwschap en dijkgraafschap van *Rijnland*. In de synode van *Dordrecht* is besloten, dat deze classes alle vier of zes weken zullen vergaderen [17]). Men moest ook hiervoor geene wet stellen, want hieruit volgt ten laatste twist, oneenigheid, overdaad in eten en drinken enz. De classicale vergaderingen kunnen gehouden worden als de nood en de welvaart der kerk het eischen, gelijk wij thans eendragtig voor de classis van *Rijnland* hebben vastgesteld. In deze vergaderingen mogen ook alleen kerkelijke zaken worden verhandeld [18]). De voornaamste werkzaamheden der classicale vergaderingen zijn: Zoo er ergens behoefte is aan

---

[17]) *Hand. der syn.* van 1578, art. 26.

[18]) Dat had de synode ook uitdrukkelijk bepaald, art. 17.

een predikant, moeten zij daarvoor zorgen; zij hebben wel de magt niet, een predikant aan eene gemeente op te dringen, maar zij moeten de gemeente en de overheid dier plaats aansporen om te beroepen, en daarna, als men dit begeert, een dienaar zenden, opdat hij eenige malen door de gemeente gehoord worde. Hun ambt is den kerkedienaar te examineren of zijn getuigenis te lezen, of hij wel bekwaam is tot de dienst der kerk; vervolgens (doch nevens de overheid) den predikant te bevestigen; verder een goed opzigt te houden over alle kerken en predikanten, en, zoo een der laatsten zich in leer en leven niet goed gedraagt, dezen te vermanen, en zoo hij halstarrig is, hem af te zetten, doch niet zonder toestemming der gemeente en der overheid; eindelijk te handelen als er brieven komen waarin om raad wordt gevraagd, alleen echter voor zoo verre het gevraagde kerkelijk is. Het zou ook niet kwaad zijn, als de overheid der plaats altijd bij het houden der classis tegenwoordig was, om aan deze vergaderingen meer autoriteit te geven. Dit kan echter alleen plaats hebben, waar de overheden voedsterheeren van Gods kerk zijn." Ten laatste zegt CASPAR over de synoden het volgende. »De tegenwoordige synoden droegen vroeger den naam van conciliën. Kerkelijke vergaderingen werden, als in onderscheiding van staatkundige bijeenkomsten, aldus genoemd. Zij werden op deze wijze onderscheiden: de vergaderingen van kerkedienaars uit twee, drie of meer steden heetten: particuliere synoden; uit steden die onder eenen koning, hertog enz. stonden: nationale synoden; uit vele landen en steden, die onder verscheidene koningen enz. stonden: universale synoden. Ook in deze vergaderingen mogen slechts kerkelijke zaken worden verhandeld, en waar de overheden geene tyrannen zijn, moeten zij zich door commissarissen of gezanten laten vertegenwoordigen. In de Dordsche synode is besloten, alle jaren eene particuliere en alle drie jaar eene provinciale synode te houden [19].

[19]) Art. 34 en 45.

Ik acht het houden dier synoden niet zoo noodzakelijk, want ik zie niet, noch heb ooit gelezen, dat iets bijzonders daaruit zoude zijn voortgekomen; en zoo er iets goeds uit mogt gekomen zijn, is daar ook te gelijk gemeenlijk kwaad uit gekomen, gelijk men zien kan uit alle conciliën. En tot wat einde zouden die synoden gehouden worden? Al wat wij te gelooven, te doen, te laten hebben en schuldig zijn, dat heeft ons God klaar in zijn woord geopenbaard. Wie nu dit woord niet gelooft, die zal ook niet gelooven, al waren er duizend synoden vergaderd. Daar kunnen niet meer dan twee redenen zijn, waarom eene synode zou gehouden mogen worden, te weten: òf om eendragt te houden in de leer, òf in de ceremoniën. Wat de leer aangaat, zoo hebben de predikanten de heilige schrift, en zoo zij aan deze ongehoorzaam zijn, dan zullen zij ook geen menschelijk gezag volgen. En ten opzigte van de ceremoniën is het zeer gevaarlijk, vaste regelen te stellen [20]). Hoe minder men de ceremoniën gebruikt, des te beter is het, want wij zouden ligt vervallen tot de afgoderij, waaraan wij in onze jeugd gewend waren. Onder ceremoniën versta ik al wat bij het vervullen van het predikambt en de bediening der sacramenten zou mogen gebruikt worden, zonder dat wij daarover uitdrukkelijk geboden van God hebben. Bij voorbeeld: met wat kleederen een predikant gekleed moet zijn, en in welk gewaad hij moet prediken en de sacramenten bedienen; of hij zijn baard mag laten groeijen en lang haar dragen, dan of hij baard en haar moet laten scheren, ja zelfs of dit met een schaar of mes zou moeten geschieden en hoe dikwijls 's jaars [21]). Aangaande de plaatsen waar Gods woord gepredikt wordt: of dit alleen moet geschieden in de

[20]) Hij haalt hierbij als voorbeelden aan: de groote questie die te *Londen* voor jaren was geweest over de getuigen bij den doop, en de oneenigheden over de ceremoniën te *Sandtwitz* en *Noorwitz* (*in Engeland*).

[21]) Zie hierover G. D. J. SCHOTEL, *Bijdrage tot de geschiedenis der kerkelijke en wereldlijke kleeding.* 1ste *ged.*

kerken en van den predikstoel, dan of het vergund zij, dit ook elders te doen zonder predikstoel, zittende of staande. Aangaande de dagen: of men alleen des Zondags, dan ook op werkdagen zou mogen prediken, doopen, en het nachtmaal houden; of men meer vier- en feestdagen zou mogen houden. Aangaande de godsdienstoefening zelve: of men psalmen zou moeten zingen voor en na de predikatie; of men alleen psalmen en geene andere geestelijke liederen zou mogen zingen; of men aan ééne en dezelfde berijming der psalmen en aan dezelfde vertaling des bijbels gebonden is; of de predikanten éénen vorm van gebed voor en na de predikatie zouden moeten houden, en dus aan bepaalde woorden en gebeden gebonden zijn; of men zich ook aan éénen vorm van catechismus zou moeten houden. Aangaande den doop: of men eenmaal, dan wel twee of driemaal met water zou moeten begieten; of het kind of de volwassene geheel in 't water moest gedompeld worden, dan of eene besprenging voldoende was; of het water over den rug en het geheele ligchaam, of alleen in den nek of op het hoofd, of alleen op het voorhoofd zou moeten gesprengd worden; of de ouders der kinderen er bij tegenwoordig zouden moeten zijn of niet; of er getuigen bij vereischt worden, en hoevele; of men zou gehouden zijn, voor of na noen te doopen; of het zou moeten geschieden voor de geheele gemeente of ook in de huizen; of men aan eenerlei voor- en nagebed en dezelfde vermaning bij den doop zou gebonden zijn. Aangaande het nachtmaal: of dat alleen op Zondag dan ook op werkdagen, een, twee, drie, vier, of meer malen 's jaars zou moeten gehouden worden; of men daarbij zou moeten staan, gaan, zitten of knielen; of het brood gezuurd of ongezuurd, van tarwe of rogge moest zijn; of men rooden of witten wijn diende te gebruiken; of men, waar geen wijn voorhanden is, ook bier, water, of diergelijken drank zou kunnen bezigen; of men den wijn

in gouden, zilveren, tinnen of aarden vaten en potten zou moeten gieten, en het brood op gouden, zilveren of tinnen schotelen zou moeten leggen of niet; of men onder de bediening des nachtmaals psalmen zingen, lezen, bidden of stil zijn en zwijgen moet. Ik acht het dus niet noodzakelijk, zoo dikwijls synode te houden, tenzij men mij het tegenovergestelde uit de heilige schrift kan bewijzen. Daarom veracht ik echter zulke vergaderingen niet, voor zoo verre daarin alleen over kerkelijke zaken wordt gehandeld, en wel met toestemming of in tegenwoordigheid der overheid. De apostelen hebben ook slechts ééne synode gehouden en daarin alleen over de christelijke leer gesproken. Vele verstandige leeraars hier te lande zijn het met mij eens. Gregorius [22]), die 300 jaren na christus' geboorte leefde, getuigde dat hij nimmer meer op synoden wilde komen, omdat daaruit altijd meer kwaads dan goeds was voortgekomen; datzelfde zeggen thans ook andere menschen, die inzien dat uit onze synoden een nieuw pausdom zal voortkomen." Theophilus stemt dit alles toe. »Zoo ik" zegt hij »de synodale acten van *Embden* en *Dordrecht* bij elkander neem, en bedenk dat men nu alle jaren synode zal houden en om de drie jaren eene algemeene, dan zullen wij spoedig een boekdeel hebben, grooter dan de bijbel. Bovendien helpen die bepalingen der synode ook weinig, daar zij toch niet worden nagekomen [23]). Het is dus onnut geld en tijd verkwisten. Maar men zegt toch dat bijna ieder gereformeerd land en iedere stad eene kerkordening heeft, zooals bijv. *Engeland*, *Denemarken*, *Saksen*, *Tweebruggen*, *de Paltz*, *Neurenberg*, *Genève* enz. waarin formulier-gebeden, bepaalde regelen van doop en avondmaal, van het beroep van predikanten, kranken bezoeken, begraven, en een zeker aantal heilige dagen worden voorgeschreven." Caspar antwoordt: »Deze kerkordeningen zijn op last der

[22]) Gregorius in *Catalogo testium veritatis Illyrici.*
[23]) Zie boven bl. 51 vlgg.

overheid gemaakt, maar voornamelijk voor de jonge nog onbedrevene predikanten en voor de eenvoudige toehoorders. Om gegronde redenen of uit noodzaak mogen deze wel overtreden worden, maar niet willekeurig. Het ware te wenschen dat in *Nederland* ook eene algemeene kerkordening was, maar de overheid moest die opstellen of door goede bekwame mannen laten opstellen; en die goed gevonden hebbende, zou zij die onder haren naam en bevel in druk laten gaan, en den onderzaten gebieden die te onderhouden."

In het achtste gesprek wordt over de christelijke tucht gehandeld. Caspar begint met te zeggen wat hij onder discipline verstaat, want de meesten, die tegenwoordig zooveel daarover spraken, wisten niet wat dat woord beteekende. »*Disciplina* is in onze moedertaal: leer, tucht of onderwijzing; in de heilige schrift beteekent het meestal bestraffing met Gods woord [24]). Eene kerk waar Gods woord wordt gepredikt, kan dus niet zonder discipline zijn. Hoe kan men dan zeggen, dat te *Leiden* door den magistraat de discipline uit de kerk is weggenomen, want hier wordt ieder door ons in de predikatiën, als de tekst het medebrengt, of ons daartoe aanleiding geeft, vermaand, een goed christelijk opzigt over zijnen naaste te hebben, en dengene die zondigt door het woord Gods met den geest der zachtmoedigheid te bestraffen. »God en christus zijn de instellers der discipline. Het doel der discipline is om onzen naaste te regt te brengen, zoo hij dwaalt of zondigt. Die echter een ander in eenig opzigt vermanen wil, moet zelf trachten daarin onstraffelijk te zijn; ook behoort men wel uit Gods woord verzekerd te zijn dat het zonde is, waarom men een ander bestraft. Zoo dus bij voorbeeld een Mennoniet zijn naaste bestraft omdat hij zweert, dan is dit eene verkeerde toepassing der discipline. In geloofszaken houde men zich aan den regel

---

[24]) Coolhaes haalt hierbij een aantal plaatsen uit het O. en N. T. aan, waar *disciplina* voorkomt, volgens de *Vulgata*.

der liefde en het eenig fundament, JEZUS CHRISTUS. Want die in CHRISTUS gelooven worden gedreven van den heiligen geest, welke geen stilstaan lijden kan, veel minder het teruggaan, maar hij drijft hen altoos voort tot het goede, en vermeerdert in hen dagelijks de kennis van God en Zijnen wil. Wetens en willens blijven zoodanigen niet dwalen; zij handelen ook niet tegen Gods woord, tenzij uit zwakheid en onkunde, terwijl zij desniettemin trachten te begrijpen. Ieder is alleen schuldig te gelooven wat in Gods woord is geopenbaard, en in de artikelen van ons christelijk geloof is vervat. Zoo iemand dus wilde beweren dat in het eenig goddelijk wezen geen drie personen waren, dat CHRISTUS niet was ontvangen van den heiligen geest en geboren uit eene maagd enz, dan moest tegen den zoodanige de discipline worden aangewend. Waar alleen de zonde tegen Gods woord wordt gestraft, daar is de ware kerkelijke tucht; zij echter die uitgeworpen worden, ofschoon zij noch tegen het eenig fundament, noch tegen de artikelen des geloofs denken of handelen, behoeven zich om zulk een bannissement niet te bekommeren." »Och", herneemt THEOPHILUS na deze uiteenzetting van CASPAR, »wat vijandschap, haat, nijd, leugen en kwade suspiciën zijn bij velen van ons, die ons beroemen christenen te zijn. Die kwade suspiciën worden dikwijls tegen onzen naaste gevoed, niet omdat hij uitdrukkelijk tegen God of CHRISTUS zou gehandeld of diens evangelie zou verloochend hebben, maar alleen omdat hij niet juist alles weet, wat wij weten of meenen te weten, dat hij niet gelooft wat wij gelooven. Ieder wil dat een ander eensgezind met hem zijn zal, en trekt de woorden van PAULUS met de haren daarbij: weest allen eensgezind. Wat is dat anders dan uit ons zelven een God maken, ons tot eenen heer zetten over onzen naaste en den woorden des Heeren een wassen neus maken, en buigen waarhenen wij willen." Hierna wordt gesproken van hetgeen COOLHAES over dit gevoelen

zou kunnen tegengeworpen worden, namelijk: dat hij aldus de kerk openstelde voor allerlei ketters en secten [25]. »Wat men ook hierover oordeele" zegt hij »ik weet dat ik geene secten voorsta of aanhang. Ik geloof eene heilige, algemeene (niet bijzondere), christelijke kerk, gemeenschap der heiligen. Ik wil ook niet dat de liefde den mensch in of tot de zonden zou dienen, maar tot zijn best, tot zijne stichting en opbouwing, en vooral ter eere Gods, en tot prijs zijns goddelijken naams." Ten laatste antwoordt CASPAR toestemmend op de vraag van THEOPHILUS, of er eene christelijke discipline in de gemeente moet zijn. Doch de vorm mogt niet voor alle gemeenten dezelfde zijn, hetgeen ook BEZA had gezegd [26]. Allerminst mogt zulk eene discipline een onverdraagzamen geest ademen tegen andersdenkenden. »Daarom", zoo besluit COOLHAES zeer voortreffelijk »moeten wij, en zullen ook gaarne nevens ons dulden diegenen, die nog in de duisternis des pausdoms of andere diergelijke secten zijn, zoo lang zij geen muiterij of andere lasteren bedrijven, welke de overheid schuldig is te straffen. Door Gods woord moet men hunne dwalingen straffen, en wij zullen God voor hen bidden, en met goede exempelen, conversatie en wandel voorgaan, lichten en schijnen, opdat zij, die alzoo het woord nog niet hooren of begeeren te hooren, ja die het uit onverstand voor eene valsche leer houden, door onzen goeden wandel voor den Heer mogen gewonnen worden; gelijk PETRUS de vrouwen vermaant, dat zij op zoodanige wijze hare mannen zullen zoeken te winnen."

In het negende gesprek legt COOLHAES belijdenis zijns geloofs af »uit Gods woord" en »naar uitwijzen zijner conscientie." Zijne geloofsbelijdenis luidt aldus: »Eerstelick bekenne ick, dat ick van gantscher harten gheloove alle 't gene dat ons God in zijn woort heeft gheopenbaert; daervan de

---

[25]) Zie beneden in zijne latere geschriften.
[26]) *Lib. epist.* ep. 20.

somme is vervatet in de twaelf articulen des christelicken gheloofs. Gheloove daerom dat daer is één God, een eenich, almachtich, goddelick, geëstelick, eewich, overal present, goedich, genadich, barmhartich, heylich, reyn, cuysch etc. wesen. Ick bekenne wijders, dat in dat eenighe goddelicke wesen drie onderscheydene personen (want so noemt se de kercke Gods, daarbij ick oock blijve) zijn, Vader, Soon en heylighen Gheest; wij bekennen met desen woorden den Soon ende den Gheest warachtich God te zijn met den Vader. Ick gheloove oock vastelick, dat de Vader niet alleen en is de Vader onses Heeren CHRISTI, maar dat Hij oock, om CHRISTI willen, is mijn ja aller zijner schepselen ende bysonder aller gheloovighen Vader, dat Hij vaderlicke voorsorghe voor my heeft; daerom ick my oock als een kint schuldich kenne desen Vader ghehoorsaem te zijn. Ick gheloove dat God hemel, aarde, engelen ende in summa wat Hij niet selfs en is, wt niet heeft geschapen, ende tot deser tijt toe gheweest is en oock in eeuwicheyt blijven sal bij synen schepselen, die Hij in haren wesen onderhoudt ende regeert. Bekenne oock dat God den mensche geschapen heeft tot zijn evenbeelt, ten eynde dat hij also in eeuwicheyt soude sijn ende blijven bij God, ende dat God in eeuwicheyt zijn woonstede soude hebben in den menschen. Wijders dat God den mensche in den lusthof gheset heeft, verboden heeft te eten van den boom der kennisse en gezeyt: als ghy daervan eet, sult ghy des doots sterven d. i. myner ghenaden, des eeuwighen levens ende der salicheyt berooft zijn; ende dat de mensche door zijnen eygen, vryen wille, denwelcken hy van God hadde ontvanghen, dit ghebot heeft overtreden, ende also des eeuwighen doots is gestorven, daarin hij en wij souden zijn ghebleven so God ons niet uit ghenaden hadde aenghenomen in CHRISTO. Ick gheloove daerop wijders dat van Godt die Sone Gods den menschelicken natuur heeft aengenomen, ontfanghen

van den heylighen Gheest, gheboren wt die maecht MARIA, en dat hij also ware mensch gheworden is, onse broeder; dat hij onse salichmaker is, en verordineert dat hij soude zijn onse eenighe leeraer, ghelyck hij dat selve zijn leerampt niet alleen hier op aarden maer oock van begin des werelts heeft bedient en tot aen 't eynde sal bedienen, sprekende door den mond ADAMS, aller propheten ende apostelen, AUGUSTINI, LUTHERI enz. Want alle leeraers des Godlicken woorts zijn anders niet als roepende stemmen CHRISTI tot ons geweest, zijn instrumenten, door dewelcken het hem belieft, met ons menschen, door menschen te spreken. Wijders bekenne ick dat hij is onze eenighe hooghepriester, coninck ende heer, ende dat wij zijne knechten ende maechden sijn, en dat wij daerom niet onser eyghen en sijn, ende dat veel weynigher alles wat wij hebben, beyde in lichamelicken ende gheestelicken gaven ende goederen onser eyghen sy; daarom ons ooc betaemt datselve na den wille Godts te ghebruycken. Ick gheloove dat de Sone Gods gheleden heeft, ghecruycighet, ghestorven ende begraven sy ende oock nedergedaelt sy ter hellen d. i. dat hij niet alleen wterlicken aen syn lichaem gheleden, maer dat hij oock inwendich in syn herte ende aen syn siele gheleden heeft die smerten der hellen, welcke wy souden geleden hebben [27]). Om onser sonden willen is hy also gestorven, ende aen den derden daghe om onser gherechticheyt willen opghestaen; daer wij dan in ende door hem mede van den doot zijn opghewect d. i. tot ghenade van God opghenomen ende met God wederom versoent syn gheworden. Ick gheloove dat CHRISTUS op-

[27]) Men had van COOLHAES gezegd, dat hij aan hel noch duivel geloofde; daarom voegde hij hier nog bij: »Ik geloof aan een hel, doch niet aan een zoodanigen waarvan men eertijds in de roomsche kerk gefabuleerd heeft, te weten met pijnigen aan het ligchaam. Maar de regte pijn der hel is de angst der conscientie welke zoo onuitsprekelijk zijn zal, dat ze nooit in eenig menschenhart is opgekomen. Van verre zou men het zien kunnen aan een mensch, die vertwijfelt."

gheclommen sy ten hemel, sittende ter rechter hant syns Vaders, dat hy daerom doch by ons gebleven sy en nog daghelycx by ons is door syne ghenade, gheest, woort ende gaven, ende dat oock de ligchamen der gheloovighen ten laatsten opghewect, met der sielen vereenicht, ende opghenomen sullen worden in den hemel. Ick bekenne wijders dat CHRISTUS aen den jongsten dagh sal comen in de wolcken om te oordeelen, en alle menschen in twee deelen sal afdeelen (gelyck sy ooc van ADAM af in twee volcken ghedeelt syn gheweest, ende noch blyven sullen tot aen het eynde des werelts). Ick gheloove dat God hier in dit leven ghehadt heeft, heeft ende hebben sal eene heylighe, alghemeyne, christelicke kercke, welcke is die ghemeynschap der heylighen, daervan het hooft CHRISTUS, ende haer leven den heylighen Gheest is, ende bekenne die selfde niet ghebonden te syn aen eenige plaetse, maer wtgestroyt synde door die gantsche werelt. Eindelyk gheloove ick dat God dien menschen die lidtmaten zyns Soons CHRISTI ende zyner kercke syn, hare sonden toedeckt; ende haer dieselfden in eewicheyt niet en wil toerekenen, ende dat sy daerom ten rechten salich syn, oock heylich ende salich ghenoemt moghen werden. Dit is, 't welck ick door Gods ghenade belyde, verhope oock hierby te leven ende te sterven; ende daer het also syn goddelicke wille ware, ende hy my daertoe verordineert ende beroepen hadde, myn lyf ende leven, goet ende bloet hiervoor te laten."

Hierop beantwoordt CASPAR nog eenige vragen van THEOPHILUS omtrent zijn gevoelen over goede werken, de sacramenten en de verkiezing, waarvan wij het voornaamste zullen mededeelen.

»Goeden wercken doen gantsch ende gaer niet totter salicheyt. Wien Godt ghenadich is, geeft Hy synen gheest, ende die selfde is in ons crachtich, en werct in ons het gheloof. Het is onmoghelyck dat waer rechte gheloove is de goede wercken niet volghen en souden.

So yemant de goede wercken niet en dede, gheeft hy daermede te kennen dat hy niet en heeft den waren gheloove. Goede wercken zyn alleen die God in zyn woort ons te doen gheboden heeft. Daervan is de summa vervattet in de thien gheboden, ende noch cortelicker in twee gheboden [28]) Maer so yemant nu de goede wercken dede niet gheloovende? De goede wercken, sooveel sy in haer selfs goet syn, behaghen altoos God, sy werden ghedaen van gheloovighen ofte ongheloovighen; maer dewyle deghene die dat werck doet God niet en behaecht, dewyle hy aen CHRISTUM niet en gheloofl en God niet lief is om CHRISTI wille, so en wil God dat werck niet aennemen. Eerstelick siet God op de persoon die het werck doet, daerna op het werck. Ick geloove dat alle die salich worden, door CHRISTUM salich worden moeten. God bewoont geener menschen herte door zyne ghenade als zyner kinderen, d. i. dergenen die hem behagen om CHRISTI willen. Tot een goet werck ghehooren dus principalich dese drie stucken: 1° dat het gheschiede uit den gheloove, 2° na Godts woort, 3° ter eeren Gods."

»Ick stelle de sacramenten in eenen graet met den goeden wercken; sooveel ick die laetsten nootwendich achte tot der salicheyt, sooveel achte ick ooc die eersten. Van de sacramenten betaemt ons te houden 't ghene God wil dat wij daervan houden sullen. Etlicke maken eenen afgod wt den sacramenten, bindende daeraen die salicheyt. Andere, hoorende dat wij daerdoor niet salich en worden, verachten het recht ghebruyck der sacramenten. Want onse natuer is also verdorven dat wy, ofte yet met onsen goeden wercken willen verdienen, ofte om niet se niet en willen doen. Veel zynder die het doopsel daer voor houden, dat daerdoor de mensche tot ghenade aenghenomen worde. Maer de doop is niet die wedergeboorte selver maer een badt der wedergheboorte. Andere zeggen: so die mensche God

[28]) *Matth.* XXII: 37 vlgg.

aangenaem is en dat hij gedoopt is, waertoe dient dan die doope? Sy mercken niet waerom sy, een huys gecocht hebbende ende wel betaelt, nochtans niet tevreden en syn, oft sy hebben daervan seghel ende brief. Soo houde ick de sacramenten voor heylighe, sichtbare teeckenen der onsichtbaerlicker, ende nochtans in de waerheyt tegenwoordich, ende aengeboden genaden Gods, van God selfs ingheset, opdat Hy ons door het ghebruyck derselven, die beloftenisse des evangelii dies te beter te verstaen gheve, namelick, dat Hy ons, van weghen des slachtoffers CHRISTI aen het cruyce volbracht, verghevinghe der sonden ende dat eewich leven wt ghenaden schenct. Het doopsel coemt oock den kinderen toe, want die syn in der ghenaden Gods, ghelyck CHRISTUS selver betuycht (*Marc.* X: 14). Daer CHRISTUS zynen jongheren ghebiet, die gheloovighen, dat syn die in synder ghenaden syn, te doopen, so moet volghen dat hy oock wtdruckelick ghenoech de kinderen heet doopen. Aen der tafel des Heeren ontfanghen wy sacramentlick [29]) broot ende wyn, dwelcke oock het lichaem ende bloet CHRISTI (sacramentelic, niet wesentlic) ghenoemt worden, om die gemeynschap, die broot ende wyn hebben met het lichaem ende bloet CHRISTI. Want het is seker, dat CHRISTUS met dit sichtbaerlick ende natuerlick broot ende wyn ons hem selven, ja alle syne wercken aenbiet. Also wie dit broot eet ende gheloost dat CHRISTI vleesch, om syner sonden willen, aen het cruyce sy ghehanghen, ende desen wyn drinct ende vastlick ghelooft, dat CHRISTI bloet om onser sonden willen vergoten sy gheworden, die eet niet alleen broot ende drinckt wyn, maer wort oock aen syner sielen tot den eewighen leven ghespyset met CHRISTI vleesch, ende ghedrencket met syner bloet, also dat hy

[29]) Over dit woord verklaart COOLHAES zich aldus: »Sacrament is een dinck, dat in der waerheyt niet en is hetghene dat het ghenoemt wort, maer nochtans den mensche die het heeft als versekert, als oft hij wesentlick hetghene dat het sacrament ghenoemt wort, hadde.

nu warachtich is ende blyft in CHRISTI ende CHRISTUS in hem, ende eewichlick leven sal. CHRISTUS heeft dit nachtmael ingheset, ende begeert van ons dat wy niet alleen eten maer ooc gelooven souden; so yemant des geheelen werelts cleederen hadde ende hy wilde se niet aendoen, hy soude daerom niet bedect ende voor coude ende hitte bewaert syn. Also ist met desen broot ende wyn. De Heere heeft ons syn heylich nachtmael achterghelaten, niet daerom slechts dat wy eten ende drincken sullen, maer dat wy etende ende drinckende ghelooven sullen den woorden: voor u ghebroken, voor u vergoten."

»Van de eewighe verkiesinghe Gods houde ick datgene dat die heylighe schrifltuere daervan leert, namelick, dat die gheloovigen in CHRISTO JESU, van eewighen tijden, tot het eewighe leven van God syn wtvercoren, ende die ongheloovige verordineert syn tot der eewigher verdoemenisse. Het gheloof is een gave Gods; die nu den gheloove niet en hebben connen niet segghen dat sy hem van God niet ontfanghen en hebben, want God verwyt dickmael den goddeloosen in syn woort, dat sy syn ghenade niet en hebben aennemen willen. So veel als dese natuerlicke menschen syn, hebben sy het niet doen connen, maer wt ghenaden souden sy het connen doen. Dat sy den wille hebben om die aenghebodene ghenade Gods te verweysen, maer niet om aen te nemen, dat is warachtich, sooveel haer ende onser aller natuere aengaat, maer so God henluyden die ghenade niet ghegheven en hadde om aen te nemen, so soude hy hen t' onrecht verwyten, dat sy niet doen en willen 'tgene dat sy niet doen en connen. Maer wat willen wy hier veel van spreken! Dat daer is een eewighe verkiesinghe ende reprobatie, heeft ons God bekent ghemaect in syn woort, waerby een yeder versekert syn can dat hy vercoren is; maer die wyse der verkiesinghe is ons verborghen, ende daerom en can hy van ons oock niet verstaen werden, want hy is hooch, diep ende ongron-

delick, ende ick achte dat hem ooc niemant in der werelt oyt recht heeft verstaen. Daerom houde ick my aan dese sluytreden, te weten, dat Godt gheen oorsake en is eenichs menschen verdoemenisse, noch die mensche oorsake sy syner salicheyt, ende dat daerom deghene die salich worden, wt ghenaden salich worden, maer die verdoemt worden, door haer eyghene boosheydt verdoemt worden. Een dinck achte ick van noode te syn, ons hoochlick dienende tot onser vertroostinghe, te weten: dat een yegelick hem selven ondersoecke ende beproeve oft CHRISTUS in hem woone, of hy in warachtige afkeeringhe van sonden leeft ende gantschelick syn betrouwen stelle op Gods genade."

Ten laatste verklaart CASPAR zich nog over de beschuldiging, dat hij de Calvinisten eene secte zou genoemd hebben [30]). Hij erkent dit gedaan te hebben en wel om deze reden:

»Ik noem hen Calvinisten, die zich alzoo aan CALVIJN en zijne schriften vastklemmen, dat zij geen tittel daarvan willen afwijken, en ieder ander die in het kleinste daartegen zou willen kikken, of dit of dat niet zoo verstaat als CALVIJN, verachten en verdoemen. Ons ambt is niet CALVIJN, maar CHRISTUS te prediken. CALVIJN is vóor ons niet gestorven; hij heeft ook geen getuigenis van God, dat hij niet heeft kunnen dwalen. Desgelijks ook LUTHER, ZWINGLI, BRENTIUS, BULLINGER, BUCER, OECOLAMPADIUS, MELANCHTHON, BEZA, GUALTHERUS [31]). God wijst ons ook niet

[30]) Zie boven bl. 139.

[31]) Gedurig verwijst COOLHAES in zijne geschriften naar de Zwitsersche kerk en hare hervormers. In zijne voorrede voor de *Christelycke disciplyn* geeft hij daarvoor deze redenen op: 1° omdat die kerk van de reformatie af altijd eendrachtig was gebleven en er nooit scheuring was ontstaan; 2° omdat die kerk zich altijd op zulke godvreezende mannen had mogen beroemen, als: ZWINGLI, OECOLAMPADIUS, MUSCULUS, BULLINGER, GUALTHERUS en BUCERUS; 3° omdat daar altijd eene ongeveinsde liefde had geheerscht en men nooit iemand had verbannen, terwijl daarom toch de kerkelijke tucht niet werd verwaarloosd; 4° omdat zij onder smaad en laster (zooals LUTHER zelf haar had aangedaan uit verkeerden ijver, en na

op hunne schriften, maar alleen op zijn goddelijk woord. Wie nu Gods woord op zijde zet, en altoos hangt aan de auteuren, wie zonder nadenken alles aanneemt wat zij schrijven, en anderen die zulks niet doen veracht, mag te regt geacht worden hem toe te behooren, dien hij aanhangt, doch zonder nadeel van den naam des auteurs. Want die godzalige mannen hebben niet begeerd, dat men hunne schriften alzoo aannemen zou als de bijbelsche schriften, ook niet dat men niet zou mogen in 't kleinste van hunne opinie dissentiëren, ook niet dat men hen noemen zal naar hunne namen [32]). Wij zijn Christenen; daarom moeten wij ook ons zelven geene andere namen geven, en niemand mag een ander aanhangen dan God en CHRISTUS, geene schriften, opiniën en meeningen van menschen voor volmaakt houden dan alleen het woord des Heeren."

In het laatste gesprek geeft COOLHAES eene korte verklaring over de *Justificatie*, waarover wij vroeger reeds spraken.

---

hem zoo velen) òf gezwegen had òf met groote beleefdheid had geantwoord, gelijk bleek uit GUALTHERUS' *Apologia pro Zwinglio*, en de geschriften van BULLINGER tegen de wederdoopers.

[32]) Wij herinneren hier alleen hetgeen LUTHER ten jare 1522 schreef: »In de eerste plaats verzoek ik, dat men toch van mijnen naam zwijge en zich niet Lutheraan, maar christen noeme. Wat is LUTHER? De leer is toch de mijne niet; ik ben voor niemand gekruisigd. PAULUS wilde niet toestaan, dat de christenen zich naar PAULUS of PETRUS noemden, maar christenen. Laat ons alle partijnamen uitroeijen en ons naar CHRISTUS noemen, wiens leer wij hebben. Ik ben en wil niemands meester zijn; ik heb met de gemeente de eenige algemeene leer van CHRISTUS, die alleen onze Meester is."

HOOFDSTUK X.

GEVOLGEN DER TWISTEN. — CORNELISZ. HOUDT OP TE PREDIKEN. — ONEENIGHEDEN TUSSCHEN COOLHAES, HESPE EN HALLIUS. — DE BEIDE EERSTEN DOOR DE STATEN IN HUNNE BEDIENING GESCHORST.

Het zag er ondertusschen te *Leiden* zeer droevig uit. De liefde en eendragt hadden voor haat en partijschap plaats gemaakt. De gemeente was gescheurd en verdeeld, en de godsdienst was meer eene partijzaak dan eene openbaring van het innig gevoel des harten. »Behalve dat velen van de gemeente", zoo klaagden vele predikanten, »tot andere sekten verleid worden, zoo wordt door het grootste gedeelte het gebruik des avondmaals verzuimd, en het is te vreezen dat zeer veel goede lieden, van wege deze wanorde, hunne kinderen, die aldaar studeren, zullen moeten wegnemen" [1]). Hooren wij ook COOLHAES' getuigenis over de gevolgen dezer verdeeldheden.

»Wat ik naar het welbehagen Gods heb moeten lijden, en dat nogthans buiten mijne schuld, dat is Gode bekend. Doch dit lijden is mij niet van de vijanden der waarheid, maar van de valsche broeders aangedaan, over welke ook PAULUS zich te zijner tijd beklaagt [2]). Dezen hebben niet mijn ligchaam of goed, maar mijnen naam aangetast, welke allen vromen veel meer waard is dan de goederen der aarde. Hoe zij mijn naam aangetast hebben, is niet alleen hier in *Holland* en *Zeeland*, maar ook in *Braband*, *Vlaanderen*, *Gelderland*, *Utrecht* en *Overijssel* bekend. Want ik ben overal uitgeroepen, door

[1]) In den brief aan de staten voor het *Cort eenv. verh.*

[2]) II *Cor.* XI: 26.

mijne tegensprekers en onverstandige menschen, voor een scheurmaker en perturbateur der kerk Gods alhier binnen *Leiden*, voor een die een woest onordelijk leven leidde in mijn huis, voor een die de overheid (welke zij afgemaald hebben als vrijgeesten enz, die anders niet zochten dan alle christelijke discipline uit te roeijen) naar den mond sprak, kussens onder hunne ellebogen leide, en dat om mijne eere, nut en profijt. Ik weet niet wat zij niet hebben durven voorgeven, waardoor niet alleen de eerzame overheid van *Leiden* zwart en mijn persoon overal leelijk gemaakt is, maar dat het principaalste is, en waarom men zich te regt zou mogen bedroeven, is: dat Gods naam, zijn heilig evangelie, daardoor gelasterd is geworden en nog dagelijks gelasterd wordt, terwijl de zwakken worden geërgerd, en die in de duisternis des pausdoms en andere sekten zitten, in die duisternis blijven, en in hun onverstand versterkt worden. Daarom dan, en dewijl het openbaar is dat men nu bijna een geheel jaar in alle schuiten en op alle wagens hiervan heeft weten te spreken, en ik dit eensdeels zelf van verscheiden personen heb gehoord, eensdeels ook aan mij is geschreven, besloot ik de verontschuldiging aan den dag te geven, opdat iedereen en in het bijzonder de kerk, die ik nu sedert negentien jaar gediend heb, zien mogt, met wat onwaarheid ik van goddelooze gezindheid en wandel, van valsche leere en ketterij beschuldigd werd. Want ik (God lof en dank) timmer nog op hetzelfde fundament, dat is, op CHRISTUS JEZUS, waarop ik getimmerd heb, zoolang de Heer uit genade mij uit de duisternis des pausdoms verlost heeft; ik predik nog denzelfden God, denzelfden CHRISTUS, hetzelfde evangelie, hetzelfde geloof, denzelfden doop en hetzelfde nachtmaal, dat ik voor achttien jaren gepredikt heb. Ik ben (God zij gedankt in eeuwigheid) daarin niet af-, maar veel meer (om zonder roem daarvan te spreken) toegenomen, en ben in de wegen des Heeren door zijne genade voort-

gegaan, gelijk ik ook wijders door Gods genade denk te doen tot aan mijn einde. Want noch dood, noch duivel, noch goddelooze menschen, noch tegenspoed, noch voorspoed zullen (door Gods genade, buiten welke ik niets ben en niets vermag) mij daartoe brengen, dat ik eenen anderen God zou bekennen of prediken dan ik gepredikt heb en nog predik. Ja ik zeg van ganscher harte met PAULUS: Zoo een engel uit den hemel een ander evangelie zou willen prediken, dan wij u gepredikt hebben, die zij vervloekt [3]). Ik weet geen anderen weg tot de zaligheid dan CHRISTUS, geen andere deur tot den schaapstal, dat is, tot de ware kerk Gods en tot het eeuwig leven, dan CHRISTUS. Ik weet geene andere spijs en drank en geen ander kleed der zielen, waarmede al onze zonden voor het goddelijk aangezigt bedekt worden, dan CHRISTUS. Ik geloof anders niet, en erken mij ook schuldig anders niet te gelooven, dan wat God ons in zijn woord ontdekt, geopenbaard en ons geboden heeft te gelooven; ook begeer ik naar mijn krank vermogen anders niet te doen, dan wat God ons in zijn woord heeft bevolen te doen. Hierbij denk ik door Gods genade te blijven en, als het Hem alzoo believen zal, lijf, leven, eer, goed en bloed te laten" [4]). COOLHAES meende dat er maar één middel ware geweest waardoor alle scheuring had kunnen voorkomen worden, welk middel nog kon, maar wel nimmer zou aangewend worden. Het was dit: dat de oude kerkeraad zich zou verootmoedigen en twee of drie uit hun midden aan den magistraat zenden, om met hem te spreken. Indien alsdan in liefde de zaak werd behandeld, zou spoedig alles bijgelegd worden [5]). Hij vergat echter dat, op het punt van gezag in kerkelijke zaken, beide partijen niet van hun stuk te brengen zouden zijn.

Ondertusschen maakte CORNELISZ. met zijne predikatiën

[3]) *Gal.* 1: 8.

[4]) Uit de voorrede voor de *Apol.*

[5]) *Apol.*

te *Voorschoten*, waardoor des Zondags altijd een deel der inwoners de stad uitliep, zoo veel beweging, dat de magistraat begreep hieraan een einde te moeten maken. Hem werd geboden de stad te verlaten, tenzij hij zich als een stil burger gedroeg. Dit had een gewenscht gevolg; CORNELISZ. hield zich stil [6]). Wel gingen er des Zondags nu nog enkele van de heftigste tegenstanders te *Rijnsburg* ter kerk, en vermeden velen de openbare godsdienstoefeningen, maar langzamerhand werden toch de kerken meer gevuld en het avondmaal meer bezocht [7]). Naauwlijks was er hoop op herstel des vredes en der eensgezindheid, of eene ongedachte aanleiding deed het twistvuur met des te feller woede ontbranden.

Zekere JAN JANSZ. die vroeger wederdooper was geweest, maar voor tien jaren die secte reeds had verlaten en een jaar te voren openlijk tot de gereformeerde kerk was overgegaan, was meermalen tegenwoordig geweest bij de proefpredikatiën der studenten. Hierdoor was in hem de lust tot het predikambt ontwaakt, waarom hij aan COOLHAES verzocht, ook eens te mogen »proponeéren", opdat deze mogt oordeelen of hij waarlijk van God gaven had ontvangen voor het leeraarsambt. Dit werd hem toegestaan en, na aldus verschillende predikatiën gedaan en bewezen te hebben dat hij niet ongeschikt was de kerk te dienen, raadde COOLHAES, zoo het schijnt ook met goedvinden van zijne ambtgenooten, hem aan, zich voortdurend te blijven oefenen om bekwaam te zijn, zoo God hem vroeg of laat als arbeider in zijnen wijngaard mogt roepen. Niet lang daarna maakte een ouderling, JORIS ANDRIESZ., hiertegen zwarigheid in den kerkeraad, omdat JANSZ. twee ongedoopte kinderen had, die hij in *Friesland*, waar hij vroeger had gewoond, natuurlijk niet had kunnen laten doopen. Hierover ontstond verschil; van het een

---

6) Hij bleef te *Leiden*; eerst later schijnt hij als predikant te *Middelburg* en te *Alkmaar* gekomen te zijn.

7) *Apol.*

kwam men op het ander; eindelijk geraakte men in twist over de vraag of zij, die te zamen het avondmaal gebruiken, juist van hetzelfde gevoelen zouden moeten zijn. LUCAS HESPE zeide dat hij met niemand het brood wilde breken, die het niet in alles met hem eens was. COOLHAES daarentegen was van gevoelen, dat men schuldig was hen voor broeders te houden, die het eens waren in den grondslag des geloofs en vreedzaam begeerden te leven, al wisten en verstonden zij alles verder niet eveneens. HESPE was in dit gesprek zeer heftig geweest, en zijne vriendschappelijke gezindheid jegens COOLHAES was hierdoor merkelijk verkoeld. COOLHAES achtte nu het raadzaamst, zijn ambt neder te leggen en naar elders te vertrekken, ten einde niet in nieuwe moeijelijkheden gewikkeld te worden; maar vooraf wilde hij HALLIUS tot HESPE zenden om over het gebeurde te spreken. De jeugdige vriend van COOLHAES werd door HESPE tot een ander gevoelen gebragt, en beiden gingen tot COOLHAES om hem ernstig over zijn gevoelen te onderhouden. »Dat verdroot mij" verhaalt hij »dewijl zij beiden wisten dat het mijn voornemen niet was, dit gevoelen openlijk te defenderen, deze kerk of eenige andere in onrust te brengen, en dezelfde questiones te drijven alsof het juist alzoo zijn moest, terwijl ik nooit op den predikstoel die questiones gemoveerd had. Daarom als ik wat heftig was tegen HALLIUS (waarin ik mijne zwakheid gaarne erken) zijn beiden zeer ontevreden uit mijn huis gegaan" [8]), Hierop verzocht hij aan den kerkeraad, alsmede aan den burgemeester WILLEM JAN REYERSZ. zijn ontslag, maar dit werd hem geweigerd. HESPE liet hem door den ouderling THIMAN JACOBSZ. vragen, of hij de besproken punten wel voor hem op schrift zou willen stellen, ten einde daarover nog eens te kunnen nadenken. Aan dit verlangen gaf COOLHAES terstond gehoor, en reeds den

---

[8]) *Breeder bericht.*

volgenden dag ontving HESPE de negen »artikelen of questiën", *ex tempore* opgeschreven en van dezen inhoud: Ten 1ste: Ik houd JAN JANSZ., ofschoon hij twee ongedoopte kinderen heeft, voor een broeder, en ben bereid met hem het brood des Heeren te breken. Ten 2de: Zoo iemand éénen CHRISTUS, éénen God, één evangelie, één geloof enz. met ons bekent, maar alleen het stuk van de eeuwige verkiezing Gods niet verstaat, dan houd ik den zoodanige insgelijks voor een broeder. Verder ben ik bereid, het avondmaal te houden met hem die ten 3de niet aan kan nemen dat de kinderdoop de eenige ware zij, ofschoon hij overigens hen, die daaraan gelooven, niet veracht en vlijtig ter kerke komt; die ten 4de met ons niet hetzelfde gevoelen heeft *de modo praesentiae corporis Christi in coena*, maar toch niemand zijn gevoelen zoekt op te dringen, en God om genade en een rijkelijk verstand bidt. Ten 5de: Ik verdoem de kinderen der ongeloovigen niet, maar wil het beste van hen hopen. Ten 6de: Onder het oude verbond heeft men zulk eene juiste kennis van God en CHRISTUS niet gehad als wij thans bezitten; zonder die kennis kan men dus wel zalig worden, indien men haar slechts niet veracht, en streeft om ze te verkrijgen. Ten 7de: Door den doop alleen wordt men der gemeente ingelijfd; zoo er gedoopten zijn die vroeger groote zondaars waren, maar thans, bekeerd zijnde, zich toch van het avondmaal onthouden uit misverstand der woorden: *waardig of onwaardig eten*, dan houd ik de zoodanigen toch voor broeders. Ten 8ste: Die tot het nachtmaal gaan, zullen niet door de kerkedienaars beproefd worden, maar zich zelven beproeven. Ten 9de: Ik geloof dat allen, die in CHRISTUS gedoopt zijn en niet in openlijke zonde leven, tot de tafel des Heeren zullen mogen komen, zonder dat zij genoodzaakt zijn voor de kerkedienaars hun naam op te geven of eenige belofte af te leggen. »Dit houde ik" zoo besluit hij »aldus voor regt, naar uitwijzing mijner conscientie, doch altoos onder correctie van dien, die mij uit

Gods woord iets beters zal kunnen bewijzen; want ik onderwerp mij aan Gods woord, bereid zijnde daaraan van harte gehoorzaam te zijn."

Denzelfden dag — het was op Zaturdag 16 Januarij — ging hij zelf naar HESPE en HALLIUS om te verzoeken, dat zij van deze questiën geen misbruik zouden maken. Zij mogten ze wel aan verstandige lieden laten zien, ook zelfs aan onpartijdige predikanten ter lezing geven, maar niet algemeen verspreiden. Want met opzet had hij deze punten nimmer op den predikstoel aangeroerd; wetende dat alle dingen wel geoorloofd zijn, maar niet alle dingen stichten. Zij waren vriendelijk gescheiden, doch den volgenden Zondag begon HESPE, predikende over Matth. V: 6 heftig tegen hem uit te varen, en openlijk de gemeente te waarschuwen, dewijl er enkelen onder hen waren die vreedzaam behoorden te zijn, maar niets anders zochten dan twist te stoken, en de verderfelijke dwalingen van FLACIUS ILLYRICUS, JACOBUS ANDREAS, MENNO en de Papisten in te voeren. Dit ergerde vele weldenkenden. Sommigen meenden dat het nog tegen CORNELISZ. was, dien hij vroeger van den kansel een »buikdienaar" had genoemd; maar anderen begrepen zeer goed, dat het alleen tegen COOLHAES was gerigt. Deze leverde zijn beklag in bij den burgemeester, en te gelijk kwamen ook drie ouderlingen zijnen raad inroepen om nieuwe scheuring te voorkomen. Er werd goed gevonden, dat den daaraan volgenden dag de drie predikanten met de drie ouderlingen zouden verschijnen voor den schepen PIETER-OOM PIETERSZ., VAN DER WERF, die tevens diaken was, en den burgemeester. Op den bepaalden tijd waren allen bijeen. HALLIUS las, op COOLHAES' verzoek, zijne negen questiën voor, waarop deze de volgende verklaring deed: »Aangaande het 1ste en 3de artikel, zoo verklaar ik voor God almagtig en voor alle menschen, dat ik aan den kinderdoop niet twijfel. Betreffende de wederdoopers bekenne ik, hen lief te hebben, zooveel hun persoon aan-

gaat, gelijk ik door Gods genade alle menschen liefheb zonder onderscheid van personen en religiën, en medelijden heb met hunne dwalingen; maar zooveel hunne sekte aangaat, zal ik die nooit toegedaan zijn. Over den tijd van het doopen is ons in Gods woord geen uitdrukkelijk bevel gegeven. Ieder handele hierin uit het geloof. Aangaande het 2de art. verwijs ik naar hetgeen ik in mijne *Apologie* schreef. Gods woord bindt ons niet aan het gevoelen van LUTHER, ZWINGLI of CALVIJN. Ik voor mij geloove vast, dat zij die het van harte begeeren, door God uitverkoren zijn, en den heiligen geest hebben, welke zoodanige begeerten in hen werkt, en dat zij daarom niet verloren kunnen gaan. Aangaande de 1ste questie beken ik, vroeger wel geloofd te hebben aan de wezenlijke tegenwoordigheid van CHRISTUS' ligchaam en bloed in het avondmaal, maar sedert vijftien jaar heb ik het uit Gods woord anders geleerd. Het is openbaar, dat de vrome LUTHER, BRENTIUS, SPANGENBERG en anderen ons gevoelen van het nachtmaal uit zeker misverstand verworpen hebben, en niettemin zijn zij altoos van alle vrome leeraars en verstandige christenen voor broeders gehouden, nademaal zij met ons op één fundament timmeren. Zou ik dan hen die van zulk een gevoelen zijn, ook niet met BEZA 9) voor Christenen en broeders houden? Aangaande art. 5 beweer ik, dat het verdoemen aan alle menschen is verboden. Zegt iemand dat Gods woord zoodanige kinderen verdoemt, dan moet ik belijden, het nergens te hebben kunnen vinden. De heilige schrift leert mij dat allen die buiten CHRISTUS zijn, verdoemd zijn, maar ik weet niet of de kinderen der ongeloovigen buiten CHRISTUS zijn, en daarom wil ik hun Gods oordeel aanbevelen; want hierin kan ik niet zondigen, en in het

9) COOLHAES voegt hierbij de vertaling van een brief van BEZA, geschreven 1 Oct. 1571 aan THOMAS VAN THIELT te *Antwerpen*. Voor zijn gevoelen van de andere punten voert hij in de bijvoegselen van het *Breeder bericht* nog eenige plaatsen van LUTHER, CALVIJN, BUCER en BULLINGER aan.

verdoemen wel. Ik weet dat zij, zoolang zij ongedoopt zijn, geene leden zijn der zigtbare gemeente op aarde, maar dan is de vraag: moeten zij gedoopt worden, zoo ze tot ons gebragt worden; want ik zou dan de verzekering moeten hebben, dat ze in Gods verbond waren opgenomen. Welligt zegt iemand: waartoe deze vraag, want ongeloovigen zullen ons hunne kinderen niet ten doop brengen. Ik antwoord: door ongeloovigen versta ik ook de zoodanigen, die zich op den naam van christenen beroemen, en toch geen druppel christelijk bloed in hunne harten hebben. Dewijl dan nog dagelijks de kinderen van zulke naamchristenen en ongeloovige geloovigen ten doop worden gebragt, zoo vind ik mij onbezwaard hen te doopen, gedachtig aan het woord des Heeren: laat de kinderkens tot mij komen. Aangaande het 6de art. merk ik op, dat er vele eenvoudige lieden zijn, die allen wel met den mond bekennen wat van God en CHRISTUS geschreven wordt, maar het toch niet verstaan, terwijl zij hun vertrouwen stellen op Gods genade in CHRISTUS, en dagelijks trachten in kennis toe te nemen. Zeker zou ik wenschen dat er veel van de zoodanigen waren, ik geloof toch dat zij Gode aangenamer zouden zijn in hunne nederigheid, dan anderen die veel weten, zeggen en disputeren in hunnen opgeblazen zin, en alle anderen, die niet alles begrijpen kunnen wat zij begrijpen, verachten. Ik spreek niet van het geloof waarmede wij de aangebodene genade Gods in CHRISTUS aannemen, maar alleen van die kennis en wetenschap welke zonder liefde opblaast en met liefde sticht. Aangaande de 7de, 8ste en 9de questie verklaar ik, niet te bedoelen dat ieder zonder onderscheid maar aan het nachtmaal moet toegelaten worden; maar ik beweer dat zij dwalen, die de zoodanigen voor heidenen en goddeloozen houden, welke met ons niet in de gemeente zijn, al belijden zij met ons éénen Heer en Zaligmaker. Hieruit zie ik anders niet volgen dan oneenigheid, haat, verachting van den naaste en verheffing

van ons zelven. Dat men hen, die tot het nachtmaal willen gaan, vermaant en hunne namen opteekent, misprijs ik niet; maar ik acht het ongeoorloofd dat men hieraan in alle omstandigheden vasthoudt, alsof het een gebod van God ware. Dit nu is mijne verklaring; alle godzaligen zullen hieruit ligtelijk kunnen verstaan, dat ik door Gods genade van den weg der waarheid niet afgedwaald ben, en ook hiermede de eenigheid der kerk niet gescheurd heb noch denk te scheuren."

HESPE en HALLIUS konden dit gevoelen van hunnen ambtgenoot niet terstond uit Gods woord weêrleggen. Zij verzochten 14 dagen om hierover te mogen nadenken, belovende den burgemeester, gedurende dien tijd noch in 't openbaar noch in 't bijzonder van de zaak te spreken. Dit werd toegestaan, maar HESPE hield zijne belofte slecht en sprak over het gebeurde met velen, niet ten voordeele van zijn medebroeder. Na verloop der 14 dagen verzochten zij nog eene week uitstel en daarna nog langer tijd, tevens begeerende dat het verkiezen der diakenen, waartoe de tijd was gekomen, mogt worden verschoven tot deze zaak geschikt was. Dit alles werd toegestaan, en eindelijk bepaald, dat zij op den 12den Februarij hun antwoord zouden indienen. Ondertusschen was PIETER VAN OY, predikant te *Warmond*, bij wien HESPE in huis woonde, van eene reis naar *Utrecht* teruggekomen. Naauwlijks hoorde hij dat de zaak nog hangende was of hij wist HESPE en HALLIUS te bewegen dat, reeds op den 9den Februarij, allen te zijnen huize te zamen kwamen. Beide partijen spraken daar met elkander na voorafgaand gebed, en kwamen in alles tot éénheid, behalve in éénе questie, die aan andere kerken en onpartijdige classicale vergaderingen zou gezonden worden, in wier oordeel beide partijen zouden berusten. Daartoe zou ieder zijn gevoelen op schrift stellen en bij den burgemeester brengen, opdat deze een naamloos copij van beide stukken aan de classes mogt zen-

den [10]). Dit punt van verschil was, dat HESPE en HALLIUS geloofden, dat men reeds onder het oude verbond door het zaad der vrouwe »beide God en den mensch" d. i. CHRISTUS had verstaan, terwijl COOLHAES beweerde, dat men dit vóór de komst van CHRISTUS niet had geweten. Dat niemand, van ADAM af tot aan het einde der wereld, zalig kon worden dan door CHRISTUS, daarin stemden zij gezamenlijk overeen. Men gaf elkander nu de hand der verbroedering. HESPE vroeg COOLHAES vergiffenis voor zijne achterdocht en heftigheid, en hierna werd God door allen met dankzegging geprezen [11]).

Onder het voorzitterschap van HESPE vergaderde nu den 10den Februarij de kerkeraad in de Pieterskerk, en koos diakenen, die daarna door overheid en gemeente werden goedgekeurd. Ook werd bepaald dat aan de gemeente zou bekend gemaakt worden, dat over drie weken, op den 14den Maart, het nachtmaal zou worden gehouden; welke afkondiging HESPE liet vergezeld gaan van eene vermaning, dat niemand zich daaraan zoude onttrekken wegens de scheuring, die nu toch geheeld was. Den daaraanvolgenden Maandag, den 15den Maart, liet hij den kerkeraad vergaderen, en verzocht zijn ontslag wegens zijne »kranke memorie" en omdat het prediken van wege zijn ver gevorderden leeftijd hem moeijelijk viel. Men deed alle moeite om hem van dit plan af te brengen, maar hij bleef aanhouden, waarop hem eindelijk zijne demissie werd gegeven [12]). HESPE verliet daarop heimelijk *Leiden*,

[10]) Volgens schriftelijke getuigenis van HALLIUS had HESPE daarna beter geacht, dat punt van verschil maar te laten rusten.

[11]) Een copie van dit verdrag voegde COOLHAES achter zijn *Breeder bericht:* »Ter oorcondt der waerheyt" was het, d°. 14 Martii 1580, onderteekend door PIETER VAN OY, JORIS ANDRIESZ. en ARENT GIELISZ., ouderlingen, en VAN DER WERF, diaken. Daarbij is nog gevoegd: eene copie eener verklaring van den ouderling THIJMAN JACOBSZ., waarbij deze betuigt dat HESPE met vreugde over het herstel des vredes had gesproken, dat hij zich met COOLHAES over dat eene punt ook wel verstaan zou, en dat JAN JANSZ. alleen moest aangeraden worden, zijne kinderen te doen doopen.

[12]) Eene copie van de kerkeraads-acte is achter het *Breeder bericht*

en kwam den 24sten terug. Daags daaraan meldde hij zich met HALLIUS bij COOLHAES aan, en berigtte dat hij in *Noord-Holland* was geweest om de broederen te ondervragen, die hem van gevoelen hadden doen veranderen; waarom hij nu met hem het nachtmaal niet wilde houden, voordat COOLHAES zich met de kerk van *Noord-Holland* had verzoend en schuld bekend. »Hier heb ik mij", zegt COOLHAES, »over dezen man niet genoeg kunnen verwonderen, noch over zijne verstoktheid en boosheid bedroeven, want ik kon maar al te duidelijk zien, dat hij niet uit zwakheid maar veel meer uit moedwillige boosheid zondigde." Hij onderhield HESPE hierover ernstig en gaf hem wel in bedenking, of hij het twistvuur weder zou aanblazen, dat anders bijna gedoofd was. Doch zoo de kerkeraad het goed vond, was hij bereid om naar *Noord-Holland* te gaan. HESPE wilde echter van den kerkeraad niets hooren, dien hij voor suspect hield; men mogt dien bijeenroepen, hij zou daar toch niet komen. Evenwel verscheen hij des middags in de vergadering, die ondertusschen was bijeengeroepen, en deed twee vragen: ten eerste, of deze kerk altijd van andere kerken afgescheiden zou blijven; ten tweede, of men voortaan door den magistraat of door de classe of synode wenschte te handelen, als er weder oneenigheden in de godsdienst ontstonden. Op de eerste vraag werd gerepliceerd dat de Leidsche kerk zich niet had afgescheiden van de andere, maar dat het omgekeerde was geschied; dat men echter niets liever dan vrede wenschte. Als antwoord op de tweede vraag herinnerde COOLHAES hem aan de verklaring, die hij in tegenwoordigheid van HESPE voor VAN OY had afgelegd, namelijk: dat hij zich van harte wilde verzoenen, en geen andere leer wilde leeren dan die des O. en N. T.; dat hij op alle classen en synoden wilde komen, waar hij geroepen werd, en dat hij zich, zelfs door den

---

gevoegd: het was onderteekend, d°. 14 Maart, door COOLHAES, HALLIUS, JACOBSZ., uit naam der ouderlingen, door VAN DER WERF, uit naam der diakenen.

geringste uit de gemeente, uit Gods woord wilde laten onderrigten; »maar daarentegen, zoo de classe of synode naar haar eigen goeddunken en hare menschelijke instellingen wilde oordeelen, wilde hij zich aan haar oordeel niet onderwerpen; want eenmaal monnik geweest zijnde, begeerde hij niet de kap wederom aan te trekken." Hierop ging HESPE heen, doch de kerkeraad besloot, om zoo mogelijk nieuwe scheuring te voorkomen, aan den magistraat te verzoeken, vier predikanten en vier overheden te benoemen, om onpartijdig de zaak te beoordeelen. Terwijl de afgevaardigden daartoe op het stadhuis waren, werd HESPE ontboden en tot vrede vermaand; voorts werd hem op de grieve der Noord-Hollandsche predikanten geantwoord, dat COOLHAES voor een jaar niet op de vergadering te *'s Hage* terug was gekomen. Weinig mogt dit baten, want hij bleef verklaren, het avondmaal niet mede te willen vieren, waarop de magistraat begreep dat het raadzaam zou zijn, hem het prediken te verbieden, totdat die van *Noord-Holland* of iemand anders kwam bewijzen, dat er tegen Gods woord gehandeld was. HESPE mogt niemand gaan vragen om te komen, en zoo hij wilde schrijven wenschte de magistraat dien brief eerst te lezen. Toen hij inderdaad den volgenden dag met een brief op het raadhuis kwam, bleek het hoe noodig de revisie der overheid was. Wederom werd hij vriendelijk vermaand; waarvan het gevolg was, dat hij beloofde tot de predikanten en ouderlingen te zullen gaan om zich met hen te verzoenen; maar in plaats daarvan ging hij in stilte naar *Haarlem* en *Amsterdam*, en terug gekomen liet hij door HALLIUS aan den kerkeraad berigten, dat de Noord-Hollandsche predikanten bereid waren, de scheuring als geheeld te beschouwen, zoo de kerkeraad wilde beloven dat zij voortaan niet weder aldus zou handelen, en te kennen geven, in hoeverre zij het kerkbestuur voortaan zou waarnemen; ten andere moesten de beide predikanten met HESPE op de eerstvolgende synode

komen om zich te verantwoorden. De kerkeraad gaf hetzelfde antwoord als vroeger, en sedert zonderde HESPE zich af, kwam niet meer ter kerk, verspreidde de artikelen van COOLHAES, doch grootendeels verminkt, en waarschuwde ieder voor hem.

Om de zaak voor goed tot een einde te brengen, riep de kerkeraad de vroegere ouderlingen en diakenen voor zich. Enkelen werden uit hun midden afgevaardigd, aan wie de kerkeraad te kennen gaf dat hij zijne aanklagers en beschuldigers wenschte te kennen, opdat de magistraat alsdan onpartijdige scheidsregters kon benoemen. De afgevaardigden begeerden eene schriftelijke petitie, die op den 6^den^ Maart werd overhandigd in naam van den kerkeraad, van schout, burgemeesters en geregte van *Leiden*, en geteekend was door VAN HOUT, HALLIUS, JACOBSZ. en VAN DER WERF. Den 10^den^ kwam een antwoord in, waarbij het gevraagde werd geweigerd en gezegd dat de zaak aan den prins en de staten genoegzaam bekend was; die mogten beslissen [13]. De kerkeraad stelde nu den 15^den^ Maart nog een geschrift op, om hen toch tot vrede en eendragt te vermanen, maar dat werd niet afgezonden, want sommigen vonden beter dat er persoonlijk met hen zou gesproken worden. Men gaf hun dit door den koster te kennen, waarop zij des kosters huis als plaats van zamenkomst aanwezen. Daar kwamen bijeen JACOBS, VAN DER WERF en DIRK JANSZ. van de eene zijde, MAXIMILIAAN VAN DAM, FRANÇOIS DE HEGER, JAN ANTHONISZ., JAN CABBELJAU, JOB en JAN DIRCKSZ. van de andere zijde. De laatsten sloegen voor, dat de magistraat nevens COOLHAES nog een predikant zou stellen, en zij van hunne zijde ook twee predikanten, die in tegenwoordigheid van hem en van twee commissarissen der gereformeerde kerk, met elkander uit Gods woord over de zaak zouden spreken. Zoo deze het niet eens konden worden, zouden beide

---

[13]) De copie van beide stukken achter het *Breeder bericht*.

partijen een kerkelijk regter kiezen en zich aan diens uitspraak onderwerpen. De kerkeraad nam dezen voorslag aan. Den 28sten kwamen echter de afgevaardigden van den ouden kerkeraad een brief voorlezen, waarin, bij de gemaakte overeenkomst, nog werd bepaald dat in allen geval de prins en de staten hiervan kennis zouden dragen, en zouden verzocht worden, eene kerkelijke vergadering in tegenwoordigheid van twee hunner commissarissen te beroepen, zoo het twistgesprek geen gunstigen uitslag mogt opleveren. De kerkeraad, die terstond bescheid moest geven, antwoordde dat zij bij de vroegere afspraak wenschte te blijven. Dit antwoord wilden de afgezondenen niet medenemen, en toen het nu toch gezonden werd, liet men het terugbrengen.

De tegenpartij van COOLHAES had intusschen bij request hare klagten bij den prins en de staten ingediend. De laatsten besloten, na deliberatie met den eerste, HESPE en COOLHAES te doen stilstaan in hunne bediening tot de aanstaande synode. Hierover werden den 6den April brieven aan den Leidschen magistraat en de beide predikanten afgezonden, terwijl COOLHAES inzonderheid tot gehoorzaamheid werd vermaand [14]). De magistraat beval echter COOLHAES, met prediken voort te gaan, op grond dat de staten natuurlijk valsch onderrigt waren; hij zou hem wel verontschuldigen. »Ik twijfel ook niet", zegt COOLHAES, »of mijne heeren staten, als valschelijk door mijne wedersprekers onderrigt zijnde, zullen mij dit niet te erg afnemen; want ik ben in alle billijke dingen, die niet tegen Gods woord en mijn ambt zijn, van harte gewillig te allen tijde haar e. e. als een gehoorzaam onderzaat, obediëntie te bewijzen" [15]).

[14]) *Cort eenv. verh.*
[15]) *Breeder bericht.*

HOOFDSTUK XI.

DE MAGISTRAAT ZOEKT ANDERE LEERAARS IN PLAATS VAN COOLHAES EN HESPE TE BEROEPEN. — COOLHAES GEEFT ZIJN BREEDER BERICHT UIT. — YSBRAND BALC TE LEIDEN. — TRANSACTIE DOOR VIER PREDIKANTEN EN VIER OVERHEIDSPERSONEN OPGESTELD.

Toen de magistraat COOLHAES andermaal beval zijn dienstwerk te blijven waarnemen, was dit niet uit verzet tegen de hooge regering, maar omdat HESPE sedert lang reeds geweigerd had eenige dienst te doen, en de geheele Leidsche gemeente toch niet onder éénen predikant kon blijven. COOLHAES moest althans zoo lang blijven tot een ander zijne plaats kon vervangen, al ware het slechts voor een tijd. Men besloot THOMAS VAN THIELT, wiens vredelievende gezindheid reeds van vroeger bekend was, voor drie maanden van *Antwerpen* ter leen te verzoeken. Dit werd aan de staten geschreven, en daarbij gevoegd dat men COOLHAES voor drie maanden zou schorsen, op voorwaarde dat binnen dien tijd de zaak wierd afgedaan. Maar te *Antwerpen* wilde men in het vertrek van VAN THIELT niet toestemmen, zelfs niet toen de magistraat aanbood, een ander predikant uit *Holland* zoo lang in zijne plaats te zenden. Daarenboven wist VAN THIELT zelf maar al te goed, hoe de zaken in *Leiden* stonden, en gevoelde dus weinig begeerte om derwaarts te gaan [1]).

Dewijl COOLHAES over hetgeen met HESPE was geschied, en niet weinig door toedoen van den laatste, werd ge-

---

[1]) *Cort eenv. verh.*

lasterd, zoo begreep hij zich andermaal openlijk te moeten verantwoorden en zijn gevoelen over de twistpunten uiteen te zetten. Daarom verscheen in Mei 1580 zijn tweede apologetisch geschrift [2]), dat hem later niet minder moeijelijkheden berokkende dan het eerste, omdat hij zich daarin nog bepaalder had uitgelaten.

Intusschen was YSBRAND BALC, predikant te *Antwerpen*, in *Leiden* gekomen. Voor een tijd aan de gemeente van *Leeuwarden* afgestaan, was hij echter, te *Amsterdam* aangekomen, ongezind om zijne reis verder voort te zetten, wegens eenige oneenigheden in *Friesland* met de Wederdoopers. Over *Leiden* terugkeerende had COOLHAES hem aangezocht, dat hij iets zou beproeven tot bevordering der eendragt, maar het mogt hem aanvankelijk niet beter gelukken dan VAN THIELT. Toen hij, op verzoek van den magistraat, toestemde om ten minste eenigen tijd de dienst waar te nemen, onthield COOLHAES zich ook terstond van alle ambtsbezigheden. Dit scheen zijne tegenpartij zeer welgevallig te zijn; althans zij werd van nu aan veel inschikkelijker. De afgezette kerkeraadsleden vonden goed, met den magistraat, den tegenwoordigen kerkeraad en COOLHAES te spreken in tegenwoordigheid van BALC, om middelen te beramen tot eene overeenkomst [3]). Er werd besloten, dat van beide zijden twee onpartijdige predikanten en twee verstandige, vrome,

---

[2]) *Breeder bericht van die scheuringe der kercken* CHRISTI *tot Leyden, ende den negen questiën die rechte voort heen ende wederom ghedraghen ende na eens yegelycken goetduncken werden geinterpreteert; welcke deselve zijn ende tot wat eynde die ghestelt, ende door wien sij in yeder mans handen zijn ghecomen, oock bij wien het staet dat dese scheure tot deser tyt toe niet is gheheelt worden etc.*, *door* CASPAR COOLHAES, *Joh.* III: 20. Ghedruct a°. MDLXXX.

[3]) YPEY en DERMOUT t. a. p. verhalen ten onregte, dat deze pogingen tot vereeniging van de staten zijn uitgegaan. Over het geheel is hun verhaal van de geschiedenis van dezen twist vol onnaauwkeurigheden. Zoo verhalen zij, dat de voorwaarden der transactie minder aannemelijk waren voor den magistraat en COOLHAES dan voor CORNELISZ., dat COOLHAES weigerde voor de gemeente schuld te belijden, enz.

politieke mannen zouden gekozen worden, om het verschil zoowel tusschen den magistraat en den ouden kerkeraad, als tusschen den laatste en COOLHAES uit den weg te ruimen. Deze zouden te *Leiden* komen, en elke partij zou bij deze scheidsregters schriftelijk haar beklag inleveren. Nadat hiervan »een schriftelijk compromis" was opgesteld, werden van den kant van COOLHAES ontboden de predikanten van *Gent* en *Veere* [4]) benevens twee politieke mannen, en van de tegenpartij, behalve de beide staatspersonen, WERNER HELMICHIUS van *Utrecht* en PETRUS TAURINUS van *Schiedam*. Deze namen, van den 19den Junij af, zitting in een kamer op het prinsenhof, waar zij dagelijks voor beide partijen waren te spreken. Aan ieder werd van de klagten der tegenpartij copie gegeven, om zich weder te kunnen verantwoorden. Toen dit alles was afgeloopen en de scheidsregters de moeijelijkheid inzagen van den twist door eene regterlijke uitspraak te beslechten, besloten zij eene transactie op te stellen, die door alle partijen op den 29sten October werd aangenomen.

Aangaande den magistraat en den kerkeraad was bij die transactie vastgesteld, dat de verkiezing van ouderlingen en diakenen voortaan zou geschieden door den kerkeraad; dat er zooveel mogten gekozen worden als zij noodig achtten, maar dat altijd een derde gedeelte meer aan de overheid moest worden gepresenteerd, om daaruit twee derde te approberen. Het zou overigens den magistraat altijd vrij staan, twee uit zijn midden te committeren om zitting te nemen in den kerkeraad, zonder dat deze afgevaardigden echter zouden presideren of stemregt hebben; ook moesten zij alles verzwijgen wat daar verhandeld werd [5]). Ten opzigte van COOLHAES

[4]) Hunne namen worden noch in het *Cort eenv. verh.* der predikanten, noch in het *Cort war. verh.* van COOLHAES, waaraan wij dit ontleenen, genoemd.

[5]) »Dit is", zegt TRIGLAND (*Kerck. gesch.* bl. 178), »sooveel ons bekent is, het eerste dat men oyt van CHRISTI tijden af tot nu toe ergens heeft

en CORNELISZ. [6]) was bepaald, dat beiden in hunne dienst zouden hersteld worden, en dat de laatste [7]) met zijne aanhangers openlijk voor de gemeente schuld zou belijden. Over COOLHAES' geschriften werd niet gesproken; alleen verklaarde hij, zich hierin aan de classis en synode te onderwerpen, bereid te zijn te allen tijde rekenschap te geven van zijne leer, en, zoo hij uit Gods woord werd overtuigd, de waarheid te zullen erkennen. Overigens moesten alle partijen het verledene van nu aan vergeten en begraven.

Den daaraan volgenden Zondag trad HELMICHIUS des morgens voor de gemeente op. De Pieterskerk was opgepropt met menschen. Na zijne predikatie, die voorzeker over het gelukkig herstel van den vrede zal gehandeld

---

bevonden van bysittinghe der politycker commissarissen in particuliere kerckenraden, 't welck alleen is gedaen om de magistraet, die de gelegentheydt van de ghemeynte Godts ende van het rycke CHRISTI niet en verstont, daer in te ghemoet te gaen. Waer uyt blijckt het onverstant dergener die meenen dat sulcks den magistraten als magistraten, uyt kracht van hare magistrature toekomt." TRIGLAND was Calvinist en hij gebruikte uitsluitend het *Cort eenv. verh.* der predikanten. Dat hij hierdoor minder gunstig over COOLHAES oordeelt is te begrijpen, maar dat hij aldus de uitspraken der geschiedenis miskende is minder te vergeven.

[6]) Van HESPE wordt niet gesproken, omdat deze reeds naar *Haarlem* was beroepen.

[7]) COOLHAES zegt dat CORNELISZ. alleen schuld moest belijden; de predikanten: dat hetzelfde ook aan COOLHAES werd opgelegd. Op goede gronden houden wij het eerste alleen voor waar. Behalve dat COOLHAES nergens in zijn verhaal der gebeurtenissen blijken geeft van opzettelijk de waarheid te verdraaijen of te verzwijgen, zoo kan eene schuldbekentenis van CORNELISZ. alleen hier van eenige beteekenis zijn. Uit de transactie blijkt, hoe onpartijdig de scheidsregters handelden, en door hunne bepalingen getuigen zij zwijgend, dat zij de zaak door den magistraat verdedigd, voor goed hielden; zoo konden zij dan COOLHAES, die op last van den magistraat had gehandeld, moeijelijk eenige schuldbelijdenis opleggen. Ook blijkt uit de woorden van CORNELISZ. schuldbelijdenis: »met eenen onbedachten yver tot de kerckelicke vryheydt" enz. (zie bl. 186 midden) het onwaarschijnlijke van de bewering der predikanten. BOR, BRANDT, UYTENBOGAART en TRIGLAND hebben deze onjuistheid uit het *Cort eenv. verh.* overgenomen. Hetgeen ik dus vroeger hierover heb gezegd (*Kalender voor de protestanten* enz. 1856, bl. 211) is minder naauwkeurig.

hebben en gesloten zal zijn met een dankgebed tot den Allerhoogste, die de harten weder in liefde had vereenigd, werd de schuldbekentenis van CORNELISZ. in deze woorden voorgelezen: »Alsoo hier voor eenighen tijt, scheure ende oneenicheyt der christelicker kercke gescbiet is, ende nu door Godes ghenade gestelt, ende beyde de partijen minnelick versoent ende gheaccordeert zijn; so ist dat men der gemeynten alhier te kennen geeft, hoe dat PIETER CORNELISZ. met dengenen die hem hebben geadhereert, bekennen ende belijden voor God ende dese ghemeynte, in die saecke van oneenicheyt gheresen a° 79, in sommighe saecken misgrepen, onwijsselick ende onvoorsichtelick te hebben ghedaen, ghedreven gheweest te zijn met eenen onbedachten ijver tot de kerckelicke vryheydt, buyten de palen van behoorlicke obedientie van der magistraet; niet nochtans dat sy eenige oproer ofte verachtinge tegens haerluyder overheyt eenichsins gemeynt hebben, waervan sy God ende hare conscientie tot ghetuygen nemen. Bidden alle degene die sy door dit exempel souden mogen gheërgert hebben, dat sy 't hen van CHRISTI wille vergheven, beloovende voortaen eenicheyt metter kercken te houden ende behoorlicke obedientie hare magistraet te bewysen" [8]). Na het aflezen vroeg HELMICHIUS, of zij allen dit voor waarheid erkenden, en toen zij hierop toestemmend hadden geantwoord, beval hij allen tot teeken der waarachtige ververzoening elkander de hand te geven. »Mijne tegensprekers", zoo verhaalde COOLHAES later met innige vreugde [9]), »hebben mij toen openlijk voor de gemeente de hand gegeven tot teeken des vredes, en met den mond betuigd hoe zij hoopten, dat de voorledene oneenigheid eene oorzaak tot grooter liefde geven zou."

Zoo was in *Leiden* eindelijk de vrede wedergekeerd;

---

[8]) *Cort war. verk.* »Dit wisten" segt COOLHAES »de synodale mannen meesterlijk te verzwijgen."

[9]) *Sendtbrief.*

alle veten waren voorbij, en die voorheen in vijandschap leefden, zag men nu dagelijks weder vriendelijk met elkander omgaan. De ijver der predikanten wakkerde van dag tot dag aan; de gemeente stroomde weder ter kerke, en zoo dikwijls het avondmaal werd gevierd, behoefden er thans geene klagten meer geuit te worden, dat van zulk eene bloeijende gemeente naauwelijks honderd opkwamen. »Tot nog meer teeken des vredes", zoo verhaalt COOLHAES verder [10]), »en der waarachtige ongeveinsde eenigheid, hebben wij zekere dagen daarna des Heeren brood eendragtig met elkander gebroken. En ik heb wederom het predikambt bediend [11]), gelijk ik te voren gedaan had. Ook is CORNELISZ. wederom tot mij in de dienst getreden; alle vorige zaken zijn vergeten en vergeven, en wij hebben met elkander in vrede en eenigheid geleefd, dagelijks converserende, en de geheele gemeente (God dankende voor zijne genade) is onderling tevreden geweest."

Hadde nu de synode zijne geschriften laten rusten, die thans ook tot het verledene behoorden, COOLHAES zou waarschijnlijk in rust en vrede zijne dagen als Leidsch predikant geëindigd hebben. Maar een verschil van gevoelen in zulke belangrijke punten als de magt der wereldlijke overheid in kerkelijke zaken, de leer der algemeene verdraagzaamheid en der voorbeschikking, kon zoo oogenblikkelijk niet worden uitgemaakt. Hem wachtte nog zwaarder beproeving.

---

[10]) *Cort war. verh.*

[11]) BALC was natuurlijk na het bijleggen der geschillen weder naar *Antwerpen* vertrokken.

HOOFDSTUK XII.

COOLHAES OP DE SYNODE TE MIDDELBURG 1581.

Op de synode van 1578 was bepaald, dat er om de drie jaren eene nationale synode zou gehouden worden [1]. Zulk eene synode had men, om den twist te kunnen bijleggen, reeds vroeger willen bijeenroepen, maar er waren telkens beletselen in den weg gekomen. Nu echter in 1581 de bepaalde tijd gekomen was, zou dit plan ook verwezenlijkt worden. Aan de predikanten van *Antwerpen* en *Delft* was opgedragen, de afgevaardigden voor deze synode tegen den 19den Mei in *Middelburg* te beschrijven, terwijl op de particuliere synode van *Midden-Holland*, te *Rotterdam* gehouden, reeds eenige voorloopige bepalingen waren gemaakt. Daar was ook goed gevonden, de staten van hun voornemen te verwittigen, dewijl het eene algemeene synode zoude zijn, en hun tevens te verzoeken of zij eenige commissarissen zouden willen zenden om van de handelingen getuigen te zijn, »en hetgeen aldaar conform het woord Gods, tot stichting der kerk van CHRISTUS, besloten zou worden, daarna te confirmeren, te onderteekenen en in het werk te stellen." Toen de staten in Mei te *Amsterdam* vergaderd waren, werd hun dit request door eenige predikanten overgegeven, en daarop den 24sten geantwoord, »dat zij het voornemen der ministers en voorstanders van de gereformeerde kerk niet anders dan christelijk en goddelijk konden bevinden; dat zij nogtans, overmits de voor-

[1]) Art. 45.

gaande synoden gehouden waren zonder dat eenige gedeputeerden van de generaliteit daarbij geweest waren, de aanstaande synode zouden willen houden, zonder daartoe te verwachten eenige gedeputeerden. Overmits haar e. e. geen ander vermoeden van de remonstranten konden hebben, dan dat zij al hunne handelingen, zoowel in de aanstaande synode als anderzins, tot Gods eere en stichting der kerk zouden schikken; hen zeer bedankende voor de waarschuwing, dienaangaande gedaan" [2]). Het zij de staten de handen te vol hadden met de algemeene belangen des lands, om zich met kerkelijke zaken te kunnen inlaten, het zij het vermoeden niet bij hen opkwam, dat op deze synode kerkelijke besluiten konden worden vastgesteld die met hunne inzigten in strijd waren, genoeg, het houden der synode werd toegestaan.

Zoo kwamen te *Middelburg*, onder voorzitterschap van den Delftschen predikant ARNOLDUS CORNELII [3]), bijeen: de gedeputeerden uit de particuliere synoden van de Waalsche kerk in *Nederland* en *Engeland*, uit de Nederduitsche synoden van *O.* en *W. Vlaanderen*, *Braband*, *Gelderland*, *Utrecht*, *Overijssel*, *West-Friesland*, *Holland* en *Zeeland*, en van de Nederduitsche gemeenten in *Engeland* en *Keulen*, zoowel predikanten als ouderlingen. De gedeputeerden uit *Leiden*, waaronder COOLHAES, waren, zoo als men op de Rotterdamsche synode gewenscht had, niet gekomen, en wel om deze reden: Kort na het houden der laatstgenoemde synode, waren twee mannen uit *'s Hage* naar *Leiden* gekomen, om COOLHAES te spreken [4]),

---

[2]) *Cort eenv. verh.* Vgl. HOOFT, *Ned. hist. Amst.* 1703. dl. II, bl. 777. BOR, *Oorspr. der ned. ber.* bk. XVI, bl. 24. DE VRIJ, *Hist.* enz. p. 28.

[3]) BALC was assessor, MICHAËL PANNEELIUS scriba dezer synode. Zie BOR, *Oorspr. der ned. ber.* bk. XVI, bl. 26, waar ook de »particuliere vragen" worden gevonden die in deze synode zijn beantwoord, welke niet in het *Kerk. handb.* zijn opgenomen.

[4]) COOLHAES, dit mededeelende in zijn *Cort war. verh.*, noemt hen: eerlijke mannen, die hem uiterlijk geheel onbekend waren. Hij verzwijgt echter hunne namen.

en, hem aldaar niet gevonden hebbende, hadden zij hem te *Warmond*, bij VAN OIJ, opgewacht. Zij verhaalden, hoe men te *Rotterdam* had besloten, tegen hem te procederen en op het afleggen eener schuldbekentenis aan te dringen, waarom zij hem kwamen afraden om naar *Middelburg* te gaan. Kort daarop had COOLHAES een brief ontvangen van eenen vriend, die hem toen echter nog geheel onbekend was, waarin hetzelfde werd gezegd. Niet wetende wat te doen, deelde hij dit alles aan den magistraat mede, welke hem daarop verbood naar *Middelburg* te reizen; had men iets met hem te verhandelen, dan konden er afgevaardigden naar *Leiden* worden gezonden, »want de wond", zoo sprak de magistraat, »moest verbonden en genezen worden aan de plaats des ligchaams waar zij geslagen was". De predikanten hadden ook reeds, niet zonder reden, vrees gekoesterd, dat de regering COOLHAES' vertrek zoude beletten. Daarom had een van hen, die van *Amsterdam*, over *Leiden*, naar *Middelburg* reisde, het antwoord der staten aan COOLHAES en den magistraat medegedeeld, maar de laatste liet zich hierdoor van de wettigheid der synode niet overtuigen [5]).

En toch was COOLHAES' tegenwoordigheid noodzakelijk, vooreerst, omdat in de instructiën van onderscheidene gedeputeerden van zijne boeken werd gesproken, waarover hij zich diende te verantwoorden, ten andere, omdat op deze synode de kerkordening zou worden herzien, en dus de bezwaren, die men daartegen had, moesten ingebragt worden [6]). Dewijl bij de transactie zijne boeken aan classis en synode onderworpen waren, zoo werd aan sommigen gelast, die boeken door te lezen en daarover rapport te doen. Ondertusschen werd aan COOLHAES geschre-

---

[5]) *Cort war. verh.*

[6]) De nieuwe kerkordening, op deze synode opgesteld, wordt gevonden in het *Kerk. handb.* In hoe verre deze door de staten werd goedgekeurd, zullen wij later zien. Vgl. BRANDT, *Hist. der ref.*, dl. I, bl. 674. UYTENB. *Kerck. hist.*, bl. 212 en 213.

ven om zoo spoedig mogelijk te komen, en hem beloofd, dat men met hem alleen over de beide bovengenoemde punten zou spreken, en de zaken, die door de transactie waren afgedaan, zou laten rusten. Tevens werd een brief aan den magistraat afgezonden, met het verzoek, COOLHAES te laten vertrekken. Wat het tweede punt aanging, achtte COOLHAES het onnoodig, voor de predikanten te verschijnen, want in zijne geschriften had hij genoegzaam uitgesproken, hoe hij over de kerkordeningen en kerkelijke vergaderingen dacht. Ten opzigte van het eerste bevreemdde het hem zeer, dat niemand hem vroeger had aangesproken over die onregtzinnigheid in zijne geschriften. Waarom was er op alle classicale vergaderingen en particuliere synoden van gezwegen, en kwam men daarmede nu eerst voor den dag? »Het was hun voorzeker niet te doen om de waarheid, maar veel meer om hunne acta synodalia staande te houden, want zij lieten zich dunken (gelijk het ook in waarheid was) dat deze te hard in de *Apologie* waren aangetast". En toch was hij bereid te komen, en daarom ging hij zelf hiertoe bij de regering verlof vragen. Op zijn zeggen, dat hij voornemens was alleen schriftelijk met de predikanten der synode te onderhandelen, opdat ieder zou kunnen zien, of zij regt of onregt handelden, liet men hem gaan; doch terwijl COOLHAES van zijne aanstaande komst kennis gaf, schreven de overheden, »dat zij wel consenteerden in zijne reis voor zijn persoon, maar niet als van haar gezonden, want zij estimeerden dat de vergadering onwettig verzameld was" [7]).

»Comende tot *Middelburch*, op eenen Saterdach", zoo verhaalt ons COOLHAES zelf [8]), »hebben sy my met myne

---

[7]) *Cort war. verh.* en *Cort eenv. verh.*, Daar beide geschriften hier mijne bronnen zijn, zoo zal ik ze verder niet aanhalen, waar dit althans niet wordt vereischt.

[8]) Om de naïveteit te bewaren, deel ik dit met zijne eigene woorden uit het *Cort war. verh.* mede.

omdat zij al te zamen mijne tegenpartij waren, en zich zelve tot aanklagers van mij, tot getuigen tegen mij, en tot regters over mij gesteld hadden, en dat wel in zulk eene universele en allerhoogste synode, tegen welke geen appèl mogelijk is". Men vond ten laatste goed, hem eenige leerstukken op te geven, waaromtrent men meende dat zijn gevoelen niet zuiver was, met aanwijzing van de plaatsen in zijne boeken, waar hij daarover gesproken had; over die punten zou hij zich dan nader moeten verklaren. Coolhaes antwoordde wederom hierop schriftelijk, »dat men zijne boeken nooit *truncatim* had gelezen, zonder den *scopum* zijns schrijvens aan te merken". Ware dit het geval geweest, men zou hem dan waarlijk thans niet beschuldigen, dat hij eene nieuwe leer wilde invoeren. Juist omdat men hem beschuldigen wilde van »valsche leer", had hij de *Apologie* uitgegeven, »niet om daarmede te bewijzen het verschil van gevoelen en leer, maar veel meer de overeenkomst zijner leer met alle andere kerken, gelijk hij daarom zijn schrijven aan de kerk Gods onderworpen had, en bereid was, met Gods woord van dwaling in zijne conscientie overtuigd zijnde, gaarne afstand te doen en de waarheid plaats te geven". Dewijl hij wel wist, in welke punten men aan zijne regtzinnigheid twijfelde, zoo had hij deze in dit geschrift reeds nader verklaard, door er eenige plaatsen van calvijn en anderen bij aan te halen. Om echter spoedig tot een einde te komen, kwam het hem beter voor, »dat hem zou gegeven worden de somma der belijdenis des geloofs der Gereformeerde kerken, om die, rijpelijk daarop gelet hebbende, te onderschrijven, en indien hij zich ergens in bezwaard vond, dat te ontdekken en zijne conscientie vrij uit te spreken". Nu werden hem eerst latijnsche *theses* overhandigd, om die te onderteekenen of te wederleggen, en nadat hij deze met enkele kantteekeningen had terug gegeven en men hierin geen genoegen nam, werden hem dezelfde andermaal, maar

thans in het hollandsch vertaald, gegeven. Zij kwamen hierop neder: 1°. Hoewel men onder het oude verbond niet die volkomen kennis van CHRISTUS heeft gehad die wij bezitten, zoo zijn toch allen, die toen zalig geworden zijn, door hetzelfde geloof behouden, waardoor wij behouden worden. 2°. Uit Gods woord kan niet bewezen worden, dat de kinderen der ongedoopten, wanneer zij vroeg gestorven zijn, onder de uitverkorenen moeten gerekend worden. Daaruit volgt echter niet, dat ze door ons voor verdoemd mogen verklaard worden. 3°. De heilige schrift leert, dat alle kinderen van ongedoopte ouders buiten CHRISTUS te rekenen zijn. 4°. Door ADAMS val zijn alle menschen onbekwaam geworden om de gaven, tot zaligheid noodzakelijk, aan te nemen, ja, ook om Gods genade aan te nemen, tenzij dat God hen om CHRISTUS wille in genade ontvangt en met zijnen heiligen Geest verlicht. 5°. De werken der Heidenen, Joden en Turken, hoe prijzenswaardig ook voor de menschen, zijn niet waarlijk goed voor God, want al wat zonder geloof geschiedt, is zonde [10]). COOLHAES had bezwaren tegen de eerste stelling [11]), en hij verzocht hierover met enkelen te mogen onderhandelen, opdat zij hem de waarheid daarvan uit den bijbel mogten bewijzen. Nadat hij met drie der leden eenigen tijd afzonderlijk had gehandeld, bragten deze van hem een geschrift ter vergadering, waarin hij zijn gevoelen had uiteengezet. Hierin wilde men niet berusten; wederom werden drie personen gedeputeerd om met hem te spreken, en de uitslag hiervan was, dat hij beloofde de vertaalde *theses* onderteekend aan de synode te overhandigen. Doch nu ontstonden er over die onderteekening ook zwarigheden. Eerst stelde COOLHAES er eenvoudig zijn naam onder; dit werd onvol-

[10]) Deze en de volgende *theses* zijn alleen in het *Cort eenv. verk.* opgenomen.

[11]) Over hetzelfde punt had hij met HESPE eenig verschil gehad. Welligt was door zijn toedoen juist ook dit onder de *theses* opgenomen.

doende geacht. Toen voegde hij er bij: »dat hij in die *theses* niets kon vinden, wat strijdende was met zijne leer, welke hij twintig jaar lang geleerd had en die in zijne schriften begrepen was". Maar hiertegen bragt men in, dat men niet wist, wat hij openlijk had geleerd, maar wel dat hij in zijne boeken iets anders had gezegd, dan in de *theses* was uitgedrukt. Eindelijk, na herhaald aandringen, onderteekende hij, den 15den Junij, de latijnsche *theses* [12]) aldus: »Ik, CASPAR COOLHAES, betuig, dat ik de leer, in deze *theses* begrepen, voor goed houd, en de contrarie leer verwerp; en dat ik de waarachtige leer, met Gods hulp altijd leeren zal". Bovendien was hem, op zijn verzoek, de Nederlandsche geloofsbelijdenis [13]) gegeven. Toen hij nadere verklaring had verzocht van art. 16, 27 en 31, was hem de oorspronkelijke Fransche confessie overhandigd, omdat dit Hollandsch exemplaar niet zuiver was overgezet. Daarin had COOLHAES bevrediging gevonden, en met de belofte, dat de vertaling zou herzien, verbeterd en op nieuw uitgegeven worden, was hij voldaan. Alzoo rekende men zijne zaak, ten opzigte van de leer, afgehandeld; thans volgde echter het zwaarste, de kerkordening en kerkelijke tucht.

Over beide laatstgenoemde punten was in zijne geschriften zeer veel gevonden, wat aan de leden der ver-

---

12) Men wilde de onderteekening van het hollandsch afschrift niet doorhalen om er deze voor in de plaats te stellen.

13) Deze kwam hier voor het eerst als *norma fidei* ter tafel; althans vele predikanten vroegen toen verwonderd, wat dat voor eene geloofsbelijdenis van 36 artikelen was. (BRANDT, *Hist. der ref.*, dl. I, bl. 674.) UYTENBOGAERT (*Kerck. hist.*, bl. 212) betuigt zijne verwondering, dat deze confessie zoowel als de catechismus in de Nederlandsche kerk werden aangenomen, zonder dat zij waren »gerevideert of aen Godes woordt behoorlyck geexamineert"; vgl. REGENBOGEN, *Hist. der Remonstranten*, dl. I, bl. 8 en 9. VAN DER KEMP, (a. w. dl. II, bl. 127—130) bestrijdt YPEY en DERMOUT, waar deze de getuigenissen van UYTENB. en BRANDT overnamen. Ik mag hier de bezwaren niet opsommen, die ik tegen die bestrijding heb. Intusschen houd ik het vermoeden van TE WATER (door V. D. KEMP aangehaald) voor onwaar, dat het gedrag van COOLHAES tot de verhalen van BRANDT en UYTENBOGAERT zoude hebben aanleiding gegeven.

gadering geenszins welgevallig was. COOLHAES aarzelde niet, rondborstig voor zijn gevoelen uit te komen, toen hij hierover werd aangesproken. »Mijns inziens", zoo sprak hij, »geschiedt alles zonder eenige orde. Eene synode moest door de hoogste regering bijeengeroepen worden, en wat daarop wordt vastgesteld, ook door haar worden goedgekeurd; hetgeen in 1578 en ook thans niet is geschied." Hierop werd hem geantwoord dat, nu de regering eenmaal vrijheid van godsdienstoefening had verleend, het aan de kerk vrijstond allerlei kerkelijke vergaderingen te houden, evenwel niet zonder voorweten der regering. Dit laatste was nog altijd in het oog gehouden. Ook hield men zelfs voor overeenkomstig Gods woord, dat er afgevaardigden van staatswege bij de hoogste kerkelijke vergaderingen tegenwoordig waren. Hierover en over het zenden van afgevaardigden eener classe, die geen uitdrukkelijken last hadden ontvangen, van wege de onbekendheid met hetgeen op de synode zou behandeld worden, werd nog lang geredetwist, totdat hem over de verschilpunten deze 5 *theses* werden overgereikt. 1e. Dewijl de kerkedienaars en herders de sacramenten naar Gods woord moeten bedienen, zoo hebben zij op te merken, wie uit de gemeente ten avondmaal mogen gaan en wie niet. De onderzoeking dus dergenen die ten avondmaal zullen gaan, komt ten deele aan de predikanten, ten deele aan de avondmaalgangers zelve toe. 2e. Daar de sacramenten door God zijn ingesteld en het avondmaal eene getuigenis is onzer gemeenschap met CHRISTUS, zoo moet men hen die het avondmaal gebruiken, met meer regt voor lidmaten der kerk houden, dan hen die zich daarvan onthouden. 3e. Aangezien de ordening en discipline door de geheele kerk, namelijk door hare gedeputeerden, wordt opgesteld, zoo moeten deze onderhouden worden, totdat men het raadzaam acht nieuwe regelen te stellen. Onder de kerk wordt ook de magistraat als een harer voornaamste leden gerekend. 4e. De

pligt der overheid is, de kerkordening te sanciëren en te helpen ten uitvoer brengen. Ieder moest zich daaraan onderwerpen, tot eene volgende synode daarin veranderingen zou gebragt hebben. 5e. Het aannemen der heilige schrift en der geloofsartikelen is niet alleen in de woorden, maar in den zin en de leer gelegen. Ieder die blijkt de woorden der artikelen wel te behouden, maar de leer te verloochenen, mag aan het avondmaal niet worden toegelaten. Sommigen kunnen echter wegens hunne zwakheid verdragen worden, maar niet zij die zich met opzet verzetten.

Wij zien dat deze *theses* even als de vorige opzettelijk tegen COOLHAES' boeken waren opgesteld. »Hoewel ik niet dacht", zoo getuigt hij zelf [14]), »dat deze van alle bezwaren vrij waren, nogtans overleggende dat deze propositiën, zoo zij regt verstaan werden, wel zouden kunnen worden geduld, heb ik mij door eenen goeden vriend, die meende dat alle twist daarmede ter neder gelegd zou zijn, zoo ver laten overreden, dat ik deze zoowel als de vorige artikelen aangenomen en onderteekend heb." Hij schreef ook onder deze *theses*: »Ik CASPAR COOLHAES houde deze dingen voor goed." Hiermede had nu de synode voldaan moeten zijn. Doch zij wilde hem tot het uiterste brengen, en daaraan was alleen de ongelukkige uitslag dezer onderhandelingen toe te schrijven.

Thans kwamen zijne boeken ter tafel. Ernstig werd hij berispt deze te hebben uitgegeven, zonder dat zij door de classe waren geëxamineerd, en verschillende plaatsen werden hem voorgelezen, die men voor strijdig met de leer hield. Ofschoon hij tegenwierp dat men juist duistere plaatsen uit zijne werken aanhaalde, die elders genoegzaam waren verklaard, zoo werd ook dit als strafbaar aangemerkt. Eindelijk, »na genoegzame onderwijzing en vermaning", werd het volgend oordeel over

---

[14]) *Sendtbrief.*

hem uitgesproken. »Dewyle in de boecken CASPARI COOLHAES sommighe dinghen begrepen syn, opentlick teghen de reyne leere streckende, hem selve wedersprekende ende opentlick schynen gheschreven te syn om de kerckelicke ordeninge te swacken, so syn deselve boecken schadelic ende met grooter ergernisse ende lasteringhe der kercke Gods wtghegheven; waeromme de synode generael met recht deselve boecken verworpen heeft ende verwerpt midts desen. Ende aengaende synen persoon, hoewel men bevonden heeft dat hy van synen dienst wel soude hebben behooren ghesuspendeert te worden, nochtans heeft de synode wt christelicke oorsaken datselve naergelaten ende gheoordeelt, dat hij hier in de vergaderinge syn schult, over 't ghene voorseyt is, bekenne, ende ten eersten Gode ende dese vergaderinghe om verghevinghe bidden sal; sal oock arbeyden de boecken, die noch overich moghen syn, te onderdrucken ende te niete te doen so veel mogelic is; ende sal beloven altyt schriftmatelick te leeren ende der confessie des gheloofs van de Nederlantsche kercken ende der kerckelicke discipline te onderschryven ende hem te onderwerpen. Eyntelick sal dit oordeel in de naeste classycke versamelinge van *Leyden* gelesen worden, ende alle dienaers dier classe van des synodi wegen vermaant, met malcanderen in vrede ende eenicheydt des gheloofs ende godsaligen wandels, ter eeren Gods, wechneminge der voorgaende erghernisse ende stichtinghe der ghemeynte te leven."

Dit oordeel werd hem openlijk voorgelezen, en daarbij door allen de betuiging gevoegd, dat zij voortaan met hem in broederschap wilden leven, doch op de gestelde voorwaarden. Het was te verwachten, dat COOLHAES dit oordeel niet zou aannemen. Reeds den volgenden dag, den 17^{den} Junij, bragt hij een schriftelijk protest ter vergadering, waarin hij begon met te herhalen, dat hij de leden dezer vergadering niet voor bevoegde regters hield. Hij beklaagde zich vervolgens, dat men geen van

de beschuldigingen, waarop het oordeel rustte, had bewezen, en verklaarde ten laatste, dat hij wel had goedgevonden dat zijne boeken op eene synode zouden beoordeeld worden, maar op voorwaarde, dat dit »met Gods woord, niet naar hun menschelijk verstand en wijsheid", zoude geschieden. »Want in zaken, die den inwendigen mensch en de conscientie aangaan, mag men geenszins handelen als in politieke zaken, betreffende der menschen tijdelijk goed; want in het laatste geval mag men de questie van beide zijden, om des vredes wille, in handen van goede mannen stellen en met hunne uitspraak tevreden zijn. Maar in conscientiezaken staat het woord van CHRISTUS vast: wie mij en mijn woord voor de menschen bekent, dien wil ik ook bekennen voor mijnen hemelschen Vader, maar die mij voor de menschen verzaakt, dien wil ik ook verzaken voor mijnen Vader". Op dit protest werd terstond geantwoord. Men drong ten sterkste op zijne onderwerping aan, en dreigde hem zelfs af te zetten en te excommuniceren »als eenen ongehoorzamen aan kerkelijke discipline", doch tevens werd hem aangeboden, dat men gereed was te bewijzen, dat er in zijne boeken gevoelens werden gevonden, die tegen de reine leer streden. Dit laatste aanbod nam COOLHAES gereedelijk aan, en daarop werd door CORNELII en den predikant HENDRIK CORPUT [15]) eene memorie opgesteld van dezen inhoud: »Domine CASPAR COOLHAES, vóór wij ons oordeel over uwe boeken uitgesproken hebben, zoo hebben wij in presentie der synode en ook door particuliere personen, daartoe gedelegeerd, met u gecommuniceerd over eenige stukken der leer en kerkelijke discipline, in uwe boeken begrepen. Wij hebben daartegen gesteld tien propositiën, conform Gods woord, den regel des geloofs en eene goede ordening, welke gij, na rijp overleg, aangenomen en geapprobeerd hebt, blijkende in uwe onderschrijving".

---

[15]) *Sendtbrief.*

Het bleek thans, hoe onbedachtzaam hij had gehandeld met het onderteekenen dier *theses*, doch hij had gemeend dat zij hiermede voldaan zouden zijn. »Dewijl gij u nu verzet, en zegt dat in uwe boeken datgene niet te vinden zou zijn, als in ons oordeel gezegd is, zoo stellen wij u weder de stukken voor, in de voorgaande handeling bewezen. Wij bidden en vermanen u, dat gij Gode de eer geeft, en arbeidt dat vroegere ergernissen weggenomen en de twist verhoed worde; daartoe zullen wij moeten medewerken overeenkomstig het ambt, ons van God opgelegd. Zoo gij niet wilt, staat de zaak niet aan ons, gelijk alle goeden wel oordeelen zullen, en wij zullen met goede conscientie in 't werk des Heeren voortvaren." Hierna werden verschillende plaatsen aangehaald uit zijne *Apologie* en zijn *Breedèr bericht*, die met elk der tien *theses* in strijd zijn. Bovendien had men nog verschillende andere punten »welke periculeus, twijfelachtig en duister waren geschreven in beide boeken," als: betreffende het huisbezoek, de vergadering der predikanten te *'s Gravenhage* enz., kunnen aanroeren. »Waarom en om meer redenen, die wij hier niet kortelijk kunnen verhalen, gij vermaand zijt in presentie van de geheele synode, dat gij uwe boeken niet hadt behooren uit te geven, tegen de verordening der synode van 1578 (art. 55), zonder ze eerst aan uwe classis te laten zien, naardien gij door vele broederen vermaand waart zulks niet te doen, en niemand ooit een geschrift tegen u heeft uitgegeven. Daarom heeft de synode over uwe boeken niet anders kunnen oordeelen; en dit wordt u nu wederom verhaald opdat gij hierdoor zult erkennen dat u geen onregt geschiedt, opdat gij eenmaal van uw onverstand moogt afstand doen en met de algemeene kerk in vrede leven. Wij bidden God, u hiertoe te verleenen zijnen geest der wijsheid, des verstands, der discretie, der ootmoedigheid en zijner vreeze." Op deze memorie van den 19[den] Junij stelde COOLHAES weder een antwoord, waarin hij de *theses*

met zijne geschriften vergeleek, maar dit geschrift werd niet aangenomen. Hij had de vergadering reeds lang genoeg opgehouden, men rekende de zaak thans afgedaan. Op zijne vraag, of men ook van zijne predicatiën kennis had genomen, werd hem nog geantwoord dat men alleen naar zijne boeken geoordeeld had. COOLHAES weigerde nu het oordeel aan te nemen en schuld te bekennen. »God weet," schreef hij later, »God weet, dat ik mij niet schamen zou, schuld te bekennen, zoo ik mij schuldig wist aan al datgene waarvan sommigen mij, zonder reden of bewijs uit de schrift, beschuldigen, terwijl zij mijnen naam verachten, en mij voor de eeuwige zaligheid, en de gemeenschap die wij in CHRISTUS hebben, onwaardig achten. Maar schuld te bekennen, als Gods woord en ons eigen geweten ons niet beschuldigt, is niet schuld bekennen, maar veeleer om tijdelijk voordeel huichelen en veinzen. Daarom wil ik liever, zoolang het de Heer behaagt, mijne smaadheid met geduld dragen, dan bij de wereld en sommige partijen in aanzien zijn. Ik wil niet anders met den mond bekennen, dan ik in mijn hart gevoel" [16]. Dewijl hij de leden dezer vergadering voor aanklagers en regters tevens hield, zoo beriep hij zich op de eerstkomende wettige nationale synode, die door den prins en de staten zou bijeengeroepen en door enkele hunner afgevaardigden zou gepresideerd worden. Opdat niemand zou denken dat hij uitvlugten zocht, zoo wenschte hij zelfs dat zijne zaak voor de hoogste regering werd gebragt. Van dit protest begeerde hij acte, doch dit werd hem geweigerd. Evenwel werd het hem voorgelezen, en gezegd dat men een berigt van alles wat verhandeld was aan den prins en den Leidschen magistraat zou zenden. Daarna oordeelden sommigen dat COOLHAES zich misschien zou onderwerpen, zoo men enkele uitdrukkingen in de sententie der synode wat wilde ver-

---

[16]) *Een christelycke vermaning enz.*

zachten, maar de meerderheid was hiertoe niet gezind.

De synode schreef nu brieven aan de staten, den prins en den Leidschen magistraat, en zond aan de beide laatsten copie van de voornaamste handelingen. Er werd goedgevonden dat de onderhandelingen met COOLHAES zouden voortgezet worden door de classen van *Delft*, *'s Gravenhage*, *Haarlem* en *Leiden*, en indien hij zich niet wilde verbeteren zouden alle classen van *Holland*, alsmede de particuliere synode van *Zeeland*, ter gelegener plaatse twee afgevaardigden zenden om hem te excommuniceren; waartoe de synode bij deze bevel gaf [17]). Eindelijk werd de classe van *Leiden* nog in 't bijzonder schriftelijk vermaand om alle pogingen aan te wenden, ten einde COOLHAES tot onderwerping te brengen.

[17]) GIESELER (t. a. p.) vermeldt ten onregte, dat COOLHAES reeds op de Middelburgsche synode werd afgezet. Juister is hieromtrent de mededeeling van SCHWEIZER, *Die protestantischen Centraldogmen*, th. II, s. 41. Deze stelt echter den aanvang der oneenigheden twee jaren te vroeg, en heeft de onnaauwkeurigheid van andere geschiedschrijvers overgenomen, die aan COOLHAES de oorzaak van den twist toeschrijven, terwijl de magistraat van *Leiden* hem ondersteunde.

zijn oordeel over de synodalen moest velen ergeren, in wier oog de handelingen der synode regt en billijk waren. CORNELISZ. en HALLIUS weigerden, langer met COOLHAES dezelfde betrekking te vervullen, nadat zij over zijn gedrag tegenover de synode een- en andermaal bij den kerkeraad en den magistraat te vergeefs hadden geklaagd. Dit baarde niet weinig onrust in de Leidsche gemeente. De prins sprak hierover zelf met de Leidsche regering, en schreef haar in September dat alle drie de predikanten hunnen dienst moesten verlaten om door anderen vervangen te worden. CORNELISZ. en HALLIUS legden hierop hun ambt neder, er werd een nieuwe predikant, CORNELIS VAN BRAKEL van *Koukerk*, tijdelijk beroepen, maar COOLHAES bleef; voorzeker op verzoek van den magistraat, die hem tot het uiterste scheen te willen behouden [1]). Welligt begreep deze ook dat, wanneer COOLHAES eenmaal zijne bediening zou hebben nedergelegd, men wel zou zorgen dat hij nergens weder werd beroepen.

Ook op den bloei en den vrede der Hoogeschool werkte dit alles hoogst nadeelig. FEUGUERAY had reeds in 1579 *Leiden* weder verlaten, dewijl hij door zijne vroegere gemeente was opontboden. Dewijl daardoor de lessen in de godgeleerdheid alleen door den buitengewonen hoogleeraar HUBERTUS STURMIUS konden gegeven worden, was in 1581 LAMBERTUS DANAEUS, een bijzonder vriend van BEZA, uit *Genève* tot hoogleeraar beroepen. Naauwelijks echter had hij een jaar dat ambt bekleed, of reeds in het voorjaar van 1582 kondigde hij zijn besluit aan om de academie te verlaten. Noch de curatoren, noch de staten, noch de prins konden eenige verandering in zijn plan brengen. Den 30sten Mei hield hij eene Latijnsche

---

[1]) »De faam ging" zoo wordt in het *Cort eenv. verh.* gezegd, »dat hij alleen bleef, tot dat de kerk met andere predikanten verzorgd zoude zijn; maar ware het in ernst te doen geweest om de kerk in vrede te stellen, daar zou geen kerk in *Holland* zijn geweest, die niet alles gaarne gedaan zoude hebben om dit goed werk te ondersteunen."

redévoering, waarin hij zeide de Leidsche hoogeschool te verlaten om de oneenigheden harer leeraars.

Inderdaad was dit de reden van zijn vertrek. De vrijere opvatting der christelijke leer streed tegen zijne strengere gevoelens, waarom hij aanbood om in tegenwoordigheid van enkele getuigen, zelfs van de staten en den prins, COOLHAES' onregtzinnigheid te bewijzen uit zijne geschriften en predikatiën [3]). Bovendien meende hij als Calvinist, dat aan de kerk een onbepaald gezag in godsdienstzaken toekwam. Hiervan gaf hij blijken in zijn antwoord op eenige vragen, betreffende het gezag der overheid in zaken van kerkbestuur [4]); waarom hij ook niet zeer gunstig dacht over de Leidsche regering. Dewijl zijn invloed op de studenten zeer groot was, zoo geraakten dezen in oneenigheid met COOLHAES en de regering. Dat liep zoo hoog, dat de studenten niet alleen allerlei schotschriften uitstrooiden, maar zelfs tegen COOLHAES en VAN BRAKEL een adres bij den kerkeraad indienden; zoodat de regering zich genoodzaakt zag, hierover bij den rector en den senaat te klagen. DANAEUS verdedigde nu de studenten, waarop de regering verklaarde, zich met even veel kracht tegen eene invoering der inquisitie van *Genève* te zullen verzetten als vroeger tegen die van *Spanje*. De hooghartige DANAEUS was hierdoor beleedigd en verliet de hoogeschool, om plaats te maken voor JOHANNES HOLMANNUS in wiens aanstellingsbrief de opmerkelijke voorwaarde wordt gevonden, »dat hij zich met geene kerke-

3) *Cort eenv. verh.* DANAEUS schijnt vooral een der eersten geweest te zijn, die de strenge praedestinatieleer in ons vaderland op den voorgrond heeft gebragt. Door zijne betrekking als hoogleeraar had hij grooten invloed, hoe kort zijn verblijf hier ook was. Hij was de voorganger van GOMARUS, gelijk zijn opvolger HOLMANNUS van ARMINIUS.

4) *Antwoort* LAMBERTI DANEI, *wijlen professeur in de hooghe schole tot Leyden, op drie voorghestelde vragen, nopende het ampt der overheydt in de regeeringhe der kercken.* Het antwoord is onderteekend 4 Jan. 1582. Mij is daarvan alleen eene uitgave bekend van 1613 te *Delft*, waarbij over hetzelfde onderwerp nog zekere artikelen van ARNOLDUS CORNELII zijn gevoegd.

lijke of burgerlijke zaken der stad mogt bemoeijen" [5]). Zoo groot was deze beweging onder de studenten, dat JOHANNES FONTANUS, de toenmalige predikant van *Arnhem*, daarover schreef aan graaf JAN VAN NASSAU, en over den droevigen toestand der hoogeschool jammerlijke klagten aanhief [6]):

Er zou dan eene provinciale synode worden bijeengeroepen om de zaak van COOLHAES ten einde te brengen. Maar opdat hij thans over geene partijdigheid of onwettigheid zou kunnen klagen, zonden de classen van *Amsterdam* en *Rotterdam* een request aan de staten, ten einde eenige gedeputeerden bij die synode te verzoeken, en tevens hunne goedkeuring te erlangen over het verhandelde te *Middelburg*. Deze vonden goed dat eene provinciale synode zou bijeengeroepen worden, ofschoon zij de handelingen der vorige synode niet konden goedkeuren, alvorens van den inhoud nader kennis genomen te hebben [7]). Ten

---

[5]) SIEGENBEEK, *Gesch. der Leidsche Hoogesch.*, dl. 1, bl. 37.

[6]) Ik acht de volgende fragmenten uit twee brieven van FONTANUS belangrijk genoeg om ze hier mede te deelen. Het eerste is uit een brief van den 19[den] Febr. 1582. ... »Den 18de hujus ist mir ausz *Hollandt* zugeschrieben, das es in der Kirchen zu *Leiden* erbärmlich zugehe; ein Aufrörer, CASPAR COOLHAES genant, weilandt ein Carteuser Münch zu *Coblents*, treibt den Handel. Man sagt etliche Kirchendiener seien ihm zugevallen, *non in fundamento doctrinae*, *sed usu disciplinae*. Es scheint das wol ein solcher Paroxismus darausz möchte entstehen der allen diesen Kirchen einen Stos wird geben." (GROEN VAN PRINSTERER, *Archives de la Maison d'Orange Nassau*, t. VIII, p. 66.)

Het tweede uit een brief van 14 Julij 1582. ... »Betreffendt die Schule zu *Leiden*, mit derselben stehet's gantz unrichtich, angesehen Doctor DANAEUS, der fürnehmste Theologen der in diesen Länden zu finden, davon denne nach Gent gezogen und daselbst zu einen Professore worden ist. Derselbige war zugleich der Französischer Kirchendiener binnen *Leiden*, welcke nu zu ist; auch sein etlige mehr gelerter Leute von *Leiden* hinweck gezogen, einen mercklige Hauffen Studenten mit sich nemende; *in summa* die Schül zu *Leiden* gehet den Krepsganck und solcher wegen der unruigen CASPARS KOLHASEN und seinen Adherenten, welche sich gegen die christlige Disciplin stellen und, mit Hülff des Magistrats, einen grewligen *Libertinismum* infüren". (p. 113 et 114).

[7]) Op het verzoeck van de gemeente der kercken CHRISTI tot *Amsterdam* en *Rotterdam*, als last hebbende om de particuliere synoden van zuydt ende het noorderquartier van *Hollandt*, de noodt sulcks

aanzien van COOLHAES besloten zij terstond de zaak te onderzoeken en alle middelen te beramen om het geschil te vereffenen. Zij vonden daarom goed den 28[sten] November deszelfden jaars (1581) eenen predikant uit *Amsterdam*, *Rotterdam*, *Dordrecht*, *Alkmaar*, *Haarlem* en *Delft* naar *'s Gravenhage* te beschrijven en tot die vergadering vier uit hun midden af te vaardigen [8]).

Op den bestemden tijd waren allen op de revisiekamer bijeen, behalve COOLHAES en de afgevaardigden van *Leiden*. De regering dier stad had, nevens COOLHAES, enkelen uit haar midden tot de staten gezonden met verzoek dat de zaak te *Leiden* mogt afgehandeld worden. Maar de staten weigerden dit, en zij moesten toegeven [9]). Ook ver-

eyschende, te beroepen; hebben de staten verklaerdt dat sy het synodum, tot *Middelburgh* gehouden, alsnoch niet en konnen approberen, voor en alleer sy sullen hebben gesien de poincten en articulen die aldaar zijn beslóten; dat niet te min de staten mogen lijden, dat de kercken van de gheheele provincie van *Hollandt* te samen gheroepen worden binnen denselven lande, omme te voorsien op alle swarigheden, die in de gemeente CHRISTI souden mogen wesen; uytgesondert in de saecke van CASPAR COOLHAES, daer af bij de staten kennisse sal genomen worden als naer behooren, midts dat op de voornoemde synodus niet besloten sal worden in praejuditie van de politique regeringe, dat mede niemandt daer inne sal syn verbonden, voor en al eer hetselve synodus sal sijn geapprobeert; waartoe niet gheraden is geworden yemandt van staten wegen op deselve synodus te doen compareren. (*Resol.* 28 Nov. 1581, bl. 591 en 592.)

[8]) Alsoo de staten noodich bevinden met den eersten daer inne te helpen voorsien, dat de quaestie tegens COOLHAES, by de bequaemste middelen ter neder geleydt werde, omme alle scheuringe in de kercke te verhoeden; hebben gecommitteert mrs. GERARD VAN WIJNGAERDEN en LEONARD CASEMBROOT, raden ordinaris van den hove van *Hollandt*, Mr. ADRIAEN WENSEN, pensionaris van *Dordrecht*, en WILLEM BARDESIUS, burgemeester van *Amsterdam*, omme tot seeckere dage en plaetse, die sy daertoe sullen praefigeren, COOLHAES voor hun te ontbieden, in tegenwoordigheydt van de gedeputeerden van de kercke te verstaen, en voor te houden alle het gundt sal mogen dienen, omme te komen tot volkomen kennisse, en oock vereeniging der voorsz. saecke, sulcks tot vorderinge van Godes leere in de gemeente CHRISTI sal behooren. En in gevalle daerop de saecke bij deselve gecommitteerden niet afgedaen, noch ter nedergeleydt soude mogen worden, sullen de gecommitteerden daarvan doen rapport aan de staten. (*Resol.* 28 Nov. 1581, bl. 592.) Vgl. *Cort eenv. verh.*

[9]) De staten, gehoordt hebbende het mondelingh versoeck van COOLHAES

klaarden de Leidsche overheden in een brief, dat het verschil tusschen COOLHAES en enkele predikanten hun niet aanging, maar zij alleen meenden »dat met hem wat minder dan christelijk was gehandeld, en dat zijne partij niet anders voor had, dan hem, hetzij met regt of onregt, te onderdrukken; dat zij, (dewijl COOLHAES klaagde, niet ten volle verhoord en nogtans veroordeeld te zijn) ambtshalve met alle vermogen schuldig waren, hem te beschutten voor geweld, ongelijk en overlast, niet in hetgene waarin hij bevonden zou worden ongelijk te hebben, maar alleen opdat hij wettig mogt worden verhoord en daarna gecondemneerd; dat zij, wanneer hij welligt bevonden zoude worden ongelijk te hebben, de eersten zouden zijn die hem als scheurmaker dachten te straffen" [10]). Zoo verschenen er dan vijf gedeputeerden der Leidsche regering, namelijk: de burgemeester VAN DER WERF, de secretaris VAN HOUT en WILLEM JAN REYERSZ, PIETER PIETERSZ. OOM en DIRK GERRITSZ. SMALING. Wat COOLHAES aangaat, »hoewel ik mij", zoo verhaalt hij [11]), »bevond ongehouden te zijn om te komen, alzoo ik schuldig stond onder den magistraat van *Leiden*, daarbij in aanmerking nemende, dat een graaf van *Holland* geen regt plagt te hebben om iemand in criminele zaken (gelijk het in geval van heresie is) buiten deze stad te ontbieden,

---

en eenige van de classis van *Leyden;* en daer op gesien het schrijven van de burgemeesteren en gerechten der stadt *Leyden*, en van de classis, daerby versocht werdt dat COOLHAES voor eenige onpartijdige mannen soo uyt de staten, den raedt van *Hollandt*, als uyt de kercken-dienaren, te committeren binnen *Leyden*, openbaerlyck gehoort magh worden tegen dengenen, die denselven COOLHAES houdt voor syne parthye, en dat tot kosten van die van *Leyden*, hebben gepersisteert bij hare voorgaende resolutie; wel verstaande, dat die van *Leyden* eenige uyt den haren sullen committeren, omme mede voor de commissarissen alhier te compareren, ten eynde met goede kennisse die saecke ter nedergheleydt magh worden, sonder dat de staten verstaan, dat in eenige openbare disputatiën tegens COOLHAES sal getreden worden, omme alle verdere scheuringhe en oneenigheydt te verhoeden. (*Resol.* 29 Nov. 1581, bl. 595.)

[10]) *Cort eenv. verh.*

[11]) *Sendtbrief.*

noglans vermaand door sommige van mijne heeren, dat het niet dan tot een goed verhoor dienen zou; dewijl het ook anders haar e. nadeelig zou mogen zijn, zoo heb ik daarin bewilligd." Op zijn verzoek aan de classis van *Rijnland* en den Leidschen kerkeraad, waren hem toegevoegd: VAN BRAKEL en HENRICUS REINERI, predikant te *Nieuwkoop*, benevens de ouderling JORIS ANDRIESSEN en de diaken CORNELIS ARENTSEN.

De vergadering begon met een gebed; daarna werd door de predikanten, op bevel der commissarissen, verhaald al wat er geschied was, en eenige stukken uit de handelingen der Middelburgsche synode voorgelezen, om te bewijzen dat COOLHAES geen onregt was aangedaan. Deze, »ongewapend tot den strijd gekomen" [12], vroeg vooraf, of hij de vergaderde predikanten als partij of als regters moest beschouwen, en nadat hierop voldoende was geantwoord, beklaagde hij zich, dat men thans weder de zaak ophaalde, die hij na de laatste synode voor afgedaan hield. Aangaande de handelingen dier synode bleef hij volhouden, dat men hem onverhoord veroordeeld en niet uit Gods woord van de onregtmatigheid van zijn gevoelen overtuigd had. De predikanten meenden uit de synodale handelingen het tegendeel te kunnen bewijzen, en verdedigden zeer hun regt om zijne boeken te mogen beoordeelen. Zoo de synode dit niet gedaan had, dan had zij stilzwijgend zijn gevoelen goedgekeurd, want er was nog niets tegen geschreven. En tot het stellen van strijdschriften had men zich niet geroepen gevoeld, »het veel raadzamer achtende, hem, terwijl hij tegenwoordig was, te onderwijzen, opdat hij aan zijne eigene boeken mishagen hebbende, de schriften van zelf vervallen mogten." Na wederzijdsche twistgesprekken werd goedgevonden, dat de handelingen der Middelburgsche synode volledig zouden worden voorgelezen, opdat COOLHAES daarna zijne bezwaren tegen het uitgesproken oordeel zou kun-

[12]) *Sendtbrief.*

nen inbrengen. Nadat dit geschied was, verzocht COOLHAES dringend, dat alles, wat nu zou gesproken worden, mogt worden opgeteekend, doch dit werd geweigerd. Dewijl hij beweerde dat de *theses*, door hem onderteekend, niet streden met hetgeen door hem in zijne boeken was gezegd, zoo werd nu iedere *thesis* voorgelezen, en daarbij de plaatsen uit zijne geschriften aangehaald, die daarmede streden, gelijk ook op de synode was geschied. Bij de eerste *thesis* verontschuldigde COOLHAES zich, dat hij zijn gevoelen over dat punt alleen had geopenbaard bij het verhaal van den twist met HESPE. De predikanten antwoordden, dat hij toch erkende zulk een gevoelen uitgesproken te hebben, en het nimmer had wederroepen; en toen hiervan genoeg gesproken was, bevalen de commissarissen tot de tweede *thesis* over te gaan. De predikanten zeiden, dat, »waar Gods woord geen zaligheid beloofde, noch bewezen kon worden te beloven, de menschen daar ook geen beloven konden, en daar geen zaligheid beloofd werd, niet dan verdoemenis kon verstaan worden; dat evenwel in hunne predikatiën niet gezegd werd, de kinderen der Joden enz. zijn verdoemd, maar dat zij 't daarbij lieten blijven, dat zij in het algemeen leerden, aan wien Gods woord de zaligheid beloofde" [13]). Na hun gevoelen hierover met enkele bijbelplaatsen te hebben aangedrongen [14]), werd COOLHAES verzocht onbewimpeld zijn gevoelen uit te spreken. Zonder aarzelen verklaarde hij, de kinderen der ongeloovigen ten opzigte der zaligheid gelijk te stellen met die der geloovigen. Dewijl hij te *Middelburg* deze tweede *thesis* onderteekend had, zoo waren de predikanten niet weinig verwonderd en spraken terstond hunne teleurstelling uit, daar zij tot

[13]) Wij volgen hier weder het *Cort cenv. verh.* als de eenige bron.

[14]) Wij twijfelen niet aan de waarheid van het aanvoeren van bijbelplaatsen, maar wel aan de kracht van bewijs van zulke plaatsen. Het is vreemd dat men in het *Cort cenv. verh.* die bewijsplaatsen niet heeft opgenomen. Uit zulke kleine trekken blijkt maar al te zeer, hoe de predikanten in hun verhaal verre van onpartijdig waren.

nu toe gemeend hadden, »dat de doling alleen was in zijne boeken en niet in zijn hart", en nu ook het laatste bewaarheid zagen. Op dezelfde wijze werd over de drie volgende *theses* gehandeld. De vierde had aanleiding gegeven om over de praedestinatie te spreken, waarbij COOLHAES verklaarde dat hij zich niet kon houden aan het gevoelen van CALVIJN, die God tot een oorzaak der zonde maakte. Een der commissarissen had hierop geantwoord, dat hij de boeken van CALVIJN ook wel gelezen had, maar dat hij hiervan geen enkel woord had gevonden, er bijvoegende, dat hij, die zulk een gevoelen aankleefde, vervloekt was. Hierdoor was men over dit punt aan het redetwisten geraakt, en toen de predikanten bemerkten, dat het gevoelen van COOLHAES afweek van de belijdenisschriften aller gereformeerde kerken, achtten zij het raadzaam hierover thans niet verder te spreken, maar verklaarden zich te allen tijde bereid, hem hierover nader uit Gods woord te willen onderrigten. Over de vijf *theses* aangaande de magt der overheden in kerkelijke zaken en de kerkelijke tucht kon men het evenmin eens worden. COOLHAES' geschriften bleken duidelijk met de *theses* in strijd te zijn. Had hij te *Middelburg* door onderteekening zijne tegenpartij trachten te bevredigen, thans geraakte hij hierdoor in de grootste tegenspraak met zich zelven, en was hij gedrongen, die onderteekening ijdel te verklaren, zoo hij zijne overtuiging niet wilde verloochenen.

Toen op deze wijze twee dagen waren voorbij gegaan, werd hem op den derden dag gevraagd of hij nog iets te zijner verdediging had in te brengen. Zijn antwoord was dat hij den vorigen dag, »door verbaasdheid als anderzins" zijn gevoelen niet juist genoeg had verklaard; thans had hij echter zijne overtuiging op schrift gesteld. Dat geschrift las hij voor; het behelsde voornamelijk de woorden van BUCER, BULLINGER en HEMMINGIUS. Doch hij kreeg tot bescheid, dat hier de vraag niet was wat anderen geschreven hadden, maar wat hij zelf te boek had

gesteld. Eene nieuwe woordenwisseling over de zaligheid van de kinderen der ongeloovigen bragt hem in verwarring en in tegenspraak met zich zelven. Tegenover zoovele aanvallen was het niet te verwonderen dat hem de verdediging moeijelijk viel, te meer daar hij niet was berekend om voor de vuist te spreken.

Wederom kwam men in strijd over den vrijen wil. Men wilde hierbij echter van de praedestinatie volstrekt niet gesproken hebben. De gedeputeerden der Leidsche regering spoorden hem aan om ronduit zijn gevoelen te zeggen, waarop hij zonder schroom bekende dat het aan alle menschen was gegeven, de door CHRISTUS aangebodene genade aan te nemen. Dit gevoelen werd natuurlijk krachtig bestreden. Verder had men ook uit de gesprekken opgemaakt, dat hij anders had gepredikt dan hij in zijne boeken had geschreven, en dat zijne uitlegging van sommige plaatsen der heilige schrift geheel in strijd was met de algemeene verklaring. Toen de predikanten en ook de afgevaardigden der Leidsche regering (welke laatsten thans begrepen dat hunne bescherming COOLHAES niet meer baten zou) oordeelden, genoegzaam bewezen te zijn »dat in zijne boeken dingen gevonden waren die streden tegen de reine leer, die zich zelve tegenspraken of duister en twijfelachtig waren, ergerlijk en aangerigt tot spot der kerk, en men ook bevonden had dat het gevoelen zijns harten strekte tegen de algemeene kerk," verzocht men de commissarissen, na aldus voldoende kennis van zaken genomen te hebben, te oordeelen. Nadat COOLHAES op de vraag: of hij thans genoegzaam te zijner verdediging had gesproken, toestemmend had geantwoord, werden hij en de zijnen, benevens de predikanten, gelast buiten te staan. De Leidsche afgevaardigden, die binnen gebleven waren, schijnen zich gevoegd te hebben naar het oordeel der staten en te hebben toegestemd in COOLHAES' tijdelijke afzetting, met verzoek echter dat dit zoo stil mogelijk mogt geschie-

den [15]). Nu werden eerst zij binnen geroepen die COOLHAES hadden bijgestaan, maar zij wilden niet meer verklaren dan dat zij toestemden dat hij voldoende was gehoord. Daarop verscheen COOLHAES weder ter vergadering, en werd ernstig bestraft over hetgeen hij had geschreven en over zijn gedrag zoowel van heden als van vroeger op de synode. Zijn antwoord was, „dat zijne meening nooit was geweest iets te schrijven dat ergerlijk mogt wezen, dat hij nogtans, nu verstaande dat uit zijne boeken zulke ergernissen genomen werden, wel bereid was te bekennen dat het hem leed was zulks gedaan en geschreven te hebben, en ook alle resterende exemplaren die hij nog mogt hebben te vernielen, en dat men daarmede de zaak zou laten berusten. Aangaande de punten der leer kon hij in zijne conscientie niet anders gevoelen; zijne boeken kon hij ook niet voor kwaad houden." De predikanten, die eindelijk ingeroepen werden, waren ook met deze verklaring niet tevreden. Men had geen ergernis aan zijne boeken genomen, maar hij zelf had ergernis gegeven. Het zou ook niet voldoende zijn, indien hij zelf aanbood zijn ambt neder te leggen; hij moest openlijk worden afgezet. Voor de Leidsche gemeente, classe en kerkeraad moest de opregtheid der synodale handelingen worden verklaard. Eindelijk moest COOLHAES beloven, zich uit Gods woord beter te willen doen onderrigten, anders zou men tot de excommunicatie moeten overgaan. Thans eischte men van hem eene schuldbekentenis. Noode kwam hij er toe, zelf eene op te stellen die noch den predikanten noch den commissarissen voldeed. Hij verzocht nu eene schriftelijke schuldbekentenis te mogen

---

[15]) De Leidsche afgevaardigden zullen voorzeker zoo gereedelijk niet in alles hebben toegestemd en meer gedwongen hebben toegegeven. Althans hun later gedrag bewijst, dat de predikanten in hun *Cort eenv. verh.* te veel zeggen, wanneer zij verhalen dat de magistraat volkomen van COOLHAES' schuld was overtuigd, ja zelf zou hebben medegestemd voor zijne veroordeeling. TRIGLAND heeft deze verkeerde voorstelling der zaak uit dit *verhaal* nageschreven, en VAN DER KEMP uit hem.

ontvangen. Deze, door een der commissarissen opgesteld, nam hij met zich om haar nader te overdenken, doch de uitslag was dat hij in opregtheid gedrongen werd te verklaren, deze met een gerust geweten niet te mogen onderteekenen. Nog eenmaal legde hij de verklaring af dat hij, om alles te voorkomen, bereid was vrijwillig zijn ambt neder te leggen, ja zelfs het land te verlaten.

Hiermede waren de handelingen in drie dagen (30 Nov. tot 3 Dec.) afgeloopen en COOLHAES' lot beslist. De predikanten bedankten de commissarissen voor hunne bereidwilligheid, en verzochten hun, van alles aan de staten rapport te doen. Dit geschiedde reeds den volgenden dag in tegenwoordigheid der Leidsche afgevaardigden, waarop de staten eene resolutie namen [16]; het formele besluit werd den daaraanvolgenden dag aan de predikanten voorgelezen: »De staten van *Hollant*, gehoord hebbende wt rapport van haerlieder gecommitteerden, dat syluyden, achtervolgende haerlieder commissie, van de gedeputeerden van de kercke CHRISTI verstaen hebben dat CASPARUS COOLHAES in synodo, tot *Middelburch* ghehouden, ten volle is gheboort op de aenwijsingen van de dwalinghen die in zijne boecken zijn bevonden, ende mede verstaen hebbende dat in de censuren, die op den voorghenoemden synodum zijn wtghesproken, tegens de wterlicke ordre politycke niet en is ghedaen; hebben die staten verstaen dat die van de kercke CHRISTI in synodo op die censuren teghens COOLHAES sullen mogen procederen, sulcx als sylieden naer Godes woorde bevinden sullen te behooren. Besonder also COOLHAES hem in valschen schijne als leeraer heeft ghedraghen, waerdoor de magistraeten van *Leyden* teghens hem tot wterlicke straffe mede sullen procederen, sulcx als na rechte sal behooren. Ende hebben de staten voorts gheresolveert, dat COOLHAES ophouden sal van alle predicatiën in 't heymelick ende openbaer, ter tydt toe

[16]) *Resol.* 3 Dec. 1581, bl. 609 en 610. Deze *resolutie* is woordelijk overgenomen door VAN DER KEMP, a. w, Dl. II, bl. 132.

dat deselve met die kercke CHRISTI sal syn gereconcilieert ende by denselven tot het predikampt wederomme sal zijn toegbelaten, ende denselven COOLHAES scherpelic belast, gheene syner boecken meer wtegeven, ende dat de wtgegeven sullen worden ghesupprimeert. Ende opdat alle verdere schandale binnen *Leyden* in de ghemeynte mach worden verhoet, sullen die staten die handt daeraen houden; sulcx oock by den staten aen de gedeputeerden van de kercke CHRISTI is belooft, dat HELMICHIUS in dienste van den predickampt tot *Leyden* mach getrocken worden, ten minsten voor sekeren tyt." Van dit besluit werd aan de predikanten eene acte gegeven, met het statenzegel voorzien en door DE RECHTERE onderteekend [17]).

[17]) Dit besluit wordt ook gevonden in DE VRIJS a. w. bl. 28 en 29 en in het kerkelijk plakkaatboek, Dl. II, bl. 35 vlgg, waar het bij vergissing in September is geplaatst. Ook werd het opgenomen in WIJNANT KRAS' *Antwoordt op een faemroovende boeck*, waarover later zal gesproken worden. UYTENBOGAERT (*Kerck. hist.*) merkt teregt op, dat COOLHAES' dwalingen niet in deze acte van de staten vermeld worden. Hij schijnt met de denkwijze van COOLHAES ook weinig bekend geweest te zijn, althans hij voegt er bij: »Ick hebbe zijne boecken van den synode gecensureert niet gelesen, om daer uyt te sien wat syne meeninge sy geweest, maer vinde daervan eenich gewach gemaeckt 37 jaren daernae in de disputen tusschen de Remonstranten ende Contraremonstranten". TRIGLAND (*Kerck. gesch.*) brengt hiertegen in, dat hij omtrent COOLHAES' gevoelens nader had kunnen ingelicht worden, zoo hij de acten der Middelburgsche synode of het *Cort ccnv. verh.* der predikanten had willen inzien. Vreemd komt mij het zeggen van YPEY en DERMOUT (a. w.) voor: »de gevoelens van COOLHAES liggen zeer in het donkere; noch uit zijne eigene geschriften, noch uit die van anderen toen uitgekomen, noch uit de synodale handelingen en staatsresolutiën zijn ze bepaaldelijk op te geven." Hetzelfde wordt door KOK (*Vad. woord.*) aangemerkt. Ten aanzien van de resolutiën moge dit waar zijn, maar de mededeeling van den inhoud van COOLHAES' geschriften zal doen zien dat zij die, zoo konden oordeelen, zijne geschriften nimmer hadden gelezen. VAN DER KEMP voert te regt tegen hen aan, dat COOLHAES' overtuiging blijkbaar genoeg was uit de handelingen der Middelburgsche synode, die TRIGLAND had medegedeeld.

HOOFDSTUK XIV.

COOLHAES' OORDEEL OVER DE HAAGSCHE VERGADERING. — POGINGEN OM HEM TOT SCHULDBEKENTENIS TE BRENGEN. — DE PROVINCIALE SYNODE TE HAARLEM. — COOLHAES' EXCOMMUNICATIE, 25 Maart 1582.

Zeer verslagen was COOLHAES naar *Leiden* vertrokken, terstond nadat hem de afloop der zaak bekend was. Hij begreep nu maar al te goed wat hem te wachten stond. »Had nu de Heer," zegt hij [1]), »uit genade mij niet een getrouwen DANIËL, ik wil zeggen den eerzamen magistraat van *Leiden* (wien mijne onschuld genoeg bekend was) toegevoegd, welke, niettegenstaande het vonnis der staten, de hand niet had gehouden boven mijn hoofd, en had God uit genade mijn aangezigt niet hard gemaakt tegen het aangezigt van mijne tegenpartij, zouden mijne tegensprekers dan niet de victorie bevochten hebben, en zou ik niet uit hunne oogen weggenomen zijn geworden; het ware dan geweest door gevangenis, ban of hongersnood? Want zittende met een zieke vrouw en zes kleine kinderen, die met ons beiden kost en kleederen ten nooddruft hebben moesten, en het schappraij [2]) mij aan alle kanten toegesloten zijnde, hadden wij van honger moeten vergaan, of zelfs het land uitgaan zonder plakkaat van de staten."

Terwijl hij aldus over de toekomst nadacht, die al duisterder en duisterder voor hem werd, was hij ook weinig tevreden met hetgeen in *'s Gravenhage* was geschied, en de wijze waarop de zaken behandeld waren. »Ik ben",

---

[1]) *Cort war. verh.*

[2]) *Schappray* = *schap-rade*, een voorraad-kast, spijs-kast.

zoo spreekt hij [3]), »door mijne tegensprekers, veel in getal zijnde, met kracht van woorden op hun voordeel gewapend, zoo bevochten, dat zij mij, terwijl ik nogtans in den grond vast gehouden heb, in den mond te sterk gevallen zijn. Nu hier was 't met mij verloren, omdat mij de tong aan het gehemelte gekleefd was. Doch ik ben tevreden, mijnen tegensprekers de victoriën van een woordenstrijd over te laten, met conditie dat ik mijne reden, in dezen door mij gegeven, wederom staande houde, tenzij deze met beter reden wederlegd worde. Wanneer dat geschied is, wil ik gaarne het veld ruimen. Want wat met den Haagschen verhoordag zou gewonnen zijn, weet ik niet, behalve dat de goedgemeende verhooring onvruchtbaar afgeloopen is. De dag in '*s Hage* had moeten dienen tot een rigtige disputatie of tot een wettige audientie of vonnis. Ware het eerste het geval geweest, zoo had vooreerst moeten besproken zijn de manier van handeling, die men had behooren aan te nemen; want de een heeft de gave in den mond, de ander anders. Nu heeft het mij, die bekennen moet dat ik van wege de stilheid mijner natuur kwalijk veel gedruisch van woorden kan lijden, en die den feil mijner memorie en het gebrek aan welsprekendheid moet erkennen, niet mogen gebeuren in schrift te handelen. Verder had behooren gelijkheid gehouden te worden; nu waren mijne tegensprekers wel zes, even sterk gewapend, en mijnen daghouders was naauwelijks geoorloofd, mij in het spreken te verpoozen; zoodat hier van geen goed gesprek sprake kan zijn. Bovendien had de magt der welsprekendheid en de scherpheid des vernufts aan de waarheid haar kracht niet mogen benemen. Waren de verhoorders tot vonnissen gehouden geweest, zoo had er vooreerst formeel proces moeten gesustineerd zijn, en ten tweede sententie gegeven worden. Maar mij is geen aanklager gesteld gewor-

[3]) *Sendtbr.*

den; en wat zou het voor een crimineel proces zijn, daar den beklaagde noch een advokaat toegevoegd, noch in geschrift te handelen geaccordeerd wordt? Wat de sententie aangaat, zoo daar eenige uitgesproken ware, die had bij geschrift moeten gesteld zijn, en in tegenwoordigheid der partijen voorgelezen worden. Zoo volgt dan dat ook deze dag tot geen wettige audientie gediend heeft; waarom ik het er voor houd niet veroordeeld te zijn geworden."

Ten einde COOLHAES nog langs den weg der goedwilligheid tot onderwerping te bewegen, vertrokken twee der predikanten, die te *'s Hage* waren vergaderd geweest, naar *Leiden* om met hem te spreken. Dewijl hij zelf diep ter neêrgeslagen en zijne vrouw nog voortdurend zwak en lijdende was, zoo begeerde hij hen niet te ontvangen. Deze afgevaardigden droegen daarom hunnen last op aan den predikant die bij COOLHAES in huis woonde [4]). Weinig mogt dit echter baten, daar hij, na weinig tijds zich wederom in het openbaar vertoonende, niet schroomde te betuigen »dat hij wel was geslagen in den mond maar nogtans niet in den grond."

Overeenkomstig het besluit der synode beschreef de classis van *Haarlem* afgevaardigden uit *Delft*, *Leiden* en *'s Gravenhage*, tegen den 2^{den} Januarij des volgenden jaars 1582 in laatstgenoemde stad. Op deze vergadering werd besproken, hoe men thans verder met COOLHAES handelen moest. De credentie-brief van de classis van *Leiden* hield in dat, indien men de excommunicatie wilde doorzetten, hare gedeputeerden daarover niet zouden stemmen. Dezen gaven ook te kennen »dat COOLHAES nog niet geëxcommuniceerd mogt worden, en dat dit ook voor de kerk van *Leiden* niet stichtelijk zou zijn." De drie andere classen dachten er anders over, en meenden dat de excommunicatie niet alleen voor de gemeente van

[4]) Wie deze predikant was wordt in het *Cort eenv. verh.* niet gezegd. Waarschijnlijk zal het VAN BRAKEL geweest zijn.

Leiden maar voor de geheele kerk wenschelijk en nuttig was, »opdat de kerk zou betuigen met zulk een mensch geen gemeenschap te willen hebben, ten einde de eenvoudigen niet langer daardoor bedrogen werden, anderen zich aan zijn exempel mogten spiegelen, en hij zelf beschaamd zijnde tot kennis komen mogt." De Leidsche gedeputeerden verlieten daarom de vergadering, en de drie classen namen nu het volgend besluit [5]). Aan COOLHAES zouden »drie solemnele vermaningen" gedaan worden, veertien dagen na elkander. Voor zooverre hij niet tot gehoorzaamheid te bewegen zoude zijn, mogt des Zondags, na de vermaningen door de predikanten te *Leiden*, of (zoo men aldaar weigerde dit te doen) te *Delft*, *Haarlem* en *'s Gravenhage*, het gebed voor hem gedaan worden, »na de eerste vermaning met het verzwijgen van zijn naam, na de tweede met verzwijging van naam maar met verklaring der daad, en na de derde met het noemen van zijn naam." Ook zou aan de toehoorders worden gevraagd, of zij nog een ander middel wisten tot zijne bekeering. Hierover werd geschreven aan den magistraat en de gemeente van *Leiden*, en eindelijk besloot men tegen den 13^{den} Maart de provinciale synode van *Holland* te beschrijven, waarin twee gedeputeerden uit *Zeeland* zitting zouden nemen, terwijl aan de staten zou verzocht worden, om op die synode hunne commissarissen te zenden.

Hierop vertrok CORNELII met eenen ouderling naar *Leiden* om de eerste vermaning te doen »naar hun gebruik, dat zijnen grond had in de woorden van CHRISTUS,

---

5) COOLHAES zegt in zijn *Cort war. verh.* dat ook de classe van *'s Gravenhage* niet in de excommunicatie wilde bewilligen. Later verklaarde zij ook in de synode te *Haarlem*, dat zij aan hare gedeputeerden HORTENSIUS en CASTERCOMIUS geenen last had gegeven om tot de excommunicatie te procederen. Dit bleek ook daaruit dat zij het gebed voor COOLHAES niet wilde toestaan. De gedeputeerden schijnen echter toch op de vergadering gebleven te zijn.

Matth. XVIII" [6]. COOLHAES door een zijner vrienden vernomen hebbende dat zij op een Vrijdag, ten 8 uur in den morgen, bij hem zouden komen, ging Donderdags te voren naar het raadhuis, om den magistraat hiervan kennis te geven en te verzoeken eenigen uit hun midden bij zijn gesprek van den volgenden dag tegenwoordig te doen zijn. Zoo vergaderden ten huize van COOLHAES, behalve VAN DER WERF, VAN HOUT en JAN JANSZ. VAN BAERSDORP, nog PETRUS HACK, onlangs als predikant te *Leiden* beroepen, twee ouderlingen, twee diakenen, de predikant van *Sevenhuizen* MICHIËL ANDRIESSEN, en eenige vrienden, te zamen 27 in getal [7]. CORNELII en zijn ouderling waren niet weinig verwonderd over deze vergadering. Zij deelden echter hunnen last mede en begeerden met COOLHAES alleen te spreken. Hij hernam, dat men deze vermaning had behooren te doen, alvorens men hem voor eenen »valschen leeraar" en »een verachter der christelijke discipline" had uitgemaakt; daar het nu eenmaal zoo was, begeerde hij echter die vermaning op schrift. Toen dit geweigerd was, begon hij over zijne boeken en het oordeel der Middelburgsche synode te spreken, waarvan CORNELII voorzitter was geweest. Hij verweet hem de lasterlijke beschuldiging door de synode verspreid, dat COOLHAES zich hardnekkig bleef verzetten, ofschoon hij meer dan overvloedig uit Gods woord was overtuigd geworden. »Ik" sprak hij »heb ter »contrarie gesustineerd en tegen den magistraat zoowel als de goede burgers dezer stad gezegd, dat gij nooit eene enkele plaats der schrift tegen mij gebruikt hebt en veel minder mij daarmede zoudt hebben overwonnen. Dit zeg ik ook voor mijne heeren en deze goede mannen hier present zijnde. Wel aan dan, maakt mij nu hier beschaamd en bewijst mij een leugenaar te zijn, mits

[6]) *Cort war. verh.*

[7]) »Waeronder eenighe geen professie doende van de religie" zeggen de predikanten.

voortbrengende plaatsen der schrift." CORNELII wilde op deze zaak niet terugkomen, omdat hij daartoe geen last had, en meende, dat dit alles te *Middelburg* was afgedaan. Een en andermaal moest hij met zijnen ouderling buitenstaan, en ofschoon alle aanwezigen aandrongen om het verzoek van COOLHAES in te willigen, zoo begreep CORNELII te goed hoe gevaarlijk het was toe te stemmen. Immers, het zou hem voorzeker gegaan zijn als COOLHAES te *Middelburg* en *'s Gravenhage*. Nadat men nog over verschillende andere punten in woordenwisseling was gekomen, moesten de Delftsche afgevaardigden onverrigter zake vertrekken [8]). Alvorens zij echter *Leiden* verlieten, werden zij op het raadhuis ontboden, wegens den brief, door de drie classen aan den magistraat geschreven. Deze gaf hun te kennen, dat hij het bidden van COOLHAES in de Leidsche gemeente niet wilde gedoogen, en verder alle vermaningen aan hem, zoo heimelijk als openbaar, verbood. Hiervan werd ook eene schriftelijke acte gegeven [9]).

Op den 4den Februarij daaraanvolgende, werd nu de eerste voorstelling van COOLHAES gedaan, doch alleen voor de gemeente van *Delft* en *Haarlem;* want ook te *'s Hage* werd dit geweigerd. Daar hij toch voor alle vermaning onvatbaar was, en de magistraat dit niet wilde toelaten, zoo ging men verder op den 17den Februarij en den 4den Maart voort met de tweede en derde voorstelling, waarop nu eerdaags de excommunicatie zou volgen.

Intusschen waren bij request aan de staten afgevaardigden verzocht voor de volgende provinciale synode. Men achtte dit te meer wenschelijk, omdat op die synode tevens zou kunnen gesproken worden over bezwaren tegen de Middelburgsche kerkordening, zoo die er mog-

---

8) *Cont. war. verh.*

9) *Cort. eenv. verh.* Terwijl de magistraat hierdoor grootere verdeeldheden wilde voorkomen, trachtten de predikanten de onbillijkheid dezer handelwijze aan te toonen. Het blijkt intusschen nu genoeg, hoe weinig de magistraat te *'s Hage* overtuigd was geworden.

ten zijn; want deze was door de staten aan de regeringen van alle steden gezonden, om daarop te adviseren. Het antwoord der staten was echter, dat de synode te *Haarlem* zoude gehouden worden zonder hunne gecommitteerden, overmits hare meening was, dat de punten en artikelen, die aldaar besloten zouden worden, niet ter executie zouden gelegd worden, ten ware zij alvorens bij haar e. e. waren geapprobeerd". Verder gaven zij goede hoop, dat eerdaags over de kerkordening zou worden geresolveerd, als alle steden haar rapport zouden hebben ingebragt. Dit antwoord behaagde den predikanten weinig, »omdat deze apostille door kwaadwilligen of onverstandigen verkeerd uitgelegd zou mogen worden, namelijk, dat geenerlei handeling, die op de synode mogt voorvallen, in het werk gesteld zou mogen worden zonder der staten approbatie". Daarom begeerden zij, in een tweede schrijven, hiervan nader verklaring, waarbij zij tevens te kennen gaven, »wat zaken in hunne synodale vergadering noodwendig verhandeld en waarop opzigt genomen moest worden, namelijk: of de predikanten de leer des evangelies rein, zonder eenige vervalsching prediken, of zij en de hun toegevoegde ouderlingen en diakenen hunne kerken bedienen, of de kerkelijke personen, naar eisch van hun ambt, den gemeenen man met een godzalig leven voorgaan, of ergens eenig misverstand of oneenigheid tusschen kerkelijke personen, ouderlingen of tusschen hunne kerken gerezen was. Waar eenige bestraffing van noode was, moest die geschieden naar Gods woord, en indien eenigen obstinaat tegenspraken en de vermaningen verachtten, moest men tegen hen voortvaren, met suspensie van hunne dienst en voorts ordelijk tot excommunicatie" [10]). Men had opzettelijk het gevoelen over hetgeen in eene synode verhandeld werd, zoo breed uiteengezet, omdat er een ge-

---

[10]) *Cort eenv. verh.*

rucht liep, dat de Leidsche magistraat eene remonstrantie ter perse had, tegen de kerkordening van *Middelburg* en de handelingen met COOLHAES gerigt; welke inderdaad kort daarop openlijk werd uitgegeven en verspreid. Het advies van de staten op dit laatste request was, dat er in de synode geene nieuwe zaken mogten in het werk gesteld worden, zonder hunne toestemming.

Op den 15^den^ Maart waren te *Haarlem* twee gedeputeerden uit alle classes van *Holland* bijeen, behalve uit die van *Leiden* en *Gouda* [11]). De gedeputeerden der laatste classis hadden zich enkel wegens ziekte verontschuldigd; die der eerste weigerden te komen, omdat zij zich niet vereenigen konden met het doel waartoe deze synode was bijeen geroepen. Den 17^den^ kwam de ouderling SYMON JACOBS den brief van verontschuldiging der Leidsche classis brengen en had tevens in last, aan de afgevaardigden van elke classis, uit naam van COOLHAES, een gedrukt exemplaar te geven van eenen *Sendtbrief* dien deze in 't licht zou zenden. Reeds was men over het drukken van dit stuk niet zeer tevreden; nu het echter reeds was geschied, werd aan eenigen in 't bijzonder opgedragen, het ernstig te doorlezen en van den inhoud rapport te doen. Intusschen werden de handelingen van al wat sedert 1581 was geschied voorgelezen, en door allen geoordeeld dat er met COOLHAES »ordelijk en christelijk" gehandeld was. Op de vraag of iemand sedert eenige verbetering of begeerte tot verzoening met de kerk bij COOLHAES had opgemerkt, werd door allen ontkennend geantwoord. Toen men echter tot de excommunicatie kwam, konden de gedeputeerden van *'s Gravenhage* niet toestemmen, aangezien hun credentie-brief dat niet toeliet. Ook hadden zij zelve hier veel tegen, vooreerst omdat zij COOLHAES niet gesproken hadden en dus van zijnen onwil niet overtuigd waren, ten andere omdat hij zelf nog een

[11]) Behalve deze maakt COOLHAES ook nog melding van de classis van *Dordrecht*. (*Seeckere poincten*).

gesprek eischte, ten einde men hem zijne dwalingen uit de schrift mogt bewijzen. Daarom sloegen zij voor, dat van beide zijden vier scheidsregters zouden gekozen worden om de zaak te schikken. Van schikken wilden de overige gedeputeerden niets meer weten. De bezwaren van die uit *'s Gravenhage* waren hun van weinig gewigt. COOLHAES had door het uitgeven van zijn *Sendtbrief* zijne ongehoorzaamheid en halstarrigheid genoeg bewezen. En de zaak thans in handen van scheidsregters te stellen, werd voor ongerijmd gehouden, want de Middelburgsche synode en de Haagsche vergadering hadden reeds geoordeeld, en dat oordeel mogt niet meer in twijfel getrokken worden. De Haagsche gedeputeerden, ziende dat zij de excommunicatie niet meer konden tegenhouden, begeerden niet alleen buiten stemming te blijven, maar verlieten de vergadering.

Den 23sten werd er nog een brief verzonden aan COOLHAES [12]). Zoo het antwoord daarop geene blijken droeg van zijne onderwerping, besloot men met eenparige stemmen hem op den 25sten openlijk te excommuniceren, te meer daar uit het rapport over zijnen *Sendtbrief* was gebleken, dat hij in zijne vijandige gezindheid tegen de kerk bleef volharden. Na de excommunicatie zouden eenigen uit hun midden tot de Leidsche classis gaan, om haar van de billijkheid hunner handelwijze te overtuigen. In plaats van een antwoord van COOLHAES kwam er aan den avond van den 24sten een brief van HACKIUS, waarin deze, wegens COOLHAES' afwezigheid, een uitstel verzocht van acht dagen, in welken tijd hij zou kunnen overwegen wat hem te doen stond. Doch, daar COOLHAES had geweten dat deze vergadering vooral om zijnentwil was bijeengekomen, zoo besloot men niet langer te wachten, maar met de excommunicatie voort te gaan. Den daar-

---

[12]) COOLHAES was bij de aankomst van dezen brief afwezig. De predikanten verhalen dat zijne vrouw dezen brief »schamperlick" zou ontvangen hebben met te zeggen »is 't anders niet!"

aanvolgenden dag, den 25sten, werd door den Amsterdamschen predikant MARTINUS LYDIUS eene predikatie gehouden over *Rom.* XVI: 16, en naar aanleiding van die woorden van PAULUS gesproken over de noodzakelijkheid der excommunicatie, door CHRISTUS ingesteld, en hoe zij overeenkomstig Gods woord ten uitvoer moest gebragt worden. De excommunicatie zelve [13]) werd aan de Haarlemsche gemeente in deze woorden voorgedragen: »Wy dienaers des goddelicken woorts ende ouderlingen der gemeente CHRISTI, in den name aller kercken van *Hollant*, alhier vergadert zijnde, verclaren met grooter bedroeffenisse des herten, dat nadien CASPAR COOLHAES den dienst des goddelicken woorts betreden hebbende tot *Leyden*, twee syne boecken onordentlick wtgegeven hadde, waarinne bevonden syn dinghen opentlick tegen de reyne leere streckende, hem selven wedersprekende ende aangericht om de kerckelicke ordeninghe te swacken; ende hy daeraf in den synode generaal overtuycht en broederlick tot bekeeringe, afstandt ende schultbekenninghe vermaent zijnde, gheen ghehoor hadde willen geven, maer ter contrarie claechde, so opentlick als heymelick, dat hy in den synode voors. onverhoort was veroordeelt met onrecht, daerover blamerende de synodale christelicke vergaderinge; so is 't daartoe gecomen, dat die staten van *Hollandt* hen der saken aengenomen hebben ende begeeren te verstaen oft CASPARS clachten rechtmatich waren; waerom sy CASPAREN hebben doen verhooren. En is bevonden dat hij in de synode tot *Middelborch* ten volle was verhoort, ende dat inde censure tegen hem wtghesproken teghens de wterlicke ordre polityck niet en is ghedecerneert. Waerover dan verclaringhe ghe-

13) Te regt acht VAN DER KEMP het vermoeden van REGENBOGEN onwaarschijnlijk, dat COOLHAES in den ban gedaan zou zijn, volgens het formulier van afsnijding in de Middelburgsche synode aangenomen, namelijk met de woorden: »Wij geven hem den satan over." De kerkordening van 1581 was toen nog niet goedgekeurd en ingevoerd. Wat VAN DER KEMP verder over die afsnijding zegt, laten wij voor zijne rekening.

volcht is, dat de kercken teghen COOLHAES sullen moghen procederen enz. Na welcke ghenoechsame verhooringe ende oordeel CASPAR behoort hadde van zijnen onrechte af te staan, ende 't selve met bekeeringe te bekennen; maer is bevonden dat hy in synen quaden voornemen verherdet. Waeromme men ordentlick teghens hem die kerckelicke straffe heeft moeten voornemen, opentlick 't ghemeen ghebedt voor hem in de kercke ghedaen zijnde, met voorstellinghe eyntelick syns naems ende vermaninghe tot alle christelicke broeders, dat sy arbeyden souden hem van zijn quade voornemen af te brenghen. Maar is al te vergheefs gheweest, want zyn dieghene, die hem arbeyden te vermanen, afgeslagen; daermede syn obstinate onboetveerdicheyt genoechsaam is gebleken, als ooc met den *Sendtbrief* dien hy, teghens het oordeel der hoogher overheydt, heeft laten drucken, ende waerin wy bevinden dat hy niet alleen van syne dwalinghe niet afstaet, maar deselve noch voorder aan den dach gheeft, tot grooter bedroeffenisse ende scheuringhe der kercken. Waeromme wy hiermede niet langher connen toesien, maer ons schuldich bekennen de kercke van de onboetveerdicheydt CASPARS te waerschouwen ende het quaet van ons te doen, ter eere Gods, ter opbouwinge syner kercken, dat sy niet verleydet werde, ende op hope oft CASPAR door dit wterste remedie in zyn harte gheslaghen ende beschaamt synde, tot bekeeringhe ghewonnen mochte worden. Hebben wy dan, in den name ende vreese des Heeren alhier vergadert synde, na de macht die CHRISTUS in synder kercken gegheven heeft ende na de leere syns heyligen woorts, verclaert ende verclaren mits desen, hoewel met grooter bedroeffenisse, dat CASPAR niet can noch behoort (solange hy in syne dwalinghen volherdet) het ampt eens dienaers des woorts in de gemeynte te bedienen, maer veel meer voor eenen verscheurder bekent te worden. Ende dewyle hy tot geene boetveerdicheyt heeft connen gebracht worden, so be-

tuyghen wy dat hy, in der ghemeynschap CHRISTI gheen deel hebbende, wt der ghemeynte ghesloten wort, ende als een die daer buyten is, voortaen gehouden sal worden, tot aan der tydt toe dat hy hem van harten bekeere; d'welck wy hem wenschen ende waerom wy God willen bidden. Ende daeromme sal een yegelic, naar leere des evangelii *Matth.* XVIII hem houden als eenen, die der gemeynte CHRISTI geen gehoor heeft willen geven, ende also alle onnoodige gemeynschap met hem schouwen, opdat hy beschaemt worde tot zynen besten ende bekeeringhe ende ghy u voor zyne dwalinghe wachten moghet." Hierop volgde nu eene vermaning hoe ieder zich tegen eenen geëxcommuniceerde had te gedragen, en zich vooral wachten moest »de vermaninghe der kercke CHRISTI te verachten; want God sulcke ongehoorsaemheyt swaerlic pleecht te straffen" [14]).

Dewijl COOLHAES, gelijk men ligt had kunnen vermoeden, de handelingen der Middelburgsche synode niet had verzwegen, maar daartegen mondeling en schriftelijk, »niet alleen apart onder de zijnen, maar ook openlijk op den predikstoel" geprotesteerd had, zoo werd op deze synode van *Haarlem* tevens besloten »dat de geheele handel, welken de kerk met COOLHAES gedurende drie jaren had gehad, kortelijk beschreven en met beantwoording van eenige zijner tegenwerpingen, in druk uitgegeven zoude worden." Tot nog toe hadden zij niet tegen hem of zijne boeken geschreven, maar nu het bleek »hoe hij," volgens hun zeggen, »met zijne geschriften de harten der eenvoudigen verkeerde, de reine leer des evangelies en alle vrome kerkedienaren in verdenking en verachting bragt, ja ze rond zond in eenige classes van *Holland*, om zich eenen aanhang te maken", werd eene verantwoording van hun gedrag dringend vereischt [15]).

Zoo was dan COOLHAES waarlijk uit de kerk gestooten

---

[14]) *Cort eenv. verh.*

[15]) Uit den brief aan prins WILLEM, voor het *Cort eenv. verh.*

en het vonnis over hem uitgesproken [16]. Hoewel deze zoolang gevreesde slag hem zwaar zal getroffen hebben, zoo droeg hij toch zijn lijden met kalmte, in de zekerheid dat hij volgens zijne innigste overtuiging had gehandeld en dat zijn geweten vrij was van zoovele beschuldigingen die tegen hem waren uitgesproken. Met eene bewonderenswaardige standvastigheid bleef hij ook nu getrouw aan hetgeen hij voor waarheid hield. Hij zelf noemt dit verbannen der synode dan ook »geen bannen voor God, maar veel meer eene ontdekking van hunne menschelijke affecten." »Want waarom", zegt hij, »ben ik verbannen? Daarom dat ik naar uitwijzen der goddelijke schrift het ambt der christelijke overheid verhef boven het ambt der predikanten, en den raad van den christelijken magistraat boven den kerkeraad; mede ook sustinerende, uit de goddelijke schrift en 't exempel van alle welgestelde kerken des Heeren, dat aan die plaatsen waar eene christelijke overheid haar ambt van voedsterheeren bedient aan de kerk Gods, hoedanige ons hier in *Holland* ook gegeven zijn, men geen kerkeraad noodig heeft" [17].

[16]) Ten onregte wordt in de *Alma acad. Leid.* gezegd: »ipse pacis studio munus docendi sponte sua deseruit."

[17]) Voorrede van de *Christelycke disciplyne.*

HOOFDSTUK XV.

OORDEEL VAN COOLHAES EN DEN LEIDSCHEN MAGISTRAAT OVER AL HET GEBEURDE VAN DE MIDDELBURGSCHE SYNODE TOT AAN DE EXCOMMUNICATIE. — HET CORT EENVOUDICH VERHAEL EN DE SENDTBRIEF. — DE REMONSTRANTIE EN DE ANTWOORDE.

Herhaaldelijk merkten wij reeds op hoe COOLHAES en de magistraat met alles weinig tevreden waren. De grootste grieve hadden zij tegen de Middelburgsche synode, omdat uit hare besluiten de droevige afloop der zaak was gevolgd. Zij beweerden dat deze synode niet wettig was geweest, omdat zij wel met toestemming, maar niet op last der staten was beroepen. »Ware deze synode nationaal geweest", zeide de magistraat, »dan moest zij door 't hoofd der natie, de staten generaal, in eene wettige vergadering uitgeschreven zijn. De staten der provinciën hadden dan ook ieder in 't bijzonder toestemming moeten geven tot het houden van zulk eene vergadering, maar dat was ook niet geschied" [1]. Hiertegen beweerden de synodalen, dat de beroeping der synode wel wettig was geschied, want reeds voor een jaar had de prins gewenscht, dat er eene synode zou gehouden worden om de bestaande oneenigheden uit den weg te ruimen. Waren de staten eerder vergaderd geweest, men had voorzeker het request opgezonden dat reeds opgesteld was. Nu had men in Mei, toen de synode aanving, toestemming gevraagd en ook erlangd [2]. »De synode",

[1] *Remonstrantie.*

[2] *Cort eenv. verh.*

zeggen zij elders, »is niet zonder authorisatie der regering gehouden, want dewijl zij de uitoefening der gereformeerde godsdienst heeft goedgekeurd, zoo volgt daaruit dat de staten het houden van synoden mede geoctroyeerd hebben; want dat geschiedt overeenkomstig Gods woord. Hier komt bij dat de prins zelf aan deze synode over gewigtige zaken heeft geschreven. De synode is wel niet door de staten zaamgeroepen, maar wij ontkennen de noodzakelijkheid hiervan. Ook in 1578 hebben de staten de aanschrijving der synode voor een deel aan de predikanten overgelaten. Doch wij wenschen wel, dat de beschrijving op een anderen tijd door de overheid gedaan worde, en wenschen zelfs dat mijn h. h. zich daartoe willen verledigen, vooral wanneer de dienaars nalatig zijn, of er groote nood is. Wat betreft dat niet alle provinciale staten in het houden der synode zouden toegestemd hebben, zoo kunnen wij het consent der generale staten niet anders aanzien dan als een consent van alle geuniëerde provinciën. Of nu die van *Leiden* of eenige andere stad in *Holland* zich daar tegen hebben verzet, komt hier niet in aanmerking. Zij hadden althans de generale staten van hunne bezwaren kunnen onderrigten [3]."

Coolhaes had nog bijzondere grieven tegen andere zaken, die op deze synode waren verhandeld, en inzonderheid tegen hetgeen op hem zelven betrekking had. Hij vergeleek deze synode bij de eerste vergaderingen der apostelen. »Zouden zij (de apostelen)", schreef hij, »eer zij van elkander afscheid namen, niet eene synode te zamen geroepen hebben om alle dingen met goede ordening af te handelen, naar welke ieder apostel zich had kunnen reguleren, bijv. in het doopen, in het bedienen des nachtmaals enz? Arme visschers, zij wisten in hunnen tijd anders niet te prediken dan boete te doen, om door

---

[3]) *Antwoorde.*

CHRISTUS vergeving hunner zonden te verkrijgen, gelijk hun door hunnen meester bevolen was. Gaat het op de tegenwoordige kerkvergaderingen niet toe als op de pauselijke conciliën? Heeft men daarvan niet een voorbeeld gezien aan HERBERTS en HENRICUS BULCKEN, predikant te *Montfoort* [4])? En hebben zij mij niet even onwettig veroordeeld [5])?" Van den anderen kant beweerden de predikanten, zeer billijk en zacht met hem gehandeld te hebben. Want behalve dat hij zelf verklaard had, zich voor de synode over zijne geschriften te willen verantwoorden, had men opzettelijk gezegd dat daaruit zijne onzuiverheid in de leer en verachting der kerkordening scheen te blijken, daar hij toch verklaard had, de reine leer te belijden en de kerkordeningen goed te keuren [6]). Doch maken wij thans nader kennis met de verschillende geschriften die in 1582 door beide partijen werden uitgegeven tot hunne regtvaardiging en verdediging.

Nog vóór dat hij door de provinciale synode van *Haarlem* was geëxcommuniceerd, schreef COOLHAES reeds zijnen *Sendtbrief* [7]). Hij zegt daarin »aan de dienaars van CHRISTUS' kerk in *N.* en *Z. Holland*, zijne medebroeders en medewerkers in den oogst des Heeren", vooreerst

---

[4]) Wat er met hem is geschied, is mij tot nu toe onbekend gebleven.

[5]) *Cort war. verh.*

[6]) *Cort eenv. verh.*

[7]) *Sendtbrief* CASPARS COOLHAES *dienaer des godlicken woorts, residerende tot Leyden, aan de dienaren des goddelicken woordts in Suyt-ende Noort-Hollant, te samen ende eenen yeghelicken besonder; om niet ontydelick voort te gaan, in 't oordeel, ghegheven by de versamelinge binnen Middelburch in Junio a°. 81 ghehouden, die buyten recht voor een nationael synodus wtgaet. Waer wt oock yeder man sal verstaen mogen, met wat onrecht deselve* COOLHAES *verleden Sondach* (4 *Martii*) *tot Delft* (*en weet niet of aen ander plaetsen meer*) *der gemeynte opentlick van den predicstoel, als onboetveerdighe erghernis met syn schrijven aangericht te hebben, met namen voorghedragen is, om met der scherpheyt van afsnydinghe teghens hem te procederen.* Uitgegeven in 1582. Op den titel zijn aangehaald de woorden: Sirach X: 41; I Cor. IV: 20; Matth. X: 16; Rom. XVI: 19. Zijn woord tot alle lezers is: »leert in warer ghelatenheyt ende oordeelt met verstant."

dat de oorzaak van den tegenwoordigen twist is, dat hij, ziende op het ware wezen van CHRISTUS' gemeenschap, niemand daarvan heeft kunnen uitsluiten; vervolgens, dat hij onregtvaardig is veroordeeld door de magt eener nationale synode, die de leer des evangelies verre was te buiten gegaan; eindelijk, dat de predikanten in *Holland* wel mogten overwegen, eer zij uit vreemde wetenschap tegen Gods woord iets begonnen, waarover zij later berouw zouden gevoelen.

»Het doet mij wee aan 't harte", zoo vangt hij aan, »dat ik wederom de pen in handen nemen moet om te schrijven van eene zaak, die ik liever in 't vuur der liefde had zien verbranden, dan dat ik, het vuur des ijvers aanblazende, de partijdige vonken over de wereld uitstrooijen zou; om hetwelk te vermijden ik altijd geen ding zoozeer nagejaagd heb als te bevorderen de liefde en eenigheid. Maar het is een bekend spreekwoord, dat niemand langer vrede houden kan dan het zijnen naburen belieft. Dewijl ik van harte anders niet dan eenigheid zoek, vind ik toch tegen mijnen zin eene zee van oneenigheid, waarvan de golven mij bijna overweldigd hadden, en dat te meer dewijl een draaijende of zwervende wind ons overkomen was, waardoor degenen, die met mij om het schip te bestieren aangesteld waren, zoo hard gedreven zijn, dat zij ons gemeenzaam schip over stuur gezeild zouden hebben, zoo God niet zijn hand der genade aan 't roer geslagen had, en mij zoo goedertieren had geholpen; denwelken ik daarom van harte dank en Hem uit grond des harten bid, dat Hem behagen moge om allen te zamen voortaan alzoo te sturen, dat zoovelen onzer in een schip zijn, om van harte te zoeken onze en onzer naasten zaligheid, wij ten laatste het schip in de gewenschte haven der eenigheid mogen brengen. Wat betreft dat men mij beschuldigt dat ik schipbreuk aan 't geloof zou geleden hebben en zorgvuldige stuurlieden der gemeente in hun werk zou verzwakt hebben, ik betuig

voor God, den kenner der harten, dat mijn geweten hiervan vrij is. Die het lek in het schip tracht te stoppen, kan niet gezegd worden oorzaak der schipbreuk te zijn."

»De oorzaak der scheuring heeft de magistraat in zijne *Justificatie* en heb ik in mijne *Apologie* uiteengezet." Na hierop met een enkel woord te hebben gezegd, hoe hij in alles gehandeld had uit de overtuiging dat reinheid des harten door de genade van CHRISTUS, de grond der zaligheid is, ontwikkelt COOLHAES zijn gevoelen over de algemeene christelijke kerk en de gemeenschap in CHRISTUS [8]). Hij slaat een blik op de Israëliten en hunne godsdienst, staaft zijne overtuiging uit de woorden van CHRISTUS en de apostelen, schetst in enkele trekken den toestand der apostolische kerk, vergelijkt daarmede de roomsche kerk, en komt eindelijk tot de hervorming. »Maar hier", zoo gaat hij voort, »heeft zich een ontelbare hoop van werklieden geopenbaard, en een ieder heeft zich de teekenen der regte leer van CHRISTUS en der sacramenten in het bijzonder toegeëigend, en zich voor anderen beroepen op zijne zending. Hoewel er nu maar ééne regte leer is, zoo moest het oordeel aan den geest worden overgelaten, die aan ieder in zijn geweten getuigenis geeft. Daar ik tot de opbouwing van het vervallen schip wettig mede beroepen was, en bespeurde dat velen onzer in hetzelfde schip met CHRISTUS op den weg der zaligheid waren, doch alleen over het veldteeken verschil hadden, heb ik geen beteren raad kunnen vinden, dan dat zoo velen onzer in dat alleen heilbrengend schip der genade waren, wij malkanderen om bijzondere opiniën, die de schepelingen niet tot verderf strekken, liever ieder in het zijne moesten dulden en dragen, om eenigheid in het schip te behouden, dan dat wij van wege oneenigheden alles over stuur lieten loopen of in de handen der vijanden zouden vallen.

---

[8]) Hetzelfde onderwerp behandelt hij in zijne latere werken.

Zoo wij bij voorbeeld op een schip waren om de vrijheid des vaderlands te verdedigen, en eenige soldaten wilden, hetzij dan uit eigenzinnigheid, het gewone veldteeken, of wel in het geheel geen dragen, zouden wij de zoodanigen dan, indien zij overigens getrouwe soldaten waren, niet willen opnemen? Of zoo wij het eens waren, dat wij een zuiden wind moesten hebben, zouden wij ons dan scheiden als wij het niet eens waren waar het noorden, zuiden, oosten en westen lag?" »Maar", zoo vervolgt hij, »wat ik dus reeds lang van de ware gemeenschap in CHRISTUS heb gezegd en van het bedriegelijke van den uiterlijken schijn, ieder wil dit verstaan alsof ik de uitwendige godsdienst der gemeente zou willen versmaden. Ik ben nu een en twintig jaar een dienaar van CHRISTUS' kerk geweest, en ben het nog door Gods genade, maar ik durf in vrijheid met een goed geweten zeggen, dat ik in mijne dienst, naar mijn zwak vermogen, te goeder trouw ben werkzaam geweest. Thans sta ik in mijne bediening stil, niet daarom, dat ik mij bezwaard vinde mijnen uitwendigen dienst voort te zetten, maar opdat ik mij eerst van de vlekken, die mij niet met waarheid, maar uit een ijdelen waan aangestreken zijn, zoude zuiveren. Ik heb altijd gemeend, gelijk ik nog meen, dat wij ons moeten bevlijtigen om CHRISTUS zoo veel zielen toe te brengen als mogelijk is, en niet om iemand ontijdig van CHRISTUS' gemeenschap buiten te sluiten." COOLHAES wijdt hierna verder uit over het ongeoorloofde van zulk eene afsnijding en de zwakheid der gronden waarop men de uitsluiting verdedigde, en eindigt dit gedeelte aldus: »Hierom ben ik als een scheurmaker geproscindeerd, voor eenen lasteraar Gods en zijner gemeente uitgeroepen, en meer dan met ezelslast beladen geworden."

Het tweede gedeelte leidt hij in met een kort verhaal van het gebeurde in 1580 en op de Middelburgsche synode in 1581, waarna hij aldus voortgaat: »Opdat gij

dan, zeer waarde broeders, door de schoonheid des aanziens van de opgepronkte synode niet zoudt mogen verleid worden (hetgeen u ten laatste leedwezen baren zou, zoo God bij geval die schoon bekleede naaktheid ontdekte), en opdat intusschen mijn goed gerucht en trouwe bediening te minder last zou hebben, heb ik besloten hierover mijn oordeel te zeggen. Eerst zal ik de vraag beantwoorden of de Middelburgsche synode voor eene wettige nationale synode mag gelden, ten tweede nagaan welke de magt dier synode was om iemand te beoordeelen, ten derde verhalen hoe evangelisch men aldaar met mij gehandeld heeft. Het eerste behoeft weinig woorden; het volgende zal van zelf een ontkennend antwoord geven. Bovendien is de Middelburgsche synode niet door de overheid uitgeschreven, noch door hare commissarissen bijgewoond. Maar al ware zij wettig geweest, dan had zij nog de magt niet gehad om over goddelijke en conscientie-zaken te gebieden. De veelheid van personen geeft geen gezag, want de waarheid moet niet uit de veelheid harer aanhangers bewezen worden. Ook zou ik kunnen inbrengen, dat niet alle leden der synode vrome en eerlijke mannen zijn; maar hierover wil ik niet spreken. Doch niemands wijsheid geldt bij mij zoozeer, dat ik daardoor in goddelijke zaken zou willen geoordeeld worden. Wat eene wettige synode zegt, wil ik ook gaarne gelooven en opvolgen, als het maar overeenkomt met Gods woord. Wie zal dat beoordeelen? Kan de geest, die de schrift begrijpt, niet evenzeer in mij als in u zijn geweest? En dit daargelaten, kunt gij niet evenzeer dwalen als ik? Dwaalden BERENGARIUS en HUSS, omdat zij door het geheele concilie werden verdoemd? Men zegt dat ik mij bij de transactie van den 29sten Oct. 1580 aan het oordeel der synode heb onderworpen. Dat is zoo, ik onderwierp mij zelfs aan ieder, maar niet om ieders uitspraak te gehoorzamen, want dan zou ik wel vier ligchamen noodig hebben om ieders

oordeel te volgen. Ik heb mij onderworpen om rekenschap van mijne leer te geven, en de waarheid plaats te geven daar, waar ik uit Gods woord overtuigd zou mogen worden. Op deze voorwaarde onderwierp ik mij ook aan de Middelburgsche synode; zij die daarin zitting hadden, mogten wij wel onderrigten en trachten te overtuigen, maar mogten geenszins mijne regters zijn."

Coolhaes toont vervolgens aan, hoe men hem uit Gods woord had moeten overtuigen. Daartoe stelt hij eerst de punten voor, waarover hij werd beschuldigd, en daarna de wijze waarop hij overtuigd had moeten worden. »De beschuldigingen tegen mij," zegt hij, »zijn deze twee: dat ik onzuiver in de leer ben en de kerkelijke tucht veracht. Wat de leer aangaat, zoo zegt men dat deze bestaat in de wetenschap van allerlei artikelen. Ik echter zou liever met nathanaël onwetend, dan met de schriftgeleerden wijs willen zijn. Ten onregte heeft men gezegd dat ik geschreven heb, dat iemand, zonder alle wetenschap van den persoon van christus, onder het oude verbond de zaligheid zou verkregen hebben; ik heb echter alleen ontkend, dat men zulk eene duidelijke kennis van christus heeft kunnen hebben als onder het nieuwe verbond. En word ik hierom veroordeeld, waarom heeft men zwingli dan ook niet verketterd, die de vrome heidenen, zonder eenige historische kennis van christus, zalig spreekt, als ook de Zurichsche kerk *). Wat den vrijen wil aangaat, waarover ook gesproken is, ik houde het er voor dat die in adam alzoo verloren is gegaan, dat wij van nature onbekwaam zijn om het goede te willen en te volbrengen, maar dat God allen menschen de genade in zijn woord en niet van nature gegeven heeft. Het is verre van Gods goedheid, den mensch te verwijten, dat hij niet doen wilde wat hem onmogelijk was te doen. Niemand zal mij hierin van valsche leer

*) Hij haalt hierbij aan zwingli *ad Christianum regem*, de confessie der Zurichsche kerk, en de *Apol.* gualtheri *pro* zwingli.

beschuldigen, tenzij hij de praedestinatie zooverre drijft, dat hij God voor een oorzaak des kwaads houdt. En wil men menschen, om dit mijn gevoelen, van de broederschap van CHRISTUS' gemeente uitsluiten, waarom erkent men dan de Lutherschen voor broeders, die bovendien nog aan de alomtegenwoordigheid van CHRISTUS' menschelijke natuur gelooven. Men beweert dat ik mij zelven tegenspreek, omdat ik leer: de goede werken zijn in zich zelve (*in abstracto*) goed, hoewel zij ten aanzien des werkers (*in concreto*) kwaad zouden mogen zijn. Maar heeft CHRISTUS dan niet de gelijkenis van den boozen rentmeester gegeven? CATO's en LUCRETIA's deugden waren te prijzen, ofschoon zij er misbruik van maakten. God heeft, om zijne vervallene schepselen te behouden, hen met opzet niet geheel van alle regtvaardigheid en waarheid beroofd; maar het onregtvaardig schepsel is een dief aan zijnen Schepper geworden, en heeft de goede gaven Gods zich zelven toegeëigend, en de waarheid bezeten in onregtvaardigheid. Is daarom de waarheid onwaarheid geworden, de regtvaardigheid in ongeregtigheid veranderd? dat zij verre. Zoo volgt dat alle deugden uit God zijn, en zoo de mensch die niet in God gebruikt, verleidt hij zich zelven, maar desniettemin blijft het werk als goed van den goede. Ook word ik nog beschuldigd, valsch geleerd en mij zelven tegengesproken te hebben omtrent de zaligheid der ongeloovige kinderen, die buiten de zigtbare gemeente zijn. Hoe ik dit opvat, blijkt genoegzaam uit mijn gevoelen over de zigtbare en onzigtbare kerk, en de uit- en inwendige gemeenschap met CHRISTUS [10]). AUGUSTINUS en BUCERUS zijn met mij van hetzelfde gevoelen, maar dus verloopen de genegenheden der menschen, dat de eene een ketter moet zijn om hetgeen dat een ander niet verhindert, voor een heilig man gehouden te worden."

---

[10]) Zie beneden. Hij haalt hier als bewijsplaatsen uit de heilige schrift aan: *Matth.* XV: 22 vlgg. *Joh.* IV: 7 vlgg.

»Wat nu de kerkelijke tucht betreft, zoo vrees ik voornamelijk hierom zoo leelijk te zijn, dat ik de kerkelijke hoogheid te scherp heb aangetast. In tweeërlei opzigt bestrijdt men mijn gevoelen, èn ten opzigte van de kerkordening èn van het avondmaal. Over de kerkordening heb ik mijn gevoelen in de *Apologie* uiteengezet. MUSCULUS, BRENTIUS, BULLINGER en de geheele Zwitsersche kerk hebben er eveneens over gedacht [11]). Ook over het avondmaal herleze men mijne *Apologie*. Zoo ik nu in dit alles tegen Gods woord had geschreven, had men mij uit de heilige schrift moeten bestrijden, doch geene enkele uitspraak der schrift is tegen mij aangevoerd. Men heeft mij alleen enkele artikelen doen onderteekenen, die volgens hun zeggen, tegen mijne geschriften streden, en mij de genoemde strijdrede schriftelijk ter hand gesteld; en daarmede hield men mij voor overtuigd. Nu geef ik ieder in bedenking, of men den dolenden liefhebber der waarheid niet anders dan den moedwilligen hater behoort te behandelen; hier gelden straffen, ginds behoort men te verdragen. Of waren mijne dolingen grooter, dan dat men die zou kunnen dragen? des te meerder ware het voegzaam geweest, mij met deugdelijke redenen te onderwijzen, waaruit ik mijne dolingen zou hebben mogen erkennen. Wanneer zij mij van eenige tegenstrijdigheid in mijne eigene redenen hadden kunnen overtuigen, zoo ware het billijk geweest dat ik het een of ander wederroepen had. Maar dan ware ik daarom toch niet te veroordeelen geweest. AUGUSTINUS is om zijne herroeping geprezen, en de lichten der evangelische kerk zijn ook niet altijd bij hetzelfde gevoelen gebleven [12]). Evenwel heb ik mijne geschriften niet herroepen, want de stellingen der synode, die lijnregt daar tegen streden, heb ik niet willen onderteekenen

[11]) WOLFG. MUSC. *in loc. de minist.* BRENTIUS in de *Apol. des hertogs van Wurtenberg.* BULL. in zijn *Huysboeck.* MUSC. *in loc. comm.* GUALT. op I *Cor.* V: 5.

[12]) LUTHER in de leer der praedestinatie, en MELANCHTHON ten opzigte van het avondmaal.

dan onder verklaring, dat ik bleef volharden bij hetgeen ik in mijne gedrukte schriften had gezegd."

Hij laat hierop een kort verhaal volgen van hetgeen op het einde des vorigen jaars te *'s Hage* had plaats gehad. Men kon hieruit afleiden, dat de staten de uitspraak der synode hadden goedgekeurd. Maar wat had dit te beteekenen, nu hij de deugdelijkheid zijner zaak en de onschriftmatigheid van de handelingen der synode had bewezen? Hij beriep zich daarom op ieders onpartijdig oordeel en inzonderheid der kerk, »der kerken die door openbare requesten aan mijne heeren van *Leiden* geremonstreerd hebben, dat op het aanhouden van ARENT CORNELISZ.[13]), dienaar der kerk te *Delft*, haar e. zou believen kennis van zaken te nemen, om mij tot rust der kerk vrij te spreken of te veroordeelen, en dat naar Gods woord; waaruit zij remonstranten[14]) verklaarden, nog niet bevonden te hebben dat ik overwonnen was. Dit waren de kerken van de classis van *Rijnland;* ook die van *'s Hage* weet ik dat niet bewilligd hebben iets tegen mij voor te nemen."

»Zoo heb ik dit dan geschreven, niet om iemand leed te doen, maar door den nood gedrongen, om te beschutten mijne eer en goed gerucht (dat mij meer waard is dan alle goud op aarde) en mijne dienst, waarin ik altoos gearbeid heb met goede conscientie, en tot vreugde mijner vrienden. Ik word helaas beschuldigd, de oorzaak dezer oneenigheid te zijn, omdat ik niet gaarne den rok des Heeren gedeeld zag, en met de goede moeder het kind liever geheel zou behouden dan om particuliere opiniën laten ontleden. Doch indien mijne tegensprekers anders willen handelen, ben ik bereid hun de broederhand te geven en alles te vergeten. Ik ben overtuigd

[13]) Hij verhaalt ook nog van dezen predikant, dat hij hem op Zondag 4 Maart openlijk voor de gemeente als een ergerlijk en onboetvaardig mensch had afgeschilderd.

[14]) Dit woord kwam ons gedurig voor in geschriften van dezen tijd, zoowel van COOLHAES als anderen.

dat ik dwalen kan, dat het mij (die van dag tot dag leer wat ik niet geweten heb, en veel verleer van hetgeen dat ik meende geweten te hebben) nog aan veel ontbreekt, maar niet dat ik een ketter ben. Ik tracht voor Gods oordeel te kunnen bestaan; doe gij ook aldus, broeders! opdat gij u zelve meer moogt leeren kennen, en trager wordt in het beoordeelen van anderen. Ik bid den Heer dat Hij ons te zamen verleene zijne goddelijke genade, om opgebouwd te worden in den eenigen waren grond des geloofs, tot opwassing in den volkomen ouderdom van CHRISTUS, welks hooge liefde en nederige ootmoedigheid wij mogen volgen in den dood tot het eeuwig leven."

Datum met haast in *Leiden* den X Maart, a°. MDLXXXII.

Uw goedwillige broeder en dienaar in den Heer,

CASPAR COOLHAES.

Na de excommunicatie van COOLHAES verscheen het *Cort eenvoudig verhael* [15]). »De predikanten en ouderlingen der gemeene kerken in *Holland*" laten aan dat verhaal eenen brief aan den prins voorafgaan, »opdat deze de geregtigheid mogt bevinden der zaken die de kerk voorstond, en het devoir dat zij gedaan hadden om COOLHAES te onderwijzen, en toen hij geene onderwijzing wilde aannemen, om hem te weren; biddende in alle onderdanigheid, dat zijne ex. zich de zorg der kerk hoe langer zoo meer bevolen wilde laten zijn, en den val der academie met wederoprigting te hulp komen." Hierop volgt een brief

[15]) *Cort eenvoudich ende waerachtich verhael waeromme* CASPAR COOLHAES, *predicant gheweest synde binnen Leyden, eyntelick den* 25en *Martii a°* 1582 *by den synode provinciael van Hollandt van der kercke Christi is ghe-excommuniceert. Ghestelt van weghen der predicanten ende ouderlingen, in den voors. synode vergadert, tot nootwendighe verantwoordinghe der waerheyt ende onderwys derghene, die van der saken qualick oft onrecht bericht moghen syn. Waerinne verhaelt wort het beghin des twists binnen Leyden, ende wat naersticheyt ghedaen is om dien neder te legghen ende* CASPAREN *tot afstant syns onrechts ende dwalingen te brenghen.* Rom. XVI: 17. *Dordrecht by* JAN CANIN 1582. Het woord ten slotte »tot den lezer" is gedateerd 5 Julij.

aan de staten, waarin zij kortelijk hun gevoelen verdedigen en zich regtvaardigen omtrent de uitgave van dit geschrift. »Wij zijn," zoo spreken zij, »zeer ongaarne tot dit schrijven gekomen, maar de hooge nood heeft het ons afgedwongen. Naardien ons stilzwijgen voor schuld toegerekend wordt, hebben wij ten letste met groote droefheid dit schrift aan den dag moeten geven." Hoe welgemeend deze betuigingen ook waren, zoo blijkt toch uit alles, dat de synodale heeren geen oogenblik veronderstelden dat zij ook van hunne zijde te ver waren gegaan. De oorzaak der oneenigheden was alleen bij de tegenpartij te zoeken, want deze had gehandeld tegen hunne voorschriften. Of die voorschriften juist waren werd niet onderzocht, waarom zij ook in dezen brief aan de staten uitdrukkelijk verzochten, dat in de kerkordening en de discipline geene verandering mogt gemaakt worden, zonder hunne toestemming. Zij hielden die kerkordening voor goed, zooals zij was. Onder haar toch had de kerk reeds sedert vele jaren gebloeid en vrede genoten, en de Leidsche twisten waren alleen uit de veranderingen dier ordening voortgekomen. Of de regering en COOLHAES door hunne tegenkanting het gevoelen van een groot gedeelte der gemeente uitgesproken, en de onuitvoerbaarheid hunner regelen bewezen hadden, en of de staten vroeger van een geheel ander gevoelen waren geweest, kwam bij hen niet eens ter sprake. De predikanten en ouderlingen der synode schreven de wetten voor, en daaraan had ieder zich te onderwerpen.

De hoofdinhoud van hun geschrift is een verhaal van de geheele geschiedenis der oneenigheden met COOLHAES, waarin alle bewijsstukken en noodige documenten zijn opgenomen. Dat verhaal is, gelijk wij zagen, te goeder trouw opgesteld, niet »om veel te kibbelen of te kijven," maar »tot onderrigt der eenvoudigen." Dewijl zij hunne overtuiging voor de ware hielden, is hun oordeel echter niet altijd onpartijdig. Aan dat verhaal is toegevoegd

een aenhanck tot wederlegghinghe eenigher teghenwerpinghen, daer CASPAR [16]) *zyn saecke mede arbeydt te verschoonen.* Ook daarvan willen wij beknopt den inhoud mededeelen. Zij spreken zich eerst vrij van de beschuldiging, dat er tegen COOLHAES uit partijdigheid zou gehandeld zijn. »Het geschiedt wel", zeggen zij, »dat in eene goede zaak, uit ijver in de beleiding eenige affecten gebruikt en de limiten der christelijke zachtmoedigheid een weinig gekrenkt worden, maar in de substantie der handelingen is er toch geen onregt gedaan." COOLHAES had als een der oorzaken der partijschap tegen hem opgegeven: »dat hij te scherp de kerkelijke hoogheid had aangetast." Ten aanzien dier hoogheid wilden zij wel erkennen, dat de kerkedienaars een dienstbaar ambt onder hunnen Heer CHRISTUS te vervullen hadden; maar voor zoo verre men onder dat woord de dienst zelve en het kerkbestuur kon verstaan, bleven zij volhouden, zich hierin niet te veel aangematigd te hebben. Men klaagde dat de Middelburgsche synode deze zaak had opgehaald, nadat zij reeds lang was afgedaan. Dit was echter niet geschied. Alleen was aldaar over de boeken gesproken, die de schrijver zelf bij de transactie aan het oordeel der synode had onderworpen, terwijl hij thans de synodalen niet voor regters wilde erkennen. Hier vergaten zij dat COOLHAES zich alleen had onderworpen om uit Gods woord overtuigd te worden, hetgeen volgens hem niet was geschied. Het regt om hem te veroordeelen of zich te moeten onderwerpen aan hare besluiten, had hij nimmer aan eenige synode kunnen toekennen. Wat aanging dat de synode niet over geloofs- en conscientie-zaken zou mogen oordeelen, zoo was hunne overtuiging deze: »Hoewel de kerkedienaars in zaken aangaande geloof en conscientie niet hebben te gebieden, zoo komt hun nogtans toe, over de leer en het leven der gansche

[16]) Meestal wordt hij in de geschriften van dien tijd bij zijn voornaam genoemd; dit is ook met anderen het geval.

kerk en voornamelijk harer medearbeiders te oordeelen uit Gods woord, hetwelk de regel des geloofs en der zaligheid is." Zou de synode dan niet mogen weren wat tegen het geloof en de reine leer streed? Bovendien hadden zij COOLHAES waarlijk uit Gods woord bewezen dat zijn gevoelen onjuist was, want de *theses* waren uit Gods woord opgesteld, en dewijl hierna zijne boeken moesten beoordeeld worden, zoo was de beschuldiging valsch, dat de synodale regters, aanklagers en getuigen tevens waren, want dit alles was niet hunne zaak, maar zijn eigen zaak geweest. Door de onderteekening had hij zich zelven aangeklaagd, en zijne boeken waren getuigen. Uit hetgeen COOLHAES in zijnen *Sendtbrief* — want hiertegen was deze *Aenhanck* voornamelijk gerigt — tegen de handelingen in *'s Gravenhage* had gezegd, maakten zij op, dat hij in zijn verzet door anderen werd gesterkt, die hem tot een instrument gebruikten om in de kerk verwarring te brengen. En wat de veroordeeling der Haagsche besluiten aanging, de Leidsche gedeputeerden hadden hem daar zelf ongelijk gegeven. Dewijl hij aan de uitspraak der Middelburgsche synode geen gehoor had willen geven, moesten de staten de zaak onderzoeken, vóórdat de Hollandsche synode een nader besluit kon nemen, en, na alles onderzocht te hebben, hadden de staten »wat kerkelijk was aan de kerk gelaten, en in 't politieke zelf voorzien." Hij had gewild dat hij voor den Leidschen magistraat ware beschuldigd, maar kerkelijke zaken moesten kerkelijk behandeld en gestraft worden. Eindelijk was men zeer verstoord op hetgeen COOLHAES nu onlangs, na afloop der zaak, zou gedaan hebben. Sommigen hadden verhaald [17]) dat hij en eenige zijner vrienden naar andere classen en personen in *Holland* gereisd waren om aanhang te maken, en een geschrift ter onderteekening hadden vertoond, waarin tegen alle besluiten, zoowel der

[17]) Dit verhaal komt ons zeer twijfelachtig voor. Van elders is ons daaromtrent niets gebleken.

synoden als der staten, werd geprotesteerd. Zij hoopten dat geen der predikanten zich hiermede zou inlaten. Met het uitgeven van den *Sendtbrief* had COOLHAES getuigd, »dat hij in zijne conscientie niet overtuigd was." »Maar desniettemin", hernamen zij hierop, »moet hij als een die van de ware kerk afgeweken is, beschouwd worden, en dit excuus kan hem niet helpen. Want het kon wel geschieden, dat hij overtuigd zou zijn en nogtans zulks niet wilde erkennen; de aard toch der dwaalgeesten is, obstinaat te blijven en nogtans eene goede conscientie voor te wenden. Maar genomen dat hij niet overtuigd is, zoo is evenwel de waarheid er niet minder om, en moet naar het rigtsnoer van Gods woord gerigt worden [18]. Er wordt veel gesproken van eene verdraagzaamheid der verscheidene gevoelens, dat men niemand om eene opinie behoort te excommuniceren, dat de conscientiën behooren vrij te zijn, enz. Daarop dient dit antwoord, dat het te wenschen ware, dat een iegelijk verstond wat vrijheid van conscientie is, en wat het heet christelijke liefde te gebruiken. De conscientie bewijst haar werk in der menschen hart, en is een geestelijk ding. Hare vrijheid bestaat daarin, dat de mensch (wiens conscientie gebonden was, en getuigde dat hij schuldig was het oordeel Gods), geleerd hebbende in het evangelie dat God de zonden vergeeft en de geloovigen tot zijne kinderen aanneemt, niet van wege hunne verdiensten maar van wege zijne barmhartigheid in CHRISTUS, daarna zijne conscientie bevrijd vindt van het oordeel Gods. Uit deze vrijheid volgt vrede met God en vrije toegang tot Hem door CHRISTUS den Middelaar. Hierdoor

---

[18]) Men zeide in dezen *Aenhanck* ook, dat men voornemens was »metter tijdt de poincten der leere, dewelcke CASPAR in syne boecken, met andere wedersprekers, in twijfel trok, met alle bescheydentheyt wt Gods woort claerlick te beweeren." Daarop antwoordde COOLHAES, 29 jaren later, (*Cort war. verh.*) »maer sy en hebben 't noch niet ghedaen noch doen connen ende sullen 't oock in eewicheyt niet doen connen; daervan ben ick in myn ghemoet ghenoech verseeckert."

verflaauwt de mensch ook niet, ofschoon hij nog veel gebreken in zich vindt. Hiertoe behoort ook, dat de geloovige aan uiterlijke dingen, die in zich zelve middelmatig en vrij zijn, met zijne conscientie niet gebonden is, maar dat 't hem voor God vrij staat, die te gebruiken of niet, alleen hierop lettende, dat hij zijne vrijheid niet misbruikt tot ergernis van anderen, en dat onder deze vrije dingen niet mogen gesteld worden zulke welke als van God geboden zijn." Na gezegd te hebben dat zij dit uit de heilige schrift wel zouden kunnen aantoonen, maar zich voor ditmaal vergenoegen met te wijzen op *Joh.* VIII: 36, gaan zij aldus voort: »Zooveel de christelijke liefde aangaat, die bestaat niet daarin dat men een iegelijk verdragen moet in zijn ongeloof, zonder daartegen te spreken of hem te straffen. Dit heet in waarheid de liefde te gebruiken, als men de liefde de vrucht des geloofs laat zijn, en haar naar Gods woord reguleert tot zijne eer en tot dienst, opbouwing en betering der naasten. Daarom gebruikt de zoodanige ook de liefde die vermaant en onderwijst met zachte en harde woorden, naar dat de nood eischt. In het pausdom nu werden den menschen strikken der conscientie aan den hals gebonden, maar daarmede kunnen de gereformeerde kerken niet beschuldigd worden. De vrijheid is toch niet daarin gelegen, dat iemand gevoelen en gelooven mag wat hem goeddunkt, alsof een iegelijk in dat geloof zalig kon worden; want als het geloof zijnen grond niet heeft in Gods heilig woord, zoo is het ongeloof. De gereformeerde kerk kan van Gods regt niet dispenseren noch anders leeren, ook niet meer te gelooven maken dan God gemaakt heeft, en niemand de vrijheid en zaligheid toespreken dan dengenen, wien God haar toespreekt. De predikanten, verdragende en vermanende waar 't behoort, en straffende naar Gods ordening daar 't van noode is, vergeten daarom ook de liefde niet." Op grond hiervan wordt nu beweerd, dat al hetgeen tegen COOLHAES in 't

werk was gesteld, regtvaardig was geschied. Zwakheid en onverstand konden in een predikant nog verdragen worden, maar geen dwaling en misverstand, vooral wanneer deze aan de eere Gods en de opbouwing der kerk te kort deden. Men kon ook de woorden der geloofsartikelen wel aannemen, en daarom toch in de opvatting van den zin grovelijk dwalen. »Als bij voorbeeld in de XII artikelen des geloofs wordt bekend dat er is één God, Vader Zoon en Geest, en iemand, deze bekentenis alzoo houdende, daarbij gevoelde dat deze drie niet waren één eenig waarachtig God, of dat het niet waren drie onderscheidene zelfstandigheden, zoude die niet voor een gruwelijk ketter gehouden moeten worden?" Tegen zulke dwalingen moet de discipline worden gebruikt. Zulke dwaalleeraars, die geen deel zullen hebben aan Gods koningrijk zoo zij in hunne ketterij blijven volharden, moeten ook onder de gemeente Gods hier op aarde niet geduld worden, opdat zij deze niet verderven. Wat men hiertegen dan ook wilde inbrengen, de kerk was overtuigd in deze zaak naar regt en billijkheid gehandeld te hebben; »waarom CASPAR, hoewel hij 't nu zoo niet verstond, nogtans niet te klagen had, dat de kerk tegen hem de discipline gebruikt had. Indien God hem de genade geeft dat hij zich nog eenmaal bedenke, zoo zal hij de kerk alsdan hoogelijk danken, dat zij hem tot zijn best gestraft heeft."

Zooals wij vroeger reeds zagen, werd er in Februarij van ditzelfde jaar 1582 eene *Remonstrantie* aan de staten ingediend, over hetgeen op de Middelburgsche synode was geschied. Deze *Remonstrance*[19], hoewel niet voor eene algemeene

[19]) *Remonstrance of vertoogh by die van Leyden den heeren ridderschappen ende steden, representerende de staten 's landts van Hollandt, in Februario* 1582, *hare medelidmaten ghedaen, nopende 't verhandelde der predicanten, in den laetst-voorleden somer tot Middelborgh in het nationael synodus (so sy 't noemen) vergadert gheweest synde, met den gevolge van dien. Ghedruct in 't jaer* MDLXXXII. Het geschrift werd

verspreiding bestemd, zag onverwachts het licht. Zeker iemand, die dagelijks ten huize van een der gedeputeerden van de staten van *Holland* kwam, had dit stuk op een kantoor vinden liggen. Hij had het heimelijk bij zich gestoken, te huis gecopieerd, en, na het oorspronkelijk weder ter plaatse gebragt te hebben, deze copij doen drukken [30]). »Ben ik hierin een dief?", zegt hij in de voorrede, »is het dieverij, als de eene kaars aan de andere wordt aangestoken? Zou het regt zijn, dat men eene kaars, in den nacht lichtende, onder eene korenmaat verborg? Het licht van deze kaars zal u veel baten, zoo gij er maar uwe oogen voor openen wilt."

Het geschrift werd zoo gretig ontvangen, dat het nog ditzelfde jaar werd herdrukt.

In deze *Remonstrantie* nu, gerigt »aan mijne ed. heeren, de staten van *Holland*", werd door de Leidsche overheid het volgende gezegd: »Zoo dikwijls wij den droevigen toestand van ons vaderland aanzien, en bemerken de uiterste ruïne van ons allen, zoo niet bij tijds tot den brand (die niet alleen rondom ons, maar ook van binnen ontstoken is), om te blusschen toegeloopen wordt, verwondert het ons zeer dat, terwijl de wereld wordt vervuld met klaagliederen hierover, wij nogtans tot de beterschap van zulk een kwaad zoo weinig wijsheid, zorg en naarstigheid zien aanwenden. Niemand van ons is zoo slecht, dat hij den algemeenen landsbrand niet gewaar is geworden; die het niet ziet is onzinnig; die het niet gevoelt is levende dood; die het niet acht,

onderteekend door J. VAN HOUT, maar was oorspronkelijk geschreven door COORNHERT. Hij zelf getuigt dit op dezelfde plaats, waar hij van de *Justif.* spreekt; en ook dit stuk is onder zijne werken opgenomen. Zie de *Bibl. van pamfletten* enz. N°. 246. UYTENBOGAERT nam er het hoofdzakelijke van over in zijne *Kerck. hist.*, dewijl daarvan toen reeds aweynich copijen werden gevonden." TRIGLAND maakte hierop verscheidene aanmerkingen.

[30]) Velen hielden dit voor onwaarheid, en meenden dat de Leidsche overheid zelve de *Remonstrantie* had verspreid. Zie *Antwoorde op de Remonstrantie*.

dien zou geen onregt geschieden, zoo hij voor een medebrandstichter gehouden werd. Ons heeft eene heilige krankheid der opiniën bevangen, waarmede wij elkander verterende, ten laatste zelve verteerd zullen worden, bijaldien wij niet in tijds raad gebruiken [21]. Goede raad is hier zooveel te duurder, naarmate iemand deze zijne krankheid te minder erkennen wil. In aanmerking nemende dat door de sterkte dezer krankheid van opiniën, zooveel duizenden dood gebleven zijn, hebben wij liever Gode de eere te laten die Hem toekomt, en ons in onze zwakheid voor zijne hooge majesteit te verootmoedigen, dan dat wij, in vreemde opiniën ons sterk achtende, anderen zouden bedroeven in hetgene waarin wij gaarne erkennen dat wij kunnen dwalen. Wij danken God voor deze kennis, en hebben ook daarom besloten, dat wij aan geen godsdienstdwang, in 't klein noch in 't groot, noch tot het aannemen van eenige statuten of decreten, daartoe strekkende, zouden willen toegeven, waardoor wel eenigheid des geloofs gezocht wordt, terwijl wij echter weten dat ware eenheid niet in dwang kan bestaan. Wij weten te goed dat de gemeente, in voorleden tijden, de last der gedwongene eenheid zoo hard gedrukt heeft, dat wij haar niet weder op den weg der gevangene vrijheid zouden willen brengen. Met regt ons onttrekkende aan de spaansche wreedheid, hebben wij ons niet verbonden om eenige particuliere religie alleen te foveren. In de verscheidenheid van gezindheden zijn wij voorheen zoo eenig in de gemeene zaak gebleven, dat ook onze naburen, hoewel zij ten deele contrarie van ons gezind waren, als doende professie van de catholieke religie, nogtans opgewekt door onze beleefdheid, zich met ons vereenigd en vriendelijk accoord gemaakt hebben om vrede te houden, en zonder aanzien van religie elkander

[21]) »De remedie" zegt TRIGLAND (a. w.) »hier tegen is geen andere als dat een yeder, syne quade opinie varen latende, de goede, dewelcke niet meer als eene eenighe is, eenparichlyck aenneme."

tegen alle geweld der vijanden te helpen beschermen. Allen die de pacificatie van *Gent*, de acten der gecommitteerden te *Keulen*, en het advijs van de particuliere provinciën, aan de generaliteit overgezonden, gezien hebben, zullen wel kunnen gevoelen dat onzer aller meening niet anders geweest is, dan dat noch den een noch den ander om zijne religie eenig leed aangedaan zoude worden. Niemand wil ons dit alzoo afnemen als of wij eenige andere religie, dan die tegenwoordig alhier geëxerceerd wordt, begeeren zouden ingevoerd te hebben; wij achten ons schuldig, onverbrekelijk te houden wat wij eens beloofd hebben. Maar wij vinden geen magt, tegen hen te procederen, die zich in burgerlijken handel en wandel eerbaar met ons gedragen. Wij meenen ook dat tot conservatie der policie beter is, dat een iegelijk zijne opinie in 't particulier behoudende, wij allen gelijk vereenigd blijven om de gemeene zaak te bevorderen, dan dat wij door gedwongene eenigheid met schelden en verketteren onze naburen en verwanten verbitteren zouden. Het ware wel te wenschen, dat een iegelijk tot eenigheid der ware bekentenis mogt gebragt worden [22]). Wij kunnen ons kwalijk inbeelden, dat, door toedoen der magt van de overheid, geheel de geunieerde provinciën christenen gemaakt zouden kunnen worden, maar wel, onder den naam van christenen, eene wereld vol booze huichelaars, waardoor de groote naam onzes Heeren gelasterd wordt."

De Leidsche overheid rigt hierna meer bijzonder het woord tot de heeren van de Middelburgsche synode. Zij ontkent dat deze synode den naam van nationaal mag dragen. »Niettemin kunnen wij het ulieden wel ten beste afnemen, en houden 't daarvoor dat gij 't niet anders dan ten goede bedoelt, om het hoofd met het geheele lig-

---

[22]) Dat en sal altijdt niet geschieden", zegt TRIGLAND hierop, »wanneer de kerckelycke ordre verbroken wort, en de valsche leeraers, teghen danck van de waerachtige, in de gereformeerde kercke, tot derselver verstooringhe, met publycke authoriteyt worden gemaintineert."

chaam te zamen in eene kooi te brengen; maar men heeft dikwijls gezien dat een herder, zijne verdoolde schapen al te hard drijvende, ze verloren heeft, terwijl hij die meende weder te brengen." Ten onregte beriepen de predikanten zich op het goddelijk gezag hunner synode, »want is het Gods woord dat gij ons voorstelt, laat het u dan genoeg zijn dat wij de boeken van Gods woord aannemen. Is het om goede ordinantiën te stellen in datgene, waarin Gods woord voor de tegenwoordige omstandigheden niet genoeg geparticulariseerd is? Het ware te wenschen, dat men ons dit als goeden raad hadde aangediend en ons in vrijheid gelaten, maar dat wij ons daaraan verbinden zouden, kunnen wij niet goedkeuren. Wij hebben eenen regel in CHRISTUS, welken volgende, wij zeker weten dat wij niet dwalen kunnen [33]). Wij zouden ten laatste in al die synodale decreten geen weg meer kunnen vinden, en onze kinderen, als of zij niet genoeg te studeren hadden, zouden weder met een *jus canonicum* te doen krijgen. Wanneer er alleen kerkelijke zaken in de synode worden verhandeld, hebben wij er niets tegen. Maar de synode wil ons tot hare vasallen maken; hare creaturen zou zij alleen tot overheden willen admitteren; ja niet alleen de kerkedienaars, maar ook de armen-, gasthuis- en schoolmeesters zouden mannen van hunne rigting en hunne gevoelens moeten zijn. En dit juist misbillijken wij. Wat de godsdienstige denkwijze aangaat, wij keuren goed dat de geleerden in woorden en geschriften de dwalingen tegengaan, maar wij hebben een afkeer van schelden en verketteren. De

---

[33]) Overtuigd dat zijne Calvinistische grondregelen geheel overeenkomstig de uitspraken der heilige schrift waren, beweerde TAIGLAND hiertegen dat zij voorzeker, die den regel van CHRISTUS hadden, niet dwalen konden, doch dat de magistraat van *Leiden* alle blijken gaf dien regel niet te kennen; in dat geval toch zou hij zich tegen de gereformeerde kerk en hare leer niet zoo verzet hebben. Want »bij gereformeert wort verstaen een religie, die Godts woort conform is, ende die religie weet de gereformeerde kercke dat se heeft."

ware vrijheid bestond altijd daarin, dat ieder zijn gevoelen mogt zeggen. Wanneer de leugen zich ook nevens de waarheid openbaren kan, komt de laatste daardoor te helderder uit, terwijl de eerste van zelf verdwijnt."

Hiertegen schreven de leden der Zuid- en Noord-Hollandsche synode datzelfde jaar nog een *Antwoord*[24]), »omdat", zeggen zij in eene opdragt aan de staten, »ons stilzwijgen van den een voor schuldbekentenis en van den ander voor verraad der geregte zaak wordt gehouden, ja sommigen er ook roem op dragen dat wij tegen onze beschuldigers niet durven kikken, en er alzoo groote afbreuk aan de kerk geschiedt." »Wij ontkennen," zoo spreken de synodalen, »dat wij de synodale acten aan de overheid willen opdringen, aangezien wij de kerkordening aan de staten overgegeven hebben (volgens de ordonnantie der synode) tot geen ander einde, dan opdat deze door de voorz. heeren doorzocht en opregt bevonden, bevestigd zou worden, en indien haar e. e. iets daartegen hadden, veranderingen daarin gemaakt zouden worden. Wij keuren niet goed, dat eenig primaatschap door iemand van ons over zijne mededienaars gebruikt worde; veel min lijden wij dat iemand van ons, over de overheid van God gesteld, zich onderwinden zou te heerschen. Maar wij verzwijgen ook niet dat wij, betreffende de bediening van Gods woord, niet dienstknechten der overheid of van eenig mensch, maar van CHRISTUS zijn." Verder achten zij het hoogst onraadzaam, dat de beroeping van predikanten in handen zou komen der overheden, want

---

[24]) *Antwoorde der dienaren des woordts ende ouderlinghen der kercken van Hollandt, wt den naem derselven onlancks vergadert gheweest synde tot Haerlem, aen myn e. e. heeren de staten desselven landts, op de remonstrantie by de overicheydt van Leyden. Waerinne de clachten teyen 't voorsz. synodus ende synodale acten voortgebracht cortelick ende claerlick tot noodighe ontschuldinghe der kercken beantwoort worden. Tot Delft bij* AELBERT HENRICXZ. 1582. Het komt ons niet onwaarschijnlijk voor, dat het door ARNOLDUS CORNELII werd gesteld. TRIGLAND heeft het bijna geheel in zijne *Kerck. gesch.* opgenomen.

indien dat het geval ware »zou noodzakelijk, wanneer de politieke mannen de zuivere religie ongunstig waren, de plaats voor die predikanten openstaan, die om hun gevoelen of hun leven tot zoodanige diensten geheel onbekwaam waren." Men had gezegd dat Gods woord voldoende was en dat men daarbij geene bijzondere ordonnantiën behoefde, al waren die ook aan Gods woord ontleend. »Op tweeërlei wijze", is het antwoord, »wordt gezegd dat iemand Gods woord voorstelt: de eerste is, wanneer de woorden der schrift tot der menschen leering voortgebragt worden, zonder eenig besluit daaruit te maken; de andere wijze is, wanneer iemand eenige vermaning voorstelt die hij uit de schrift besluit, hoewel ze van woord tot woord daarin niet gevonden wordt, bij voorbeeld wanneer iemand leert dat wij allen in zonden ontvangen en geboren worden, dat men de kinderkens doopen zal. Dit laatste houden de remonstranten, hopen wij, voor Gods woord, zoowel als 't eerste. Zoo durven wij verzekeren, dat er in de kerkordening niets tegen de heilige schrift strijden zou." Ook ten aanzien van het kwaad, dat altijd uit het houden van synoden voortsproot, en de noodzakelijkheid om eene synode zoo dikwijls bijeen te roepen, waarover in de *Remonstrantie* was gesproken, verdedigen zich de synodalen. Wat het eerste punt betreft, wijzen zij vooral op de kerkvergadering van *Nicea* en de noodzakelijkheid, om ketterijen als die van ARIUS, EUTYCHES en NESTORIUS tegen te gaan. Na eenige artikelen uit de kerkordening der Middelburgsche synode, ten opzigte van de magt der overheid in kerkelijke zaken, te hebben verdedigd, trachten zij zich ook te zuiveren van den blaam alsof zij tegen de vrijheid des gewetens zouden gehandeld hebben. »De predikanten zijn schuldig acht te nemen op elkanders predicatiën, leeringen en boeken. Een ieder verstaat wel hoe billijk en redelijk het is, aangezien de gereformeerde kerk eene belijdenis des geloofs en een catechismus heeft, dat, gelijk alle kerkedienaars

professie doen van den inhoud van dien te leeren, alzoo ook acht genomen worde, of in hetgeen zij schrijven iets is wat daartegen strijdt." Eindelijk leggen zij deze verklaring af: »Wij betuigen dat ons nooit in den zin gekomen is, eenige pauselijke tyrannie der conscientiën weder in te voeren, maar leeren dagelijks daartegen, en hopen de ware vrijheid der conscientie voor te staan tot den laatsten druppel onzes bloeds. Nogtans kunnen wij daarom het regt Gods niet prijsgeven, noch eenigzins dispenseren in het officie der overheid, hetwelk is eene dienaresse Gods te zijn en wreekster tot straf dergenen die kwaad doen."

Hiermede meenen wij den aard en het karakter van beide geschriften genoegzaam te hebben aangegeven.

CASPAR JANSZOON COOLHAES,

DE VOORLOOPER VAN ARMINIUS

EN DER

REMONSTRANTEN.

DOOR

H. C. ROGGE.

TWEEDE DEEL.

NIEUWE UITGAVE.

AMSTERDAM,
Y. ROGGE.
1865.

„Aengaende haetlycke partidicheydt, daervan sal wat ic gheschreven hebbe my bevryen by allen onpartydighen ende den Heeren van herten vreesende menschen, die myn schriften lesen werden. Want ick en sta geener partyen toe int ghene sy onrecht hebben, noch verwerpe geene partye int ghene sy recht hebben, maer houdt het met allen dengenen, die den Heeren vreesen ende goets doen."

COOLHAES.

HOOFDSTUK I.

COOLHAES' WERKZAAMHEDEN NA ZIJNE EXCOMMUNICATIE. — ZIJNE »CHRISTELIJCKE VERMANINGHE" EN »SEECKERE POINCTEN."

COOLHAES was van zijne bediening ontzet en thans wachtte hem een tijd van zware beproeving. Niet alleen was hem door de excommunicatie de gelegenheid ontzegd, om zijn verder leven te wijden aan eene bediening die hij lief had, maar hem was ook het middel benomen, waardoor hij voorzien kon in de tijdelijke behoeften van zich en de zijnen; want reeds vroeger merkten wij op [1]) dat zijne geldmiddelen niet zeer groot waren. Ook schijnt hij in den terugkeer naar zijn vaderland weinig heil gezien te hebben, althans hij bleef te *Leiden* wonen [2]). Hij beklaagde zich nu ook eenigzins over den magistraat, »wijl met hem anders werd gehandeld dan naar behooren en beloften eertijds gedaan." Hij klaagde over de schade die hij geleden had door het drukken zijner apologiën, welke hij met goedvinden der overheden had uitgegeven en op hun bevel weder had ingehouden. Vooral bedroefde het hem dat hij, door de verdediging van den magistraat op zich genomen te hebben, bij de synodisten zoo gehaat was geworden, dat zij hem verbannen hadden. Thans zou

[1]) Dl. I, bl. 140 en 143.

[2]) »Het was mij ook niet onbewust," schreef hij later in het *Cort war. verh.*, »hoe gaarne mijne vijanden mij uit *Holland* zouden hebben zien vertrekken. Zij zouden dan alles van mij hebben kunnen seggen wat zij wilden. Zoo zij zich nu, terwijl ik hier gebleven ben, niet ontzien hebben mij te belasteren, wat zouden zij dan in mijne afwezigheid gedaan hebben."

hij tot den bedelstaf moeten vervallen, zoo de regering niet in zijne behoefte voorzag.

De magistraat deze klagten vernomen hebbende en ziende op de acte hem (d°. 3 Junij 1579) verleend, waarbij beloofd was dat men hem zou stijven en sterken tegen ieder die hem in zijne bediening eenig letsel zou doen, en dat men hem tegen alle bevelen der staten of kerkelijke vergaderingen kosteloos en schadeloos zou stellen, besloot na rijpe beraadslaging, »om seeckere merckende bewegende redenen, bij provitie ende tot wedersegghen toe" hem zijn jaarlijks tractement van 300 guldens en 30 guldens voor huishuur te laten behouden [3]. Dit bedrag zou hem op de gewone termijnen uit de inkomsten »der goeden van de memoriën ende ghetijden" worden uitbetaald door LODEWIJK VAN TRESLONG, op voorwaarde dat hij zich gehoorzaam en stil zou gedragen en dat hij zich ten allen tijde bereid zou houden tot de openbare predikdienst, na daartoe door schout, burgemeesteren en geregte verzocht te zijn. Ook zou hij geen geschrift mogen uitgeven, noch op zijnen naam doen uitgeven, dan met voorweten der overheid [4]. Op den 15den November deszelfden jaars werd die jaarlijksche toelage met *f* 100 verhoogd [5].

Hij wilde dit evenwel slechts zoolang aannemen tot dat hij zelf op eene of andere wijze in zijn onderhoud zou kun-

[3]) De geldelijke voorwaarde, waarop COOLHAES te *Leiden* predikant was geworden, luidt aldus:

»Is bij die van den gerechte deser stede accoort ghemaect met mr. PIETER CORNELISZ. uit ten *Briel* en CASPAR JANSZ. COOLHASE, dienaren des goddelicken woorts deser stede, als dat de voors. dienaren de gemeente deser stede als dienaren te dienste sullen staen en hen daerinne eerlijcken sullen quyten, als dat behoort; en dat het wedde van *f* 300 van 40 gr. elc jaer, behalve de vrije huyse en woninge, in eenige eerlicke huysinghe, te discretie van die van den gherechte deser stede; en sal dese duren voor den tyt van een jaer, en so lang daernaer dat tusschen de accoort ghemaect sal wesen, of dat de voors. dienaeren (dat God verhoede) hen in haren dienst merckelick ontgingen." (*Geregtsdagboek* op 23 Dec. 1574.)

[4]) *Geregtsd.* d°. 12 April 1582.

[5]) Ald. 15 Nov. 1582.

nen voorzien. Hiertoe liet hij niets onbeproefd. »De Heer," zoo verhaalt hij zelf [6]), »heeft mij uit genade en barmhartigheid een eerlijk middel aangewezen, waarvan ik vroeger nooit geweten had, namelijk de vrije kunst om door kracht van vuur en instrumenten den geest te trekken uit specerijen, wortels, kruiden, bloemen, zaad en wijnen." In het aanleeren van deze kunst was hem de beroemde hoogleeraar JOHANNES HEURNIUS [7]) behulpzaam; deze gaf hem dagelijks onderwijs en leende hem tot eigen onderzoek de beroemdste scheikundige werken. »Ik heb," zegt COOLHAES, »dag en nacht gewerkt om hoe langer hoe meer in deze kunst geoefend te worden, en den kost voor mij, mijne vrouw en mijne kinderen te kunnen winnen. En toen ik dit kon, ben ik naar het stadhuis gegaan, om mijne heeren te bedanken, dat zij mij gedurende twee jaren mijne bezoldiging hadden geschonken. Nu ik mij met mijne eigene handen arbeid kon geneeren, begeerde ik geen geld meer van hen aan te nemen." De magistraat onthield hem echter in de dagen van druk zijne ondersteuning niet. Men bleef voor zijn onderhoud zorgen, en eerst toen hij op de Haagsche sijnode in 1586 weder was aangenomen, werd er besloten die bezoldiging in te trekken [8]). »Sedert dien tijd," zegt COOLHAES [9]),

---

6) *Cort war. verh.*

7) Ofschoon COOLHAES spreekt van HORNIUS, zoo kan hij toch niemand anders dan HEURNIUS bedoeld hebben, daar de eerste veel later leefde. Zie verder SIEGENBEEK, *Gesch. der Leidsche hoogeschool* op het register.

8) »Die van den gerechte deser stadt *Leyden*, gezien de acten van wegen haer voorzaten in dienste verleent aan CASPAR COOLHAES, d' 1ste van do. 3 Julij 1579, de 2de van do. 12 April 1582, en de 3de van do. 15 Nov. 1582, nopende de continuatie van zyn wedden, zyn geresolveert, dat naerdien de voorz. COOLHAES mitten kerke is gereconcilieert ende sulcx weder capabel om den dienst van 't woort Gods, daertoe bewyzen synde, waer te nemen, de voldoeninge van zyn wedde naer 't einde van 't loopende vierendeel jaers zal ophouden, 't welck hem CASPARO sulcx in collegie is aengeseyt ende by hem is aengenomen, bedanckende die van den gerechte van het onderhout hem tot noch toe gedaen." (*Geregtsd.* do. 2 Jan. 1587.)

9) Hij schreef dit in 1610.

»ben ik nooit iemand, noch de staten, noch de stad *Leiden*, noch iemand om een penning lastig gevallen; het beter en christelijker achtende, mij te geneeren met handenarbeid, dan met lediggaan van mijns naasten zweet en zuren arbeid te leven."

De scheikunde was echter niet het eenige waarmede hij zich bezig hield. Het was hem onmogelijk de geestelijke gaven ongebruikt te laten, die hij van God had ontvangen. Mondeling en schriftelijk bleef hij het evangelie verkondigen, echter met bedachtzaamheid en zonder zich af te scheiden of een bijzonderen aanhang te maken. »Ik heb niet gedaan," zoo getuigt hij, »als de zoodanigen die zich eene bijzondere gemeente trachten op te rigten. Want ik begreep zeer wel, dat er meer dan te veel verdeeldheden, partijen en secten zijn, van welke ieder voor de ware kerk Gods gehouden wil worden. Mij was niet onbekend, wat grooten dienst ik den satan zou gedaan hebben, zoo ik mij bij eene andere partij gevoegd, of op mijn eigen gezag eene afzonderlijke kerk opgerigt had. Zoo ik hiertoe had besloten (waarvoor de Heer mij uit genade bewaard heeft), dan zouden mijne vijanden gegronde reden hebben gehad om mij te bespotten. Ik heb dan ook mondeling in geene vergadering willen leeren, dan wanneer ik, *in familiari colloquio*, naar mijn gevoelen gevraagd werd, en naar de hope die in mij is. Dan achtte ik mij schuldig naar de leer van PETRUS, aan ieder rekenschap te geven; doch geenzins tot nadeel, veeleer tot voordeel en stichting mijns naasten."

Inzonderheid zette COOLHAES zich tot schrijven neder, en meende hij geroepen te zijn, zijne gevoelens algemeen kenbaar te maken en te verdedigen tegen de misbruiken en wanbegrippen, die zijns inziens in de kerk heerschten. »Ik rekende mij schuldig," zegt hij, »de waarheid te openbaren van datgene, waarin ik mondeling en schriftelijk onregtmatig was beschuldigd. Daar mij dit van God en alle regten toegelaten is, zoo heb ik hierin de

staten niet kunnen gehoorzamen. De apostelen zeggen: men moet Gode meer gehoorzamen dan den menschen; waarmede ernstig wordt geboden, dat ieder het talent of de talenten die hem door God zijn geschonken, op winst moet uitzetten." Aanvankelijk verklaarde de overheid zich hiertegen. Nog voor het einde van 1582 wilde COOLHAES een werkje uitgeven over de christelijke discipline, hetgeen hem nogtans door den magistraat verboden werd. De voor die uitgave reeds gemaakte onkosten werden hem evenwel van stadswege vergoed [10]). Vele en belangrijk zijn overigens de geschriften, die COOLHAES in dezen tijd opstelde, doch eerst later uitgaf. Wij willen er hier achtereenvolgens kortelijk den inhoud van mededeelen en beginnen met zijne *Christelijcke vermaninghe* [11]).

Na het opschrift: »Allen onpartijdigen predikanten en leeraars van Gods woord wenscht de allerkleinste en verachtste onder hen allen: genade en vrede van God den Vader, door JEZUS CHRISTUS onzen Heer en hemelschen Koning", begint COOLHAES aldus: »Gezien en gemerkt hebbende, mannen broeders! den ontijdigen en verkeerden ijver van

[10]) *Geregtsd.* d°. 14 en 27 Dec. 1582.

[11]) *Een christelycke vermaninghe aen alle onpartydighe predicanten, om te waecken ende by tyts te voorsien dat die sathan gheen nieu pausdom aen den ouden benaest vervallen plaets wederom oprechte; door C* (ASPAR) *C* (OOLHAES) *V* (*an*) *M* (*enschen*) *I* (*n*) *D* (*en*) *H* (*eere*) *G* (*hebannen*). COOLHAES geeft in dit geschrift zelf de reden op, waarom hij niet als voorheen zijnen naam voluit op den titel had vermeld: »Ik heb dit niet gedaan, zooals sommigen zouden kunnen zeggen, omdat ik het licht schuw, óf een kwaad geweten heb, óf in mijn schrijven aan de waarheid te kort deed, óf iemand lasterde, óf niet zou willen aangezien worden voor zoodanig iemand, als ik bekende vroeger geweest te zijn. Om wettige redenen verzweeg ik mijnen naam. Wat is daar ook aan gelegen, dewijl men niet op hem die iets zegt of schrijft moet letten, maar op 't gene gezegd en geschreven is. Zoo iemand echter verlangt mijn naam te kennen, zal hij dien wel kunnen raden uit de letters, of uit mijn slechten stijl en manier van schrijven." Dat het echter door hem is geschreven, getuigde hij zelf later in zijn *Cort war. verh.* Op den titel zijn de volgende plaatsen uit de H. S. vermeld: Matth. XIII: 25; II Cor. XI: 13—15; I Petr. V. 8. Openb. XII: 12. De plaats waar het werd uitgegeven is niet vermeld; ook niet de naam des uitgevers. Het is gedateerd 5 Jan. 1584.

sommige onzer mededienaars, zoowel in de provinciën van *Holland*, als ook in geheel *Nederland*, en overal waar de menschen door Gods genade gekomen zijn tot kennis van de gruwelen des pausdoms; en door Gods genade zeer wel verstaande, hoe de satan, om den loop des evangelies te beletten, nu voortaan de geloovigen, eenvoudigen en goedhartigen gaarne zou verleiden, om hen, die door Gods genade de duisternis des pausdoms ontvloden zijn, arglistig en zoo heimelijk, dat zij het zelf niet eens zouden kunnen merken, in een ander niet minder gevaarlijk pausdom dan het vorige te brengen, en, om dat op de beste wijze in 't werk te stellen, alle bekwame middelen te baat neemt, die hij reeds ten tijde der apostelen en na hen bezigde, namelijk hen die leidslieden der blinden en wegwijzers van onwetenden zouden zijn; en omdat deze leidslieden, of ten minste sommige van hen, met eenen partijdigen of onpartijdigen ijver de waarheid verduisteren, eene gedaante van godzaligheid aannemende, terwijl zij hare kracht verloochenen; en omdat zij diegenen van de waarheid afleiden, die zij daartoe moesten brengen, hen doende gelooven, dat zij apostolische en profetische magt van God ontvangen hebben, terwijl nogtans hun ambt zoo verre daarvan af is als de hemel van de aarde; op welke gewaande magt steunende zij de schrift verklaren naar hun goeddunken, en iedereen tot erkenning van deze hunne verklaring willen verpligten, verdoemende al degenen die hun gevoelen niet aannemen als ketters en dwalende geesten, terwijl zij eigene gemeenten oprigten, nieuwe wetten, regelen en artikelen vaststellen, die zij evenzeer als de 12 artikelen des geloofs willen aangenomen en onderschreven hebben; en omdat deze alleen hen voor geloovigen en kinderen Gods houden, die hunne artikelen in alles goedkeuren en zich aan hunne wetten onderwerpen, terwijl zij daarentegen allen verdoemen, die zich aan Gods wet, de 12 artikelen des geloofs, de profetische en apostolische

schriften en de christelijke vrijheid houdende, de zwakke en gebrekkige instellingen, welke zij door Gods genade ontvloden zijn, niet wederom willen dienen; — zoo is 't, mannen broeders! dat ik hierop niet langer kan zwijgen, gelijk ik ook meen dat niemand onzer met een goed geweten mag stilzwijgen. Wij willen niet tot die huurlingen behooren, die van de schapen vlieden als de wolf komt. Wij zijn immers tot opzieners over Gods kerk gesteld? Wij zijn immers herders en leeraars? En al waren wij dit niet, zoo zijn wij toch verpligt onzen naaste op den regten weg te helpen als hij dwaalt, en te bestraffen als hij zondigt. Wij weten, broeders! wat AQUILA en PRISCILLA, ten opzigte van APOLLOS gedaan hebben [12]). Hebben zij dan, als werklieden, zulk eene zorg gedragen voor de kerk en hare leeraars, hoeveel te meer dan wij, die door God tot waken en opzien geroepen zijn. Nu blijkt ons immers duidelijk wat de satan zoekt en waartoe hij sommigen uit ons midden wil gebruiken en hunnen ijver wil misbruiken, ja reeds gebruikt en misbruikt heeft, niet tot Godes maar tot zijne dienst. Wat toch is het anders, waardoor hij de meeste schade in de kerk heeft aangerigt, dan door de leeraars wijs te maken, dat zij meer magt moesten gebruiken dan zij van God ontvangen hadden, en dit wel voornamelijk in de uitlegging der Schrift en in het maken van zekere artikelen. Is dit niet ten allen tijde de grootste pest in Gods kerk geweest, waaraan niet alleen duizende menschen naar het ligchaam, maar honderd maal honderd duizend naar de ziel gestorven zijn? Om kort te gaan, zien wij niet duidelijk dat dit de oorzaak is geweest, waardoor in de laatste 50 à 60 jaren in deze *Nederlanden* zoo vele duizenden zijn gehangen, verbrand, onthoofd, verdronken, of op andere wijze om 't leven gebragt? En dit is niet geschied omdat zij de Schrift niet waarlijk voor heilig en goddelijk erkenden, noch geloofden aan

[12]) Hand. XVIII: 26.

eene heilige, algemeene christelijke kerk, maar omdat zij de Schrift niet verstonden zooals men die verstaan wilde hebben, noch die kerk voor de apostolische wilden erkennen, welke men daarvoor hield. Door dit middel is de roomsche kerk tot zoo groote magt gekomen. Zij hebben het zonder twijfel goed gemeend, en voor het welzijn van Gods kerk geijverd, maar dewijl zij in hunnen ijver hun ambt en het rigtsnoer der heilige schrift zijn te buiten gegaan, zoo heeft datgene wat zij goed meenden, tot verderf van Gods kerk gestrekt. Zoo zien wij dat zij, die uit goede meening de regelen hebben gemaakt die men *canones apostolorum* [13]) noemt, eindelijk zoo veel wetten, regelen, artikelen, statuten, decreten en decretalen gemaakt hebben, dat de vrije kerk Gods des N. T. met meer wetten was belast dan de kerk der joden, ja ook die wetten boven Gods wet verheven, en de menschelijke uitlegging der Schrift, voor de Schrift zelve gehouden heeft. Ten laatste behoefde men ook niet meer het artikel van aan Gods kerk te gelooven, daar men beweerde dat de roomsche kerk de heilige, algemeene, christelijke kerk was. Zoo zien wij ook in den tegenwoordigen tijd duidelijk, dat men ons, die pas van het juk bevrijd zijn, weder onder nieuwe wetten wil brengen. Het is ontegenzeggelijk, dat men de geloovigen op nieuw aan zekere commentariën en catechismen wil binden, dat men de in CHRISTUS' naam gedoopten in stukken gaat deelen, afzonderlijke gemeenten gaat oprigten, waarvan ieder roept: ziet hier is CHRISTUS! dit is de kerk Gods! aldus moet men gelooven! wie aldus niet gelooft kan niet zalig worden! die is 's Heeren tafel onwaardig! die is een ketter, vrijgeest, libertijn, ongeloovige, verstoorder van den kerkelijken vrede! Ieder zou wel willen, dat zijne tegenpartij werd uitgeroeid en hij gehouden werd de waarheid te bezitten. Zullen wij, dit wetende, dan door de vingers

---

[13]) »Bij avontuur daarom zoo genoemd, omdat zij apostolisch of aan de schriften der apostelen conform zouden zijn", voegt COOLHAES er in parenthesi bij.

zien en onze naasten in hunne dwaling versterken? Het is waar, zoo wij zwijgen zijn wij des doods, en zoo wij spreken kunnen wij den laster van een vrijgeest te zijn niet ontgaan, ja loopen zelfs gevaar van gebannen en uit het land verdreven te worden; maar wij moeten nogtans om eene bete broods geen vrede prediken waar geen vrede is. Wij mogen wel hopen dat velen van hen die dit drijven, het goed meenen, maar alle vromen en verstandigen kunnen zeer wel inzien wat de satan hier mede zoekt en waarop dit zal uitloopen. Een wijs man ziet niet alleen wat voor oogen is, maar zorgt ook voor de toekomst. IJveren is wel goed, zegt PAULUS, maar daar zijn sommigen die niet regt ijveren, en een ijver tot God hebben zonder verstand [14]). Daar zijn er die met het hoofd door den muur willen loopen, en alles naar hun eigen zin willen hebben, meenende dat hun goeddunken altijd het beste is; die over het geloof van anderen heerschappij willen voeren; die nooit verzocht noch in de school des kruises geweest zijn; die niet weten wat zij behooren te weten, en nogtans den schijn aannemen dat zij alles weten. Dat is geen wonder, want wij zien dat ook voortreffelijke mannen aan deze ziekte te bed gelegen hebben, eer zij tot regte Godskennis en zelfkennis gekomen zijn. Let broeders! op het woord van JEZUS SYRACH [15]): toen ik nog in dwaling was, kende ik ook vele leeringen, en was zóó geleerd dat ik alles niet zeggen kon; maar nu zie ik dat de godvruchtigen den regten geest hebben. Eene schoone sententie, die wel waardig was om door alle menschen, in 't bijzonder geleerden en vooral door geleerden in de heilige schrift, ter harte genomen te worden. Want de geleerdheid die eene gave Gods is, en in alle ootmoedigheid, met ware dankzegging, tot stichting van ons zelven en onze naasten gebruikt moet worden, maakt ons, zoo wij haar misbruiken,

---

[14]) Gal. IV: 17. Rom. X: 2.

[15]) Spreuken XXXIV: 11, 12.

dwalende en opgeblazen, en doet ons onze naasten verachten en heerschappij voeren over hen, die het dikwijls beter weten dan wij zelve. Zoo iemand meent iets te weten, die heeft nog niets gekend, gelijk men behoort te kennen, zegt PAULUS [16]). Het is inderdaad niet in het meenen of in de letter gelegen, welke de onverstandigen voor het wezen zelf houden, maar in het waarachtig wezen dat in den geest bestaat. Zal iemand met waarheid zich op wetenschap der Schrift beroemen, dan moet hij niet alleen de letter kennen — ja al kende hij den geheelen bijbel van woord tot woord van buiten, het zou toch geene waarde hebben — maar hij moet de letters begrijpen. En dat kan niet geschieden, zoo de geest Gods hem niet geleerd en de oogen des verstands geopend heeft. Willen wij dan ware leeraars en christelijke predikanten zijn, dan moeten wij eerst in de school des heiligen Geestes wel gestudeerd en door ondervinding veel geleerd hebben. Wij moeten vele wederwaardigheden geleden en vele aanvechtingen overwonnen hebben. Het is niet genoeg dat wij ijverig zijn; de valsche leeraars [17]) hebben ook hunnen ijver, die des te gevaarlijker is, omdat zij door hunne geveinsde heiligheid de eenvoudigen bedriegen en op een dwaalweg brengen. Het is ook niet genoeg dat wij in onze jeugd op de hoogescholen vele talen geleerd hebben en de heilige schrift naar de letter weten op te zeggen; PAULUS werd in de leer van CHRISTUS, noch in geestelijke dingen volkomen onderwezen, toen hij aan de voeten van GAMALIËL zat; maar toen hij door God werd getroffen en in den derden hemel opgenomen, werd hij eerst door den waren leermeester, den heiligen Geest die in alle waarheid leidt, en door CHRISTUS onzen eenigen meester, onderwezen. In de school van GAMALIËL werd

---

[16]) I Cor. VIII: 2.

[17]) Hij haalt hier tot voorbeelden aan: de Baälspriesters (1 Kon. XVIII: 28) en de Farizeën (Matth. XXIII: 15).

hij opgeblazen, partijdig en ijverig met onverstand, waarom hij ook de leer van CHRISTUS tot der dood toe vervolgde; maar in de school des heiligen Geestes werd hij van een wolf een lam, van een vervolger een navolger van CHRISTUS, van een lasteraar een prediker van het evangelie. In die school kwam hij eerst tot de ware kennis van God en zijnen Zoon, zoodat hij zeggen kon [18]: »Wij kennen van nu aan niemand naar het vleesch; en indien wij ook CHRISTUS naar het vleesch gekend hebben, nogtans kennen wij Hem nu niet meer naar het vleesch. Zoo dan, indien iemand in CHRISTUS is, die is een nieuw schepsel; het oude is voorbijgegaan, ziet, het is alles nieuw geworden." Zoo lang de mensch nog in de school des Geestes niet geweest is, is hij de oude mensch en kent God en CHRISTUS niet; en al heeft hij kennis, zoo is dit eene vleeschelijke en letterlijke, maar geene waarachtige en levendige. Maar hoe zullen zij nu, die God en CHRISTUS niet kennen, over CHRISTUS leeren en Gods wil prediken? Hoe zullen zij, die zich zelve niet kennen noch kunnen besturen, hunne naasten kennen en over Gods kerk regeren? Daarom wil de heilige Geest, door den mond van PAULUS [19], dat men tot het predikambt geene ongeoefenden neemt, die nimmer verzocht zijn, noch mannen die niet gedurende langen tijd in Gods kerk verkeerd hebben, geene nieuwelingen die pas uit de scholen der wijsgeeren komen, waar zij niet dan talen en de letter geleerd hebben, geene die zoo uit het jodendom, pausdom of dergelijke secten zijn gekomen; maar geoefende en beproefde mannen. Die zich zelf niet kan regeren, zooals bij de meeste jongelieden het geval is, hoe zal die Gods kerk verzorgen? Zoo is Gods kerk overal en altijd het meest te beklagen geweest om hare leeraars, en is ook nog te beklagen."

»Voorwaar, broeders, zoo wij dit alles in aanmerking

[18]) II Cor. V: 16, 17.
[19]) I Tim. III: 2 vlgg.

nemen en dan in den boezem tasten en ons geweten onderzoeken, geloof ik dat velen onzer, ja wij allen zonder uitzondering, zullen moeten bekennen, dat wij te vroeg geloopen hebben, eer wij waarachtig door God gezonden waren; dat wij allen met verkeerden, ontijdigen of onrijpen ijver hebben geijverd en daarom meer afgebroken dan opgebouwd, meer geërgerd dan verbeterd hebben; dat velen onzer meer leermeesters dan vaders zijn geweest, meer eigen eer en voordeel hebben gezocht, dan Gods eer en het welzijn en de zaligheid der toehoorders. Indien CHRISTUS ons allen, en in 't bijzonder ons predikanten en leeraars, ook hierin ten voorbeeld is, zoo moeten wij Hem ook navolgen. CHRISTUS, de eengeboren Zoon Gods, ontvangen uit den heiligen Geest, opgewassen en sterk geworden in den geest en vervuld zijnde met wijsheid, werd op zijn twaalfde jaar onder de leeraars gevonden, hoorende en vragende, zoodat allen zich over zijn verstand verwonderden. Maar niettegenstaande heeft Hij zijn leeraarambt niet aangevangen, voordat Hij van zijnen Vader het openlijk getuigenis had ontvangen: Gij zijt mijn geliefde Zoon, in wien Ik mijn wèlbehagen heb. En ook na dit getuigenis liet Hij zich eerst door den geest in de woestijn voeren om verzocht te worden. Hoe veel te meer dan wij, die niet waardig zijn Hem de schoenen na te dragen. En terwijl velen onzer zich met TIMOTHEUS niet beroemen kunnen, dat zij van kindsbeen af de heilige schrift gekend en vrome ouders gehad hebben, of van der jeugd aan in 't ware geloof zijn opgevoed, zoo behoorden wij ons ook niet zoo vroeg te laten gebruiken tot de bediening van het predikambt. Hebben mannen als MOZES [20]) en JEREMIA [21]) zich onwaardig en onbekwaam geacht, en daarom niet ligtvaardig en zonder nadenken zulk eene bediening op zich willen nemen, hoeveel te meer dan wij, die niet zoo onmiddellijk

[20]) Exod. III: 11; IV: 10.
[21]) Jerem. I: 6.

als zij door God geroepen en gezonden zijn. Onderzoekt hierin u zelve, mannen broeders! Ik dank den Heer, die zich over mij ontfermd en hierin de oogen mijns verstands uit genade geopend heeft, dat ik nu weet, hoe ik had behooren te zijn voordat ik aanving te prediken, en wat het leeraarambt van ieder onzer eischt. Hem bid ik dat Hij ons allen geve: trouw te waken zoowel voor ons zelve als voor onze kudde, en zijne eer alleen en de zaligheid van alle menschen te zoeken. Maar naardien wij bijna allen aan deze koorts ziek zijn geweest en door Gods genade genezen zijn, zoo hebben wij overeenkomstig de vermaning van CHRISTUS te zorgen, dat wij niet meer zondigen, opdat ons niets ergers geschiedde. Het is regt en billijk dat wij, van de onvruchtbare werken der duisternis verlost zijnde, voortaan daarmede geene gemeenschap meer hebben, maar die bestraffen; dat wij, van de gebrekkige inzettingen der pauselijke synagoge verlost zijnde, niet wederom ons onderwerpen aan de wijsheid en inzettingen der menschen; dat wij de nieuwe regelen en artikelen, door sommige onzer mededienaars in den naam der Nederlandsche kerk (zoo zij zeggen) opgesteld, en aan alle dienaars der kerk in *Holland* rondgezonden om geapprobeerd en onderteekend te worden, niet alleen niet approberen en onderteekenen, maar veel meer de drijvers hiervan broederlijk bestraffen, en onder het oog brengen wat de satan wil uitrigten met hetgeen zij goed meenen. Wij weten dat PAULUS, om de waarheid des evangelies staande te houden, voor hen, die van bezijden ingekomen waren om de vrijheid der geloovigen te bespieden en hen onder de dienstbaarheid te brengen, niet een uur tijds met onderwerping geweken heeft [22]). Zijne voetstappen hebben wij te volgen gelijk hij ons vermaant: weest mijne navolgers, gelijkerwijs ook ik van CHRISTUS. En daar wij weten dat de jeugd en de onbedrevenheid in goddelijke dingen zulk een ontijdigen ijver

[22]) Gal. II: 4, 5.

baart, laat ons in 't bijzonder de jongelieden die zich tot predikanten voorbereiden, getrouw vermanen en hun den raad van JACOBUS herinneren: zijt niet vele meesters, mijne broeders, wetende dat wij te meerder oordeel zullen ontvangen. Laat ons hen vermanen om zich zelve te beproeven of zij die deugden bezitten, welke de heilige Geest, door den mond van PAULUS, van een predikant en leeraar eischt [23]). Laten wij ons niet al te zeer haasten met iemand de handen op te leggen of tot het leeraarambt te bevorderen, want het is immers beter weinige vrome predikanten te hebben die hun ambt goed verstaan en getrouw vervullen, dan vele die in leer of leven of in beiden hunne naasten ontstichten en ergeren. Het is waar, dat al leven wij nog zoo vroom, er nogtans altijd gevonden zullen worden die zich aan ons leven ergeren. Doch dit hebben ook de profeten, de apostelen, JOHANNES de Dooper en niet het minst van allen CHRISTUS ondervonden. Daar is een gegeven en genomen ergernis. Dat wij toezien niemand ergernis te geven, opdat onze bediening niet gelasterd worde. Bewijzen wij in alles, dat wij dienaars Gods zijn met lijdzaamheid in nood en verdrukking. Laten wij niet ons maar 's Heeren woord, zonder af- of toedoen en zooveel mogelijk in zijne ware beteekenis prediken. Laat ons alle menschen zoo veel mogelijk opwekken tot waarachtige boete en vruchten der bekeering waardig, en hen door onze werken zoowel als door onze woorden vermanen. Laat ons niet twisten noch hardnekkig iets van deze wereld verdedigen, waaraan 's menschen zaligheid niet hangt; deze toch bestaat alleen in de genade Gods door CHRISTUS en wordt uit genade aan allen geschonken, die door opregten afkeer van de zonde en ongeveinsde bekeering tot God bewijzen, al hun vertrouwen alleen door CHRISTUS op Hem te stellen. Laat ons niemand om zijne meening of dwaling lasteren, smaden en verdoemen, maar veel meer

[23]) 1 Tim. III. Tit. I.

trachten in den geest der zachtmoedigheid te onderwijzen. Een dienstknecht des Heeren moet niet strijden, maar vriendelijk zijn jegens ieder, bekwaam om anderen te leeren en het kwade te verdragen. Zij die de waarheid tegenstaan, moet hij met alle zachtmoedigheid, niet met toorn, lasteren, smaden of verketteren, onderwijzen, of God hen ook nog te eeniger tijd gave, dat zij zich bekeerden en de waarheid erkenden. Dat wij ons zelve kennen en ons voor God verootmoedigen, niet wijzer willende zijn dan Hij zelf en CHRISTUS, die ons tot wijsheid van God geworden is. God heeft zijne kerk wetten gegeven, waaraan wij niet mogen af- of toedoen. Wij mogen geen juk leggen op den hals der geloovigen, noch hen aan menschelijke commentariën en catechismen binden, daar God ons allen aan zijn heilig woord gebonden heeft. Dat wij naar ons beste weten en de gaven, ons door God gegeven, de plaatsen die in de Schrift duister schijnen, verklaren en den eenvoudigen en nieuwelingen uitleggen, is zeer wel gedaan en wordt door God zelf aan alle ouders aanbevolen[24]); maar iemand aan onze of eens anders uitlegging of gevoelen te binden is niet billijk, en wij hebben geen getuigenis van God, dat wij de Schrift overal regt verstaan en onze uitlegging de ware zin des heiligen Geestes is. En daar wij geroepen zijn om vrede te prediken, de menschen tot eendragt en liefde op te wekken, de verdraagzaamheid te bevorderen, den dwalende teregt te wijzen, den een des anderen lasten te leeren dragen, en de zondaars met den geest der zachtmoedigheid te onderwijzen, zoo mogen wij geene scheuring brengen onder hen die in CHRISTUS gedoopt zijn, noch eene kerk stichten op onze eigene hand, noch naar eigen goeddunken vergaderen. Wij zijn veel meer gehouden om alle menschen te wijzen op de waarachtige christelijke kerk, waarvan CHRISTUS het hoofd is en alle ware geloovigen de leden, welke niet aan eene

---

[24]) Deutr. VI: 6, 7.

bijzondere plaats maar door de geheele wereld vergaderd, welker leden wel naar het ligchaam verstrooid, maar in den geest van CHRISTUS vereenigd zijn, hebbende waarlijk Gods geest niet met den mond maar in 't hart, waardoor allen biddende roepen: Abba! Vader! Laat ons onze toehoorders ernstig vermanen om zich niet van andere menschen, die misschien in Gods oogen beter zijn dan zij zelve, maar door de menschen belasterd worden, af te scheuren. Zoodanige lasteraars behooren wij zonder aanzien des persoons lief te hebben, in onze gebeden te gedenken, te bestraffen, doch zóó dat zij zien, dat die bestraffing niet uit een wraakgierig en hoogmoedig, maar een broederlijk, ootmoedig en medelijdend hart komt. Zoo wij dit niet doen, maar een verkeerde ijver ons bezielt, zal de geest Gods te vergeefs aan ons gearbeid hebben."

»Er zijn sommigen onder ons, die van geene vermaningen hooren willen, maar in plaats daarvan verstooten, verwerpen en uitbannen. Zoo de overheid aan vele plaatsen niet billijker was dan zij, er zouden velen met vrouw en kinderen op den dijk worden gezet. Wat zal ten laatste hieruit volgen? Zullen wij en onze nakomelingen iets beters te wachten hebben, dan wij onder het pausdom en de Spaansche inquisitie hebben aanschouwd? Neen, het is te vreezen dat het nog erger wordt, en dat de satan, die vroeger prior was (zoo het spreekwoord zegt), ten laatste nog abt zal worden. Om zulks zooveel mogelijk te voorkomen, mannen broeders! behooren wij, terwijl alles nog in 't begin is, te waken. Gij kent het spreekwoord:

»Wilt ghy de siecte ontgaen,
So moet ghy in 't begin tegenstaen;
Want so ghy toeven wilt te lang,
Sal die medicyn u vallen te bang [18]).

[18]) Principiis obsta, sero medicina paratur.
Cum mala per longas, invaluere moras.

»Zoo de leeraars te allen tijde getrouw gewaakt, hun ambt goed bediend en de trompet der waarheid, bij het zien komen van den vijand, geblazen hadden, zou de duivel zoo veel kwaad niet in de kerk gedaan hebben. Laat ons nu in den beginne waken, de waarheid zeggen, prediken en schrijven, zonder aanzien des persoons, en door voor- noch tegenspoed ons daarvan laten afschrikken, dan zullen wij eene groote ramp voorkomen, en ons geweten niet bezwaren. Terwijl ik, de kleinste en verachtste onder u, verhinderd werd in de uitoefening mijner bediening, en men mijnen geest tracht uit te blusschen; terwijl mijne zwakheid mij wel bekend is door ondervinding, en ik geleerd heb, wat dank men inoogst van de ondankbare wereld, wanneer men zijn ambt getrouw waarneemt; zoo heb ik nogtans met een goed geweten het eenige pond, dat mij de Heer heeft gegeven, niet in een zweetdoek kunnen verbergen en in de aarde begraven, maar veeleer mij verpligt gerekend, dat geschenk van God op winst uit te zetten, en met de arme vrouw mijne twee penningskens in 's Heeren kist te werpen. Zoo ik niet meer kan doen, dan doe ik toch wat in mijn vermogen is, door u, die meer kunt, op te wekken, evenals in den strijd de zwakkeren de sterkeren aanzetten en tot meerdere dapperheid opwekken. Laten wij, die één ligchaam met CHRISTUS zijn, en in de kerk hetzelfde ambt bedienen, (ofschoon sommigen ons daar buiten sluiten), elkander dagelijks vermanen, opdat niemand meene, dat hij niet spitten en delven kan, of voor een handvol gersten en eene bete broods Gods naam ontheilige. Rigt op de trage handen en slappe kniën! Ons is bevolen te allen tijde met langmoedigheid het woord te prediken, te straffen, te dreigen, te vermanen. Daar zal een tijd komen, zegt PAULUS, dat sommigen zullen afvallen van het geloof, zich begeven tot verleidende geesten, hunne ooren afwenden van de waarheid en vasthouden aan ongoddelijke fabelen; maar, voegt hij er bij, weest wakker

in alle dingen, lijdt verdrukking, doet het werk eens evangelisten, maakt uwe roeping zeker, namelijk: met steeds aan te houden in de prediking van Gods woord. Broeders! wij zijn CHRISTUS deelachtig geworden; zoo wij volharden tot den einde, dan zullen wij zalig worden; zoo wij den loop voleinden en het geloof behouden, zullen wij zalig worden; zoo wij als ijverige dienstknechten woekeren met ons talent, zullen wij eenmaal dat zalig woord hooren: wel gij goede en getrouwe dienstknecht, over weinig zijt gij getrouw geweest, over veel zal ik u stellen, ga in tot de vreugde uws Heeren."

»Hoewel ik, mannen broeders! mij heb verstout deze vermaning tot u te rigten, niet twijfelende of gij zoudt die met eenvoudigen christelijken zin aannemen, zoo hoop ik dat sommigen uwer hierdoor ook tot nadenken zullen gebragt worden, opdat zij hunne partijdigheid, en in hunne oogen goeden, maar in der daad kwaden ijver laten varen. En ofschoon ik niet twijfel of deze vermaning zal door velen veracht, bespot en als libertijnsch, vrijgeestig [26]) en ongeleerd verworpen worden, zoo zal mij

[26]) Geheel in denzelfden geest werd er toen in verschillende strijdschriften en pamfletten gesproken. Onder anderen kwam er in 1603 een *Spieghel* uit, gerigt tegen de *Apologia ofte verantwoordinghe des edicts van Groeninghen* (zie beneden Hoofdst. V.) Het heeft de woorden der heilige Schrift, Pred. V: 7. Matth. VII: 1—5. Jac. I: 22—27. IV: 11. 1 Joh. III: 11, ten opschrift, en is in den vorm van een gesprek gesteld. MEYNAERT, een gereformeerde, noemt daarin zijne vrienden: vrijgeesten, Libertijnen, David-Joristen, die de vrijstelling van allerlei verderfelijke dwalingen zochten in te voeren, omdat zij meenden »dat bij alle secten in hare religie eene goede meening zij, en dat nog niemand zeker weten kan, welke leer men voor waarheid houden moet; dat men op deze wijze CHRISTUS met BELIAL vermengde, en de kerk van God tot een *cyrcaeum stabulum* of Erdoms stal maakte, waarin allerlei dwalende koppen door elkander konden loopen." FREDERIK, een verdediger der christelijke vrijheid, zegt: »Ik acht dat meest alle secten CHRISTUS belijden en voor hunnen Heer en Zaligmaker houden, d. i. alles behalve verloochenen, al worden zij voor wederdoopers, David-Joristen, en andere CHRISTUS verloochenende secten gescholden. Of de zoodanigen te vervolgen eene wijsheid van boven of van beneden is, diende wel onderzocht te worden. JACOBUS mogt wel schrijven, hetgeen hij zegt III: 13—18." Dat ware

dit geen smart geven, indien ik slechts enkelen hiermede van dienst kan zijn. Zoo PAULUS allen alles is geworden om eenigen te behouden, zou ik dan, die slechts de geringste onder alle predikanten en leeraars ben, niet tevreden zijn zoo ik slechts enkelen hiermede diende? Al die zich nu niet schuldig kennen aan hetgeen ik hier gezegd heb, gelijk met u, onpartijdige broeders! het geval is, die zullen den Heer voor zijne genade danken en mijne woorden niet op zich toepassen. Zoo iemand echter hierover zal roepen, die zal inderdaad bekennen dat hem op zijn zeer is getast, en dat het bedriegelijk kussen des haters hem aangenamer is dan het slaan van een vriend."

»Eerzame, zeer waarde mannen en broeders! de Heer der heirkrachten, de God van hemel en aarde, moge u allen te zamen, om den wille zijns eengeboren Zoons, onzen eenigen Hoogepriester, Leermeester en hemelschen Koning, met zijnen heiligen Geest regeren, en van dag

christenen, al zijn zij van verschillende geloofsbelijdenis, elkander moeten verdragen, verdedigt hij uit den brief aan de Galaten, »want," zegt hij, »men ziet aldaar dat de christenen, die nogtans de besnijdenis mede onderhielden, aan PAULUS, die van een tegenovergesteld gevoelen was, de regterhand gereikt en zich met hem vereenigd hebben. Men vindt daar, onder de apostelen van CHRISTUS, zulk eene verachting niet als heden ten dage. Wel is waar heeft PAULUS zich tegen PETRUS verzet, maar alleen toen hij zag dat deze apostel niet in opregtheid handelde, overeenkomstig de waarheid des evangelies. »»Zoo gij,"" zeide hij, »»die een jood zijt, heidensch leeft, waarom dwingt gij de heidenen op joodsche wijze te leven?"" Zoo mogt men thans tot de gereformeerden ook wel zeggen: gij gereformeerden wilt zelve niet onder de wet staan, en nogtans wilt gij anderen dwingen, zich aan de wet in al hare gestrengheid te houden. Waarom blijft gij niet liever onder de genade van CHRISTUS? Wat verzoekt gij dan nu God, met een juk te leggen op de schouderen der discipelen, dat noch onze vaderen noch wij hebben kunnen dragen? Wij gelooven door de genade van CHRISTUS zalig te worden, gelijk ook gij." Verder zegt hij: »Ik heb wel gelezen Joh. XVI: 2. CHRISTUS zegt hier wel dat dit door de ongeloovigen zal geschieden, maar niet: men moet de ongeloovigen dooden; want de zoon des menschen was gekomen om te behouden. Wat bij CHRISTUS' wederkomst zal geschieden, wordt gevonden Luc. XIX, waaruit blijkt dat men het onkruid, ook in geloofszaken, zoo lang moet laten opwassen tot de Heer des oogstes komt."

tot dag meer en meer naar den inwendigen mensch verlichten en versterken, tot eer zijns goddelijken naams, tot stichting en opbouwing zijner kerk, en tot uwe eigene welvaart en eeuwige zaligheid. Amen!"

Na zijne *Christelycke vermaninghe* schreef COOLHAES zijne *Seeckere poincten* [27]). Hij laat aan dit geschrift eene zeer uitvoerige voorrede voorafgaan, aan »den doorluchtigen hooggeboren vorst en heer, heer WILHELM, prince van Orangien, grave van Nassou etc. mijnen genadigen Heer [28])." Daarin zegt hij het volgende.

»Het is aan allen meer dan genoeg bekend dat, van den tijd der apostelen tot op heden toe, eene verderfelijke pest in Gods kerk heeft geheerscht, en wel deze: dat de meerderheid der predikanten, scribenten en theologanten zich meer magt hebben toegeëigend, dan hun door God en CHRISTUS gegeven was. Want velen hebben gemeend eene profetische en apostolische roeping te hebben, of deze is hun door menschen, die niet geestelijk gezind waren, toegeschreven. In den mond der apostelen en profeten heeft God zelf zijn heilig woord gelegd, zoodat men, hen hoorende, CHRISTUS hoort; maar dit getuigenis hebben zij ook alleen. Nevens hen zijn er wel herders en leeraars door CHRISTUS uitgezonden, maar niet om eene bijzondere kerk te stichten, terwijl zij ook de getuigenis van God niet hebben, dat hetgeen zij prediken, lee-

---

[27]) *Seeckere poincten wt die heylighe godtlycke schriftuer ende vervolch van dien ghenomen: aenwysende hetghene dat allen ghelooviyhen, bysonder doch den predicanten ende leeraren van allerhanden partien, soorten ofte exercitie van religien wel aen te mercken ende t'achter volgen van nooden is; ende grootelycks, soo wel tot gherustheydt van eens yeghelicken menschen conscientie als tot tydtlycken vrede soude mogen dienen door* C. C. V. M. J. D. H. G. Op den titel staan de woorden Jes. I: 9; Jerem. VI: 16, 17. Plaats en tijd van uitgave noch de naam des uitgevers zijn opgegeven. Uit de opdragt blijkt dat het althans niet later dan in 1584 is geschreven. GLASIUS (*Godgel. Ned.*) plaatst het verkeerdelijk in 1580.

[28]) Aan het slot der voorrede, sprekende over Gods gemeente, zegt hij »over welke Hij uwe vorstelijke genade tot een opziener, voorstander en regeerder gesteld heeft."

ren en schrijven, in waarheid Gods woord en wil zij. Waarom zou de heilige Geest alle menschen zoo ernstig waarschuwen om alle geesten niet te gelooven, maar te beproeven of zij uit God zijn? Waarom zegt PAULUS: laat u niet verleiden; onderzoekt alle dingen en behoud het goede? Zonder twijfel doelt dit op de predikanten [29]). Het is waar dat zij, wanneer zij hun ambt getrouw waarnemen, het woord zonder af- of toedoen in den regten zin prediken, de duistere plaatsen verklaren, de menschen van het vergankelijke op CHRISTUS en het eeuwige wijzen, en alzoo allen tot het hemelsch *Jeruzalem* brengen, eene dubbele eer waardig zijn. Maar zij moeten wel toezien dat zij niet buiten hun ambt gaan, en zich geene magt aanmatigen, welke zij niet van God ontvangen hebben. Als zij nu het heldere, klare, waarachtig profetisch en apostolisch woord prediken, zoo hooren wij waarlijk CHRISTUS als wij hen hooren, zoo verachten wij CHRISTUS, ja God, als wij hen verachten. Want hooren wij van hen: doet boete en bekeert u, gelooft het evangelie, verdraagt elkander in liefde, zoo hooren wij die predikanten niet, maar wij hooren JOHANNES den dooper, de apostelen, ja CHRISTUS en God zelven spreken. Indien zij echter hun eigen gevoelen of eene andere menschelijke leer voor Gods woord uitgeven, of ons aan hunne uitlegging van de Schrift willen binden, zoo zijn wij niet schuldig hen te hooren. PAULUS zelf, apostolische magt van God ontvangen hebbende, wil over het geloof zijner hoorders geene heerschappij voeren, noch zijne woorden zonder discretie geloofd hebben. Oordeelt zelf, zegt hij, hetgeen ik zeg. De Christenen van *Berea* worden juist daarom geprezen, omdat zij niet terstond aannamen alles wat PAULUS zeide, maar de Schrift eerst onderzochten of deze dingen alzoo waren [30]). Welk pre-

[29]) COOLHAES haalt hier verder nog andere plaatsen bij aan, als Col. II: 8, Matth. VII: 15, XXIV: 4, 24.

[30]) Hand. XVII: 11.

dikant zou dan zoo vermetel durven zijn, om alles, zonder onderzoek, voor Gods woord te willen doen houden, wat hij of eenig ander mensch leert, zegt of schrijft? En nogtans zien wij, dat zij van de tijden der apostelen af, tegen Gods uitdrukkelijk woord, heerschappij hebben gevoerd over het geweten en het geloof hunner hoorders. Sommigen van hen, die de Schrift verklaard en hun gevoelen geopenbaard hebben, betuigden, gelijk AUGUSTINUS en anderen, dat zij menschen waren en dwalen konden en dat men hen daarom niet onvoorwaardelijk moest gelooven. Maar altijd zijn er toch ook dwaze en onbezonnene hoorders geweest, die, tegen den wil van zoodanige predikanten en schrijvers, zonder eenig onderscheid, hun gevoelen en hunne leer als Gods woord hebben aangenomen. Ja, wat nog meer te verwonderen is, wij zien zelfs dat sommigen, die in hunne schriften iedereen waarschuwden, om daaraan toch geen apostolisch gezag toe te kennen, nogtans anderen, die hun gevoelen niet deelden, als ketters hebben versmaad, veracht en verdoemd. Hierdoor is niet weinig scheuring aangerigt, en niet ten onregte mag dit eene pest genoemd worden. Ja, het is nog erger dan de pest, omdat het ook de zielen aansteekt en doodt."

»Het ware zeer te wenschen, dat deze schadelijke pest, die reeds lang genoeg in Gods kerk heeft geheerscht, met het opgaan van den schoonen dageraad van het heilig evangelie, als een duistere nacht verdwenen en als rook vergaan ware. Het ware te wenschen, dat men zich heden wachtte voor hetgeen men als een verderfelijk kwaad heeft leeren kennen. Maar helaas! het tegendeel heeft plaats. Waarom hebben de Roomschen tegen de Hussiten krijg gevoerd, JOHANNES HUSS en HIERONYMUS VAN PRAAG verbrand? Waarom hebben zij in *Duitschland* gestreden tegen de Lutherschen, in *Frankrijk* tegen de Hugenooten, in ons land tegen de Geuzen? Waarom zijn er zoovele duizenden in *Italië*, *Spanje*, *Engeland*, *Duitschland*, *Frank-*

rijk en hier in *Nederland* gehangen, verbrand, verdronken, en door andere martelingen jammerlijk vermoord? Om de vragen: of de schriften der apostelen en profeten regt of onregt waren? of Gods woord waar of niet waar was, geloofd of niet geloofd moest worden? of er eene algemeene christelijke kerk op aarde was of niet? Neen voorwaar, maar over de verklaring der Schrift, en welke de ware christelijke kerk was. Hier in ons land heeft men niet alleen gezien hoe de Roomschen hen vervolgen en dooden, die de Schrift niet verklaren als de oudvaders en conciliën, maar ziet men ook hoe zij, die door de Roomschen als ketters zijn verdoemd, zich wederom in partijen scheuren, elkander met het hart vervolgende en doodende, omdat zij 't metterdaad niet doen kunnen, (ofschoon sommigen ook dit gedaan hebben). Hier verdoemt de eene partij de andere; elk wil Gods kerk alleen zijn, zonder iemand ter wereld daarin een voetbreed plaats te gunnen. Bovendien willen de predikanten van elke partij gehouden worden als afzonderlijk van God gezonden om de kerk te hervormen. De Lutherschen of Confessionisten verheffen hunnen LUTHER tot in de hoogste hemelen, noemen hem den derden ELIA, den eenigen hervormer der kerk, en achten het onmogelijk, dat er iets zijn zou wat God hem niet geopenbaard had. De Calvinisten komen daartegen op, zeggende dat LUTHER wel een van God gezonden dienaar was, maar toch een mensch geweest is, die ook dwalen kon; dat hij daarom niet alles geweten, noch de kerk volkomen hervormd heeft, maar alleen den kwaden boom besnoeid en de grove takken afgehouwen heeft; dat echter CALVIJN, rijkelijker door God begenadigd zijnde, alles beter verstond en het hout geschaafd en gefatsoeneerd heeft; dat hij eerst de kerk volkomen van alle onreinheden gezuiverd heeft. Hiertegen roepen de Herdoopers (onderling nog in velerlei partijen verdeeld zijnde), dat hunne kerk eerst goed hervormd is, dat zij het klein kuddeke zijn,

waaraan de Vader het hemelrijk geven wil, en dat hunne predikanten eerst waarlijk van God gezonden zijn. De Roomschen, dit hoorende, zeggen dat geen van al die kerken noch hunne predikanten van God zijn, maar dat zij en hunne predikanten de oude apostolische, katholijke, heilige kerk vertegenwoordigen. Hier roept en schrijft de een over en tegen den ander. En bleef het nog maar bij strijdschriften en strijdwoorden, maar menig buurman wordt hierdoor tegen zijn buurman, menig vriend tegen zijn vriend, menig vader tegen zijn zoon, menige stad en menig land tegen andere steden en landen verbitterd, en tot smaden, branden en moorden gebragt. Daarbij is het zeer te beklagen, dat vele predikanten nog zeggen en schrijven dat het zoo zijn moet, overeenkomstig de woorden van CHRISTUS [31]). Maar de Heer meende het anders dan zij het verstaan. Het zwaard en het vuur, waar Hij van spreekt, is Gods woord [32]). Dewijl dan iedere partij de ware kerk wil zijn, zoo mogt men elke wel vragen, wat bewijzen zij voor hare regten hebben. Allen zeggen dat de ware kerk drie zekere kenteekenen heeft, waardoor zij onderscheiden is van alle sekten, namelijk: de zuivere prediking van het evangelie, het regt gebruik der sacramenten, en de christelijke tucht. Maar nu beroemen zoowel Lutherschen en Calvinisten, als Herdoopers en Roomschen zich op het uitsluitend bezit dier kenteekenen. Hier komt dan misschien een SEBASTIANUS FRANCK [33]) of zijns gelijken nog bij, die ook zegt dat bij hem Gods woord, niet alleen met de ooren des ligchaams, maar met het hart gehoord wordt; dat hij de sacramenten, niet alleen uiterlijk, maar vooral inwendig in het ware geloof des gemoeds gebruikt; dat hij zich waarlijk niet

---

[31]) Matth. X: 34, Luc. XII: 51.

[32]) Jerem. XXIII: 29. Hebr. IV: 12.

[33]) Geb. te *Donauwerth* in het begin der 16e eeuw, gest. 1545. Evenals CARLSTADT en SCHWENKFELDT verklaarde hij zich tegen eene letterlijke opvatting der schrift. Zie verder beneden: hoofdst. IV.

aan eene menschelijke tucht, maar aan Gods kastijding onderwerpt. Dewijl de predikanten van elke partij zich uitsluitend op hunne goddelijke zending beroemen, en geene anderen als Godsgezanten willen erkennen, zoo mogten wij hun wel vragen, waarmede zij hun gezag bewijzen. Zij zeggen dat God sommigen tot apostelen, sommigen tot evangelisten, sommigen tot herders en leeraars heeft aangesteld. Niemand zal dit ontkennen, maar zij beweren juist die herders en leeraars te zijn, waarvan PAULUS zegt, dat zij door CHRISTUS zijn gezonden. Ware dit zoo, dan moesten zij dit toonen in hunne leer en in het voortbrengen van goede vruchten, maar ieder hunner zegt dat hij alleen de ware leer heeft en goede vruchten voortbrengt. Zij zeggen en schrijven wel, dat zij hunne leer en geschriften aan het oordeel van Gods kerk willen onderwerpen, maar ieder verstaat door het woordje kerk zijne eigene partij. Zoo de waarachtige kerk of een harer leden, de geestelijke menschen, het oordeel over hen wilde spreken, zouden zij daaraan toch geen gehoor geven, maar roepen: een ketter! een verstoorder van den vrede! weg met hem! En toegegeven dat zij van God tot leeraars en herders geroepen zijn, dan moet ook hun ambt in alle opzigten overeenkomen met het apostolisch ambt, dewijl zij ook aan hunne geschriften hetzelfde gezag willen toegekend hebben. Doch hen die in hunne oogen ongehoorzaam zijn, verklaren zij buiten de gemeente, als van de gemeenschap met CHRISTUS uitgesloten. Dit hebben noch de apostelen noch CHRISTUS ooit gedaan, maar daarentegen joden en heidenen door den doop in de kerk opgenomen. En al ware het, dat zij in waarheid van God geroepen waren, zouden zij daarom van hun ambt nog geen misbruik kunnen maken? JUDAS was door CHRISTUS tot een apostel uitverkoren, maar gedroeg hij zich daarom als een apostel?"

»Ja wij zijn van God gezonden om als ieder Christen onze naasten te dienen met de gaven die wij ontvangen

hebben; maar laten wij niet meenen, grooter gaven en meer magt ontvangen te hebben, dan waarlijk het geval is. Dat iemand zijne toehoorders tot al wat christelijk is opwekt, is zeer wel gedaan, en van zulk een getrouw dienaar het bewijs van zijn beroep te eischen, is onchristelijk. Maar iemand aan eene menschelijke verklaring der schrift te binden, en hen van CHRISTUS' kerk uit te sluiten, die niet juist op alle punten in gevoelen met ons overeen komen, niettegenstaande zij met ons één God, één CHRISTUS, één geloof hebben, dat is onregtvaardig en onchristelijk gehandeld [34]). Deze pest nu, na voor een korten tijd door den glans des evangelies hare kracht verloren te hebben, is thans wederom verschenen; waarom ik mij, overeenkomstig mijn ambt en de gaven mij door God verleend, verpligt heb geacht allen te vermanen om toe te zien, dat het oude pausdom niet door een nieuw vervangen worde. Hoewel alle geloovigen, zoowel overheden als onderdanen, zoowel predikanten als toehoorders, verpligt zijn hiertoe het hunne bij te dragen, zoo is toch aan de predikanten inzonderheid opgedragen, hunne broederen te versterken. En naardien het voorkomen van zulk een kwaad niet alleen dient tot gerustistelling der gewetens, maar ook tot tijdelijken en burgerlijken vrede, zoo heb ik niet kunnen nalaten, ieder door sommige punten uit de heilige schrift duidelijk voor oogen te stellen, wat het leeraarambt is en hoever het gezag der predikanten strekt, en wel in deze vier punten: 1°. dat de profetische

---

[34]) »Wir sind zum Kampfe und zum Siege berufen. Aber nicht zum Kampfe gegen die Genossen eines anderen kirchlichen Bekenntnisses, nicht zum Siege über eine andere äuszere Kirchenform. Keine kirchliche Anstalt ist nach ihrer äuszeren verfassungsmäszigen Erscheinung vollkommen, keine hat den Beruf, mit ihrer besonderen Eigenthümlichkeit alle anderen zu verdrängen. Gottes Weisheit hat es zugelassen, dasz in verschiedenen Kirchenformen sein Reich auf Erden sich darstelle, bis das Eine, was Noth thut, stark genug sein wird, alle Besonderheiten zu überwinden." D. SCHENKEL, *Die Pflicht des evangelischen Christen, gerade jetzt festzuhalten an den Grundlagen der Reformation* (*Allg. Kirchenz.* 1856. N°. 105.)

en apostolische leer, ons schriftelijk nagelaten, waarachtig en volmaakt genoeg is, om te leeren wat een mensch moet weten, gelooven, doen en laten; 2°. dat de herders en leeraars, van God geroepen zijnde, gehouden zijn diezelfde leer, zonder toe- of afdoen, in den juisten zin te prediken; 3°. dat zij, de heilige schrift verklarende, niemand aan hunne uitlegging, of die van een ander mogen binden, maar deze de lezers en hoorders alleen ter beproeving mogen voorstellen; 4°. dat zij geene magt hebben de gedoopten, die God en CHRISTUS belijden, in partijen te scheuren, en niemand van de gemeenschap van CHRISTUS en de sacramenten mogen uitsluiten, die zich aan de profetische en apostolische wetten en artikelen houdt."

»Zoo predikanten en toehoorders hierop wilden letten, zou de christelijke éénheid, liefde en vrede meer en meer toenemen. Zoo dit niet geschiedt, zal de haat en de tweedragt vermeerderen. En in geval eene partij de overhand krijgt, zullen de overige vernield worden. Wat de Roomschen zouden doen, heeft ons de ondervinding geleerd. Hoe de Herdoopers zich zouden gedragen (de vromen, ook onder de andere partijen, niet te na gesproken), kunnen wij zien in den boerenkrijg (1525) [35]) en in het gebeurde te *Munster* [36]). En wat de Evangelischen en Gereformeerden zouden doen, geven sommigen van hen genoeg te kennen op plaatsen waar zij de overmagt hebben. Aldaar verhinderen zij elkander niet alleen in de uitoefening hunner godsdienst, maar erkennen elkander ook niet als broeders, ja verbannen zelfs. Om allen onderling te vereenigen, ten einde als één man den algemeenen vijand des vaderlands te wederstaan, en den zoo lang gewenschten vrede en rust

---

[35]) Vergelijk hierover het belangrijk werk van W. ZIMMERMANN, *Allg. Gesch. des grossen Bauernkrieges*, waarvan in 1856 eene nieuwe vermeerderde uitgave verscheen.

[36]) Met JAN VAN LEIDEN 1534.

des gewetens te verkrijgen, is niets meer noodig dan dat de predikanten, scribenten en theologanten zich geene magt meer toeëigenen, dan hun van God gegeven is. Alleen de eenvoudige prediking van Gods woord wordt vereischt. Wil iemand hiertegen inbrengen, dat aldus voor alle ketters en secten de deur zal openstaan in *Atheïsme* en *Epicurisme*, d. i. dat er een goddeloos leven in de kerk zal komen, dan antwoord ik, dat juist hierdoor alle ketters zullen uitgesloten worden en een waarlijk Christelijk leven zal ontstaan. Want een ketter wederstaat juist Gods woord, en wat zijn secten anders dan menschen, die allen haten en verdoemen, welke hun gevoelen niet aannemen [37]). En zij die de apostolische leer voor voldoende ter zaligheid houden en daaraan gehoorzaam zijn, zullen veeleer een godzalig dan een ongodsdienstig leven leiden."

»Overmits het uwe vorstelijke genade, door Gods bijzondere gaven tot vrede genegen zijnde, als een vader des vaderlands voornamelijk toekomt, op middelen tot vrede bedacht te zijn, ieder onderdaan, in 't bijzonder de leeraren, daartoe aan te sporen, en den weg aan te wijzen, waardoor wij tot eenen lang gewenschten vrede, zoowel des gewetens als des ligchaams kunnen komen; zoo draag ik, de kleinste en verachtste onder de predikanten, naar mijn zwak vermogen, mijne gevoelens aan u op, hopende dat uwe vorstelijke genade mijn eenvoudig schrijven, uit een goed hart en met het doel om den naaste te stichten voortgekomen, niet zult verwerpen, maar zult voorkomen dat de predikanten in de uitoefening van hun ambt meer magt gebruiken dan zij van God ontvangen hebben. Hoewel ik zeer vrees dat deze

---

37) »Het ware kenmerk van den ketter vertoont zich juist in de zucht tot het bannen en uitsluiten van andersdenkenden," enz. Zie J. H. SCHOLTEN. *De vrije beoefening der godgeleerdheid onzer dagen*, *gegrond in de heilige schrift*. Het is wel der moeite waardig, deze *redevoering* te vergelijken met hetgeen door COOLHAES reeds is uitgesproken in zijne geschriften.

mijn arbeid ten kwade zal geduid worden, zoo hoop ik nogtans dat uwe vorstelijke genade, mede in de school des heiligen Geestes, des kruises en velerlei verzoekingen geweest, en van partijdigheid bevrijd zijnde, van een ander gevoelen zult zijn."

Na deze krachtige en veel omvattende voorrede gaat COOLHAES over tot de uiteenzetting der punten uit de heilige schrift.

I. »De profeten en apostelen zijn door God zelf geroepen en gezonden. In hunnen mond heeft God onmiddellijk, d. i. zonder middel of dienst van menschen, zijn woord gelegd, sprekende met en door hen. Aan hen alleen en niemand anders heeft God getuigenis gegeven, dat het woord, door hen geleerd en ons schriftelijk nagelaten, waarachtig zijn woord en onwankelbare wil is. Deze woorden der apostelen en profeten moeten wij als Gods woord gelooven. Wij hebben daaraan overvloedig genoeg, om te weten al hetgeen een mensch tot gelooven noodig heeft. Dewijl men in de tijden der apostelen, door de profetische en apostolische geschriften alleen, wijs kon gemaakt worden tot zaligheid, en de Schrift, van God ingegeven, voldoende was tot leering, bestraffing, verbetering en onderwijzing in de geregtigheid, zoo heeft men ook hedendaags geene uitlegging van menschen daarbij noodig. De commentaren van vrome mannen zijn wel nuttig om de menschen beter inzigt te geven en tot christelijk nadenken op te wekken, maar zij zijn toch met de heilige schrift zelve niet te vergelijken. Deze alleen heeft van God getuigenis dat zij geest en leven, de waarheid, heilig, en zeer vast is; maar niet de uitlegging der menschen. God beveelt de profeten en apostelen te gelooven, maar wat menschen zeggen niet aan te nemen zonder discretie en verder nadenken. Niet allen die zich daarvoor uitgeven, zijn vol des heiligen Geestes; en al ware dit het geval, dan volgt daaruit niet dat zij de gave der schriftverklaring zouden

hebben. Ook het bezit van dien geest der uitlegging geeft de zekerheid niet, dat de zin en meening der Schrift overal regt verstaan zal worden. Daarom wil PAULUS niet dat wij hem als PAULUS, noch zijne mede-apostelen als menschen zullen gelooven. De heilige schrift alleen is de lantaarn voor onzen voet en het licht op onzen weg. Wie dan haar voor waarachtig erkent, haar gelooft en gehoorzaam is, die is een opregt Christen en niet meer te doen schuldig. Die haar als niet genoeg volmaakt erkent, is geen Christen; hij zou niet gelooven, al stond er iemand van de dooden op."

Besluit: »Iemand dus te willen binden om te gelooven en voor regt, goed en waarachtig te erkennen wat menschen als menschen geleerd, geschreven en voor regt en goed gehouden hebben, is antichristelijk, vermetel, tyrannisch gehandeld, en niemand kan bewijzen daartoe van God geroepen of gezonden te zijn."

II. »De herders en leeraars worden door God gezonden. Hij heeft ook in hunnen mond zijn woord gelegd, doch middellijk, d. i. door de dienst der profeten en apostelen. De leeraar mag aan dat woord niets af- of toedoen, maar moet het prediken zoo als het hem gegeven is. Geen profeet, geen apostel, geen engel uit den hemel heeft magt gehad, aan dat woord iets te veranderen. CHRISTUS heeft niet van zich zelven gesproken, maar zoo als hem de hemelsche Vader bevolen had. De heilige Geest, van den Vader uitgaande, spreekt ook van zich zelven niet, maar van hetgeen hij gehoord heeft. God zelf straft den gezant, die zijn bevel te buiten gaat (I Kon. III). Zoo mogen ook de woorden des heiligen Geestes niet verkeerd worden uitgelegd en verstaan, zoo als de joden deden ten opzigte van CHRISTUS' woorden. De leer van CHRISTUS, de profeten en apostelen, zonder af- of toedoen en (zooveel mogelijk en ter zaligheid van noode is) in zijnen regten zin (niet om schandelijk gewin noch tijdelijke eer, maar alleen om Gods heiligen

naam groot te maken en zijne naaste te verbeteren) te prediken en te leeren, is het eenig, waarachtig, onbedriegelijk kenmerk, waardoor iemand verzekerd kan zijn, dat hij door God tot het ambt van herder en leeraar geroepen is. De zin van sommige plaatsen der Schrift kan wel minder goed verstaan worden door sommigen; doch terwijl er verschil van gaven is, zal dezelfde Geest allen, die hij tot zulk een ambt geroepen heeft, zoo veel geven als tot grootmaking van Gods naam, tot stichting van den naaste en tot onze zaligheid noodig is. De zuivere prediking van Gods woord is dus het kenmerk, waaraan de ware Christen den leeraar kent, die van God geroepen is. De ware Christen zeg ik, want het is niet ieders werk, de gezonde van de valsche leeraars te onderscheiden. Dit wordt alleen met de oogen des Geestes gezien, en met den mond des harten geproefd, want de natuurlijke mensch begrijpt niet de dingen die des geestes Gods zijn. Toch zijn er enkele onderscheidingsteekenen: de antichrist doet aan Gods woord af en toe, verklaart en legt de heilige schrift anders uit dan de zin des heiligen Geestes is, voert vreemde leeringen in tegen het uitdrukkelijk woord der apostelen, maakt nieuwe geloofsartikelen nevens de twaalf artikelen, en stelt regelen en wetten, waardoor het geweten verstrikt en de christelijke vrijheid te niet gedaan wordt."

Besluit: »Allen die tot 's Heeren woord af- of toedoen en zekere geloofsartikelen buiten of nevens de 12 artikelen (welke de waarachtige apostolische kerk voor overvloedig tot zaligheid gehouden heeft) maken, en deze alzoo geleerd, aangenomen en onderschreven willen hebben (verdoemende, en om de sacramenten en het predikambt te bedienen onwaardig achtende, die zich aan de profetische en apostolische schriften houden en zoodanige nieuwe artikelen niet kunnen aannemen noch leeren) geven metterdaad te kennen, dat zij antichristelijk, en over des menschen geloof en geweten tyrannisch handelen. Zij kun-

nen niet bewijzen dat zij daartoe van God geroepen en gezonden zijn; waarom men ook hunne artikelen niet aan te nemen noch hunne leer te gelooven schuldig is."

III. »Sommige plaatsen der Schrift moeten naar de letter, sommige naar den geest verstaan worden. Want waar de Schrift zegt: zoo uw oog u ergert ruk het uit; neemt, eet, dit is mijn ligchaam enz., moet men dit verstaan in den zin, waarin het door CHRISTUS en de apostelen gesproken is. De aankomelingen in 't geloof en de natuurlijke mensch kan deze geestelijke dingen niet verstaan. Opdat ook dezen tot eenigheid des geloofs en tot kennis van CHRISTUS komen, zijn er sommigen tot profeten, sommigen tot evangelisten, sommigen tot herders en leeraars aangesteld. Deze gaven, bedieningen en werkingen, zijn niet zoo verschillend, dat zij niet bij elkander in ééne persoon zouden kunnen zijn; wij zien dit in de apostelen. Maar gelijk men zegt dat een kraai geen winter en een zwaluw geen zomer maakt, en gelijk uit het voorbeeld van een metselaar, die tegelijk timmerman en dekker is, niet volgt dat alle metselaars kunnen timmeren en dekken, zoo volgt ook niet dat ieder leeraar een profetischen geest heeft en de gave om de Schrift te verklaren, noch dat zij, die deze gave bezitten, mede geschikt zijn om het predikambt te bedienen. Uit 1 Cor. XIV blijkt, dat niet alleen de predikanten, maar ook andere personen de gave der profetie en der schriftuitlegging hebben gehad, en dat het aan ieder die deze gave bezit geoorloofd is, daarmede de kerk en zijne naasten te dienen. Inzonderheid zijn hiertoe de predikanten verpligt, overmits zij van het evangelie leven, omdat zij het évangelie moeten verkondigen. Maar dewijl zij menschen zijn, de een met meer gaven begenadigd dan de ander, en niemand de getuigenis heeft, dat hij alles weet en verstaat, zoo mogen zij niemand aan hunne uitlegging binden, doch deze wel aan hoorders en lezers ter beproeving voorstellen."

Besluit: »Willen dan sommigen de Schrift uitleggen door bijzondere verklaringen over de tien geboden, de twaalf artikelen des geloofs, het heilig gebed, de leer van CHRISTUS, van het nachtmaal en den doop (hetgeen men catechismus noemt) te geven, en even zoo bijzondere uitleggingen over de profetische en apostolische schriften te maken, en iemand daaraan te binden, dat hij 't juist zóó en niet anders zou moeten verstaan, gevoelen en leeren, dan is dit antichristelijk en tyrannisch gehandeld, den christen zijne vrijheid benemen, eene wet maken uit datgene wat vrij gelaten is, onstichtelijk en ergelijk maken wat den naaste tot stichting zou kunnen dienen. Niemand kan bewijzen, dat hij hiertoe van God geroepen en gezonden is."

IV. »De profeten en apostelen hebben zich nooit afgescheiden noch bijzondere gemeenten gesticht, niettegenstaande de dwalingen veler geloovigen; ja als sommigen begonnen zich af te scheuren, hebben zij hen als vleeschelijke menschen bestraft, en tot éénheid vermaand. CHRISTUS zelf was niet gekomen om te scheuren of te verstrooijen, maar om te vergaderen. En hoewel dit vergaderen van CHRISTUS meest in den geest geschiedt, verbindende de gemoederen der geloovigen aan elkander, opdat zij één hart en ééne ziele mogen zijn, zoo wil God nogtans hen die CHRISTUS belijden ook in dit leven niet gescheurd hebben, maar beveelt dat dit eerst ten jongsten dage door de engelen geschiede [38]). Het is onmogelijk dat een mensch, niemand in 't harte kunnende zien en de toekomst niet wetende, de ongeloovigen in dit leven zou kunnen onderscheiden van de kinderen Gods. De profeten en apostelen wilden geene censoren en examinatoren zijn, om de geloovigen van de godsdienst en de sacramenten buiten te sluiten, maar de zonde bestraffende en de bedroefden troostende, hebben zij door de

[38]) Vgl. Matth. XXII: 13. XXV: 10, 30.

prediking van wet en evangelie ieder, na zelfbeproeving, tot de godsdienst en de sacramenten toegelaten. Zoo PAULUS enkelen aan den satan heeft overgegeven en uit Gods gemeente gebannen, dan doelt dit niet op het beroofd zijn van Gods genade en den heiligen Geest; want de zoodanigen kunnen nimmer weder tot de genade komen. Het is iets anders, den satan te worden overgegeven om door hem in 't vleesch gekweld te worden tot behoud des geestes, iets anders geheel in zijne magt te zijn. Het blijkt uit Gods woord, dat sommige waarachtige kinderen Gods, den satan worden overgegeven tot verderving des vleesches, terwijl zij levende leden van Gods kerk blijven [39]). Allen, die echter tegenwoordig gebannen worden, verklaart men van de gemeenschap van CHRISTUS buitengesloten; en zoodanigen moeten noodzakelijk zijn in de gemeenschap der duivelen, zoodat men op hunne bekeering niet meer hopen kan. Men beroept zich op het voorbeeld van PAULUS [40]), maar dan kan men nog slechts bewijzen, dat er van alle zondaren en zondaressen slechts twee gebannen zijn, die beiden tegen Gods woord gezondigd en gelasterd hadden. Doch het blijkt nergens dat CHRISTUS, wiens voorbeeld wij moeten volgen, iemand gebannen heeft; integendeel, Hij kwam om ons van den duivel te verlossen en de werken des duivels te vernietigen. Gelijk Hij niemand aan den duivel heeft overgegeven, zoo heeft Hij ook nergens bevolen, dat iemand dit zoude doen. Sommigen willen het regt tot uitbannen bewijzen uit Matth. XVIII: 17, doch het is iets anders iemand wegens openbare zonden voor geen christen te houden, iets anders iemand als een dood lid van CHRISTUS' ligchaam, met groote schande voor iedereen, uit te bannen. Er is verschil tusschen: voor een zondaar en heiden gehouden te worden, en: een heiden of tollenaar te zijn.

---

[39]) Bijv. JOB, PAULUS (II Cor. XII: 2, 4, 7). De vrouw die 18 jaar ziek was geweest, Luk. XIII: 11—16.

[40]) I Cor. V: 1—5. I Tim. I: 20.

De tollenaar, dien de farizeër voor een zondaar hield, was voor God geregtvaardigd, en JUDAS, dien de apostelen als vroom beschouwden, was in Gods oog een dief. Aldus mag men niet uitspreken, dat iemand in waarheid voor God is, waarvoor men hem houdt. Gode alleen, die de harten kent, komt het oordeel toe; daarom zegt CHRISTUS zoo uitdrukkelijk: oordeelt niet, verdoemt niet. De apostelen hebben de sleutelen des hemelrijks gebruikt, door boete en vergeving te prediken; den boetvaardigen uit genade, door CHRISTUS, bevrijding van zonde, duivel en verdoemenis verzekerende, en de onboetvaardigen met Gods toorn en den dood bedreigende. Deze hunne woorden zijn zoo zeker, alsof zij door God zelf gesproken waren, waarom zij ook in den hemel voor Gods troon zullen gelden. Zij hebben geene bijzondere sekten (die men nu kwanswijs kerken noemt, terwijl de een den ander verdoemt) gesticht, maar hebben hunne hoorders op het hemelsch Jeruzalem en op CHRISTUS gewezen, niet alleen met woorden, maar ook met een godzalig leven. Daarom mogen de tegenwoordige leeraars, die zoo veel minder zijn, geene afzonderlijke gemeenten oprigten, geene curiose examinatie instellen voor hen, die de sacramenten willen genieten, veel minder hun het gebruik daarvan weigeren, niemand buiten de vergadering sluiten, en wel het allerminste hen, die de heilige schrift als voldoende ter zaligheid aannemen. PAULUS waarschuwt ons voor hen, die verkeerde dingen spreken om de geloovigen af te trekken; voor de valsche leeraars, die de geloovigen met de inzettingen der wereld willen belasten; zij toch zoeken over het geloof van andere menschen en over de gemeente van CHRISTUS heerschappij te voeren."

Besluit. »Willen dan sommigen eene afzonderlijke kerk oprigten, die door zekere wetten en regelen bepalen, en haar houden voor de christelijke kerk, terwijl zij alleen hen de gemeenschap van CHRISTUS en zijne sacramenten waardig achten, die zich aan hunne eigengemaakte

wetten, regelen en verdichte tucht onderwerpen; verbannende met groote schande, als doode leden van CHRISTUS ligchaam afsnijdende en den satan overgevende, allen die zulke door menschen gemaakte regelen weigeren aan te nemen, omdat zij zich houden aan Gods wet, de regelen van geloof en wandel, door CHRISTUS, de profeten en apostelen in de Schrift gegeven, dan is dit antichristelijk, tyrannisch, farizeesch en vermetel gehandeld. Niemand kan bewijzen, dat hij hiertoe door God geroepen en gezonden is."

COOLHAES besluit dit geschrift met een woord aan den onpartijdigen lezer. Hij vermoedde, dat hetgeen hij had gezegd, vooral in het vierde deel, ten kwade zou geduid worden. Men zou hem beschuldigen, dat hij de christelijke tucht niets achtte, waarom hij het noodzakelijk rekende nog een enkel woord in het midden te brengen.

»De christelijke tucht, voornamelijk bestaande in het vermanen en teregt brengen van den dwalenden broeder, acht ik zeer hoog en noodzakelijk, en het smart mij, dat dit gebod van CHRISTUS zoo weinig wordt opgevolgd. Het misbruik echter, dat hiervan gemaakt wordt in de gereformeerde en andere kerken, misprijs ik zeer. Den boetvaardige sluit ik van Gods genade niet uit. Al ware het dat iemand de grootste zonde had gedaan, maar waarachtig berouw gevoelde; al ware het dat hij eerst op zijn sterfbed het voornemen opvatte om zijn leven te beteren, zoo twijfel ik niet of God zal hem uit genade door CHRISTUS vergeven. Sommigen nu sluiten allen van CHRISTUS' gemeente uit, die hunne gevoelens niet deelen. Van de gemeenschap met CHRISTUS zijn echter alleen zij uitgesloten, die zich nooit zullen bekeeren. Die aan CHRISTUS geen deel heeft, kan ook aan God geen deel hebben, en zulk een mensch zal niet tot bekeering komen, daar God alleen uit genade door CHRISTUS den zondaar bekeert. Die God verstoot, als SAUL, JUDAS, KAÏN, kan zich niet bekeeren. De woorden van het bannissement luiden: »en

dewijl hij tot geene boetvaardigheid heeft kunnen gebragt worden, zoo betuigen wij, dat hij, aan de gemeenschap van CHRISTUS geen deel hebbende, uit de gemeente uitgesloten wordt, en als een die daar buiten staat zal gehouden worden, totdat hij zich van harte zal bekeerd hebben." Maar hoe kan iemand zich van harte bekeeren, die aan CHRISTUS' gemeenschap geen deel heeft? Of kan men zich dan door eigene krachten bekeeren? Immers neen. CHRISTUS zegt niet: zoo iemand aan de gemeente geen gehoor geeft, verklaar hem dan als buiten mijne gemeenschap, maar: houd hem als een heiden en tollenaar; en men zal toch wel niet uit de Schrift kunnen bewijzen, dat heidenen en tollenaars aan CHRISTUS' gemeenschap geen deel hadden. Maar gelijk alle godvreezende menschen weten, dat er in de zigtbare kerk altijd veel huichelaars zijn geweest, die in waarheid aan CHRISTUS geen deel hadden, zoo zijn er ook buiten twijfel velen buiten de kerk geweest, die wel in zijne gemeenschap waren, al kunnen wij allen niet met den vinger aanwijzen."

»Zoo iemand nu mijne woorden mogt verdraaijen en ten kwade duiden, zal ik dit moeten dragen, gedachtig aan het woord van CHRISTUS: de dienstknecht is niet meer dan zijn Heer."

HOOFDSTUK II.

COOLHAES' »TOUTZSTEEN" EN »CONCILIATIO."

In dezen zelfden tijd gaf COOLHAES de *Toutzsteen* [1]) in het licht. De voorrede hiervan is opgedragen »aan den edelen, vromen jonker ADRIAAN, heer van *Swieten* enz. gouverneur; en aan de eerzame wijze, voorzienige, zeer discrete heeren SCHOUTEN, burgemeesters en schepenen van *Gouda* [2])". Zij is van den navolgenden inhoud.

---

[1]) *Toutzsteen tot een seecker proeve welcx in der waerheydt die apostolische, catholycke, evangelische, gereformeerde kercke sy. Allen leergierigen menschen ten besten voor ooghen ghestelt ende in handen ghegheven* door C. C. V. H. J. D. H. G. Op den titel staan de woorden: 1 Joh. IV: 1. Openb. II: 2. 2 Tim. II: 19. Plaats en naam des uitgevers zijn niet vermeld. De voorrede is gedateerd 1 Febr. 1584. In 1608 verscheen daarvan een tweede druk te *Gouda*. Van dit geschrift en de *Seeckere poincten* zijn mij exemplaren bekend, waarop de woorden, door de initialen C. C. enz. aangeduid, voluit geschreven zijn.

[2]) Waarom hij dit geschrift aan den Goudschen magistraat opdraagt, zegt hij zelf in deze voorrede: »Ik heb dit werk aan uwe eerwaardigheid opgedragen omdat U:E: in de vervulling van haar ambt alleen zoodanige predikanten en leeraars aanneemt en begunstigt, die niet voor den Paus of CALVIJN of LUTHER of MENNO eene kerk willen vergaderen, maar voor God door zijnen Zoon; die de menschen niet op zich zelven, den Paus enz. wijzen, maar alleen op CHRISTUS. Dewijl gij dan zulk een heerlijk werk verrigt, en de laatste zijnde (in aanmerking genomen dat uwe stad vroeger in geheel *Holland* als de meest afgodische vermaard was) nu de eerste schijnt te worden, en men u daarom als niet christelijk maar libertijnsch en vrijgeestig beschouwt, zoo heb ik aangetoond dat gij niet libertijnsch maar christelijk en apostolisch handelt, niet twijfelende of gij zult hierin blijven volharden. Zorg niet alleen dat eene goede reformatie, naar het voorbeeld der apostolische kerk, in uwe kerk en stad worde onderhouden, maar dat gij zelf toont goed gereformeerd te zijn. Zoo de overheid goed voorgaat, volgen de onderdanen gewoonlijk na." *Regis ad exemplar totus componitur orbis.*

De denk- en handelwijze der Goudsche overheden zullen wij beneden bij HERBERTS leeren kennen.

»Als wij de heilige schrift doorlezen, zullen wij bemerken dat de meeste menschen te allen tijde boos hebben geleefd, of zich met eene schijn-vroomheid tevreden hebben gesteld; wij hebben hiervan een algemeen bewijs in de joden en heidenen. Van de tijden der apostelen af tot nu toe is dit ook zoo geweest. Gelijk de meeste joden zich met het uiterlijke tevreden stelden, zoo gaat het ook bij ons; en gelijk deze in twee deelen gescheiden waren: zij die openlijk een goddeloos leven leidden en zij die een goeden schijn voor de menschen hadden, verachtende en smadende allen die niet even als zij gezind waren, even zoo is het thans bij ons gesteld. De profeten, CHRISTUS en de apostelen hebben niet alleen de openlijke zonden, maar vooral de geveinsdheid en boosheid des harten aangetast [3]). Dat onder ons, evangelische, hervormde christenen, dat bederf gevonden wordt, is zeer te bejammeren. Zelfs een natuurlijk mensch zou niet kunnen ontkennen, dat zij, die zich beroemen de katholijke, evangelische, gereformeerde, reine kerk Gods uit te maken, ook als godvruchtige kinderen Gods moeten leven; gelijk hij die zich voor een schoenmaker of ander ambachtsman wil gehouden hebben, ook inderdaad datgene moet zijn waarvoor hij zich uitgeeft. Zoo kan men dan die kerk niet voor de evangelische en apostolische houden, waarin niets evangelisch en apostolisch gevonden wordt; of zou de naam de kerk maken en ons voor God regtvaardigen? Neen, niet een iegelijk die Heere! Heere! roept, zal in het koningrijk ingaan, maar die den wil des Vaders doet; en deze is het geloof in CHRISTUS. En wij kunnen niet gelooven zonder ongeveinsde bekeering, want door het geloof worden wij in CHRISTUS Gods kinderen. Dat geloof moet krachtig zijn

---

[3]) COOLHAES haalt hier de volgende plaatsen bij aan: Jes. I: 11. XXIX: 13. LVIII: 5. LXVI: 1. Jer. VII: 3. Joel II: 12. Micha VI: 6. Matth. III: 7. XV: 19. XXIII: 23. 2 Cor. XI: 13. Gal. VI: 12. Phil. I: 15. 2 Petr. II: 12. Jud. 8. Openb. III: 1, 15.

in de liefde, en zich openbaren in werken der liefde die uit het hart komen [4]). Maar over het algemeen bestaat tegenwoordig de katholijke, apostolische, evangelische, gereformeerde kerk meer in naam dan inderdaad. De heilige Geest verrigt wel dagelijks zijn werk, ons leerende, vermanende, straffende en vertroostende door de schriften der profeten en apostelen, maar wij nemen dit niet ter harte. Ieder meent dat hetgeen in de Schrift wordt gevonden wel op anderen, vooral op de joden en heidenen uit de vroegere tijden, maar niet op hem zelven toepasselijk is, vergetende het woord van CHRISTUS en PAULUS [5]). Laten wij ons voor God verootmoedigen, Hem om zijnen Geest bidden, de Schrift vlijtig lezen, hooren wat Gods wil is en, zijne stem hoorende, onze harten niet verharden; zoo zullen wij kunnen opmerken of wij ware christenen en Gods kerk zijn. Willen wij ons dus beroemen de apostolische, gereformeerde kerk te zijn, dan moeten wij ook aanhooren wat van die kerk geëischt wordt; want Gods kerk is nooit beter gereformeerd geweest dan ten tijde der apostelen, toen zij vol des heiligen Geestes was. Iedere kerk moet zich vormen naar dat voorbeeld, en voornamelijk, naast de overheid, door hare predikanten en leeraars. De laatsten moeten Gods kerk regeren, zoo als zij door de apostelen is geregeerd geworden; de eerste moet zorgen voor vrome en godzalige predikanten, en zoo doende zal de kerk gereformeerd worden. En wat de toehoorders en private personen betreft, de ouders hebben te zorgen dat hunne kinderen, de heeren en vrouwen dat hunne gezinnen goed gereformeerd zijn. De veelheid van personen maakt Gods kerk niet, maar zij, die met eendragtige harten

---

[4]) Hij haalt hier verder bij aan: 2 Thess. IV: 3. 1 Petr. II: 15. 2 Petr. II: 17. Jud. 12. Matth. III: 9. VII: 13. Joh. VIII: 33 vlgg. 55. Rom. IX: 6.

[5]) Marc. XIII: 37. Rom. XV: 4.

den Vader door CHRISTUS aanroepen en Hem gehoorzamen, vormen ééne gemeente Gods, omdat zij CHRISTUS door het geloof ingelijfd, en door waren liefde aan elkander verbonden zijn. Waar in dezen geest, al waren het slechts twee of drie, vergaderd zijn, daar is Gods kerk, en men behoeft daarom niet ver te loopen om die kerk te zoeken, want CHRISTUS zegt: het koningrijk Gods is binnen in u. Alle bijzondere kerken waarvan dit gezegd kan worden, behooren tot die ééne kerk, waarvan wij in de geloofsartikelen bekennen: ik geloof eene heilige, algemeene, christelijke kerk. Niets is thans noodzakelijker dan dat wij nagaan hoe de apostelen zelve CHRISTUS' kerk hebben bestuurd, ten einde aan dezen zekeren toetssteen te toetsen, of alle kerken, die zich tegenwoordig de apostolische, katholijke, evangelische, gereformeerde kerk noemen, inderdaad zijn waarvoor zij zich uitgeven. Het zal zeer te duchten zijn dat uit dit onderzoek blijkt, dat het niet alles goud is wat er blinkt."

»Daarom heb ik, zoowel tot mijne eigene, als mijns naasten vermaning, leering en vertroosting, zekere punten uit de H. S. opgeteekend, om daaruit duidelijk te bewijzen, hoe de roomsche, evangelische, gereformeerde en herdoopersche kerken zich ten onregte op zulk eenen grooten titel beroemen. Den titel van zigtbare kerk van CHRISTUS en volk Gods, zal ik haar echter daarom niet benemen. Gelijk er een onderscheid is tusschen de zigtbare en onzigtbare, zoo is er ook verschil tusschen de zigtbare en de evangelische, gereformeerde, reine kerk; tot de eerste behooren allen, die in CHRISTUS' naam gedoopt zijn. Of ik met dit werk, dat door mij ondernomen is uit een goed hart, tot niemands verdriet maar tot ieders stichting, iedereen behagen zal, weet ik niet; toch ben ik verzekerd, dat het niet te vergeefs zal zijn. Wat ik van hen te wachten heb, die het mij zeer kwalijk zullen nemen dat ik hen op hun zeer tast, leert mij het voorbeeld der profeten, apostelen, martelaars, ja

van CHRISTUS zelven. Ik weet wat CHRISTUS[6]) en de heidenen[7]) reeds hebben gezegd. De ondervinding heeft mij geleerd, wat dank men behaalt bij hen, die hoofden en bestuurders der kerk willen zijn, zoo men uit Gods woord aantoont, hoe ver zij nog van die hervorming af zijn, waarop zij zich zoozeer beroemen. Daarom mag ik echter de waarheid niet verzwijgen."

Nu laat COOLHAES nog eene voorrede volgen »aan den goedwilligen, onpartijdigen lezer", waarin hij insgelijks aantoont, dat het zijn doel niet is, het bestaan van eene zigtbare kerk op aarde te ontkennen, maar dat hij iedere zigtbare kerk wil waarschuwen, zich toch niet uitsluitend als de apostolische, gereformeerde kerk te beschouwen, en anderen, die niet in haren schoot zijn opgenomen, te lasteren en te verbannen. Hierna gaat hij tot zijn eigenlijk onderwerp over.

I[ste] Artikel. »In de apostolische kerk hebben de geloovigen geene andere schriften gehad, welke zij moesten hooren, lezen, gelooven en gehoorzamen, dan de schriften van MOZES en de profeten, welke door CHRISTUS en zijne apostelen verklaard zijn, en hetgeen ons verder nagelaten is in de vier evangeliën, de handelingen der apostelen, de zendbrieven van PAULUS, PETRUS, JOHANNES, JACOBUS, JUDAS, en de openbaring van JOHANNES."

Bewijs uit de H. S. Hierbij haalt COOLHAES de volgende plaatsen aan: Matth. V: 18. Luc. IV: 16. XVI: 27. XVIII: 31. XXIV: 25, 44. Joh. V: 39. Hand. II: 36. VII. VIII: 35. X: 34. XIII: 16, 27. XV: 21. XVII: 2. XXVI: 22. 2 Petr. I: 19.

Proeve. »Vermits de geloovigen der apostolische kerk geen ander geschrift gehad hebben dan den bijbel, en zij van de schriften van JUSTINUS, IGNATIUS, AUGUSTINUS en andere kerkvaders, noch van LUTHER en andere nieuwe leeraars, noch van decreten en synoden geweten hebben,

[6]) Joh. III: 20.
[7]) *Veritas odium parit.* (TERENTIUS, Andria, Act. I. Sc. I: 41.)

zoo volgt, dat, naar apostolisch regt, de kerk tot regel van geloof en wandel niets anders behoeft dan den bijbel. Elke kerk die meer schriften ter zaligheid noodig acht, mag zich niet beroemen, naar het voorbeeld der apostolische kerk hervormd te zijn. Hiertoe behooren: 1° de Roomschen. Zij willen dat men de kerkvaders, in 't bijzonder AUGUSTINUS, AMBROSIUS, HIERONYMUS en GREGORIUS (welke zij de vier heilige leeraars der kerk noemen), verder de conciliën, in 't bijzonder de vier oecumenische, den paus, de decreten en decretalen evenzeer zal gelooven. 2° de Evangelischen, Confessionisten of Lutherschen. Zij stellen de Augsburgsche geloofsbelijdenis gelijk met de H. S.; en ofschoon LUTHER wenschte, dat men zijne eigene boeken mogt vernietigen, opdat men alleen de H. S. zou lezen, zoo stond hij toch stijf en onbewegelijk op zijne opinie van 't avondmaal. 3° de kerk die zich bij uitnemendheid Gereformeerd noemt. Zij beroept zich op CALVIJN, de confessie en den catechismus als op de Schrift. Die catechismus en hunne eigene verklaring van de Schrift wordt elken zondag van den predikstoel afgelezen. De zondags-evangeliën, van oudsher in de kerk gelezen, laat men na, en hunne eigengemaakte dingen stellen zij daarvoor in de plaats. De confessie, die zij zelve opgesteld en verbeterd hebben (alsof men de waarheid verbeteren kon), willen zij door de predikanten en schoolmeesters, ten platten lande, op de dorpen en in de steden, onderschreven en geloofd hebben; en zij die zwarigheid vinden zich hieraan te onderwerpen, worden niet toegelaten of afgezet. 4° de Herdoopers, die ook hunne confessie en fondamentboeken als Gods woord willen geloofd hebben."

Wederlegging der tegenwerpingen. »Ieder zal welligt zeggen, dat hij toch de H. S. alleen voor geloofwaardig houdt. Zij doen echter als PAULUS van sommigen zegt [8]); want waarom verketteren zij dan en verdoemen

[8]) Tit. I: 16.

als ongeloovigen, die de Schrift wel voor volmaakt houden, maar met hunne bijzondere gevoelens niet instemmen? Erkennen de Frankisten, Swenckfelders en Castalionisten niet evenzeer als de Roomschen, Evangelischen, Gereformeerden en Herdoopers, de profetische en apostolische schriften als de H. S.? Maar, zegt gij, zij verstaan die Schrift niet regt en leggen haar verkeerd uit. Maar wie zal dan den eenvoudige verzekeren, dat gij haar regt verstaat? Of zijt gij ook niet een mensch, en dus vatbaar voor dwaling? Maar gij zegt: ik geloof de heilige en hooggeleerde mannen, die haar aldus hebben verklaard. Doch dat zeggen de andere partijen ook, en ieder beroept zich op de zijnen. En zijn die geleerde mannen ook geene menschen geweest? Ja, zegt gij, maar bijzonder door God verlicht en begenadigd. Hebben zij daarom van God getuigenis, dat zij in de uitlegging der Schrift nergens konden dwalen? Waarom verschilt de een dan van den ander? Ieder verheft de zijnen, wien hij is toegedaan, en wat die zeggen en schrijven moet regt zijn, al ware 't onregt. Dus wordt de wereld door affecten geregeerd, ja, de H. S. moet onze affecten dienen. Men zal misschien nog zeggen: wij gelooven die uitleggers niet als menschen, maar Gods woord dat zij verklaren. Maar hoe weet gij, dat hunne verklaring van Gods woord de ware bedoeling des heiligen Geestes is? Gij zult zeggen, uit de Schrift; maar waartoe hebt gij dan die uitleggers noodig, en bepaalt ge u niet bij de Schrift alleen? Waarom veracht gij dan de anderen, die het misschien even goed, ja beter verstaan dan gij? Wij behooren elkander in broederlijke liefde te verdragen en niet om eene opvatting te verachten. Zijt gij van een ander gevoelen dan uw naaste, laat hem het zijne en behoud het uwe, totdat God u tot dezelfde overtuiging brengt; en al geschiedt dit niet, zoo zal dit u evenmin als hem in de zaligheid schaden, indien gij voor 't overige slechts van de zonde afkeerig zijt, en uw vertrouwen

stelt op Gods genade; want niet door kennis of wetenschap worden wij zalig, maar uit genade, hebbende de kennis van God en CHRISTUS."

»Sommigen zeggen, dat zij onderscheid maken tusschen de H. S. en de leer der menschen. Maar iedere partij wil zich zelve zoo wel geloofd hebben als de apostelen. De Roomschen zeggen: de woorden van CHRISTUS, »dit is mijn ligchaam", moeten verstaan worden: dit brood verandert in mijn ligchaam, zoodat het niet meer brood maar CHRISTUS zelf is. En dit moet ieder gelooven, alsof PETRUS, ja CHRISTUS zelf het zoo gezegd hadden. LUTHER en de zijnen zeggen: in, bij, met, onder het brood is mijn ligchaam, en dit staat zoo vast, alsof PAULUS, ja God zelf het uit den hemel gesproken had. CALVYN en de zijnen zeggen: overal waar de Schrift zegt, God wil dat alle menschen zalig worden, moet het woordje »alle" in »sommige" veranderd worden. Wie daaraan twijfelt, wordt gehouden alsof hij aan het woord van God en CHRISTUS niet geloofde. Zoo leiden MENNO en de Herdoopers uit de uitspraken der H. S. af, dat men geene kinderen doopen en niet zweren mag. En bleef het nog maar bij het uitspreken en op schrift stellen van zijne gevoelens, doch thans verkettert men ook, terwijl PAULUS zelf niemand aan zijn gevoelen wilde binden. Maar hoe zullen wij dan ooit tot het regt verstaan van de Schrift komen, indien wij van niemand de verzekering kunnen erlangen dat ons gevoelen goed is? Ik antwoord: al wat een mensch voor zijne zaligheid te weten noodig heeft, is zoo duidelijk in de H. S. voorgesteld, dat het geene uitlegging behoeft. En dit bestaat hierin, dat wij berouw over onze zonden gevoelen, en ons verlaten moeten op de genade, door God ons in CHRISTUS bewezen, dat wij ons van ganscher harte tot God bekeeren en Hem gehoorzaam zijn. Wat goed en kwaad is, is duidelijk in de Schrift uitgedrukt. De bijbel is een a b c boek in de school van CHRISTUS en des heiligen Geestes, waarin wij dag en

nacht moeten studeren, totdat wij van die lessen niet alleen de scientie, maar ook de praxis hebben, en dan zal het ons niet moeijelijk te verstaan zijn, wat God verder in de Schrift van ons verstaan wil hebben. Maar vliegen willen eer men vederen heeft, lezen willen eer men spellen kan, de Schrift verstaan willen eer men zich bekeerd heeft, dat is altemaal verloren arbeid. Dit is de oorzaak dat thans zoo weinigen de Schrift verstaan, daargelaten dat niemand de Schrift geheel kan begrijpen dan de eengeboren Zoon des Vaders. Hoe zou een vleeschelijk mensch de geestelijke Schrift kunnen verstaan, vóórdat hij zelf geestelijk is geworden? Zoo iemand nog zeggen wil dat men, dus leerende, voor alle ketters en sekten de deur zou openen, antwoord ik even als ik vroeger reeds deed [9])."

IIde Artikel. »De apostolische kerk heeft van de herders, leeraars en predikanten niets anders geëischt, dan dat zij de profetische en apostolische leer, zonder af- of toedoen, zouden prediken en het volk tot boetvaardigheid zouden opwekken, zoowel met woorden als met werken."

Bewijs uit de H. S. 1 Tim. IV: 12, 13. 2 Tim. I: 13, 24. III: 14. IV: 1. Tit. I: 9. II: 1, 7. 1 Petr. V: 1. 2 Petr. I: 19.

Proeve. »Overmits de apostolische kerk van de predikanten dan niet anders geëischt heeft, zoo mag geene kerk van hare leeraars vergen, dat zij iets anders verkondigen dan het woord der Schrift, of daaraan af- of toedoen. De kerken die zulk een eisch stellen, zijn niet waarlijk naar het voorbeeld der apostolische kerk gereformeerd. Hiertoe behoort de roomsche kerk. Zij eischt van hare geestelijken, missen, getijden en vigiliën te lezen of te zingen, niet te huwen, den paus voor den stedehouder van CHRISTUS te houden en hem te gehoorzamen, te vasten, heiligen aan te roepen, beelden, heilige ge-

---

[9]) Zie boven bl. 28.

beenten en graven te vereeren enz.; en dit alles moeten zij ook hunnen toehoorders prediken als kostelijke, Gode welgevallige werken. Verder behoort hiertoe de luthersche kerk, die de erkenning eischt der Augsburgsche confessie en LUTHERS opvatting van het avondmaal. Op dezelfde wijze de kerk der Gereformeerden en Herdoopers."

Wederlegging der tegenwerpingen. Hier worden dezelfde tegenwerpingen aangevoerd als in het eerste artikel, en op dezelfde wijze wederlegd.

III^de^ Artikel. »De apostolische kerk heeft zonder aanzien des persoons voor de zigtbare kerk van CHRISTUS en hare leden erkend, allen die in CHRISTUS naam gedoopt waren, en God, CHRISTUS en de Schrift aannamen, niettegenstaande velen zondig leefden en er onder hen verschil van gevoelen was."

Bewijs uit de H. S. Luc. XV. Rom. XIV: 1. XV: 1. 1 Cor. I: 2, 10, 26. 2 Cor. I: 1. Gal. I: 2, 12. III: 15, 24. IV: 6, 19, 31. V: 2. Openb. III: 1, 15.

Proeve. »Overmits dan de apostolische kerk de zigtbare kerk alsdus bepaald heeft, en PAULUS gebiedt de zwakken in het geloof op te nemen [10]), terwijl CHRISTUS hen geenszins verworpen heeft, en die kerk niemand ooit om onverstand in de leer of een gebrekkig leven verworpen heeft; zoo mag geene kerk zich voor eene christelijke kerk, geen predikant zich voor een christenleeraar uitgeven, die de zwakken in 't geloof en de gebrekkigen in 't leven, niet alleen niet dulden wil, maar zelfs veracht, verdoemt en vervolgt. Hiertoe behooren: 1° de roomsche kerk, die allen buiten haar als ketters beschouwt, en den dood, ja de eeuwige verdoemenis waardig keurt; 2° de Lutherschen, die ZWINGLI en alle geloovigen uitmaken voor dweepers, sacramentschenders, rottengeesten en scheurmakers; 3° de Gereformeerden, die alle niet-Gereformeerden wel niet dooden (behalve die van

---

[10]) Gal. VI: 1, vgl. 1 Cor. IX: 20.

Genève SERVETUS, en die van *Engeland* eenige Herdoopers [11]), maar toch verbannen; 4° de Herdoopers, die niet alleen de andere kerken uitsluiten, maar ook elkander niet verdragen en zich in allerlei partijen deelen. Ik wil echter de vromen onder deze allen geenszins te na gesproken hebben, dewijl ik verzekerd ben, dat God onder alle volken de zijnen heeft, die niet wetens en willens tegen zijn woord handelen, hoewel zij uit misverstand tegen zijn woord somwijlen iets doen of gevoelen, wat niet overeenkomstig zijnen wil is."

Wederlegging der tegenwerpingen. »Sommigen, inzonderheid de Gereformeerden en Herdoopers, zullen zeggen dat men toch niemand voor een lid der kerk zal mogen houden, dan die openlijk belijdenis gedaan heeft van de christelijke godsdienst. Ten opzigte van de Turken, Joden en Tartaren is dit waar, maar niet ten opzigte van hen die in CHRISTUS gedoopt zijn. En om, ter wille van de Herdoopers, den doop nog daar te laten, nemen niet allen, zoowel de Roomschen, Castalionisten enz. als zelfs de Moscoviten en Grieken, God, CHRISTUS en de heilige schrift aan? Maar gij zegt: zij doen dit wel met de lippen, maar zijn daarom toch afgodendienaars, ongeloovigen, overtreders van Gods geboden. Dat zij zoo; maar zijn dan in uwe kerken, gij Gereformeerden enz., enkel heiligen? Zou niet met regt op u allen het woord van CHRISTUS toepasselijk zijn? [12]) Gij zult echter zeggen: de kerk oordeelt niet over het verborgene [13]). Doch zijt gij dan toch niet overtuigd, dat er zondige menschen in uwe kerk zijn? Wij kennen ze niet, antwoordt gij weder, anders zouden wij ze vermanen. Maar met deze belijdenis erkent ge immers dat er zon-

---

[11]) De beide martelaren waren JAN PIETERSZOON en HENDRIK TERWOORDT, en werden in 1575 te *Londen* verbrand. Zie *Historie der doopsgezinde martelaren*, II, 749, 752, 763.

[12]) Joh. VIII: 7.

[13]) *De occultis non judicat ecclesia.*

daars onder u zijn, al misleiden die geveinsden u met een schijn van vroomheid? Zoo gij nog zeggen wilt, dat een goede boom aan zijne vruchten gekend wordt, zoo geraken wij toch in een doolhof, want elke kerk beweert dat zij de goede boom is, en dat dus bij haar alleen de goede vruchten zijn te zoeken. Een van beiden zal dus waar moeten zijn, òf dat zij geen van allen de ware kerk zijn, òf dat allen te zamen de zigtbare kerk zijn; dat er geen verschil in het fondament (het aannemen van God, CHRISTUS en de Schrift), maar alleen in de optimmering (het uitleggen der Schrift) bestaat. Die dan op hetzelfde fondament staan, moeten ook eendragtig zijn, even als wij zien dat de verschillende bouwmaterialen op een fondament elkander niet scheuren, maar een huis, slot of stad vormen."

»Anderen zullen tegenwerpen: wij sluiten alleen hen uit als leden van Gods kerk, die hardnekkig weigeren door Gods woord in de waarheid overtuigd te worden. Maar ik zal mij de moeite niet geven hierop te antwoorden. Zoo wij alle kerken tegenover elkander stellen, dan beweert de een dit van den ander, op dezelfde gronden. Ieder is partij en wil tevens regter in zijn eigen zaak zijn, en al ware het, dat een onpartijdig regter tusschen allen zou willen beslissen, zij zouden hem toch niet als zoodanig erkennen."

IV[de] Artikel. In de apostolische kerk is de profetie vrij geweest, alzoo dat ieder, die de gave had of meende te hebben om te profeteren of de Schrift te verklaren, dit vrij mogt doen. Niemand is echter gehouden geweest zulk eene profetie te gelooven, maar ieder mogt onderzoeken en het goede behouden.

Bewijs uit de H. S. Rom. XII: 7. 1 Cor. XII: 4, 10. XIII: 9. XIV: 1, 29. 1 Thess. V: 19—21. 1 Joh. IV: 1. Vgl. Luc. IV: 16. IX: 49. Hand. XIII: 15. 2 Cor. I: 24. 1 Petr. V: 3.

Proeve. Overmits dan dit in de apostolische kerk

was aangenomen, zoo mag geene kerk, veel min een predikant, iemand verbieden de Schrift uit te leggen of zijn gevoelen uit te spreken en te schrijven. De kerken die deze vrijheid alleen aan hen gunnen die zij hebben geëxamineerd en toegelaten als in alle stukken met de kerkleer eenstemmig gevoelende, mogen den naam van apostolisch niet dragen. Hiertoe behooren de Roomschen, Lutherschen, Herdoopers en ook de Gereformeerden, die op de synode van *Dordrecht* (1574) alle predikanten en ouderlingen bevolen hebben scherp toe te zien of bij de leden hunner gemeente ook suspecte boeken waren, ja zelfs besloten hebben de drukkers en uitgevers te vermanen om zulke boeken niet te drukken of te verkoopen."

Wederlegging der tegenwerpingen. »Men zal vragen: hoe zal er orde in de kerk gehouden worden, als ieder maar vrij in de vergadering mag spreken? Ik antwoord: er zal dezelfde orde moeten zijn als in de apostolische kerk, namelijk: dat men bij beurten zal spreken. Niemand zal zonder onderzoek iets behoeven aan te nemen."

»Men zal tegenwerpen dat er groote ergernis, ketterij en lastering uit volgen zal, indien het maar een ieder vrij staat over godsdienstzaken te schrijven of zijn gevoelen te verklaren. Doch iedere kerk beweert dit, en zij die bij de eene voor ketters gehouden worden, zijn bij de andere vrome godzalige mannen. Wie zal men dan nu gelooven? Het zou immers veel beter zijn, indien wij al dat smaden en lasteren lieten varen. Een mensch kan over eene zaak geen ander gevoelen hebben dan zijn eigen inzigt in die zaak, of hij gevoelt anders dan hij spreekt en schrijft. Het eerste is onmogelijk, het tweede geveinsd; daarom moet ieder zijn gevoelen in gewetenszaken vrij en frank schrijven of uitspreken, maar het staat aan de lezers en toehoorders om dit aan te nemen of niet."

»Welligt zal nog iemand zeggen, dat het niet ieders werk is, het ware van het valsche in de leer te onder-

scheiden, en het daarom beter is dat de zwakken kunnen volgen. Het is waar, daar zijn ook zwakken in 't geloof; maar wien zullen zij moeten volgen? De Roomsche zegt: den paus, de geestelijken, de conciliën enz.; een Lutheraan: AUGUSTINUS, MELANCHTHON, en BRENTIUS; een Gereformeerde: CALVYN, BEZA, ZWINGLI; een Herdooper: MENNO, DIRK PHILIPS; evenzoo de andere secten. Wie van allen heeft nu het onbedriegelijk getuigenis van God, dat zijne leer en uitlegging de ware is? Niemand anders dan, nevens CHRISTUS, de profeten en apostelen. Ik erken dat een eenvoudige, die de Schrift niet verstaat, een uitlegger noodig heeft, maar op die uitlegging mag hij niet steunen, zoo hij niet in zijn hart gevoelt dat deze waarachtig is, want anders zou hij niet op goddelijk maar op menschelijk gezag gelooven. Hedendaags berust helaas alle geloof op waan. Ieder kiest zich zelf een uitlegger, die dan niets dan waarheid zeggen kan. Neen, wij hebben niet te letten op den persoon die de Schrift verklaart, maar op die verklaring zelve. 't Kan zijn dat men, niettegenstaande vurig bidden en ernstig onderzoeken, toch niet tot het ware begrip der waarheid komt, maar dan moet men, overeenkomstig den raad van PETRUS, aan het profetisch woord vasthouden, tot de dag aanbreekt en de morgen opgaat in het hart. Wie is anders die morgenster dan JEZUS CHRISTUS, onze eenige leermeester, dan de heilige Geest, die ons in alle waarheid leiden zal?"

V^de^ Artikel. »In de apostolische kerk heeft ieder, die in God, CHRISTUS en de H. S. geloofde, de heilige en hoogwaardige sacramenten, na zich zelven beproefd te hebben, mogen gebruiken, vermaand zijnde om zich te wachten voor een onwaardig gebruik daarvan."

Bewijs uit de H. S. Matth. XXVIII: 19. Marc. XVI: 15. Hand. II: 37; VIII: 36. 1 Cor. XI: 28.

Proeve. »Overmits de apostelen aldus gehandeld hebben, zoo mag de kerk, veel minder een predikant of dienaar der kerk, niemand van 's Heeren tafel terughouden,

die den Vader en den Zoon belijdt. Iedere kerk, die vooraf een onderzoek of iets dergelijks eischt, is niet apostolisch. De roomsche kerk nu eischt de biecht, de evangelische de oorbiecht en het aannemen harer gevoelens; de gereformeerde laat niemand tot het nachtmaal toe, die niet vooraf voor het consistorie of iemand van hunne predikanten en ouderlingen bewezen heeft, dat hij hare leer gelooft; de Herdoopers laten zelfs niemand tot den doop toe, tenzij hij verklaart den kinderdoop als ijdel te beschouwen."

Wederlegging der tegenwerpingen. »Er zijn die zeggen, dat het toelaten aan 's Heeren tafel, zonder voorafgaand onderzoek, in strijd is met de vermaning van CHRISTUS: geef het heilige den honden niet, en werp uwe paarlen niet voor de zwijnen. Maar met dat heilige en die paarlen bedoelt CHRISTUS zoowel Gods woord als de sacramenten. Het evangelie zou dus ook niet in 't openbaar mogen gepredikt worden. Of zijn de sacramenten van hooger waarde? PAULUS [14]) en alle verstandige leeraars hebben dit niet geloofd. Er bestaat dus geene reden, dat men het woord aan iedereen predikt maar van het gebruik der sacramenten enkelen onthoudt. En al had CHRISTUS willen zeggen dat men den ongeloovigen en zondaars het woord niet prediken en hen tot het gebruik der sacramenten niet toelaten mogt, zou men dan nog iemand voor een hond of zwijn mogen houden, die in God, CHRISTUS en de ware kerk van God gelooft? Maar hier zal men mij vragen of zij, die in openbare zonde leven, niet als zoodanig te beschouwen zijn? Ik antwoord: ja, zoolang zij geen opregt berouw gevoelen; doch gelijk wij van alle menschen, die uiterlijk goed leven, moeten gelooven dat zij inderdaad zoo zijn, ofschoon niemand ons daarvan verzekering kan geven, zoo mogen wij ook niet te streng oordeelen over hen, die schijnbaar openlijk in de zonde

---

[14]) 1 Cor. I: 14, 17.

leven. Gode alleen komt het oordeel toe [15]). Indien deze laatsten begeeren het woord te hooren en de sacramenten te gebruiken, mogen wij hen niet terugstooten. Kan het niet gebeuren dat een zondaar zich bekeert, wanneer hij de prediking hoort bij het vieren van 't nachtmaal, en zal hij dan afgewezen worden, terwijl een vrome huichelaar mag aanzitten? Men denke aan hetgeen CHRISTUS heeft gesproken [16]). Ik erken dat er christelijke tucht moet zijn; maar die bestaat in broederlijke vermaning en bestraffing en niet in onthouding van 't avondmaal. Niet dat ik openbare zondaars, die in hunne zonde blijven, zou willen verdedigen, maar ik spreek voor de boetvaardigen, en over hen kan niemand juist oordeelen dan, nevens God, zij zelven. Wij moeten geen zondaar verachten, maar ons in alles zóó jegens hem gedragen, dat hij merken kan dat ons zijne zonden mishagen. Vooral moeten wij hem doen gevoelen dat wij niets tegen zijn persoon, maar alleen tegen zijne zonden hebben, want alleen op deze wijze zullen wij hem tot bekeering bewegen."

»Maar welligt zegt iemand: de een of ander heeft wel de sacramenten gebruikt, maar zich toch niet gebeterd. Ik antwoord: wat heden niet geschiedde, kan morgen of overmorgen plaats hebben. Gij weet niet wat God in den morgen of onder de predikatie in hen gewrocht heeft; laat dan na te onderzoeken wat gij niet weten kunt. Wij hebben immers geen gebod van God ontvangen om anderen te beproeven even als wij ons zelven moeten beproeven? Maar, zegt gij, de predikanten moeten toch de zwakken helpen en de kranken genezen? Voorzeker; doch zij doen dit veel meer door de predikatie van het evangelie. Nu zegt men dat de biecht in het onderzoek noodig is om die krankheid te weten, doch daarom zal den zondaar niet meer vergeven worden, zoo hij anders geen berouw gevoelt. Neen, door de predikatie van Gods

---

[15]) Vgl. Luc. VI: 37, 41.
[16]) Matth. XXI : 21 vlgg.

woord alleen moet men iemand waarschuwen voor een onwaardig aanzitten aan 's Heeren tafel. En nu zal ik maar niet spreken van de ergernis die men geeft door den een aan 't nachtmaal toe te laten en den ander te weren; hoe de eerste gewoonlijk hierdoor hoogmoedig wordt, en de laatste hierom wordt veracht; ja hoe de laatste niet meer bij de prediking komt, als hij den eerste evenzeer ziet zondigen. Zoo ontstaat er bespotting en wordt Gods heilige naam gelasterd. Laat dan ieder, naar het voorbeeld van CHRISTUS en de apostelen, en inzonderheid naar het woord van PAULUS, na ernstige zelfbeproeving tot 's Heeren tafel komen."

VI^de^ Artikel. »De apostolische kerk heeft zorg gedragen voor de ware huisarmen, ten einde die niet alleen met de prediking van Gods woord aan hunne zielen, maar ook met tijdelijke nooddruft aan hun ligchaam te verzorgen."

Bewijs uit de H. S. Hand. II: 44, IV: 34, VI: 1, XI: 27. Rom. XV: 25. 1 Cor. XVI: 1, 2 Cor. IX: 1. Gal. II: 9.

Proeve. »Overmits men in de apostolische kerk aldus heeft gehandeld, zoo heeft iedere kerk, die dit niet doet, op dien eernaam geene aanspraak. Dat de voornoemde kerken dit inderdaad niet doen, kunnen alle armen getuigen en de voorstanders der kerken zelve niet loochenen. Men is partijdig, want de armen worden niet naar hunne behoefte verzorgd. Iedere partij houdt alleen voor huisarmen die haar voor de ware kerk erkennen, en hoewel aan anderen soms ook wat medegedeeld wordt, zoo houdt men dezen toch niet voor huisgenooten des geloofs."

Wederlegging der tegenwerpingen. »Men zegt: de tijden zijn veranderd en het aantal armen is nu zooveel grooter. Maar er zijn ook nu des te meer geloovigen, en als de predikanten even ijverig waren als de apostelen, elke stad, elk dorp zou gemakkelijk de armen kunnen onderhouden. Men zegt dat de kerk geene ordonnantie tegen het bedelen kan maken. Maar de predi-

kanten kunnen dan toch bij de overheden daar wel op aandringen. Doch in plaats daarvan wordt de overheid thans verhinderd, als zij in dezen haar ambt wil vervullen, en zegt men dat zij geene mannen mag aanstellen die voor de armen kunnen zorgen. De predikanten beweren dat dit hun, benevens de ouderlingen, in de gemeente toekomt, misbruikende daartoe het voorbeeld der apostelen, en hierbij niet in aanmerking nemende dat de tijden veranderd zijn. Bovendien hebben de predikanten met hun eigen ambt zooveel te doen, dat zij alle andere dingen ligt ter zijde kunnen laten. En al had de overheid geen regt voor de armen zorg te dragen, dan zou men verwachten dat de predikanten het toch deden. Doch zij willen en kunnen het niet doen. Dit is als de hond die op het hooi lag, en niet wilde dat de os er van at, omdat hij er zelf niet van kon eten. Wij hebben hiervan in 1577 in *Leiden* een voorbeeld gezien. En wat betreft het zeggen, dat men aan de huisgenooten des geloofs meer liefde zou moeten bewijzen, in het artikel van de kerk heb ik genoeg aangetoond dat allen, die in God, CHRISTUS, en de apostolische kerk gelooven, tot de zoodanigen behooren, al komen zij in opvatting der leer niet overeen.

VII^de^ Artikel. »De apostolische kerk heeft ook tot herders, leeraars of predikanten verkozen, mannen die onberispelijk van woorden waren, die langen tijd in godzaligheid waren geoefend en hun eigen huis goed konden besturen, die ook gaven van God ontvangen hadden om anderen te leeren, het kwade te verdragen en de tegenstanders met zachtmoedigheid te onderwijzen."

Bewijs uit de H. S. 1 Tim. III: 1. vlgg. 2 Tim. II: 24. Tit. I: 5.

Proeve. »Naar het voorbeeld der apostelen mag geene kerk iemand ligtvaardig tot het leeraarambt beroepen, dewijl zij zoowel der overheid als den onderdanen een voorbeeld moeten geven in woord en wandel, van ge-

loof, liefde en reinheid. De voornoemde kerken volgen dit bevel des heiligen Geestes niet op. De roomsche kerk verwerpt de gehuwden, al zijn zij vroom, en let volstrekt niet op eenen christelijken wandel. De Evangelischen en Gereformeerden handelen hierin wel beter, maar het voornaamste waar zij bij een predikant op zien is: of hij wel verschillende talen kent, of althans het latijn goed verstaat, of hij wel ter tong is en goed klappen kan. Ongeleerden worden niet dan bij gebrek toegelaten. Vooral moeten zij geheel van hun gevoelen zijn, en of zij dan in de school des heiligen Geestes zijn opgevoed en van CHRISTUS geleerd hebben, komt er niet op aan."

Wederlegging der tegenwerpingen. »Algemeen wordt beweerd, dat geleerdheid en wetenschap van talen noodig zijn om de Schrift uit te leggen. Niemand voorzeker mag deze verwerpen, aangezien het uitnemende gaven Gods zijn, die zeer kunnen dienstbaar gemaakt worden tot opbouwing en volmaking der kerk. Maar dat men bij de beroeping van predikanten alleen daarop ziet, zonder te letten op de deugden, die PAULUS bij een opziener noodzakelijk acht, dat is te verwerpen. Een jongman, die in den Heere vrijen wil, behoort vóór alle dingen te zien naar tucht, eerbaarheid en godzaligheid. Komt daar bovendien nog ligchamelijke schoonheid en rijkdom bij, dan zou hij dit met dankzegging mogen aannemen, maar hij mag daarop niet in de eerste plaats letten. Zoo is het ook met de geleerdheid der predikanten. Zonder wetenschap van philosophische kunsten en talen is de bedoeling des heiligen Geestes in de Schrift wel te vatten. Vreemde tongen zijn tot teeken voor de ongeloovigen, profetiën voor de geloovigen [17]). Verder staat iedere partij zeer op de éénheid der predikanten in de leer. Indien men hiermede bedoelde, dat zij boete en vergeving van zonde zouden prediken in CHRISTUS'

---

[17]) 1 Cor. XIV: 22.

naam, en vermanen tot ongeveinsde bekeering, dan zou het zijn overeenkomstig den eisch des heiligen Geestes. Maar men eischt eene éénheid in alle gevoelens, die in de Schrift niet geleerd wordt."

»Misschien merkt iemand nog aan, dat er zoo weinig geschikte menschen gevonden worden om het predikambt te bedienen, en dat men daarom bij de beroeping zoo naauw niet toe kan zien. Doch het is beter weinige predikanten te hebben, van wie men zeggen kan dat zij van God gezonden zijn, dan vele, die door God niet in zijnen oogst uitgestooten worden. En de laatsten breken meer af dan zij opbouwen, ergeren meer dan zij beteren. Geen wonder; zij hebben niet op de school des kruises onder CHRISTUS gestudeerd, waar zij, behalve in vele talen, zich niet zelden in vleeschelijken wellust en dartelheid geoefend hebben. Evenzeer is het af te keuren dat men, gelijk sommigen doen, maar tot predikanten maakt, die zoo van een ambacht komen, en niet anders dan de letter van de Schrift weten op te zeggen."

VIII^ste Artikel. »De apostolische kerk heeft gestaan onder het gebied van de wereldlijke overheid, in al hetgeen niet tegen het uitgedrukte woord en wil Gods is geweest."

Bewijs uit de H. S. Matth. XVII: 27; Hand. IV: 19 vlgg.; V: 29; Rom. XIII: 1; 1 Petr. II: 13, 18; 1 Tim. II: 2; Tit. III: 1.

Proeve. »Elke kerk die der overheid niet gehoorzaam is, mag de apostolische niet genoemd worden. Het behoeft geen bewijs, hoe de roomsche kerk vrij wil zijn van alle tollen, accijnsen en schattingen, en zelfs over keizers en koningen wil heerschen. Ieder weet hoe de Herdoopers hebben gehandeld (in 1525 en 1536), en het oordeel der Gereformeerden blijkt uit het gebeurde te *Leiden*. (a°. 1577 en 1579)."

Wederlegging der tegenwerpingen. »Sommigen zeggen: men moet onderscheid maken tusschen wereldlijk

en geestelijk regiment; in het eerste opzigt is de kerk aan de overheid, in het laatste de overheid aan de kerk gehoorzaamheid schuldig. Ik antwoord, dat onder dit voorwendsel groote ongeregtigheid geschiedt, dewijl iedere partij dit naar zijn eigen goeddunken uitlegt. Het is dus zeer noodzakelijk te weten, hoe ver zich ieder dezer regimenten uitstrekt. Het wereldlijk regiment betreft alleen de tijdelijke en ligchamelijke dingen, het geestelijke de ziel, het gemoed en het geweten [18]). Maar over dit laatste heeft God alleen te gebieden. Iemand zal misschien tegenwerpen, dat PAULUS zegt: weest uwen voorgangers onderdanig, want zij waken voor uwe zielen, als die rekenschap zullen geven; doch PAULUS bedoelt de gehoorzaamheid die men den leeraars schuldig is, namelijk in het woord van God dat zij prediken. Daarom zegt hij ook: gedenkt uwen voorgangers, die tot u het woord Gods gesproken hebben, en volgt hun geloof na, aanschouwende de uitkomst hunner wandeling. De predikanten mogen dus alleen regeren en straffen met Gods woord, en zoo de hoorders dat niet aannemen, hebben zij de straf van God te duchten, al straft de overheid hen niet."

»Ten laatste zijn er ook nog die zeggen, dat PAULUS de geloovigen verboden heeft onder ongeloovige overheden te regt te staan [19]), waaruit zou volgen, dat thans Gods kerk de ongeloovige overheid evenmin zou moeten gehoorzamen. Ik antwoord hierop vooreerst, dat de tijden zijn veranderd en onze overheden geene heidenen zijn, maar die even als wij in God, CHRISTUS en de H. S. ge-

---

[18]) In zijne *Apologia* zegt COOLHAES: »het predikambt en het ambt der overheid zijn in de gemeente Gods als de twee handen aan het ligchaam, waarvan men pleegt te zeggen: als de eene de andere wascht, worden zij beiden schoon."

[19]) 1 Cor. VI: 1 vlgg. Ook in zijne *Apologia* toont hij aan hoe CHRISTUS en de apostelen aan de wereldlijke, ja heidensche overheid gehoorzaam zijn geweest, zoo lang zij niets geboden, wat met Gods woord in strijd was.

looven, al stemmen zij niet in alle punten met ons overeen, en al leven zij niet altijd zoo als het betaamt; ten andere bedoelt PAULUS ook niet, dat de geloovigen de bestaande overheid zouden minachten en zich zelven eene overheid kiezen, maar hij bestraft hen die om tijdelijk goed twisten, en wel voor eene ongeloovige overheid, dat tot groote verachting van het evangelie zou moeten leiden. Zoo behoort dan Gods kerk evenzeer onder het gebied der overheid te staan als de ongeloovigen, ja nog meer, omdat zij een licht voor de ongeloovigen moet zijn."

Besluit. »Wij hebben dus tot niemands nadeel bewezen, dat noch de Roomschen, noch de Lutherschen, noch de Calvinisten, noch de Herdoopers zich de oude apostolische, evangelische, gereformeerde, reine kerk mogen noemen. Zoo iemand mij dit schrijven ten kwade mogt duiden (dat zeker geschieden zal), zoowel om mijne persoon als om de zaak die ik verhandelde, zal ik dit, naar het voorbeeld van CHRISTUS, stilzwijgend verdragen."

Eindelijk verscheen van COOLHAES eene *Conciliatio* [20]). In de voorrede, geschreven uit *Leiden* den 21sten Fe-

[20]) *Conciliatio dat is verghelyckinghe van sekere poincten der leere ende disciplyn van C. C., gheschreven ende onderschreven, in diewelcke claerlyck is blyckende met wat recht die voornoemde C. C. in namen van allen kercken in* Hollant *gheexcommuniceert ende met een wtgheghevén boeck van kettery ende der christelycker disciplyn verachtinghe ghediffameert is worden. Gheschreven tot opwakinghe der conscientien van den principalen authoers desselven bannissements ende faemroovende boecx, ende tot naedenkinghe derghenen, die beter wetende, stilswyghen, hare medebroederen, openbaerlyck sondighende, niet bestraffen, en haren naesten, t' onrecht lydende, onderdrucken laten. Door* CASPAR COOLHAES, *van menschen in den Heere ghebannen.* Matth. V: 11; X: 26; Joh. III: 21. *Ter* Gouda, *by* JASPAR TOURNAY, 1585.

bruarij 1585, en gerigt aan alle predikanten en ouderlingen van de gereformeerde kerk in *Noord-* en *Zuid-Holland*, beklaagt COOLHAES zich vooreerst, dat men in het *Cort eenvoudich verhael* hem nergens met de heilige schrift had weêrlegd, gelijk ook niet geschied was op de synoden, waarop hij was veroordeeld. Vervolgens verwijt hij den predikanten, dat zij tot nu toe geen gevolg hadden gegeven aan hunne belofte: »dat, zoo iemand niet te vreden mogt zijn met hunne handelingen of het oordeel der staten, zij bereid waren voor eene algemeene synode, of andere gereformeerde kerk of eenige andere wettige vergadering breeder rekenschap te geven," niettegenstaande velen, inzonderheid de Leidsche gemeente, dit begeerden. Hierna overweegt hij eenige punten uit het *Cort eenvoudich verhael*, die genoegzaam konden doen blijken, hoe onregtmatig zijne veroordeeling was geweest. Niettegenstaande op de Middelburgsche synode was aangenomen, dat geene kerk over eenige andere kerk, geen predikant over een ander predikant heerschappij mogt voeren; niettegenstaande daar besloten was dat de vier classen van *Delft*, *Haarlem*, *'s Hage* en *Leiden* verder zijne zaak moesten ten einde brengen, zoo was hij toch geëxcommuniceerd, en wel zonder toestemming der beide laatste classen. Men zeide, dat hij door vele bekwame personen vóór zijne veroordeeling herhaaldelijk was vermaand. Vooreerst was niemand anders dan ARNOLDUS CORNELII met de zijnen tot hem gekomen; en was dit dan de ware manier om een zondaar te bekeeren, door tot hem te zeggen: ik vermaan u dat gij van uwe zonden afstand doet, zonder hem uit Gods woord zijne zonden duidelijk voor oogen te stellen? Verder bleef hij zich verzetten tegen het oordeel der Middelburgsche synode; daar waren zijne aanklagers tevens zijne regters geweest. Ook was hij daar niet »ten volle gehoord", zooals men op de vergadering te *'s Hage* had gezegd. Wel erkende hij op die laatste vergadering zich niet verantwoord te

hebben, zooals hij had kunnen doen en »als in den mond geslagen" te zijn geweest, en geeft als oorzaak hiervan op, »dat hij, al te zeer de geregtigheid zijner zaak betrouwende, zich niet in de vreeze des Heeren met een vurig gebed tot God gewend had, gelijk een waar Christen, die van zijne tegenstanders bevochten wordt, betaamt," maar daardoor kon toch de regtvaardigheid zijner zaak niet onregtvaardig zijn geworden. Daarom had hij nu de pen opgenomen om duidelijk en klaar te bewijzen, dat de *theses*, door hem te *Middelburg* onderteekend, met zijne *Apologie* en *Breeder bericht* niet in strijd waren [21]), na welk bewijs men zou bevinden wat groot onregt hem was aangedaan. En al ware het, dat hij in enkele punten gedwaald had, hadden zijne bestrijders dan niet indachtig moeten zijn aan het woord des Heeren: wie van u zonder zonden is, die werpe den eersten steen? Zoo men allen, die de leer van CHRISTUS nog niet kunnen verstaan, wilde excommuniceren, hoe zou het dan met de apostelen, hoe heden ten dage met zoo vele geloovigen, predikanten, en de staten gaan? Waren de vervolgingen in de roomsche kerk te veroordeelen, hoe veel te meer dan bij de Protestanten, die zich op de zuivere leer des evangelies en op eene waarachtige hervorming beroemden! Men wilde dat hij in alles met hen van hetzelfde gevoelen zou zijn, maar waren zij het dan op alle punten der leer, zoowel onderling als met CALVYN, BEZA, LUTHER en anderen eens? Men had in *'s Hage* gezegd, gelijk ook in het *Cort eenvoudich verhael* was opgenomen, »dat een leeraar op den predikstoel niet eenige stukken der leer mogt achterhouden, maar den raad Gods behoorde te verkondigen." »Zoo een leeraar," antwoordt COOLHAES, »den geheelen raad Gods (waaronder gij ook de praedestinatie volgens de leer van CALVYN begrijpt) moet verkondigen, waarom durft gij dan op den

[21]) Dl. I, bl. 200 en 201.

predikstoel niet vrij uitspreken wat gij omtrent dat leerstuk gevoelt, maar acht gij het beter, hiervan spaarzaam te leeren? Van hetgeen goed, tot der menschen zaligheid noodig en in de heilige schrift duidelijk geopenbaard is, behoort men niet met discretie te leeren, maar is men gehouden vrij uit te spreken. Maar wat duister is, en waarin de schrift zich zelve schijnt te contrariëren, en wat men daarom niet naar de letter maar naar de meening des heiligen Geestes verstaan moet, en wat niet zoo zeer tot de zaligheid als tot de volkomenheid der menschen noodig is, daarvan mag men wel spaarzaam leeren, eensdeels om de leeraren zelve, nademaal de meesten niet lang genoeg in de school des heiligen Geestes en des kruises gestudeerd hebben, anderdeels om de toehoorders, overmits de meerderheid nog vleeschelijke menschen zijn, die geene vaste spijs kunnen verdragen."

Na wederlegging van nog enkele onwaarheden, tegen hem in het *Cort eenvoudich verhael* gesproken, gaat COOLHAES over tot de *Conciliatio* zelve, die hij reeds voor drie jaren had gesteld [22]), en die hij tot nu toe voor zich had gehouden, »van dag tot dag hopende, door een ander wettig middel tot verantwoording te komen." Daar dit niet had mogen geschieden, had hij besloten dit stuk te doen drukken. »Niet," zegt hij, »dat mijne meening is om dit stuk onder ieders oogen te brengen en te doen verkoopen; maar dewijl het mij onmogelijk is, zoovele exemplaren te schrijven of te doen schrijven, als ik voor mijn voornemen noodig acht, zoo heb ik dit op mijne eigene kosten doen drukken, om aan elke classis van *Holland* één exemplaar toe te zenden, en verder ook aan de zoodanigen, die in deze zaak zouden kunnen helpen."

Hierna volgt nu de *Conciliatio* zelve, waarin hij uitvoerig tracht aan te toonen, hoe de *theses*, door hem op de Middelburgsche synode onderteekend, niet streden met

[22]) Dl. I, bl. 201 en 202.

helgeen hij in zijne *Apologie* en *Breeder bericht* had geschreven, en komt daardoor tot dit besluit:

»Ten eerste: dat al de plaatsen, door de synode uit mijne werken aangewezen, niet strijden tegen de reine leer, noch onderling zich zelve tegenspreken, noch aangerigt zijn om de kerkordening (wel te verstaan die in Gods woord gegrond is) te bespotten; waarom ook mijne boeken niet schadelijk zijn, en zonder ergernis uitgegeven en gelezen mogen worden. Ten tweede: dat de aangehaalde plaatsen uit mijne geschriften, met de *theses*, door mij als in Gods woord gegrond (in zoo verre men ze goed verstaat) onderteekend, niet strijden. Waaruit noodzakelijk volgen moet, dat ik onregtmatig van mijne dienst ben gesuspendeerd en als een valsch leeraar en verscheurder van Gods kerk gebannen, ja als zoodanig in een boek vol van onwaarheden en dingen die tot de zaak niet dienen (namelijk het *Cort eenv. verh.*) ben beschuldigd geworden" [23]).

---

[23]) Uytenb. zegt, dat Coolhaes na zijne verbanning, verschillende boeken schreef, maar dat zijne tegenpartij hem daarop niet antwoordde, »als hem houdende verwonnen en gebannen, met denwelcken men niet behoefde noch mocht handelen". Trigland spreekt echter van een *Kort antwoort op de beschuldinghen ende blameringhen van* Caspar Coolhaes, *teghen de ghemeene kercken, begrepen in sijn boecxken, genaamt Wederantwoordt. Delft* 1600 (vgl. Dl. I, bl. 53, aant. 20); dat wij echter nergens konden vinden.

HOOFDSTUK III.

COOLHAES IN TWIST MET SARAVIA. — MEN VERLANGT ALGEMEEN ZIJNE RESTITUTIE. — COOLHAES VOOR DE NATIONALE SYNODE TE 'S GRAVENHAGE GEDAAGD. — ZIJNE HERSTELLING IN DE EVANGELIE-BEDIENING. — NIEUWE MOEIJELIJKHEDEN. — HIJ TREKT ZICH TERUG.

Ten einde COOLHAES zelven te laten spreken en de geschriften niet te scheiden, die hij ongeveer gelijktijdig opstelde te zijner verantwoording en tot uiteenzetting van zijn gevoelen, zijn wij de geschiedenis een weinig vooruit geloopen. Eer wij overgaan tot zijne wederaanneming op de Haagsche synode, mogen wij enkele bijzonderheden niet onvermeld laten.

De hoogleeraar aan de [1]) Leidsche hoogeschool, ADRIANUS SARAVIA, die deel had genomen aan de opstelling der Nederlandsche geloofsbelijdenis en later zulk een hevig ijveraar voor LEYCESTER werd, was een der sterkste voorstanders van het Calvinisme. Geen wonder, dat hij door de staten werd geroepen om de leer van COORNHERT te bestrijden, waarover eenige predikanten hunne klagten hadden ingediend [2]). Hij verklaarde zich tegen elke vrijere denkwijze ten opzigte van de aangenomene kerkleer of van het calvinistisch gevoelen aangaande de kerkelijke tucht. Daarom kon hij ook tegenover COOLHAES het stilzwijgen niet bewaren. Hij geraakte in 1583 met hem in een twist, die in geschrifte werd verhandeld. De

[1]) Zie over hem SIEGENBEEK, *Geschiedenis der Leidsche hoogeschool.*
[2]) BRANDT, *Hist. der Ref.* Dl. I, bl. 696.

Leidsche magistraat haastte zich echter dien twist te dooven [3]).

Intusschen schijnt een groot gedeelte der gemeente te *Leiden* de verbanning van den geliefden leeraar met leede oogen te hebben aangezien. Tegen het einde van 1583 werd COOLHAES' restitutie niet alleen door velen verlangd, maar werkelijk van den magistraat gevraagd. Dit verzoek kon niet terstond worden ingewilligd; toch wilde men niets onbeproefd laten om hem te regtvaardigen en in zijne bediening te herstellen. Er werd geresolveerd, dat hij de belijdenis zijns geloofs op schrift zou stellen, vooral ten aanzien van de punten, waarin hij kon verschillen van de leer, die in de Nederlandsch-gereformeerde kerk was aangenomen. De magistraat zou deze belijdenis zenden aan de universiteiten van *Zurich*, *Bazel* en *Nieustadt*, om van daar te vernemen of er werkelijk verschil bestond, en of hij al of niet tot de predikdienst zou mogen toegelaten worden [4]). Of hieraan gevolg is gegeven kunnen wij niet verzekeren. Alleen is ons gebleken dat in 1584 hetzelfde verzoek om COOLHAES' restitutie is herhaald; waarop de overheid verklaarde, wegens het gewigt der zaak, zoo haastig niet te kunnen antwoorden.

Onderwijl was LEYCESTER in het vaderland gekomen. Hoe hij partij koos voor de Calvinisten, en naar eene oppermagt streefde boven de staten, is bekend. Hij leende daarom gereedelijk het oor aan hen, die eene nationale synode verlangden, ten einde eene kerkordening, geheel in hunnen geest, op te stellen. Die algemeene synode der Nederlandsche en Waalsche kerken hier te lande werd tegen den 20sten Junij 1586 te *'s Gravenhage* bijeengeroepen. Ook COOLHAES werd door LEYCESTER voor die synode gedaagd op aandrang der predikanten, die niet konden verdragen dat hij voortging zich openbaar in

[3]) *Geregtsd.* 23 Junij 1583.
[4]) *Geregtsd.* d°. 11 Aug. 1583.

geschriften te verdedigen, hetwelk door de staten en den magistraat oogluikend werd toegelaten. De Leidsche magistraat kon echter LEYCESTERS handelingen, evenmin in deze als in andere zaken, rustig aanzien. Reeds op den 22sten Mei van dit zelfde jaar had hij de predikanten BALC, VAN DE WOUWER en HACKIUS op het stadhuis ontboden, omdat de predikanten PLATEVOET en CORPUTIUS in de stad gezien waren. De komst dezer mannen, die op nieuw het twistvuur hadden aangeblazen en de overheden in zeker lasterschrift hadden ten toon gesteld, kwam hem suspect voor. Men informeerde daarom, met wat oogmerk zij herwaarts waren gereisd, en wat er was van zekere synode binnen kort te houden. Vernomen hebbende dat men alhier van ARNOLDUS CORNELII brieven ontvangen had, waarbij eenige gecommitteerden van de classis van *Rijnland*, met pertinente commissie en instructie, beschreven werden om tegen den 2den Junij, te *Rotterdam* te komen, op de vergadering der particuliere synode [5]); zoo resolveerde de magistraat, dat de Leidsche predikanten zouden te huis blijven, al ware het ook dat zij door de classis van *Rijnland* werden gedeputeerd. De magistraat verklaarde daarbij, niet verzekerd te zijn, noch onderrigt te wezen, van de goedkeuring des prinsen en der staten tot het houden dezer synode [6]). Op dit verbod kwam men echter later terug. Vernomen hebbende dat de zaak van COOLHAES ter synode zou behandeld worden, gaf de overheid verlof eenigen te committeren, mits dat zij kennis zou dragen, wie de gecommitteerden waren; zij zou in die keuze echter niets veranderen [7]).

Zoo werd de oneenigheid met COOLHAES dan weder op-

---

[5]) Deze zou aldaar gehouden worden, om de zaken voor de aanstaande nationale synode te *'s Gravenhage* voor te bereiden en eenige gecommitteerden daartoe te helpen deputeren.

[6]) *Geregtsd.* 22 Mei 1586.

[7]) *Geregtsd.* 19 Junij 1586.

gerakeld. »Omdat mijne tegenstanders zagen", zoo schrijft hij zelf[8]), »dat de staten mij oogluikend en ongehinderd met schrijven lieten voortgaan, geenszins mij straffende, zooals zij dit gaarne zouden gezien hebben, zoo hebben zij kwaad vermoeden opgevat tegen de staten en den Leidschen magistraat, omdat deze zich niet tot beulen wilden laten gebruiken, om datgene ten uitvoer te brengen wat zij zelven over mij besloten hadden. Daarom toen LEYCESTER gekomen was, hebben zij nevens andere klagten ook mij aangeklaagd, als iemand die den vrede der kerk verstoord, valsch geleerd, en de christelijke discipline veracht had; en dat ik, na mijne afsnijding van de kerk, toch was voortgegaan met schrijven, hoewel mij dit verboden was. Zoo ben ik dan voor de synode te *'s Gravenhage* opgeroepen uit naam van den graaf van LEYCESTER. Hoewel het mij lastig viel mijn huis en mijn werk te verzuimen en op eigen kosten te *'s Hage* te komen en te leven, zoo heb ik toch, mij schuldig achtende mijne wettige overheid te gehoorzamen, al ware het ook met tijdelijke schade, op dag en datum mij aldaar laten vinden."

Toen COOLHAES op deze synode was verschenen, gaven de commissarissen van den graaf te kennen, dat deze vergadering bijeengeroepen was om alle oneenigheden bij te leggen, die vóór LEYCESTERS komst tusschen de predikanten waren gerezen. Hiertoe behoorden ook de Leidsche twisten. Beide partijen waren thans zamengeroepen, ten einde de voorwaarden te stellen, die tot herstel van den vrede zouden kunnen leiden. De predikanten gaven daarop een verhaal van het gebeurde, terwijl COOLHAES zich tegen hunne onregtmatige handelwijze verdedigde, door alleen naar het *Cort eenvoudich verhael* te verwijzen, waartegen hij zijne *Conciliatio* geschreven had. Hierop oordeelden de commissarissen dat

[8]) *Cort war. verh.*

zij wederzijds hunne twistschriften moesten supprimeren, en daarmede hunne vroegere oneenigheden doen eindigen; dat COOLHAES weder voor een lidmaat en dienaar des woords moest gehouden worden, gelijk vóór de twisten, en dat zij elkander, tot teeken van verzoening, den broederhand moesten reiken. Dit geschiedde. Daar was ook nog met COOLHAES over de Nederlandsche geloofsbelijdenis gesproken. Men vroeg hem de verklaring af, dat hij deze geloofsbelijdenis nu overeenkomstig hield met de heilige schrift. Hij was hiertoe bereid; alleen het 16de artikel, waarin over de verwerping werd gesproken, kon hij niet aannemen. Men was hiermede toen nog inschikkelijker dan later, want men stelde zich tevreden met zijne bekentenis: »dat al degenen, die zalig worden, niet door hunne eigene verdiensten, waardigheid of heiligheid, maar alleen uit loutere genade van God, die een goeden wil werkt in de uitverkorenen, zalig worden; en dat degenen, die verloren gaan, om hunne eigene schuld verloren gaan, en God daarvan geene oorzaak is [9]."

Hiermede scheen aldus het vroeger gebeurde vergeven en vergeten te zijn. Er werd bedongen, dat van dit besluit der synode acten zouden geschreven en aan de kerken van *Haarlem* en *Leiden* gezonden worden, ten einde die, den daaraanvolgenden zondag, aldaar te doen aflezen, met vermaning dat niemand, van dien dag af, COOLHAES meer voor geëxcommuniceerd zou mogen houden, en opwekking aan beide gemeenten om God voor alles te danken. Toen echter die aflezing werkelijk plaats had, was er iets bijgevoegd dat COOLHAES zeer bedroefde en mishaagde, namelijk dat hij, tot leeraar van

---

[9]) BRANDT *Hist. der Ref.* Dl. I bl. 716. Hiermede komt het verhaal van YPEY en DERMOUT overeen. Dat de laatsten zouden hebben willen bewijzen, »dat de geestelijkheid toen, over het punt der voorverordening onverschillig zijnde, daarin eenige onregtzinnigheid heeft gedoogd," zooals door VAN DER KEMP wordt beweerd, zien wij niet in. Vgl. *Arch. v. kerk. gesch. inz. van Ned.* Dl. IX. bl. 316. 317.

eene gemeente beroepen zijnde, eerst na verloop van zes maanden openlijk zou mogen prediken. Dit was, zoo beklaagt hij zich [10], in tegenwoordigheid der gecommitteerden voor den graaf geenszins bedongen. Het scheen nu wel alsof hij om zijne restitutie had verzocht, maar hem was aan de gunst of ongunst zijner tegenpartij weinig gelegen, daar hij thans door handenarbeid rijkelijk in zijne behoeften kon voorzien. Hij was ook niet uit eigen beweging, maar na eene oproeping te *'s Hage* gekomen. Het scheen nu wel, dat hunne verzoening niet opregt gemeend was. En werkelijk bleek dit ook spoedig hierna.

COOLHAES schikte zich in de opschorting van zes maanden, en ging weder als voorheen ten avondmaal. Ongeveer een jaar later riep de predikant van *Warmond*, PIETER VAN OS, wegens ouderdom en ziekelijkheid, de hulp van COOLHAES in. Ook door de ambachtsvrouw hiertoe aangezocht zijnde [11]), liet hij zich na veel moeite bewegen om tweemaal aldaar te prediken. Dit berokkende hem weder nieuwe onaangenaamheden. De kerkeraad van *Leiden* vaardigde twee uit haar midden, PIETER CRUTZIGER en JACQUES VALLEMAER [12]) af, om hem hierover te bestraffen en hem het avondmaal te verbieden, totdat hij hiervoor vergiffenis gevraagd en zich weder met de kerk vereenigd zou hebben. Zij meenden dat hij dit niet zonder verlof van den kerkeraad en de classis van *Rijnland* had mogen doen, terwijl hij met grond beweerde, dat nu hij zich in plaats van zes zelfs twaalf maanden van de dienst had onthouden, men niets in hem berispen kon. Sedert schijnt hij echter, tot aan zijn dood, om verdere

---

10) *Cort. war. verh.*

11) CHALMOT *Biogr. woord.*

12) Van den eerste zegt COOLHAES in zijn *Cort. war. verh.*, dat hij 14 dagen later een bankeroet maakte; en van den laatste, dat hij na eenige weken onthalsd, en zijn hoofd op een staak ten toon gesteld werd, omdat hij de stad *Leiden* heimelijk in handen van LEYCESTER had willen overleveren.

oneenigheden te voorkomen, den leerstoel niet meer beklommen te hebben.

Van nu aan trok hij zich terug en vestigde zich met der woon te *Amsterdam*. De laatste jaren zijns levens zijn alleen belangrijk ten opzigte van hetgeen door hem nog in geschriften is verhandeld.

Omtrent die laatste levensjaren schreef hij zelf [13]) op 74 jarigen ouderdom: »In den tyt van omtrent 28 jaren hebbe ick my moeten gheneeren met myner handen arbeyt, om voor my ende de mynen de nootdruft van kost ende kleederen te winnen, waarom myne studie soveel jaren achter stoelen ende bancken gheleghen hebben, ende nu oock verder sullen moeten legghen blyven, van weghen mynen ouderdom ende daechlyckscher duurender swackheydt myns ligchaems, door dewelcke my oock niet weynich myn memorie ghekrenckt wordt. Aenghaende myner handen arbeyt, hebbe ick beter te zyn geacht om my met deselve te gheneeren, dan dat ick van d'eene party verstooten zynde my tot een ander begeven soude, ende 't selve om een handtvol ghersten ende beetken broots wille; of dat ick den doorluchtigen heeren staten 's lants ofte eenen eerzamen wyzen magistraet van *Leyden* lastich vallen soude om jaerlycksche onderhoudt te hebben. Doch ick hebbe onder myner handen arbeydt gheenszins naghelaten, om my in des Heeren woordt te oeffenen ende mynen naesten metten gaven, my van den Heeren uyt ghenaden medeghedeelt, te dienen; d' welck ick oock verder, totter tyt myner verhuysinge uyt desen mynen sterflycken lichaem door des Heeren ghenade te doen ghedencke."

Tot hetgeen door hem in dezen en lateren tijd nog werd uitgegeven, behooren ook »figuren of afbeeldingen, die op alle kermissen en jaarmarkten openlijk te koop hingen [14])." Coolhaes zelf spreekt over »figuurlijke afbeel-

[13]) *Naedencken of de disputatiën* enz.
[14]) Trigland *Kerk. Gesch.* bl. 189.

dingen; door hem vervaardigd, en noemt daaronder op: 1° *Van dén dwalenden Godsoeckenden mensche, door wat middel hy tot God ghebrocht wort;* 2° *Van de twee aanbidders;* 3° *van de predicanten die alle hare predicatiën uyt verscheyden autheurs t' samenrapen moeten, eer sy een predicatie connen doen, vergeleken by een oyvaer.*

HOOFDSTUK IV.

COOLHAES' »VERANTWOORDINGHE VAN SEBASTIAAN FRANCK."

Omstreeks het jaar 1595 werd door PHILIPS VAN MARNIX een werkje geschreven onder den titel: *Ondersoeckinghe ende grondelycke wederlegginghe van de gheestdryvische leere enz.* Het handelde »over de beproeving der leer en de waardigheid van Gods geschreven woord" en wederlegde »het schadelijk vergif en de goddelooze leer van het boekje, de *Duitsche Theologie* genaamd, van JOHANNES TAULER, SEBASTIAAN FRANCK, DAVID JORIS, HENDRIK NIKLAAS, HENDRIK JANSZ, THOMAS MUNTZER, NICOLAAS STORC, JAN BEUKELS, BERNARD KNIPPERDOLLING en andere voorstanders en profeten der Munstersche wederdoopers." Dezen allen bestempelde MARNIX met den naam van geestdrijvers of libertijnen. Al behoorden zij allen niet tot de Munstersche dweepers, zoo was hunne leer toch ook daarop gerigt, »dat zij onder het deksel van geestelijkheid, de geheele leer van CHRISTUS tot eene allegorie maakten en geestelijk wilden verstaan hebben; waarmede zij de vreeze Gods en de godzaligheid uit de harten der menschen zochten uit te roeijen. Ja zij bragten het geloof aan God, CHRISTUS en de onsterfelijkheid geheel aan het wankelen, door te leeren dat de mensch zijne lusten altijd moest bevredigen in de overtuiging dat de heilige vrije geest Gods alles in den mensch dacht, sprak en deed" [1]). Hij had zorgvuldig getracht hunne boeken te lezen en met de personen zel-

[1]) Hetgeen wij over den inhoud van MARNIX' geschrift mededeelen, ontleenen wij aan de uittreksels in het tegenschrift van COOLHAES, daar het ons niet gelukken mogt, het boekje van MARNIX zelven op te sporen.

ven zooveel mogelijk om te gaan, ten einde hunne leer uit hun eigen mond te vernemen. Al waren vele dier boeken duister geschreven, hunne meening was daarin echter wel na te sporen, en, was het de pligt der staten zulk een moorddadig venijn als dat der Wederdoopers te stuiten, zoo moesten ook die boeken tegengegaan worden, waarin zulk eene verderfelijke leer was vervat, en de schrijvers worden gestraft. Het was reeds genoeg dat zij den bijbel verachtten en de heilige schrift niet voor Gods woord hielden. Dat dit inderdaad zoo was, hoopte hij in een volgend boek te bewijzen.

Tegen dit boek van MARNIX, waarin hij mystieken en dweepers gelijk stelt, en als Calvinist verlangt dat alle geestdrijvers zonder onderscheid door de overheid zullen gestraft worden, verscheen weldra een *Antidote of tegengift van een Duitsch edelman*, dat door MARNIX weder in zijn *Apologetycke antwoord* werd beantwoord [2]. Ook COOLHAES vatte tegen de *Ondersoeckinghe* de pen op, voornamelijk ter verdediging van SEBASTIAAN FRANCK [3], die bij hem hoog stond aangeschreven. »Reizende op wagens en schuiten", had hij door verschillende menschen over MARNIX' boek hooren spreken. Daarom had hij het gekocht en doorlezen, en de schriften van FRANCK andermaal ter hand genomen, waarin hij nooit zulke verderfelijke leerstellingen had gevonden, als waarvan deze door MARNIX werd beschuldigd. Overtuigd zijnde van de onwaarheid

[2]) Het werd eerst in 1595 in het Fransch uitgegeven en na zijnen dood, in 1599, in het Hollandsch. Jonkheer EMMERY VAN LIER schreef hiertegen in 1599 weder eene *Defensie*, omdat ALDEGONDE hem als schrijver der *Antidote* genoemd had.

[3]) Deze was geboren in het begin der 16de eeuw te *Donauwörth*, en stierf in 1545. MARNIX was toen de eenige niet die zijne leer bestreed. BAUR zegt van hem in zijne bijdrage *Zur Geschichte der protestantischen Mystik* (ZELLERS *Jahrb.* 1848 en 1849). »FRANCK ist erst in der neuesten Zeit mit besonderer Anerkennung seiner Originalität in die Reihe der Männer gestellt worden, in deren verschiedenartigen Richtungen die den Charakter der Reformationsperiode bestimmende Grundzüge enthalten sind." Zie over zijne leer HAGENBACH *Lehrb. der Dogmengesch.*

dier beschuldiging, had hij de pen opgenomen om den reeds lang gestorvene te verdedigen. Voor hij echter zijne wederlegging ter perse bragt, schreef hij aan MARNIX den volgenden brief [4]).

»Uw boek *Van de ondersoeckinghe der ghéestdryvische leere*, mij ter hand gekomen zijnde, heb ik met groote verwondering gelezen, niet alleen omdat ik bemerk dat gij de staten zoekt op te ruijen en zulk een raad in religie-zaken tracht te geven, dat hieruit eindelijk eene nieuwe inquisitie zou volgen, die de Nederlanders niet minder onaangenaam zou zijn dan de Spaansche; (immers niets anders dan de ondergang der vereenigde *Nederlanden* zal hieruit kunnen volgen) maar ook dat gij zonder eenig onderscheid te maken, allen die gij voor geestdrijvers scheldt, onder de Munsterschen en andere oproerigen plaatst, van wier daden zij nogtans zelve een afschrik gehad hebben, en die zoo verre van hen verwijderd zijn als de hemel van de aarde. Onder hen, die gij van zulke moorddadige stukken beschuldigt, bevind ik dat gij ook SEBASTIAAN FRANCK als een goddeloos mensch belastert en verdoemt, betoonende u daarin niet (gelijk gij u beroemt te zijn) onpartijdig. Daarom heb ik, bewogen zijnde tot nut mijns vaderlands, en tot verantwoording van den overleden FRANCK, die zich nu niet kon verantwoorden, daartegen iets geschreven, dat reeds sedert lang zou uitgegeven zijn, hadde ik niet uit uw boek begrepen, dat gij voornemens zijt hierover nog iets meer uit te geven; ik zou dat dan tevens kunnen beantwoorden. Ook had ik gehoord dat anderen iets tegen uw boek zouden schrijven; die konden mij dan de moeite besparen. Doch daar ik noch van 't een noch van 't ander iets vernomen heb [5]), heeft mij goed gedacht mijn ge-

[4]) Deze brief wordt achter de *Verantwoordinghe* gevonden met het antwoord van MARNIX, waarbij COOLHAES een aantal aanteekeningen heeft gevoegd.

[5]) De *Antidote* en het tegenschrift schijnen hem dus onbekend gebleven of, wat meer waarschijnlijk is, nog niet verschenen te zijn.

schrift zoo spoedig mogelijk uit te geven, en heb ik mij bij de verantwoording van FRANCK beholpen met zijne eigene woorden, en dat met alle bescheidenheid. Ik heb u hiervan willen verwittigen, ten einde, zoo gij verder iets ten laste van FRANCK wilt uitgeven, en wel binnen kort, gij dit aan den uitgever van uw boek moogt doen weten [6]), bij wien ik hiernaar zal doen vernemen. Ik zal dit dan nog eene maand of langer terughouden, om alles te zamen te beantwoorden en u uwe grove fouten aan te wijzen, ten einde gij niet meer zoo ligtvaardig eens anders knecht veroordeelt, die zijnen Heer valt en opstaat. U hiermede in de bescherming des Almagtigen aanbevelende,"

Uw in alles vromen Vriend,
C. C. W. H. S. [7])

MARNIX antwoordde hierop:

»Goede vriend! ik heb gisteren uw brief ontvangen, zonder naam, als van iemand die zich schaamt openlijk de waarheid voor te staan, of haar niet wil bekennen. Gij klaagt alsof ik in mijn boek eenige inquisitie wilde invoeren. Niemand zal nogtans klagen dat ik ooit eenige moorddadigheid heb aangerigt. Ik heb in mijn boek de overheid vermaand, dat zij Gods waarheid en eer moet voorstaan, en niet toelaten dat men Zijnen naam onwaardig lastert. Dat mag u misschien mishagen, maar die zijn Heer lief heeft, zal Zijn eer en naam verdedigen, en niet toelaten dat Hij gelasterd wordt. Wie Gods vriend is en Hem lief heeft, weet wat het te beduiden heeft: »De ijver uws huizes heeft mij opgegeten en mijn hart doorknaagd, want de lasteringen van hen die mij las-

[6]) Want COOLHAES verzwijgt zijn naam, en dat, zoo hij zegt, om gewigtige redenen. MARNIX kon hem dit niet kwalijk nemen. De *Biecorf*, die, zooals men algemeen zeide, van hem was, was ook zonder naam uitgegeven.

[7]) Ik heb niet kunnen opsporen wat de drie laatste letters moeten beteekenen. Dat door de beide eersten CASPAR COOLHAES wordt aangeduid, lijdt geen twijfel.

teren, zijn op mij gevallen.” Gij zegt dat ik alle geestdrijvers op ééne lijn stel; dat legt ge mij uit moedwil ten laste en niet naar waarheid. Gij zegt dat de meening der geestdrijvers zeer verscheiden is van de Munstersche wederdoopers. Dat is wel waar, wat de daden betreft, nadat zij meesters van de stad waren; want hunne werken waren zeer verschillend van hunne vorige professie. Maar eer zij daartoe gekomen waren, dreven zij dezelfde leer als later; zoodat hunne leer niet veranderde, maar wel hunne werken. Dit bevestigt mijn zeggen, dat zulke gezellen eerst toonen wat zij in 't schild voeren, als zij meenen meesters van het spel te zijn. Van dezen spreek ik in mijn boek en niet van allen die den naam geestdrijvers voeren, of zich voor letter-verwerpers uitgeven. Want ik zeg integendeel dat er verschillende graden onder zijn. Gij zegt dat ik SEBASTIAAN FRANCK grootelijks verongelijk, daar ik hem hier mede onder reken. Indien u gelieft zijne boeken met mij te collationeren, het een tegen het ander, hetgeen hij op de eene plaats duister bewimpelt tegen hetgeen hij elders klaar uitlegt, gij zult bevinden dat ik hem niet meer toemeet dan zijn eigen gevoelen. Opdat gij mij duidelijk verstaan moogt, zoo zeg ik dat FRANCK van JEZUS niet anders gelooft, dan dat hij een exemplaar is geweest van den inwendigen CHRISTUS, die in ons moet geboren, gedood en begraven worden, gelijk hij ook SOCRATES in denzelfden graad stelt [8]). Zoo gij dit in FRANCK niet gemerkt hebt, en in ernst meent dat FRANCKS gevoelen nooit aldus geweest is, zoo heb ik nog goede hoop van u en ik kan u niet stellen onder het getal dergenen, van wie ik spreek in mijne rede tot de staten. Maar zoo gij dit weet en den slechten lieden anders wilt wijsmaken, alsof dit nooit de bedoeling dier geestdrijvers ware geweest, zoo laat ik uwe consciëntie oordeelen, onder wie gij be-

[8]) »Zoolang,” zegt COOLHAES, »gij deze plaats in FRANCKS schriften niet duidelijk aanwijst, geloof ik u hierin niet.”

hoort gesteld te worden. Zoo gij dit wetens wilt verdedigen, zoo zeg ik u ronduit, dat ik van uws gelijken gesproken heb. Zoo gij tegen mij wilt schrijven, dan zal ik gaarne zien dat gij mij zult dringen zoodanige gruwelen aan het licht te brengen, die ik schroomde te vermelden, want dat ik tot nog toe niet voort ben gegaan met het openbaren van zulke Godslasteringen, is daarom geschied, omdat ik meende dat zulke besmettelijke ondeugden liever moesten verborgen dan ontdekt worden. Maar als mij daartoe aanleiding wordt gegeven, zal ik mij niet verschuilen; want ik acht dat de waarheid het licht zoekt en de leugen de duisternis. Wil daarom ook geene maanden en dagen vertoeven; geef uw boek vrij in 't licht, opdat men zien kunne wat gij van CHRISTUS gelooft. Doch meen niet dat gij ons met uwe duistere en bewimpelde redenen zult kunnen verblinden; geloof veeleer dat er velen zijn, die weten naar welk wit zulke schutters hunne pijlen schieten. Indien ik u onregt doe, vergeef het mij, want mijne meening is volstrekt niet, te zeggen dat uw gevoelen aldus is, maar indien het zoo is, dan zeg ik dat gij van FRANCK, noch van DAVID JORIS, noch van de andere Wederdoopers in den grond der leer niet een haar verschilt. God geve dat het anders zij en dat ik hierin onregt hebbe! Indien gij openlijk denzelfden CHRISTUS wilt bekennen in den persoon van JEZUS van *Nazareth*, dien wij bekennen [9]), zoo zal ik u gaarne voor mijn lieven broeder aannemen; indien niet, zoo zal het u niet vreemd voorkomen, dat ik met u volstrekt geene gemeenschap begeer te houden [10]). God moge uw

---

[9]) »Die den persoon van CHRISTUS loochent," zegt COOLHAES, »acht ik verblind; nog blinder is hij, die loochent dat de geest van CHRISTUS volmaakt."

[10]) »Ik begeer," zoo teekent COOLHAES hier bij aan, »geene gemeenschap met u te hebben, voor zoo verre uwe meening is de onschuldigen te verdrukken, of inquisitie hier in te voeren, of tot bloedvergieten aan te sporen; alsdan zal, hoop ik, mijne ziel uit uwen raad blijven. Maar zoo dit uwe meening niet is, en gij de zwakken en dolenden nevens u kunt

hart en uwe zinnen door zijnen heiligen Geest op den regten weg sturen, wiens genade ik u van harte aanbeveel. Datum *Leiden*, 30 September 1596.

Uw goedwillige vriend als christen, zoo gij CHRISTUS bekent, en als mensch, zoo wij geene andere gemeenschap hebben.

PHILIPS VAN MARNIX.

Na het ontvangen van dezen brief van ALDEGONDE, gaf COOLHAES zijne *Verantwoordinghe* uit [11]).

---

lijden, en hen met goed onderwijs wilt leeren, zoo hoop ik dat God alle misverstand zal wegnemen en onze harten met zijnen heiligen Geest zal verlichten."

[11]) De titel luidt in zijn geheel aldus: *Verantwoordinghe van* SEBASTIAEN FRANCK, *jeyens de onwaerachtighe beschuldinghe, hem (onder meer andere) nu langhe jaren naer syn dood opghedicht by* PHILIPS VAN MARNICX, *Heere van St. Aldegonde, in syn boecxken ghenaemt: Ondersoekinghe ende grondelycke wederlegginghe van de gheest-dryvische leere. Met naeckt bewys, dat de wtghegheven schrifte van* SEBASTIAEN FRANCK *niet en strecken tot oproer teghen de overheyden, noch tot wechneminghe van het wroegen der conscientien, nochte oock tot verachtinghe der heilige bybelsche schrift.* Prov. XXV: 18. Plaats en tijd van uitgave zijn verzwegen in het exemplaar der koninklijke bibl. te *'s Hage*. Sommigen hebben dit geschrift voor eene vertaling van een werkje van FRANCK gehouden. VOETIUS zegt (*Polit. eccles.* § 3, p. 221): »G. COOLHAES ex monacho concionator Leidensis, qui libellis quam plurimis, et e Germanico in Belgicum a°. 1598 Amstelodami translata ac edita *Apologia Sebast. Francki*, se sectae Franckisticae fautorem ostendit." De onmogelijkheid hiervan zal van zelf blijken. Ook betwijfel ik zeer, of COOLHAES ooit iets van FRANCK vertaald heeft. Hij zegt toch in de voorrede, dat hij, — na MARNIX' werk, tegen FRANCK en anderen gerigt, gelezen te hebben, — de werken van FRANCK, welke hij vroeger gelezen had, doch waarin hij niets dergelijks gevonden had, op nieuw ter hand heeft genomen en herlezen, hetgeen hem in zijn vorig gevoelen omtrent FRANCK bevestigd heeft. Vóór dien tijd had hij dus niets van hem vertaald, en of hij het later gedaan heeft, daarvan is mij niets gebleken.

Aan de keerzijde van het titelblad staat nog een »Sonnet", dat wij hier willen mededeelen, als zeker door COOLHAES zelven vervaardigd:

Ten is niet nieu dat men de gheleerde gheesten
De arme en verachte altijt versmaen siet,
Achtende deselve voor dolle verkeerde beesten,
Hoe wel die, dees lasteringhe haer treckea aen niet:
Vermits men d'ander selfs meest verkeerde gangen gaen siet,
Zoo van ouden tijden altijts ghenoech ghebleecken is,

COOLHAES leidt zijn boek in met eene voorrede aan de staten. Daarin herhaalt hij zijne klagten tegen de nieuwe inquisitie, en drukt den wensch uit dat de staten toch aan de voorstanders der consciëntiedwang geen gehoor mogen geven. De valsche geleerden hadden altijd gepoogd de overheden op te ruijen tegen de vromen en godvruchtigen in den lande. Mogten zij hier toch geen gehoor erlangen. »Zij roepen u, hoogmogende heeren! toe, dat gij zult waken. Ook ik zeg: waakt, en ziet naarstig toe dat zij u niet bedriegen; volgt liever de voetstappen van den zachtmoedigen CHRISTUS, dan van deze wreede wolven, die u gaarne tot hunne beulen zouden willen maken. Neemt hen in uwe bescherming, die alleen om geloofsmeeningen beschuldigd worden, doch overigens goed leven en u gehoorzaam zijn. Gelooft ze niet, als zij hunne tegenstanders van oproer willen beschuldigen. LIPSIUS heeft dit willen doen, maar toen zijn voornemen door een ongeleerd liefhebber van de vrijheid des vaderlands openbaar gemaakt was, en hij de staten door zijn tegenschrijven niet kon bewegen om iets onredelijks tegen den ontdekker van zijn list te ondernemen, verliet hij het land en ging naar de vijanden des vaderlands. Hij wilde ons doen gelooven dat hij de zachtmoedigste man was van geheel *Batavia;* God behoede *Batavia* voor zulke zachtmoedige mannen! Zoo schreef ook JACOBUS PAMELIUS een boek, om te bewijzen dat men in een land geene verscheidenheid van religie moest toelaten. Maar dat de heer van ALDEGONDE, een

---

Want deze verkeerde en wanderen de rechte paen niet
  Maer haer doen alleen gheleghen in 't spreecken is.
  Maer ghij arme verachte vernederde herten hier,
Kendt u cleijnheijt, Godts grootheijt, en treurt met smerten hier
Over u sonden, en wilt voorts de weerelt achten niet.
  Sijt d'overheijt onderdaen, en wilt Gods wil beleven wel
  Laet dees verkeerde roepen: al toonen sij haer even fel
Haer verkeert tieren, en sal u leeft ghij vroom versmachten niet.

Leeft altijt vroom.

der voornaamste van de gereformeerde religie, een zeer ervaren en geleerd man, die zelf ondervonden heeft hoe zwaar en bitter het is in zijne consciëntie gedwongen te worden, die vroeger, toen anderen te bitter waren, gezegd heeft dat het geloof eene gave Gods is, — dat hij nu anderen om de religie wil gestraft hebben, dat is zeer te verwonderen. Zoo hij wil zeggen, dat niet de dolenden, maar wel de oproerigen moeten gestraft worden, waarom maakt hij hier dan geen onderscheid tusschen? waarom wil hij dan u, hoogmogende heeren, ook opruijen tegen hen die vreemd zijn van alle muiterij, bij voorbeeld tegen den schrijver van het boekje over de *Duitsche theologie* [12]), welk geschrift door vele geleerden en ook door LUTHER hoog werd geacht, terwijl de universiteit van *Bazel* den schrijver een profeet noemde? Zoo behandelt hij ook TAULER, een schrijver die zoo eenvoudig is, dat hij wel niets oproerigs daaruit zal kunnen halen, ofschoon ik hem niet in alles toestem. Zoo ook SEBASTIAAN FRANCK, die hij met de Munstersche oproermakers op ééne lijn stelt en met denzelfden naam van geestdrijver bestempelt. Maar gij, edelmogende heeren, zult, hoop ik, een oor open houden voor de aangeklaagde partij, om hare onschuld te vernemen. Laat u in deze zaak niet bedriegen door de achtbaarheid van sommige personen, maar laat hen die u gehoorzaam zijn in hunne consciëntiën ongedwon-

---

[12]) De *Theologia deutsch, die leret gur manchen lieblichen Unterscheit gotlicher Warheit und seit gur hohe und schone Ding von einem volkomen Leben*, uit den tijd van TAULER afkomstig, werd het eerst door LUTHER uitgegeven, en wel voor een gedeelte in 1516 en volledig in 1518. Dit was het eerste wat LUTHER in het licht deed verschijnen, bijna gelijktijdig met zijne disputatie aan de universiteit (25 Sept. 1516). LUTHERS voorrede voor die eerste uitgave wordt door SCHNEIDER medegedeeld in het *Deutsche Zeitschr. f. chr. wiss. u. chr. Leben* 1855. In 1854 verscheen van dit boekske eene nieuwe editie; *nach des einzigen bis jetzt bekannten Handschrift herausgegeben von* D^r. F. PFEIFFER, *mit einen neudeutschen Uebersetzung*. Hoe dit belangrijk geschrift nog altijd het onderwerp blijft van de onderzoekingen veler godgeleerden, bewijze onder anderen het werk van D^r. F. G. LISCO: *Die Heilslehre des Theologia deutsch. Stuttgart* 1857.

gen leven, naardien gij wel weet dat de religie eene gave Gods is, die door geene magt van wapenen in de harten der menschen kan geplant worden; wil niet trachten, met geweld uit te roeijen wat in 't diepst der zielen verborgen is. Wij vragen niet dat gij hen zult laten begaan, die de vreeze Gods met voeten treden, maar dat gij MARNIX niet zult gelooven, vóór dat hij bewezen heeft dat er in de boeken van FRANCK, TAULER en in de *Duitsche theologie* iets oproerigs wordt gevonden."

Na deze voorrede gaat COOLHAES tot de zaak zelve over. Zijn geheel verdedigings-schrift is in den vorm van een gesprek tusschen drie personen, ACHITOB, BALAC en CLEMENS. Het eerste gedeelte is *op te voorreden ende voorbereydinghe van Aldegondens boek.* Blijkbaar haalt hij gedurig uit het werkje van MARNIX zinsneden aan, die hij BALAC in den mond legt, terwijl ACHITOB als verdediger van FRANCK en anderen optreedt. Reeds dadelijk blijkt, dat COOLHAES geen groot vriend van den schrijver der *Biecorf* was, welk boek hij een geschrift vol spotternij noemt, terwijl men, volgens zijne meening, in zaken van religie niet behoorde te spotten. Hij verklaart zich nu ten sterkste tegen de wijze, waarop MARNIX TAULER, FRANCK en anderen met zoovele dweepers op eene lijn stelde, en roept hem op, om te bewijzen alles wat hij ten laste des eersten gezegd heeft. Hoe zouden hunne geschriften tot zulke schandelijke misdrijven aanleiding hebben kunnen geven, als waartoe de Wederdoopers vervallen waren? MARNIX mogt een vroom en geleerd man zijn, hij mogt zich met de gewigtigste zaken, als de overzetting van den bijbel [13]), bezig houden, hierin had hij toch verkeerd

[13]) Omtrent die overzetting des bijbels zegt COOLHAES, dat er toen velen waren die vroegen, of zij nu den bijbel eerst opregtelijk zouden krijgen en of zij dien tot nu toe niet gehad hadden? Zij konden niet gelooven, dat God ons zoo lang zonder zijn woord in de heilige Schrift zou gelaten hebben. Had men echter den bijbel reeds opregtelijk, waartoe diende dan eene nieuwe overzetting? Het bevreemdt ons, dat COOLHAES zelf zoo weinig waarde schijnt gehecht te hebben aan eene nieuwe bijbelvertaling.

gehandeld, en was het te wenschen dat zijne woorden geen ingang mogten vinden bij 's lands overheden. Het meest was COOLHAES verontwaardigd, omdat MARNIX de leer der genoemde mystieken had verdraaid, en hun andere dingen had laten zeggen dan zij geschreven of bedoeld hadden, ten einde zijne bewering te kunnen volhouden.

Het tweede gedeelte heeft tot opschrift: *Ondersoeckinge der oorsaecken die de Heere van St. Aldegonde moghen hebben beweecht, om dat boecxken te schryven.* In het gesprek, waaraan thans de derde persoon levendiger aandeel neemt, en dat nu in huis gehouden wordt, terwijl het vorige op reis in eene schuit was aangevangen — worden verschillende oorzaken opgenoemd, en, naar mate hunner meerdere of mindere waarschijnlijkheid, aangenomen of bestreden. ACHITOB geeft als eerste oorzaak op, dat MARNIX met dit strijdschrift een grooten naam had willen maken. Doch daar reeds BULLINGER, GUIDO DE BRES en anderen vóór hem tegen de secte der Wederdoopers hadden geschreven, hoewel niet tegen FRANCK, TAULER en de *Duitsche theologie* — zoo kon dit niet voor de beweegreden gehouden worden. CLEMENS geeft hierop twee andere oorzaken aan, vooreerst: dat hij de staten in tijds had willen waarschuwen voor de besmettelijkheid van deze leer; ten andere: dat hij het volk een afschrik had willen geven van dergelijke geschriften, opdat zij die niet zouden lezen. Op de eerste antwoordt ACHITOB, dat hij dan liever de predikanten had moeten aanmanen om dergelijke dwaalleeraars uit Gods woord beter te onderwijzen; op de laatste, dat hij zich dan geheel misrekend zou hebben, dewijl de mensch altijd naar het verbodene haakt, en MARNIX ook zeer goed wist hoe de kettersche boeken hier te meer gezocht en verkocht werden, sedert zij door de hertogin van *Parma* en ALBA waren verboden. Hij meende dat MARNIX de aandacht had willen vestigen op zijne bijbelvertaling, want zijn boekje handelde voornamelijk over de waardigheid van Gods geschreven

woord. Indien dit het geval was, oordeelde CLEMENS dat hij zich hierin dan wel eveneens bedrogen kon vinden als GILLIS VAN DEN RADE in de uitgave van MARNIX' psalmberijming [14]). Op voorwaarde dat ACHITOB en CLEMENS ook de beweegredenen zouden zeggen, die FRANCK (wien zij thans alleen wilden verdedigen) tot schrijven hadden bewogen, verklaart BALAC, met de eigene woorden van MARNIX zelven, dat de oorzaken, waarom hij dit boek had geschreven, waren: 1° om de eer en de majesteit van CHRISTUS te verdedigen, 2° om de overheden te vermanen dat zij zouden toezien, ten einde het moorddadig venijn geen voortgang mogt hebben, hetwelk in de laatste tijden de overhand scheen te krijgen. Hierop deelt ACHITOB omtrent FRANCKS geschriften het volgende mede. In een traktaatje: *Dat die schrift oft Godts woort geens menschen oock ghene engels kunst, glose ofte wtlegginghe lyden mach, maer haer selfs leere ende wtlegge, deur haren dictirer den heylighen Gheest, in eenen gelaten stillen eenvuldich herte* [15]), leert hij dat de mensch tot God moet geleid worden. Hij moet zich zelven als den grootsten vijand ontvlieden, en zich aan de menschen onttrekken, om zich aan God over te geven. In de voorrede van *Het met seven seghelen versloten boeck*, zegt hij, dat de mensch met vreezen en

[14]) Deze GILLIS had, volgens het verhaal van COOLHAES, gemeend, dat MARNIX' psalmberijming terstond in de kerk zou aangenomen, en die van DATHEEN zou verworpen worden. Zestien jaren was dit nu geleden, en nog was dit niet geschied. Zijne verwachting, dat hij de groote onkosten, door hem gemaakt om een octrooi te verkrijgen, dat in zes jaren deze psalmen niet zouden mogen nagedrukt worden, en die noodig waren geweest voor papier en drukloon, in een ruim debiet vergoed zou zien, was dus verijdeld.

[15]) COOLHAES haalt de titels zijner werken in het Nederduitsch aan. Er bestonden toen van vele dier geschriften vertalingen in ons vaderland. In 1563 werd de *Chronica*, *tijdboek en geschietbibel van aenbegin tot* 1536 uitgegeven, en in 1583 herdrukt. Het *Wereltboeck*, *spieghel ende beeltenisse des gheheelen aertbodems*, verscheen in 1562 en werd in 1595 herdrukt. In 1560 zag het licht: *Die gulde arcke*, *waerin de keern ende beste hooftspreuken des H. S.* De *Paradoxa*, *dat is* 280 *wonderreden*, enz., verscheen zonder jaartal.

beven de Schrift moet onderzoeken, dat hij de letter der Schrift »per collationem scripturarum" moet leeren verstaan, en daarbij God om zijnen Geest bidden. In de voorrede van de *Ghulde arcke* noemt hij als oorzaak van zijn schrijven, vooreerst: dat de mensch in de verstrooide uitspraken der Schrift ook uitwendig een rigtsnoer zou hebben voor hetgeen hij door Gods stem in zijn binnenste zou hebben geleerd; ten andere had hij juist die hoofdpunten der Schrift genomen, waarin de kracht des geloofs was gelegen, opdat ieder zou weten wat hem tot zaligheid noodig is, en dit boek eene artsenijwinkel zou bevatten, waarin men te zijner plaatse, voor iedere ziekte een geneesmiddel zou kunnen vinden. Hij wilde zijne lezers niet uit maar in de Schrift lokken, en wenschte dat men levend water niet in vuile regenbakken, en het hemelsch licht niet in duistere lantaarnen zou zoeken.

In het derde gedeelte bewijst COOLHAES, *dat de meeninge van Sebastiaen Franck niet en streckt gelijck de Munstersche tot oproer ende onghehoorsaemheyt der overheyden, noch tot verschooninghe van soodaninghe overlasten, moorden, straetschenderyen en boeven stucken, als de Heere van Aldegonde van de Munstersche schryft.* MARNIX had de beschuldiging tegen FRANCK nergens uit zijne schriften bewezen; COOLHAES wederlegt thans die beschuldiging met FRANCKS eigene woorden. Eerst noemt hij de geschriften, waaraan hij zijne bewijzen ontleent [16]); daarna toont hij aan hoe

---

[16]) COOLHAES noemt de volgende geschriften van FRANCK: 1° *Het lof des goddelycken woorts.* 2° *Van den boom des wetenschaps goets ende quaets, daer Adam den doot aen ghegheten heeft, ende alle menschen noch daghelycx den doot aen eten; ende wat de boom des levens sy.* 3° *De gulden arcke.* 4° *Het versloten boeck met seven seghelen, dat niemant en can ontsluyten dan enz.* 5° *Van den grouwelycken laster der dronckenheyt.* 6° *Paradoxa oft wonderreden.* 7° *Handtboecxken.* 8° *Twee boecken met spreeckwoorden.* 9° *Cronycke.* 10° *Wereltboeck.* 11° *Van het rycke ende priesterdom Christi ende van der christenen vryheyt ende adel.* 12° *Van de toeseegginghe des nieuwen testaments ende van den gheestelicken coninc Christo ende syn ryck.* 13° *Van de predestinatie Godes ende vryen wille der menschen.* 14° *Zyn paraphasen ofte breeder verclaringhe over het*

FRANCK, bij zijn verhaal van de Munstersche Wederdoopers in zijn *Cronycke*, zijne afkeuring over hunne handelingen te kennen geeft, en hoe hij hunne leer wederlegt in zijn boekje *Van het rycke ende priesterdom Christi.*

Hierna gaat COOLHAES in de vierde plaats over tot eene *Ondersoeckinge of* SEBASTIAEN FRANCK *de letter der schriftuere niet veracht*, dan *of hy deselve wil verstaen hebben na den sin Christi*, *ende dat hy het misbruyck der Schrift bestraft ende aenwyst*, *ende hoe hij der heydenen schriften voorthaelt.* Uit dit onderzoek blijkt, dat MARNIX de woorden van FRANCK voor 't minst zeer onduidelijk had aangehaald, want het gevoelen van FRANCK kwam hierop neder, dat de letter der Schrift, begrepen wordende naar den zin van CHRISTUS en het verstand des heiligen Geestes, waarlijk Gods woord is; maar alleen naar de letter en den grammatischen zin verstaan wordende, is het Gods woord niet, maar een gesloten boek voor alle onboetvaardigen en goddeloozen. Alleen voor de kinderen Gods, die zich tot den Heer bekeeren en in ernst Gods wil wenschen te doen, is de Schrift te verstaan. FRANCK toonde uit plaatsen als MATTH. V: 29, 30 genoegzaam aan, dat eene letterlijke opvatting der Schrift niet mogelijk was, en het was alleen om de ongerijmdheid hiervan te bewijzen dat hij de werken van heidensche schrijvers aanhaalde. FRANCK had het nieuwe testament de wegneming van het oude genoemd, alleen ten opzigte van de uiterlijke en ceremoniële wetten. Overigens leerde hij, dat beide gedeelten des bijbels één in geest waren. Wat

---

boecxken van de Duytsche theologie, *daer den autheur wat cort schynt ende duyster.* MARNIX had nog twee andere boeken van FRANCK geciteerd: 1ste *Van den lof des inwendighen woordt Godts.* 2de *Brief aen Joannem Campanum.* Het eerste was COOLHAES geheel onbekend; hij had dit in geen boekwinkel kunnen vinden, niettegenstaande MARNIX klaagde dat het geheele land met deze geschriften overstroomd werd. Wat dien brief betrof, deze was lang na FRANCKS dood uitgegeven, en het was niet bewezen dat ze van hem afkomstig was. Bovendien was daarin ook zulk eene verderfelijke leer niet vervat.

MARNIX hierbij als zijne leer had voorgedragen was onjuist. Nergens gaf ook FRANCK de drijving zijns geestes voor het uitwendig woord Gods uit, zooals MARNIX zeide. Wel had hij geleerd dat Gods woord in alle schepselen woonde, in de geloovigen tot zaligheid, in de goddeloozen tot een vloek, en, na dit uit de heilige schrift bewezen te hebben, de getuigenissen van vele oude en nieuwe schrijvers, en onder anderen ook van ARATUS [17]), aangehaald, maar geenszins tot bevestiging of versiering der Schrift. Was hij hierom te beschuldigen, dan was ook PAULUS schuldig aan hetgeen hij tot de Atheners had gezegd en aan de Corinthiërs had geschreven [18]). Men duidde hem juist dat aanhalen van plaatsen uit heidensche schrijvers zoo ten kwade, maar wat kon het schaden, indien men uit die schriften tot zijn nut en voordeel honig wist te zuigen. ZWINGLI, MUSCULUS, BULLINGER, CALVIJN en BEZA, ja de geheele Zwitsersche kerk [19]) hadden hetzelfde gedaan.

Of het waerachtich is dat FRANCK *de Schrift niet en wil toelaten om de leeringhen aen te proeven, ende wat hy hout van de ghetuygenisse des herten*, daarover handelt COOLHAES in de vijfde plaats. Eerst wordt FRANCK verdedigd tegen eene valsche beschuldiging, dat hij veel ontleend zou hebben aan de geschriften van HENRICUS CORNELIUS AGRIPPA,

---

[17]) τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν, en OVIDIUS: Est Deus in nobis; agitante calescimus illo.

[18]) Hand. XVII: 28, 29. I Cor. XV: 32, 33.

[19]) Zie de *Waerachtighe bekentenisse der dienaren der kercken Zurich* ao. 1543. MARNIX liet zich in zijne *Ondersoeckinghe* zeer sterk tegen deze allegatiën uit heidensche schrijvers uit; doch hij schijnt hierbij bijzonder het oog gehad te hebben op sommige predikanten, die »op hoofdstukken welke buiten allen twijfel zijn, nogtans een grooten hoop van getuigenissen en exempelen der Schrift te zamen rapen, meer om het uur door te brengen, of om te toonen dat zij de Schrift op hun duimpje weten, dan om het volk te leeren; gelijk ook vermoed wordt van hen, die uit eenige concordantiën alle teksten bijeen rapen, waar het zelfde woord vermeld staat, en dat op hunnen tekst willen toepassen of het ten propooste dient of niet, om aan het gemeene volk hunne welsprekendheid of liever hunne veelsprekendheid te doen zien."

de raadsheer van koningin MARIA, waarover MARNIX met groote minachting sprak [20]). Daarna wordt uit de boeken van FRANCK bewezen, dat hij de heilige schrift houdt voor het eenige rigtsnoer des levens, als de eenige toetsteen waaraan alle leeringen en geesten moeten getoetst worden. Waar MARNIX sprak over de leer van FRANCK aangaande het getuigenis des harten, had hij de woorden van dezen verdraaid en er naar welgevallen aan toe- of afgedaan. Want hij leerde niet, dat iedereen de geesten en leeringen zou proeven aan de getuigenis van zijn hart, maar dat dit alleen den geloovigen toekwam, die van God geleerd waren. Door het getuigenis des harten wil hij dat der Schrift in geenen deele opheffen. De geest Gods kan de kinderen Gods niet het tegengestelde leeren van hetgeen in de Schrift is vervat. MARNIX had voorbijgezien, dat FRANCK onderscheid maakte tusschen goddeloozen en godvruchtigen. Hij zou wel kunnen zeggen, dat niemand in dit leven vrij is van den smet der zonde, gelijk vele gereformeerden beweerden en onlangs nog de Delftsche predikanten hadden geleerd [21]), maar dat zou hij eerst nog moeten bewijzen. Men zou echter kunnen vragen: waaraan zal ik die stemme Gods kennen? Op grond van Joh. X: 14, 27. VIII: 47, was hierop het eenige antwoord: om CHRISTUS' stem te hooren en te kennen, moet men een schaap van zijnen stal worden. Men moet uit God zijn en gelooven, om in de prediking des woords en in de heilige schrift Gods stem te vernemen.

---

[20]) Hij schreef *De vanitate et incertitudine scientiarum*, van welk boek een gedeelte door FRANCK werd vertaald en als aanhangsel gevoegd bij zijne overzetting van ERASMUS' *Moriae encomium*. MARNIX legde hem tooverij ten laste, omdat hij eene *Magia naturalis* geschreven had.

[21]) Hun geschrift was getiteld: *Redenen waerom niemandt de geboden Gods in desen leven en can onderhouden*. Hiertegen kwamen toen de volgende tegenschriften uit: *Het hemelwerc of quacy-toeverlaet; Van de ware onderdanicheyt der christenen; Wtroedinghe van des vernuftsplantinghe; Tafel van der geloovighe justificatie; Afmalinge der nieuwer creatueren in Christo.*

Op gelijke wijze beantwoordt COOLHAES ten laatste de vragen: *Oft* FRANCK *leert dat men het wroegen der conscientiën sal wechnemen ende overwinnen*, en: *Oft* FRANCK *alle wtwendighe middelen verwerpt, ende oft hij zijn opinie op droomen ghesticht heeft.* »Het is vreemd," zoo besluit hij zijne apologie, »dat de menschen van zoodanige opinie zijn, dat zij eerst verwerpen al wat met hunne meening niet overeenstemt, en dat zij zoo partijdig zijn, dat zij niets willen hooren wat hunne ooren niet behaagt, zonder de waarheid te willen onderzoeken. Wat mij betreft, ik bemin de waarheid zonder aanzien van persoon; waarheid toch moet waarheid blijven, want

De waerheyt crachtich blyft nimmermeer beschaemt.
En al is de loghen snel, somen ghemeenlyck seyt,
Waerheyt blyft waerheyt, niets anders doende dan 't betaemt,
En onderhaelt de logen wel, toonende haer valsch beleyt [22]).

Hieraan wordt ten slotte nog een hoofdstuk toegevoegd, waarin bewezen wordt: *Dat de Heere van* ALDEGONDE *in eenighe poincten selfs doet, daar hij Franck om bestraft.* Na eenige vermaningen aan MARNIX eindigt COOLHAES dan zijn geschrift met het volgende gedicht: *Aan de Heere van* SINT ALDEGONDE.

Heere van SINT ALDEGONDE, ghy oordeelt onbedacht,
Gelyc de boose Joden doen der Christenen geslacht,
Om dat sommige naemchristen vallen in bose daden;
Want sonder onderscheit ghi alle geestdryvers veracht,
Over goede en quade maeckt ghy eenderley clacht,
So doende moghen de Turken u mee wel versmaden.
Siet (en mochten sy seggen) hoe de Christenen twisten en kyven,
Hoe sy moorden, rooven, stelen en onrecht bedryven,

---

[22]) Wij denken hier onwillekeurig aan hetgeen vader CATS later zeide:
Al is de leugen nog zoo snel,
De waarheid achterhaalt haar wel.

'Tis al eenderley volck die draghen Christen namen.
Maer sou men sommige Joden en Turken ondeucht beschryven,
Selfs en souden sy niet ontschuldich blyven;
D'onschuldighe behoort men nochtans niet te blamen.
Al waren Caïn en Abel broeders te gader,
Al clam Ruben op het beth van synen vader,
Al leet Joseph syn broeders haet verduldich,
Al was meenich nydich Jode van Christo een versmader,
En al was Judas onder de twaeleven een verrader,
De vroomen die waren hier in ontschuldich.
Al vint men onder alle natiën veel ghebreecken,
Veel moetwillighe boeven, die haer selven wreecken,
Wilt ghy dat de vrome daer in onschuldich draghen spot?
Of sal men om d'onchristen de christen verspreecken,
En de volstandighe houden als de afgheweecken?
So maeckt ghy nau onderscheyt tusschen de duvel en God.
Sal men hier dan gheen onderscheyt in behoeven,
Maer de goede om de quade schelden en bedroeven,
Waer blyven papisten, mennisten en ghereformeert?
Of sal men by de moorders en moetwillighe boeven,
De vromen ooit stellen en oordeelen sonder toeven,
Die sulcks noyt haer daghen hebben gheleert?
Om dan hier in beter te moghen onderscheyden,
Heb ick nu dese ghespraecken willen verbreyden,
't Geen my in u boecxken ginck mishaghen;
Want my dunckt ghy een nieu inquisitie wilt inleyden,
Daer teghen ick dit boecxken heb gaen bereyden,
Opdat ghy aen een doode niet en wort tot ridder geslagen.
Wilt ghy hierwt nu den honich suychen
En tot u beteringhe en nut ghebruycken,
So is myne moeyten seer wel aengheleyt.
Maer wilt ghy my hierom oock qualyck beruycken,
En soecken my onschuldich hierom te doen duycken,
So sal oock blycken dat ick de waerheyt heb gheseyt.

Dat COOLHAES in FRANCKS gevoelen deelde omtrent de punten waarop deze door MARNIX was aangevallen, en die hij in dit boek door ACHITOB en CLEMENS laat verdedigen, is zeker niet te betwijfelen. Hieruit af te leiden dat hij in alle

opzigten een aanhanger van FRANCK was, zou zeker te gewaagd en ook moeijelijk te bewijzen zijn. Ten onregte werd hij dan ook door sommigen voor een Frankist uitgemaakt, welke scheldnaam toen, nevens dien van Schwenkfeldiaan en anderen, hetzelfde beteekende als: geestdrijver, dweeper, libertijn en dergelijken. Dat hij echter in vele opzigten het gevoelen van FRANCK deelde, zal hem in onze dagen niet meer in minachting of verdenking van ketterij brengen. Ook in dit geschrift blinkt wederom zijn geest van christelijke verdraagzaamheid uit.

Behalve dit werkje schijnt COOLHAES omstreeks 1600 nog andere kleine geschriften te hebben uitgegeven [23]).

---

[23]) Behalve de genoemde Dl. I bl. 53, aant. 20, die ik overal te vergeefs heb gezocht, maakt COOLHAES in zijn *Aenhechtsel* nog melding van een »cleyn boecxken," door hem in 1596 uitgegeven, handelende »*Van eenen mensche in twijfel staende, wie van alle partyen die rechte kercke ende de warachtighe eenighe bruyt Christi sy.*" Bovendien spreekt hij in zijn *Cort, war. verh.* van een pamflet, getiteld: *Naespeuringhe der weghen door de welcke de roomsche paus tot eene soodanige uytnemende macht gecomen is, dat hy ten laetsten de monarchie des gheheelen aerdtbodems inghenomen heeft.* Ik vermoed, dat ook dit omstreeks dezen tijd is geschreven. Ook beide laatstgenoemde werkjes mogten mij niet ter hand komen.

HOOFDSTUK V.

HET PLAKKAAT VAN GRONINGEN TEGEN DE WEDERDOOPERS. — COOLHAES' »AANHECHTSEL." — ZIJNE »NOOTWENDIGHE BROEDERLIJCKE VERMANINGE" EN »MISSIVE."

Met het begin der 17de eeuw herleefden in *Friesland* en *Groningen* de vervolgingen tegen de Doopsgezinden. Het toenemend Calvinisme kenmerkte zich aldaar door onverdraagzaamheid. De *Sneeksche* predikanten GELDORP en BOGERMAN vertaalden BEZA's geschrift over de ketterstraffen [1]), en zochten daardoor de overheden tot het besluit te brengen, om aan alle gezindheden behalve aan de Gereformeerden vrijheid van godsdienst te ontzeggen. Werkelijk deed de magistraat van *Sneek* een plakkaat afkondigen, waarbij aan Roomschen en Doopsgezinden alle godsdienstige bijeenkomsten en predikatiën werden verboden. Den 7den September deden ook de *Groningsche* overheden een dergelijk plakkaat met klokgelui afkondigen [2]), waartegen zich zeer vele stemmen verhieven. Geen wonder dat wij ook COOLHAES hier wedervinden en onder de verdedigers der christelijke liefde en verdraagzaamheid ontmoeten. De Calvinisten hielden het gevoelen der Lutherschen aangaande het avondmaal, en dat der Doopsgezinden ten opzigte van den doop, voor

---

1) *Een schoon tractaet des godtgheleerden* THEODORI BEZAE, *van de straffe welcke de wereltlycke overicheydt over de ketters behoort te oeffenen. Overgheset door de dienaers des G. Woords binnen Sneek. Tot Franeker* 1601.

2) Het geheele plakkaat is onder anderen te vinden in het straks te vermelden pamflet van WIJNANT KRAS. Vgl. BRANDT, *Hist. der Ref.* Dl. II. bl. 12—15.

grove dwalingen. COOLHAES daarentegen verklaarde Lutherschen en Doopsgezinden beiden voor zijne broeders, en weigerde niet, gemeenschappelijk met hen aan 's Heeren tafel aan te zitten. Daarom waren vele van zijne aanhangers, na zijne veroordeeling te *Haarlem*, ook tot de Lutherschen en Doopsgezinden overgegaan [3]).

Het eerste geschrift, dat tegen het *Groningsche* plakkaat werd uitgegeven, was: *Tsamenspreeckinge tusschen een Hollander, Embder en Ghereformeert*, geschreven door zekeren JAN CLAESSEN ROLWAGHEN [4]); daarop volgde van de hand van COOLHAES een *Aenhechtsel* [5]). Hetgeen in dit geschrift

[3]) BRANDT, *Hist. der Ref.* Dl. I. bl. 675.

[4]) Zie *Bibl. van pamfletten enz. Amst.* F. MULLER, bl. 63. No. 482.

[5]) *Aenhechtsel aen 't boecxken of tsamenspreeckinghe over het regireus plackaet van Groninghen, aldaer ghekondicht den 7 September, ouden stijl*, 1601. *Ofte antwoordt op de opspraeck by sommighen ghedaen, teghen het drucken ende verkoopen des selfdes. Vervatet in een tsamenssprekinghe van drie persoonen, als boeckverkooper, partydig ghereformeerde en een jesuwyt* Ghedr. 1602. Op den titel staat het volgend vierregelig versje:

Wat u in d'oude, docht te wesen afgryselyck,
Wilt ghy in u jonckheyt weer maecken pryselyck.
Der conscientiën muylbant, om ghemacks voordeel,
Door d'overicheyts dwangh, soeckt het out versleten oordeel.

Dat COOLHAES werkelijk de schrijver is, blijkt uit een slotdicht, waarvan de hoofdletters achtereenvolgens zaamgenomen, maken: CASPARUS COOLHAES *van Collen, woonende tot Amsterdam*.

Dat iCk mijnen nAem niet en SPelle, verwondert u niet,
'Ten is geen jock, mAeR 't zijn reden: wilt VerSinnen,
Bitter partijen, ClOEck, ListicH, die hun duncken te syn yet,
Verachten wAt niEt gheSchiet VAN haer ghesinnen,
Doch wie mynen naem wil weten, hy vint hem hier ghespelt,
Ick sChaem my niet, derf wel cOmen aen 't Licht,
En soecke daer in gheen eere, gheen goet ofte geLt,
'Tis my ghENoech dat de Waerheyt aen den dach kOOm dicht.
Wie die gheNEN gheloof wil geven: kan ick het keeren?
D'apostelen, ja christus mEt al haer waecken,
Ja met al haer preken, straffen, smeecken ende godTlyck leeren,
Hebben die werelt niet kOnnen beTer maecken.
'Tis my ghenoech dAt ick Myn pont niet begraef in der eerden,
Wie my daerom veracht: wat iS daeraen ghelegen,
Ten heeft al den vRomen niet anders connen gheweerDen
En werden noch ghehAet, die heM tot deucht beweghen.

wordt behandeld, had COOLHAAS reeds vroeger in zijne andere werkjes besproken. Over het algemeen toch zijn al zijne verdedigingsgeschriften vol van herhalingen. Welke gevoelens de drie hoofdpersonen, die onderling in gesprek zijn, voorstaan, is gemakkelijk te gissen. Eerst verdedigt de boekverkooper de vrijheid, om over alles zijne gedachten in druk te mogen uiten. De gereformeerde had zich hiertegen verklaard, doch om het misbruik mogt men het goede gebruik niet verwerpen. Daarna geraken de gereformeerde en de jezuit in godsdienstig twistgesprek. De gereformeerde had zijne afkeuring te kennen gegeven over de gebruiken en ceremoniën der roomsche kerk. Misschien is het door onwetendheid, antwoordt de jezuit, dat gij voor een goochelspel houdt al wat door onze conciliën en canones is voorgeschreven. Daarom zal ik u aantoonen, dat onze gebruiken goed en goddelijk zijn en niet zonder gewigtige redenen worden onderhouden. »Ten eerste is het teeken van het heilige kruis te maken, voor het hoofd en elders, niet zonder reden ingesteld, want het is tot gedachtenis aan de weldaad, ontvangen door 't kruis van CHRISTUS. Daarom heeft de kerk niet alleen gewild, dat wij door het lezen der Schrift, de predikatie, en zekere heilige dagen hierop zouden opmerkzaam gemaakt worden, maar heeft nog bovendien het maken van het kruisteeken bevolen, opdat wij altijd, bij 't opstaan, bij onze maaltijden, en in al onze handelingen aan het heilig kruis indachtig zouden zijn, ten einde den mensch in alles tot ware boete op te wekken. Aangaande de paaschkaars is ingesteld, dat die waskaars op paaschavond plegtig moet ingezegend worden tot een sacrament van dien zegenrijken nacht. Welk godvruchtig mensch zou deze vereering van CHRISTUS' verrijzenis niet met beide handen aangrijpen? Of mogt men de heilige verrijzenis te veel eer aandoen? Zoo is het ook met de aanbidding der heiligen en verder met alle ceremoniën, door de conciliën

voorgeschreven." »En," zegt hij verder, »dwalen wij in veelheid van inzettingen, zoo ik uwe inzettingen en ceremoniën wilde verhalen, zij zouden nog weinig schijnen bij de onzen, indien men daarbij opmerkt, in hoe langen tijd de onze zijn aangegroeid en in hoe korten tijd de uwen [6]. Gij vergenoegt u, evenmin als wij met de Schrift. Gij wilt den bijbel ampliëren, verklaren en toelichten. Men zou hierover met regt kunnen vragen: wat is helderder dan de Schrift zelve? Zoekt gij dan met uwe duistere lampen de heldere zonneschijn te verlichten?"

Aldus wordt het gesprek overgebragt op de tegenwoordige gebeurtenissen en meer bepaaldelijk op de onbillijke handeling der calvinistische predikanten in de zaak van COOLHAES. De jezuit verdedigt hem, verheft zeer zijne onpartijdigheid, met aanhaling van plaatsen uit zijne geschriften, en veroordeelt streng de onverdraagzaamheid der predikanten. Dat men aan COOLHAES en anderen ook het vasthouden aan den catechismus — »dien toom om de leeraren mede te muilbanden, gelijk de paardrijders gewoon zijn hunne paarden in den tred te houden" — had willen opdringen, keurt hij af, en laat HERBERTS voor dit zijn gevoelen spreken [7]. Uit hetgeen COOLHAES verder den jezuit in den mond legt, blijkt dat hij zich zelven zoowel met WIGGERTS en TACO SYBRANTS, als met HERBERTS op eene lijn stelt, alsmede dat hij nog altijd bij de vroegere bewering blijft, dat geen zijner tegenstanders hem ooit uit de Schrift van de regtmatigheid zijner gevoelens heeft overtuigd, »hetgeen toch wel op één of hoogstens twee vellen papier had kunnen geschieden."

Nadat de twist tusschen den gereformeerde en den jezuit

---

6) Hij haalt hierbij aan de onderhandelingen over art. 77 der Dordsche Synode van 1574, waarbij COOLHAES zelf tegenwoordig was geweest.

7) Hij haalt eene plaats aan uit de *Naerder verclaringhe over* XXII *articulen*, en later eene andere plaats uit het *Teghen-bericht*. Zie beneden.

zeer hoog is geloopen *), komt eindelijk de boekverkooper tusschen beide. Hij maakt beide partijen op hunne gebreken en eenzijdigheden opmerkzaam, en vermaant ernstig tot vrede, eensgezindheid en verdraagzaamheid, zijne redenen aandringende met uitspraken der heilige schrift. »Och ware ons", zoo besluit hij, »voor omtrent tachtig jaren, de bede van PAULUS (I Cor. I) ter harte gegaan, de christenheid zou in zoovele deelen niet gescheurd zijn geworden. En zoo wij nog ten laatste zijne bede ter harte namen, wij zouden zonder twijfel, in vele deelen gescheurd zijnde, ons gemakkelijk vereenigen. Want indien elke partij zijne abuizen en misbruiken wilde afleggen, zoo waren wij allen te zamen één, en zouden ons tevreden stellen met de eenvoudige leer van CHRISTUS, zijne apostelen en de profeten, en met de weinige ceremoniën der apostolische kerk; wij zouden veel meer behagen scheppen in geestelijke, goddelijke en hemelsche dingen, dan in twisten, elkander verachten, ja ons van één scheuren om uiterlijke ceremoniën, door menschen ingesteld." Zoowel de gereformeerde als de jezuit danken den boekverkooper voor zijne goede vermaning uit 's Heeren woord, terwijl de laatste aldus besluit: »De Heer wil ons zijne genade, allen te zamen, rijkelijk mededeelen, om te verkiezen en van harte na te volgen al wat gedijen kan tot eer van zijnen goddelijken naam, tot stichting van zijne heilige gemeente, waarvan CHRISTUS alleen het Hoofd is, en tot onzer aller zaligheid. Amen!

Tegen de *Tsamenspreeckinghe* verscheen in 1602 een

*) Onder anderen zegt de gereformeerde tot den jezuit: »Gij draagt met regt den naam van *Jesuwyt*, dat is *wyt van Jesu*, en dewijl *Jezus*, Zaligmaker beteekent, zoo brengt uw eigen naam mede dat gij ver zijt van de zaligheid." Later laat COOLHAES den boekverkooper tot denzelfde zeggen: »Gij die u van het gezelschap des Heeren JEZUS beroemt te zijn, noemende u in het latijn JESV VITA, dat te zeggen is: *het leven van* JEZUS, daarmede te kennen gevende dat gij boven alle anderen het leven van JEZUS, onzen Zaligmaker, navolgt, — gij moest dit ook met de daad voor alle andere menschen bewijzen.

antwoord van zekeren WIJNANT KRAS [9]), en dit gaf aanleiding dat COOLHAES eene *Nootwendighe broederlycke vermaninge* [10]) uitgaf, aan dezen KRAS gerigt.

COOLHAES begint met zijnen »voor veel jaren bekenden vriendt ende broeder in CHRISTO" zeer minzaam toe te spreken, »dat hij zich zeer had verwonderd over zijne verandering. Voor nog geen twee jaren had hij den schoolmeester van *Naarden*, JAQUES MARCYS, in een brief zoo liefderijk bestraft, over een »faemroovend liedt" [11]) dat deze had uitgegeven, en nu had hij door de uitgave van zijn libel nog erger gedaan. Hij vermoedde dat KRAS wenschte predikant te worden, om na al zijne ambachten een gemakkelijk leven te kunnen leiden, aangemoedigd door het voorbeeld van MARCYS, die thans krankbezoeker was te *Amsterdam*, en zoo men zeide wel spoedig predikant zoude zijn. Maar nu hij zich zoo ten kwade had uitgelaten over de predikanten en overheden van *Amsterdam*, zou hem dit wel niet gelukken. Hij wilde het plakkaat van *Groningen* verdedigen, maar daar was men in die stad zelve wel toe in staat. De Amsterdamsche

---

[9]) Zie *Bibl. van pamfl.* bl. 64, N°. 486. Een onbekende gaf hiertegen in hetzelfde jaar nog uit: *Corte bestraffing op d'antwoort van een sorchvuldich helt, die hem al te regireus in de wapens stelt.* Behalve de spreuk Syrach XXI: 7, staat nog op den titel:

Wynant Kras, liecht op dit pas, veel leughens groot:
Waer dat het stondt, ick noyt en vondt, 't geen hij schrijft bloot.

[10]) *Een noodtwendighe broederlycke vermaninge aan zynen voor zeeckere jaren bekenden vriendt, ende nu ter tyt door zyn eyghen in druck wtghegeven schriften bevonden zynde onwetenden broeder, genaemt* WYNANT KRAS. Door CASPARUM COOLHAES: Spreuk. XXVII: 5, 6. Rom. II: 23, 24. *Amsterdam bij* PIETER GHEVAERTS, 1602.

[11]) Dit kan niet het *Ghedicht* zijn, *tot dienste van een yeder liefhebber der waerheyt, teghens die tegenstryders der waerachtige leere in het punct der beloftenisse, welcke alleen die wedergeboorne toecompt;* want het is geteekend P.P.R. Dit *Ghedicht*, (*Ghed. t'Amsterdam*, zonder jaartal) is toch uit dezen tijd. Wij vermelden alleen deze regels:

Die heylighe schriftuere is onse ghetuych alleyn,
Welcker ghetuychenis wy altyt begeren.
Die dit al niet doen, bid ick wilt van u weren,
Als *Rolwaghenisten*, *Coolasen* en *Menos* ghespuysen.

predikanten hadden het voorzeker opzettelijk gelaten, »zeer wel wetende dat al hetgeen de heeren van *Groningen* door kwade persuasiën van sommigen hadden verboden, nu omtrent tusschen 20 en 30 jaren in *Holland* in gebruik is." De staten hadden wel gedecreteerd, geene andere religie dan de gereformeerde te willen gedoogen, maar zij hadden toch de uitoefening van alle andere godsdiensten steeds oogluikend toegelaten. Ten opzigte van doop en eed waren de Mennisten nooit gedrongen te doen tegen hunne conscientie. Nooit was in *Holland* geobserveerd geworden, dat alle huwelijken kerkelijk moesten voltrokken worden, zoo als de gereformeerde kerkordening luidde. WILLEM I, MAURITS noch de staten hadden ooit eene kerkordening der gereformeerden geapprobeerd. Tegen dit alles had niemand zich ooit verzet, als ware hierin tegen de heilige schrift gehandeld.

Na KRAS het onchristelijke van zijne handelwijze en de onwaarheid van zijne beweringen te hebben aangetoond, gaat COOLHAES over tot hetgene op hem zelven onmiddellijk betrekking heeft. KRAS zeide dat hem de helper van ROLWAGHEN in de zamenstelling der *Tsamenspreeckinge* onbekend was, maar niet onduidelijk had hij te kennen gegeven, niemand anders voor dien diffameerder te houden dan COOLHAES. COOLHAES zelf ontkent dit verder niet, en nu de beschuldigingen aanvoerende, die KRAS tegen hem had uitgesproken, vraagt hij hem: »Hebt gij ook ooit in die 12 jaren, dat gij met mij hebt omgegaan, eenig onbeleefd woord van mij gehoord, of eenig kwaad gelaat van mij gezien? Hebt gij eenige oneer of ontucht van mij vernomen? Zeg de waarheid vrij uit. Of hebt gij zoo iets nooit gehoord? Hoe maakt gij dan nu mij, die mijn 67ste jaar inga, tot een der secte van DAVID JORIS en JAN van *Leyden?* Had mijne tegenpartij van zoo iets voor 20 jaar geweten, zij zou mij waarlijk niet hebben verschoond. Gij legt mij voornamelijk ten laste, dat ik het huwelijk zou verachten; maar ik zeide

alleen, dat de confirmatie van den echten staat niet eigenlijk het ambt is der predikanten, maar dat zij politiek is [12]). De kerkelijke inzegening prijs ik, maar wanneer iemand zijn huwelijk laat confirmeren in presentie van goede vrienden en naburen, en hetzelve laat aanteekenen door een notarius of ander publiek persoon, daartoe beroepen, hij doet niet kwalijk. De heilige schrift geeft hieromtrent geen voorschrift, en de ordonnantie der staten laat ieder vrij, of hij zich drie zondagen te voren in de kerk, of op drie verschillende dagen van het stadhuis door een bode wil laten aflezen; of hij alleen in het huis van een notarius publicus of ook in de kerk wil trouwen."

Na nog eenige teregtwijzingen besluit COOLHAES met den wensch, dat hij zijnen vriend tot inkeer heeft gebragt. Mogt dit niet het geval zijn en hij weder tegen hem schrijven, dan zou hij zich niet verwaardigen te antwoorden.

Nog zag, ter verdediging van het Groninger plakkaat, eene *Apologia* [13]) het licht. Ofschoon in de voorrede van dit geschrift omtrent het *Aenhechtsel* wordt gezegd, »dat het meestendeels eene legende is van CASPAR COELHASEN swarmersche ontrouwe in *Hollandt*, ende ons niet aengaet te beantwoorden," zoo achtte COOLHAES zich toch verpligt, aan den schrijver van dit pamflet, al ware het dan ook niet regtstreeks tot hem gerigt, eene *Missive* te zenden. Deze *Missive* [14]) vangt aan met de navolgende

[12]) Vgl. Dl. I, bl. 146. [13]) Bibl. van pamfl. bl. 64, N°. 487.

[14]) *Missive aen den authoor van die apologia over het placaet ofte edict eenes eersamen wysen raets der stadt Groningen. In die welcke de voorschreven autheur, na 't bevel der godtlycker schriftuere, broederlyck met goeder manieren bestraft wordt, van 't ghene hy teghen den aerdt der christelycker liefde, openbaerlyck voor alle de werelt, onder 't decksel van d'authoriteit desselven e. w. raedts, met grooter onwaerheydt, synen naesten onschuldlich van wercken des doots weerdich synde beschuldicht, tot voorder bericht ende nadencken desselven raedts ende des onpartydighen lesers door* CASPARUM COOLHAES, *des Heeren Jesu Christi ende syns heilich evangelii, wettelyck beroepen synde dienaer.* Rom. II: 1, 3; I Cor. II: 11. *Ghedrucht* a°. 1602.

twee verzen, die zonder twijfel van de hand van COOLHAES zelven zijn. Het eerste draagt ten opschrift: »*Kenteecken, waarby een warachtich ghereformeerde, ende van Godt in der waerheyt gheleerde ende ghesonden predicant soude moghen ghekent worden*" en luidt aldus:

I. Een leeraar reyn van Godt gheleert
Zyn hart ende gemoedt tot Godt keert.
II. Hy roept hem aen uyt 's herten grondt,
III. En leest dan oock tot zeecker stondt,
De heylige schrift, des Heeren wóort,
IV. En denckt die na, voort ende voort.
V. Hy soecket en doorgrondet fyn,
Wat des Heeren wil mocht syn,
Om 't selfde te doen, tot Godes eeren,
Daer naer oock ons wel te leeren
Zynen naesten en alle menschen.
VI. En is alleen zyns harten wenschen
Dat hy tot Godt brengt yederman;
En niemant van hem wyck daervan:
Dat sy vroom van herten reyn,
Dienen moghen Godt alleyn;
Dat sy in der waerheyt claer,
Godt aenroepen in ghevaer,
Haerder overheyt daer neven,
Na der leere CHRISTI gheven,
Alle hetghene dat haer toecompt;
Oock haren naesten met hert end' mont
Lieven, niet wtnemen die persoon,
Opdat sy ten laetst voor Godes throon
Verschynen moghen in klaerheit,
En Hem dienen in der waerheyt,
Van nu aen tot in eeuwicheyt.
Hem sy loff, eer en prys bereyt.

Het tweede vers is eene »*trouwe waerschouwinge aen alle deghene, die hun voor leeraers, predicanten ende ouderlingen wtgheven.*"

Daerom o ghy die anderen leert
Siet dat u leer niet sy verkeert.
Gheleert moet ghy eerst syn van Godt
Wilt gy met hem niet dryven spot.
Eerst moet ghy 't doen en daerna leeren,
U eyghen huys, u selfs regeeren,
Eer ghy anderen tot leeren neemt aan.
Wilt dit van my in danck ontfaan.

COOLHAES begint de *Missive* met te zeggen, dat, alhoewel de *Apologia* eigenlijk alleen tegen het schrijven van ROLWAGHEN en niet tegen zijn *Aenhechtsel* was gerigt, hij zich toch omtrent eenige grove beschuldigingen had te regtvaardigen. De schrijver toch had hem »schandlycken lasteren" ten laste gelegd, waarom hij minstens de verbanning zou waardig zijn. »Vooreerst," zegt COOLHAES, »kan ik niet gelooven, dat gij aldus op bevel van den raad van *Groningen* hebt geschreven, zooals gij voorgeeft. De heeren van *Groningen* kennen te goed het: *de absentibus nil nisi bonum dicere*, het *audire et alteram partem*, en het woord van NICODEMUS [15]). Zij weten te goed, dat, zoo ik een onruststoker ware, men mij reeds lang in *Holland* en vooral in *Amsterdam* niet geduld zou hebben. Want CORNELIS DE HOEGE moest voor eenige jaren te '*s Hage* het verstoren van 's lands vrede met den dood bekoopen, en aan den hoogleeraar ADRIANUS SARAVIA, en aan CHRISTIAAN WOUWER [16]), predikant te *Leyden*, zou hetzelfde wedervaren zijn, zoo zij niet waren gevlugt. Neen, gij hebt uit uw eigen gemoed, en waarlijk niet zeer christelijk, een oordeel over mij geveld.

't Welc ghy in anderen pleeght te straffen als qualyc te syn gedaen,
Wilt het selfs niet doen, merckt op myn leere,
't Selff doende, die grootste schand' soudet ghy begaen,
Verliesen uwen naem, faem en eere [17]).

[15]) *Joh.* VII: 51. [16]) Vgl: BRANDT *Hist. der ref.* Dl. I, bl. 738.

[17]) Quae culpare soles, ea tu ne feceris ipse.
Turpe est doctori, cum culpa redarguit ipsum.

Gij hebt mij gelasterd zonder dat gij mij kent of mijne geschriften blijkt gelezen te hebben. De heilige schrift verbiedt ons, onzen broeder te veroordeelen [18]), maar desniettegenstaande gaat gij voort mij te verdoemen en de magistraten tegen mij op te zetten. Gij noemt mij een vrijgeest en libertijn, en beschuldigt mij van dingen, die nooit in mij zijn opgekomen. In waarheid mag ik zeggen, dat ik nooit onrust gemaakt heb, maar veel meer altoos tot vrede, eenigheid en tot een christelijk godzalig leven heb aangespoord; daarvan kunnen allen getuigenis geven, die mijne predikatiën gehoord en mijne schriften gelezen hebben. Nooit heb ik verschil gehad met hen, die in waarheid, naar het voorbeeld der apostolische kerk, gereformeerd zijn. Zoo gij waart, wat gij u beroemt te zijn, dan ware het te wenschen dat gij, overeenkomstig het bevel van CHRISTUS, uw licht liet schijnen onder de menschen, opdat zij uwe goede werken mogten zien en uw Vader in den hemel zou mogen geprezen worden. Maar gij en de uwen, Gereformeerden in naam, sticht niets dan onheil. Uit ulieden is de beeldstorm, uit ulieden de twist te *Leiden* voortgekomen. Gij zijt oorzaak, dat *Vlaanderen* en *Braband* in handen zijn gevallen der Spanjaarden, en gij zoudt *Holland* en *Zeeland* met de geunieerde provinciën ook wel weder onder 's vijands juk willen brengen [19]). Ten tijde van LEYCESTER wildet gij het vaderland onder vreemde regering brengen. Door uw toedoen zijn te *Utrecht*, tegen 's lands privilegiën, Brabanders en Vlamingers in de regering gekomen, waaruit de grootste onlusten zouden kunnen ontstaan zijn, zoo God het niet had verhoed. Wat zoude er van de kerk en het vaderland worden, zoo men wilde handelen volgens het gevoelen van den licentmeester van

---

[18]) Rom. II: I. XIV: 4. I Cor. IV: 5. Jac. IV: 11, 12. Hebr. XII: 11.

[19]) Hij haalt hierbij aan: *Resolutie der staten op zeker vertoogh van wegen de predikanten*, Delft, ALBERT HENDRIKS, 1587.

Gorcum: GODEVROYE BOOT [20]), of van den Middelburgschen predikant JOHANNES SEUW [21]), of der predikanten van *Sneek* [22]), welke allen als ketters verdreven willen hebben, die niet tot de gereformeerde kerk behooren, zoo als zij deze gelieven te bepalen? Waarlijk het is te wenschen, dat de overheden aan de raadgevingen van dezulken geen gehoor geven. Het zou hun anders kunnen gaan als koning PHILIPS II, die het navolgen van den raad der geestelijken met den opstand en het verlies dezer gewesten heeft moeten boeten. Thans vergelijkt gij de overheden bij de Gadarenen, die liever CHRISTUS dan hunne zwijnen wilden missen. KRAS noemde hen zelfs Laodiceërs en Baälspriesters, die op twee gedachten hinken; maar zie toe, dat het met u niet ga als met de Martinisten voor 35 jaren te *Antwerpen*, die, zelve verdreven, zich toen bij de Roomschen hebben gevoegd, om de Gereformeerden en Doopsgezinden te verdrijven. Wacht u, dat gij de oneenigheden in de kerk niet nog grooter maakt, dan zij reeds zijn; een vuur is spoedig ontstoken, maar, wanneer het eenmaal brandt, is het zoo schielijk niet uitgebluscht. Wat zou er wel geschieden, indien gij vrij waart om te doen wat gij wildet? Gij zoudt dan voorzeker, juichende:

> Wij hebben recht ende macht alleen.
> Wat wy setten dat ghelt ghemeyn,
> Wie isser die ons wil meesteren?

al uwe synodale acten als de heilige schrift doen eerbiedigen; de catechismus zou niet herzien mogen worden; elk zou moeten prediken als op een kerfstok; alle andersdenkenden zouden voor valsche christenen moeten worden gehouden; de overheid zoudt gij geheel naar uwe

---

[20]) Hij schreef eene *Remonstrantie* tot *Utrecht* bij SALOMON DE ROY 1602.

[21]) *Korte beschrijvinge van het ambt der overheyt, aen den magistraten tot Middelburgh.*

[22]) *Voorrede van het boecxken* BESAE *van die straffen der ketteren, geschreven aen den magistraet van Sneek.*

band zetten, en, op haar zwaard vertrouwende, zoudt gij zingen:

Dien sal ick rust ontfaen,
En seecker slapen gaen,
Bewaert voor allen schaden.
Ick sal des morghens claer,
Ontwaecken sonder vaer,
Want d' overheyt my slaet gade.
Hondert duysent by een
Deeden my vreese geen,
Wanneer sy sulcks aenvinghen,
Ende my wilden met haest
Om te maken verbaest
Verstricken end' omringhen.

Waarlijk CHRISTUS en de apostelen hebben ons iets anders geleerd."

En hierna haalt COOLHAES onderscheidene plaatsen aan, betreffende het vervolgen der ketters, niet alleen uit de *Apologie*, maar ook uit het boek van BEZA, uit de geschriften van SEUW, BOOT, en PHILIPS VAN MARNIX, die hij kortelijk uit den bijbel wederlegt. »Waarlijk", zoo eindigt hij, »men zou denken, dat die boeken door inquisiteurs geschreven waren. Neen, dit kan de geest van CHRISTUS niet zijn. De teedere en zwakke leden van CHRISTUS en zijner gemeente worden hierdoor zwakker en kranker, de twijfelachtige nog twijfelachtiger, de kleingeloovige nog kleingelooviger gemaakt. De zigtbare kerk van CHRISTUS wordt hierdoor onzigtbaar; zoodat alle goeden en vromen van harten haar niet kunnen vinden. Daarom ware het immers veel beter, met PAULUS te zeggen: wij zijn ook eertijds onwijs geweest, dwalende en dienende menigerlei begeerlijkheden en wellusten, malkander hatende, totdat de goedertierenheid Gods onzes zaligmakers in onze harten is geopenbaard, en Hij ons zalig gemaakt heeft, niet uit regtvaardige werken, maar uit barmhartigheid. En welke is de vrucht dezer bittere geschriften?

Ten eerste brengt gij uwe vrome en godvreezende medebroeders en zusters bij de wereld en alle goede lieden in verdenking, alsof zij zich ook door zulk een bloeddorstigen geest drijven lieten. Ten tweede doet gij zijner excellentie, den staten en den magistraten niet weinig oneer aan, als die zoodanige goddelooze lieden in hunne landen en steden dulden. Verder, wat groote vreugde baart gij den vijanden der waarheid; welke oorzaken geeft gij hun om de waarheid te lasteren en de zuivere leer des evangelies te verachten! Men zie slechts de boeken van CASPARUS ULENBURGER, pastoor van *St. Cunibert*, de boeken van CUSTERUS, jezuit te *Brussel*, en vele andere meer dergelijke, en men zal metterdaad bevinden, hoe zij zich deze uwe boeken ten nutte maken kunnen tot misleiding van vele goede lieden, ja hunne overheden opwekken, om hen, die alleen den naam dragen van LUTHER, CALVIJN of MENNO, in hunne landen en steden niet te gedoogen. Eindelijk maakt gij u zelven bij zeer vele menschen grootelijks suspect. Hierom nu wensch ik allen, uit grond mijns harten, oogen des gemoeds om te zien, ooren om te hooren, en een hart om te verstaan wat Gods heilige wil zij, ten einde dezen dadelijk in het werk te stellen, tot lof en prijs zijns naams, tot stichting zijner gemeente en tot onzer aller zaligheid."

HOOFDSTUK VI.

COOLHAES NOG VOORTDUREND BESTREDEN. — ZIJNE UITGAVE DER OOST-FRIESCHE GELOOFSBELIJDENIS. — ZIJN »COMPTOIR-ALMANACH," »TROUWE WAERSCHOUWINGE" EN »SPECIMEN OFTE MONSTER EENS CHRISTELIJKEN CALENDERS."

Ofschoon zijne jaren klommen, bleef COOLHAES onvermoeid werkzaam, ook in het uitgeven van kleine geschriften. Hij verontschuldigde zich alleen over zijne langwijligheid, »niet zoo kloek zijnde van memorie als jonge lieden", en betreurde het zeer, dat hij, »wegens zijne veelvuldige occupatie, waarmede hij dagelijks den kost moest verdienen, ten einde niemand lastig te vallen, zoo weinig tijd had zijnen naaste te dienen, als hij van harte zou wenschen." Bovendien werd zijne rust voortdurend gestoord door zijne vijanden. Op de synode, in 1603 te *Brielle* gehouden, was bij meerderheid van stemmen besloten, hem op nieuw te verbannen, niettegenstaande sommige vredelievende mannen daarin niet hadden toegestemd. »Dit is geschied," zegt COOLHAES, »omdat ik zekere boeken en schilderijen tot dienst van mijnen naaste geschreven had" [1]).

Over die aanhoudende aanvallen, waardoor elk zijner handelingen hem ten kwade werd geduid, beklaagde hij zich niet ten onregte. »Het schijnt wel," zegt hij, »dat van het oogenblik af, dat ik in *Holland* gekomen ben, ik heb moeten vechten tegen dus genoemde Gereformeerden; zoodat ik wel in waarheid zingen mag:

---

[1]) Uit de *Voorrede* vóór de uitgave der Oost-Friesche confessie.

Van der jeucht aen hebben sij mij ghequelt,
Duijsentmael, dies spreect Israël met sinnen,
Van der jeucht aen leverden sij mij t' velt,
Maer sij hebben mij niet connen verwinnen [2]).

en tot God mag klagen:

Hoe veel is des volcx Heer,
Dat mij benijt so seer,
Hoe veel menschen mij quellen,
Hoe veel vijanden mijn,
Nu sterck te velde zijn,
Die hun thegens mij stellen.
Ick sie daer veel voorwaer,
Die tot mij spreken claer,
Vergaen zijn al sijn krachten.
Sijn Godt die helpt hem niet
In dit cruijs en verdriet.

Immers, ik heb de geheele wereld tegen mij. Bij de Roomschen ben ik een ketter. De Lutherschen verdoemen mij. Onverstandige Doopsgezinden lasteren mij. De zoogenaamde Gereformeerden verwerpen mij in de hel. Indien ik maar een van alle partijen wilde' aanhangen en deze verdedigen, zoo zou ik althans bij die partij nog een gewenscht man zijn; doch overmits ik zelf niet doen noch prijzen kan wat niet prijzenswaardig is, zoo word ik door allen verworpen, door allen benijd; door allen gekweld. Allen stellen zich tegen mij; allen zeggen dat ik God noch kerk heb. Maar onder die allen zijn de zoogenaamde Gereformeerden de voornaamste. Want sedert ik door CHRISTUS vrij geworden ben van de ordening der wereld, en ik mij niet meer heb willen laten binden aan bijzondere instellingen en menschelijke voorschriften, hebben zij mij voor een rust- en vredeverstoorder der kerk uitgemaakt. Niettegenstaande ik mij herhaaldelijk verdedigd, en hun duidelijk hunne eigene

---

[2]) Ps. CXXIX, volgens de berijming van DATHEEN.

fouten aangewezen heb, hebben zij mij daarom nog te meer belasterd" [3]).

Van zijnen onvermoeiden ijver kan ook getuigen, dat hij in dit zelfde jaar (1603) eene nieuwe uitgave bezorgde van de Oost-Friesche geloofsbelijdenis [4]), welke te meer van belang is, omdat hij zelf bekent, deze belijdenis ook voor de zijne te houden. COOLHAES leidt deze nieuwe uitgave der Oost-Friesche geloofsbelijdenis [5]) in met eene voorrede aan graaf ENNO, onderteekend »*Amsterdam*," waar hij toen verblijf hield, »den 20[sten] November." — »Het schijnt," zoo zegt hij daarin, »dat in het begin van den val des pausdoms, God uit genade in *Oost-Friesland*, meer dan in andere plaatsen van deze *Nederlanden*, zijnen dienaren de deur geopend en groote vrijheid gegeven heeft, om van 's Heeren woord vrijmoedig te spreken. Hij heeft ook den regerenden vorst, graaf ENNO, het hart geopend, zoodat zijne genade heeft kunnen verstaan, hoe die predikanten van CHRISTUS leerden door de genade en de kracht Gods. God heeft ook te

---

[3]) Uit het *Besluijt aen den onpartijdighen leser*, achter de *Nootw. broed. verm.*

[4]) *Summa ende Bekentenisse christelijcker leer der predicanten, die in Oost-Vrieslandt omtrent tachtentich* (sic) *jaren voorleden, opentlijck ghepredickt ende gheleert hebben; met een supplication derselven aen den welgheboren ende edelen Heere, heer* ENNO, *te dier tijt sijnde grave ende heer van Oost-Vrieslandt, van woorde tot woorde gevolght het exemplaer, tot Embden gedruckt, Anno* 1565. *Met noch een schoone Bekentenisse, schriftuerlijck inventeert ende rethorijckelijck ghecomponeert bij* JOHAN BAPTISTA HOUWART, *consilier ende meester ordinaris van die reeckeninghen des hertichdoms van Brabandt, beschreven in sijn boeck van de vier wtersten des menschen en a°* 83 *T'hantwerpen ghedruckt bij* CHRISTOFFEL PLANTYN. *Door* CASPARUM COOLHAES, *des Heeren* JESU CHRISTI *ende sijner h. kercken wettelijck beroepen sijnde dienaer, (die welcke dieselve oock als sijn eijghen bekentenis houdt ende belijdet) tot stichtinghe sijnes naesten in druck ghegeven, A°.* 1603. *Jer.* IV: 16.

[5]) Zij was in 1528 opgesteld en den 14[den] Januarij 1530 met eene *supplicatie* overgegeven aan graaf ENNO, den vader van dien, aan wien COOLHAES schreef. Vgl. E. MEINERS, *Oost-Vrieschlandt kerkelijke geschiedenisse*, Dl. I, bl. 52.

dien tijde andere van zijne getrouwe dienaren uitgestooten in onderscheidene landen, ook in *Nederland*, die zich niet ontzien hebben, bij dag en nacht, onder allerlei gevaren, het evangelie te verkondigen. Doch toen die eerste trouwe dienaars hunne prediking met hun bloed verzegeld hadden, toen de waarheid alom erkend werd en het gevaar was geweken, zijn er ontrouwe dienaren gekomen, die vragen naar de beste jaarlijksche inkomsten die zij zouden kunnen krijgen. Kan zoodanig iemand in eene stad komen te staan, hij zal geen dorp begeeren. Kan hij heden of morgen in eene vermaardere stad komen, waar hij met meer aanzien en autoriteit kan leven, hij zal zeggen, derwaarts van God wettig beroepen te zijn. Die trouwe dienaren vertoefden niet in de dienst des Heeren te treden, tot zij van alles voorzien zouden zijn, maar door eene vurige liefde tot God en hunne naasten gedrongen, hebben zij het gewaagd, en zijn van overal het evangelie komen verkondigen. Zij bemoeiden zich ook niet met politieke zaken, maar de tegenwoordige predikanten, die de eer der wereld zoeken, leeren wel gehoorzaamheid aan de overheid, zoo lang deze hen dient; maar als de overheid zelve kennis van zaken wil nemen, vóór zij in eene of andere zaak handelt, roepen zij dat haar het bestuur der kerk niet aangaat. Behalve hetgeen de magistraat van *Leiden* en *Utrecht* hiervan zou kunnen getuigen, zoo moge ook JACOBUS [6]), de tegenwoordige koning van *Engeland*, *Schotland* en *Ierland*, hiervan spreken. »»Ik ben,"" zegt hij, »»menigmaal gelasterd geworden in hunne sermoenen tot het volk, niet om eenig kwaad of eenige ondeugd in mij, maar omdat ik een koning was, hetwelk zij hielden voor het hoogste kwaad.

[6]) COOLHAES noemt hem, »die van Godt hooch ende wel gheleerde, een besonder nieu wonder werck der geheeler werelt." Het werk noemt COOLHAES *Conincklijck Geschenck*. Het zal eene vertaling zijn van zijn *Donum regium*, dat JACOBUS schreef om zich van de verdenking te zuiveren, dat hij den Roomschen in het geheim toegenegen zou zijn.

En omdat zij zich schaamden dit te belijden, zoo waren zij er altijd op uit, om ten naauwste toe te zien op al mijne daden. En ik verzeker u, een splinter in mijn oog, ja een valsch gerucht, ware stof genoeg voor hen, om daarop te werken. En overmits de vrome mannen onder de dienaren altijd geërgerd waren over hunne vermetelheid, pogende door alle goede middelen hen, door hunne autoriteit en voorbeeld tot meer gematigdheid te brengen, zoo kon er zulk een bekwaam middel niet gevonden worden, om die onrustige geesten onderworpen te houden, terwijl de onwetenden zelfs zoo stout geworden zijn, dat zij de geleerde en vrome mannen als oproermakers uitgekreten hebben, want zij willen altijd gelijk hebben, en het is hunne gewoonte niet op te geven."" Verder zegt de koning tot zijnen zoon: »»Neemt inzonderheid acht op de predikanten, dat zij van den tekst niet afdwalen op den predikstoel; en zoo gij altijd vrede wilt hebben in uw land, zoo duld niet dat zij zich bemoeijen met den staat of de politie, maar straf gestreng den eerste, die zich verstout dat te doen. Duld ook geene zamenkomsten en vergaderingen van kerkelijke mannen, dan met uw voorweten en goedkeuring."" Deze ontrouwe predikanten zijn het ook, die den rok van CHRISTUS, dat is de gemeente der geloovigen, scheuren en verdeelen. Anders handelden zij, die voor 1570 en 80 in deze *Nederlanden* en in *Oost-Friesland* predikten. Allen die aan de leer van God en den eenigen Middelaar, CHRISTUS, vasthielden, en op CHRISTUS, het eenige fondament, hun geloof bouwden, hebben zij in liefde verdragen, al ware het dat zij in sommige stukken anders leerden." »Ist sake," zoo luidt het *Besluijt* der *Oost-Friesche* geloofsbelijdenis, »dat eenighen in sommighen spraken der Schrift een ander verstant hebben dan wij, die en meugen ende willen wij niet verdoemen, soo verre sij niet door haar verstant ende leere van CHRISTO, den eenigen rechten Middelaer voeren tot andere wercken,

als oock van noode totter rechtveerdicheijt ende salicheijt, en met ons toestaen, dat CHRISTUS selve de eenighe Heere, rechtveerdicheijt ende salicheijt alder uijtvercoren kinderen Gods is. Willen sij dan noch ons om ons verstants wille verdoemen, soo willen wij ons verblijden, ende God dancken, dat aen den jongsten dach niet sij, maer CHRISTUS onse richter sijn sal. Oordeelt nae den richtsnoer der Schrift, des geloofs ende des Gheests. Men kan aen veel plaetsen der Schrift die rechte meijninghe des h. Gheestes, wt onwetentheijt faelgeeren; dat men daeromme die hoofdtsomme niet en faelgeere, noch dieselve geheel verloren hebbe. Onse kennisse ende profecije is stuckwerck, daerom mogen wij van daghe tot daghe toenemen." »Ofschoon de leeraars in *Oost-Friesland*, ten opzigte van de leer over het avondmaal van LUTHER verschilden, zoo hebben zij de hervormers daarom niet verdoemd, noch zijn door hem verketterd geworden."

»Ik heb het nuttig geacht, deze geloofsbelijdenis, die geheel in vergetelheid was geraakt, wederom aan den dag te brengen, niet omdat daarin iets nieuws geleerd wordt, maar om te bewijzen dat de ware kerk Gods te allen tijde zulk eene belijdenis van God en menschen heeft afgelegd, als deze vrome, reeds lang ontslapene mannen gedaan hebben. Daar is maar één weg tot den Vader, namelijk CHRISTUS; zoo wie dezen weg niet bewandeld heeft, al schijnt hij ook de heiligste der wereld te zijn, zoo kan hij niet zalig worden. Dit eenig waarachtig geloof hebben de predikanten van *Oost-Friesland*, niet zonder gevaar voor goed en bloed, openlijk voor de wereld beleden. Overmits de apostel ons vermaant, dat wij zullen zoeken wat tot vrede en onderlinge stichting dient, heb ik zoowel deze belijdenis als die van andere vrome mannen omtrent de hope hunner zaligheid willen bekend maken."

Nog spreekt COOLHAES in dit voorwoord over het ambt der overheid naar aanleiding van eene schoone plaats

uit het geschrift van JACOBUS. »»Om mijnen raad, betreffende den staat der kerk, te eindigen,"" zoo sprak deze tot zijnen zoon, »»houd niemand meer in waarde dan een goed herder, haat geen mensch meer dan een hoovaardig puritein. Acht dat het eene van uwe schoonste namen is, een voedstervader der kerk genoemd te worden; toeziende dat al de kerken binnen uwe heerschappij beplant zijn met goede herders; dat de scholen, (de zaadplaatsen der kerken) opgehouden worden; dat de leer en de discipline bewaard blijven in zuiverheid, naar het woord des Heeren; dat er eene genoegzame provisie zij tot hun onderhoud, eene geschikte orde in hare politie; dat de hoovaardige gestraft, de ootmoedigheid bevorderd worde, en dat zij hunne oversten en hunne kudde eerbiedigen. Want het bloeijen uwer kerk in godzaligheid, vrede en geleerdheid kan een van de voornaamste stukken uwer aardsche glorie zijn."" »Der hooge overheid," voegt COOLHAES hierbij, »komt voor alle dingen toe, de tafelen der goddelijke wet te bewaren. Aan de scholen, inzonderheid de hooge scholen, mag geene licentie en vleeschelijke vrijheid toegestaan worden, zoodat zij niemand willen erkennen, die over haar eenig gebied zou mogen voeren, dan hun regent. Wat goede predikanten kan men verwachten van eene hoogeschool, die de overheid der plaats niet erkent, waar men dag en nacht op de straten en in de huizen allerlei moedwil mag bedrijven? Zullen de scholen waarlijk kweekscholen voor de kerk zijn, dan moeten de regenten, professoren en schoolmeesters niet alleen onderwijzen in de vrije kunsten, maar ook en vooral toegerust zijn met de kennis van den eenigen waren God en zijnen Zoon, met de kinderlijke vreeze Gods, met de kennis der heilige schrift, en met een goeden christelijken wandel. Zij moeten hunne studenten opvoeden in de vreeze Gods en den hoogmoed (een schandelijk kwaad bij de menschen, inzonderheid bij jeugdige) met woord en voorbeeld tegengaan. Dat er

zoo weinig vreeze Gods onder de kinderen der menschen is te bespeuren, is grootendeels de schuld van de onachtzaamheid der overheden, die op alles moesten toezien. Hun is het zwaard gegeven, om de kwaden te straffen en de vromen te beschermen. Zoo zijn in de kerk ouderlingen en diakenen eigenlijk onnoodig, waar de overheid volkomen haar pligt betracht. Ja zij werken veeleer ten kwade, eerstens voor de armen, die òf niet voldoende, òf te goed worden verzorgd, zoodat zij aan luiheid en lediggang gewennen; ten andere op de predikanten, die uit gemakzucht aan deze personen opdragen wat tot hunne bediening behoort. Men ziet dit reeds op enkele plaatsen, waar sommige predikanten het zwaarste deel van hun ambt, namelijk het ziekenbezoek, overgedragen hebben aan mannen, die men nu ziekentroosters noemt, een woord in de heilige schrift onbekend. Zoo de wereld nog een tijd lang staat en de overheid, naar eisch van haar ambt, geen beter opzigt houdt over Gods kerk, zal men metter tijd meer zien."

Hierna laat COOLHAES nu volgen de *Somma onser leere, die wij predikers in Oost-Vrieslandt eendrachtelijck leeren, altijts bereijdt derselver wijder onderrechtinge te gheven uijt der heijlighe Schrift.* Zij bevat 31 artikelen, welker *somma op dat alder oudste* deze is: »wij ghelooven alleen aen God, Vader, Soon ende heijlighen Geest; dat is: wij bekennen ende nemen vergevinghe onser sonden, de eeuwige rechtveerdicheijt ende salicheijt alleen van Godt den Vader, Schepper hemels ende der aerden; alleen door Godt den Sone, onsen Middelaer JESUM CHRISTUM; alleen door Gods des heijlighen Geests, onser troosters versekeringe. Wij versaken in dien deele al wat God niet selve en is ende doet; houden oock anders niet van noode oft nut tot onser salicheijt." Ook de *Supplicatie* der predikanten *aen den welgheboren ende edelen heeren* ENNO, *grave ende heere tot Oost-Frieslant* is hieraan toegevoegd. Dan laat hij de *Bekentenissen* volgen van twee

vrome martelaren, die niet in eenig gevoelen omtrent doop, avondmaal, praedestinatie of eenig ander leerstuk hunne zaligheid hadden gezocht, maar alleen in de onuitsprekelijke genade Gods, in de zending van CHRISTUS bewezen. De eerste is van ANTHONIUS VERDICK [7]), den 12den Januarij 1564 op het marktveld te *Brussel* aan een staak verbrand [8]); de tweede van JOHAN BAPTISTA HOUWAERT [9]), die om der waarheid wille veel leed onder de regering van ALVA. Eindelijk besluit hij dit geschrift met eenige plaatsen, uit de werken van GUALTHERUS over christelijke discipline en excommunicatie.

Het was in zijnen ouderdom, dat COOLHAES als de eerste ook eene bijdrage leverde tot zuivering van den roomschen kalender. Betreffende dit onderwerp gaf hij, van 1606 tot 1608, drie verschillende werkjes uit [10]). Aan het eerste, den *Comptoir-Almanach*, *oft journael op het jaer nae onses Heeren* JESU CHRISTI *MDCVI*, voegt hij eene zeer uitvoerige bestrijding toe, tegen de misbruiken der roomsche kerk. Daarin komen enkele belangrijke opmerkingen en schoone wenken voor, ontleend aan zijnen tijd, doch ook thans nog der behartiging overwaardig. Zoo zegt hij aangaande het kerkelijk en christelijk leven: »Het gaat met de protestanten, als met de verdoolde arme lieden in het pausdom. Zij zingen de psalmen in het latijn en verstaan ze niet; wij zingen ze in onze

---

[7]) Het zal ANTONIUS FREDRIKS moeten zijn. Zie BRANDT *Hist. der ref.* Dl. I, bl. 92.

[8]) Zij is ontleend aan het *Boeck der martelaren. Dordrecht*, bij JAN CAEN, a°. 1585.

[9]) Hij was te *Brussel* geboren en later raad- en rekenmeester van *Braband.* Als geleerde stond hij bij zijne tijdgenooten in hoog aanzien; als dichter werd hij zelfs onder de eersten geteld en de Brabandsche CATS genoemd. Hij stierf te *Brussel*, den 11den Maart 1586, in den ouderdom van 67 jaren. COOLHAES ontleende zijne *Bekentenisse* aan zijn boek *De vier wtersten der menschen. Antw.* 1583, 's *Hage* 1605.

[10]) Deze zijn uitvoerig door mij besproken in de *Bijdrage tot de gesch. van den evang. Kal. in Nederl.* Zie *Bijblad van de Referent*, bl. 104, vlgg. Vgl. verder *Navorscher*, 1857.

moedertaal en de meesten onzer verstaan ze ook niet. Zij gaan om de mis te hooren, en verstaan ze niet; wij komen ter predikatie, en de meesten verstaan haar ook niet. Zij houden kermissen, maaltijden, Bacchus-feesten; wij doen ook alzoo. Zij lasteren ons als ketters; wij doen dat ook, en wat meer zegt, wij doen het aan de huisgenooten des geloofs, voor zooverre zij naar onze pijpen niet willen dansen. Wij willen elkander niet verdragen, terwijl wij onder één hoofd, JEZUS CHRISTUS, staan. Dat komt, omdat wij niet ter predikatie gaan, de Schrift niet lezen en de sacramenten niet gebruiken, zoo als wij dat behoorden te doen. Opgeblazen, hoovaardig en kostelijk gekleed, gaan wij in de kerk om Gods woord te hooren en de sacramenten te ontvangen. Maar wij blijven jaar in jaar uit zoo als wij waren. Vóór dat wij in de kerk gaan, weten wij den hoofdinhoud van hetgeen men ons leeren zal, namelijk: dat wij boete moeten doen en ons leven beteren. Indien wij dan niet doen wat God ons gebiedt, kunnen wij dan onze zielen hiermede gerust stellen, dat wij onze schoenen verslijten, een of twee uren in de kerk zitten, terwijl wij met een even onboetvaardig hart de kerk uitgaan als wij daarin kwamen? Zoo is de godzaligheid dan niet gelegen in het hooren der predikatie met de ooren onzes ligchaams, noch in het lezen in den bijbel zonder haar te verstaan of te doen wat daar geschreven staat, maar in het doen van hetgeen de Heer van ons eischt door den mond zijner apostelen" (Jes. VII: 3 vlgg. Jes. I: 16 vlg.). Sprekende van het kruis, dat ieder christen dragen moet, zegt hij: »Uit de Schrift kunnen wij duidelijk zien, wat het heilige kruis is, namelijk: allerlei wederwaardigheden, verdrukkingen, benaauwdheden, hongersnood, ziekte, het sterven van die ons dierbaar zijn, verlies van goederen door brand, water, armoede; en wie zou alles kunnen verhalen, wat een mensch in zijn leven overkomen kan? Dit alles treft den mensch niet bij geval, maar door

de beschikking Gods, tot zijn eeuwig welzijn, voor zooverre hij het met geduld aanneemt en CHRISTUS navolgt in lijdzaamheid, ootmoed en zachtmoedigheid. Overmits dit kruis zulk een heilige schat is, mogen wij het wel met allen eerbied aannemen en het welkom heeten, als de Heer het, tot ons nut, in ons huis laat komen. Laat ons niet zien op de roede, waarmede wij door God gekastijd worden, en aan die roede de schuld niet geven, d. i., laat het ons hun niet wijten, door wie dit of dat kruis ons aangedaan wordt. Laat ons veel meer zien op de genade en goedheid Gods, die den satan soms tot ons nut gebruikt, gelijk wij hiervan een voorbeeld hebben in JOB. Laat ons den Heer bidden om geduld, kracht en sterkte bij het dragen van dat kruis."

Waar hij over de bededagen handelt, laat hij zich aldus hooren: »Aangaande onze bededagen, welke hier te lande door openbare plakkaten van de hooge overheid worden uitgeschreven op bepaalde dagen, vooral als men te velde moet trekken, en waarbij bevolen wordt dat men den geheelen dag niet werken mag, maar ernstig moet bidden dat God zijnen toorn afwende en uit genade de vijanden afkeere, en als de victorie verkregen is, dat men God daarvoor moet danken — dat alles heeft wel een schijn van godzaligheid, ja het zou de godzaligheid zelve zijn, zoo wij van harte wilden erkennen dat wij arme zondaars zijn, met het voornemen om ons te bekeeren. Wij mogen God bidden om afwending van den krijg, maar altijd met de bede: Uw wil geschiede! want wij weten niet wat noodig is tot onze zaligheid. Het ware beter, dat wij onder elkander meer eensgezind en in vrede leefden, want iedere partij doet haar best om te wenschen en te bidden, dat de andere in den grond vernield worde. Het gebed echter van zondaren verhoort God niet. De overheden zijn te prijzen, die in hun gebied zulke vast- en bededagen afschaffen."

Bestrijdt hij de misbruiken der roomsche kerk, niet

minder verklaart hij zich tegen die, welke ook onder de Protestanten in zwang waren. »Sommige, zoowel Protestanten als Roomschen, rusten op het pinksterfeest hunne kinderen toe met het beste sieraad, dat zij hebben of leenen kunnen, om de pinksterbloem te spelen, gelijk hier in *Holland* gebruikelijk is. Op sommige plaatsen in *Holland* laten de ouders de groote jongens en meisjes den geheelen nacht, van Vrijdag tot Zaturdag, op straat. De jonge lieden loopen dan rond, binden hier en daar de huisdeuren toe, zoodat men ze van binnen niet open kan krijgen. Verder loopen zij razende en tierende rond, vechtende en met steenen werpende. Dus bereidt zich de jeugd voor, om den heiligen Geest te ontvangen. Wee de ouders, die zulke dingen aan hunne kinderen veroorlooven. Maar malle ouders, malle kinderen. Dit kwaad gebruik is eene vrucht des pausdoms. Onze overheden hebben reeds sedert jaren hun best gedaan om dit misbruik tegen te gaan, door een verbod af te lezen van het raadhuis, en den schout met zijne dienaren des nachts op straat te doen rondgaan. De Heer moge er zijne genade en geest toe geven, dat zij deze kwade gewoonte des pausdoms uitroeijen, tot eer zijns naams, tot stichting hunner onderdanen, tot gerustheid hunner conscientie en hunner zielen zaligheid." [11])

Opmerkelijk is ook hetgeen hij in dit werkje zegt, aangaande JUSTUS LIPSIUS [12]). »Hem heb ik nooit gekend, gelijk ik hem nu ken. Toen hij te *Leiden* was, verkeerde hij met predikanten, kwam getrouw ter kerke, zelfs in de week, zoodat men hem voor een bijzonder voorstander des evangelies zou gehouden hebben. Maar nu erkent hij openlijk, dat hij van jongs af de afgoderij en valsche godsdienst heeft lief gehad. In zijn boekje over de *Heijlighe maecht van Hall* [13]) zegt hij zelf, dat hij reeds vóór

---

[11]) Zie verder over deze gebruiken *de Nav.*

[12]) Vgl. boven Hoofdstuk IV bladz. 79.

[13]) J. LIPSIUS *Heijlige maghet van Halle. Met annotatiën. Delff* 1605.

zijne komst te *Leiden* lid der broederschap was van onze lieve vrouw van Hal, in welke broederschap de Jezuïten regeren. Aan het einde van genoemd boekje zegt LIPSIUS dat hij zijn verstand en stijl wijdt en toeheiligt aan de heilige maagd, gelijk hij ook voor twee jaren gedaan had, toen hij in den tempel, voor het altaar van MARIA, eene zilveren pen had opgehangen, waaronder deze dichtregelen:

»Dees pen', o heylighe maecht, d'welk wtleyt myn gemoet,
D'welck alles heeft doorloopen, hemel, aerd, end' zee goet,
Ghewrocht in wetenschap, wysheyt, voorsichticheyt,
End' heeft beschreven vry 't boeck der stantvasticheit;
Heeft oock int licht ghebracht 't boeck der civile saecken,
End' heeft van chryshandel oock boecken derven maecken,
Van chrysrustingen veel'; jae heeft derven bescryven
O Room' u heerlicheit, die niemandt cost verdryven;
Heeft veele oude dinghen claer in het licht gebracht,
Van den voorighen tydt, die niemant hadde bedacht.
Dees penn' o heylge maecht, nu doende 't welck is recht,
Off'r ick LIPSIUS u; want all 't welk is gesecht,
Is deur u godlicheyt begost end' oock volbracht,
Met u barmhertichz hebt op mij altyt acht.
Ende sijt mij ghenadich, in plaets' van roem end' naem
D'welck mijn penn heeft gedient, end' eene groote faem,
Synde verganckelick. Wilt ghy, o heyl'ge! maken,
Dat ick int eeuwich leven en blytschap mach geraken."

»Die zoo spreken kon," zegt COOLHAES, »kan niet van de waarheid afgevallen zijn, maar heeft nooit de waarheid bezeten. Hij bekent dan ook zelf, dat hij van zijne jeugd af de heilige maagd heeft lief gehad.

»»Wie ben ic, in wat plaats' sal ik my nu te wesen
Segghen? o heylge maecht, mach ik u hoochgepresen
Aenschouwen u aensicht, twelck ic wt 's herten lust
Hebbe ghewenscht te sien ende voormaels so gekust
Met beloften en wensch, nu geef ik u myn lyf,
Myn siel en wat ic ben, ontfanght het bidd' ic styf.
Weest gy myn patroness', laat my syn uwe pille,
Ende regeert myn tong' end' penn naer uwen wille,

Om u te prysen; maer wat can ic u toch loven,
Die ghy zyt het geslacht van onsen God hier boven?
Dewelcke Godt oock selfs zyn afcomste toeschryft,
U noemende zyn moeder, d'welc ghy syt ende blyft."

»Deze wijze en geleerde man," vervolgt COOLHAES, »schijnt de spreuk niet te kennen: laat een ander u loven en niet uw eigen mond. En verder, heeft ooit iemand der apostelen zich beroepen op de hulp van MARIA? Heeft ooit een der kerkvaders of der hervormers de gave, die hij had in spreken of schrijven, aan MARIA of aan sancten en sanctinnen toegeschreven? Wij spotten daarom niet met zulke mannen; integendeel hebben wij diep medelijden met hen. Maar wij spotten met den duivel en zijn werk, en hebben een grooten afschuw daarvan."

Toen COOLHAES deze *Comptoir-Almanach* schreef, was hij 71 jaar, zoo als hij zelf zegt, »verwachtende den dag des Heeren en de ure mijner verhuizing naar een beter leven. De Heer heeft mij rijkelijk in mijne behoefte gezegend door de handen-arbeid van mij en de mijnen. Al mijne kinderen zijn door Gods hulp tot een goed ambacht gekomen, zoodat zij in hun eigen onderhoud kunnen voorzien. Voortaan wensch ik hun niets meer, dan de kinderlijke vreeze des Heeren. Wat mij zelven betreft, ik weet door Gods genade met PAULUS, wien ik geloofd heb. Bij hetgeen ik hier geschreven heb, begeer ik te leven en te sterven."

Op den *Comptoir-Almanach* volgde de *Trouwe waerschouwinge voor den schandelijcken abuijsen der almanacken.* COOLHAES was gedurende het opstellen van dit geschrift te *Amsterdam* [14]). Zeer goed gevoelde hij, welke nieuwe moeijelijkheden de uitgave van dit werkje hem baren kon. »Ik weet," zegt hij, »dat ik zeer grooten ondank behalen zal, vooreerst bij hen die zich uitgeven en wil-

---

[14]) Blijkens het onderschrift »in *Amstelredam* geschreven, den twaelffden May a°. 1607."

len gehouden worden voor doctoren in de astronomie en astrologie. Ten andere zal ik ook geen dank behalen bij zekere mannen, wier professie is, de zonden mondeling van den predikstoel en schriftelijk te bestrijden en te bestraffen, maar meenen dat dit ambt hun alleen toekomt en verder niemand anders, dan die door hen geexamineerd en gezonden zijn. Wat de practiseerders der pauselijke almanakken aangaat, en degenen, die hun behulpzaam zijn in het drukken en verkoopen, daarvan heb ik nog veel minder dank te wachten. Ten aanzien van hen zal het mij gaan als PAULUS te *Ephese*" (Hand. XIX: 24 vlgg.). Tegen zulk verkeerd practiseren meende hij dan ook te moeten strijden. »Want," zegt hij, »practiseren kan in goeden en kwaden zin verstaan worden; het is eigenlijk niets anders dan rijpelijk nadenken, hoe men dit of dat effectueren zal. Een dief practiseert, hoe hij stelen zal; sommigen practiseren, hoe zij met een vriendelijk gelaat van goede lieden geld zullen leenen, om het nooit weder terug te geven. Van zulke praktijken is de wereld vol. Zoo practiseerde CAIN, hoe hij ABEL zou dooden; JUDAS, hoe hij zijnen meester verraden zou. Maar de vromen practiseren, hoe zij met God en met eere door de wereld zullen komen, zonder iemand lastig te vallen; hoe zij niemand onregt zullen doen en zich generen zullen met hunner handenarbeid of voor de vocatie, waarmede zij wettig geroepen zijn. Zoo practiseerde de getrouwe dienstknecht, die vijf talenten ontvangen had, hoe hij er nog vijf andere bij zou kunnen winnen."

Eindelijk heeft COOLHAES zelf, in zijn *Specimen ofte monster eens christelijcken calenders* voor het jaar 1608, een christelijken kalender gegeven, waaruit alles was weggenomen, wat, volgens zijne meening, daarin niet behoorde.

HOOFDSTUK VII.

COOLHAES' »NAEDENCKEN".

Inmiddels waren de kerkelijke oneenigheden in hevigheid toegenomen. De twisten met COOLHAES aangevangen te *Leiden*, hadden zich ook te *Amsterdam* geopenbaard tusschen ARMINIUS en zijn ambtgenoot PLANCIUS. Na de benoeming van den eerste tot hoogleeraar te *Leiden*, was het verschil over de betrekking van kerk en staat en het leerstuk der praedestinatie tusschen hem en den hoogleeraar GOMARUS nog hooger geloopen. Reeds hadden beide partijen onder de predikanten een aanhang gekregen, en van verschillende kanten zagen twist- en strijdschriften het licht, die, de godgeleerde geschillen van den leerstoel onder het volk brengende, aller gemoederen in beweging stelden. En dat dit alles nog maar het voorspel was van grootere verdeeldheden, welke op eene scheuring in de kerk zouden uitloopen, kon den ernstigen en opmerkzamen beschouwer niet ontgaan. COOLHAES, die het onzalige van zulke geschillen maar al te zeer had ondervonden, en de droevige gevolgen voor het christelijk leven voorzag, waar de hoofden al meer werden verhit en de harten verkoeld, opende nog eenmaal den mond, om tot liefde en eensgezindheid te vermanen. Hij schreef, toen den ouderdom van 74 jaren bereikt hebbende, »alle tyt ende uren des Heeren dach verwachtende," een *Naedencken of de disputatiën van de godtlycke praedestinatie, ende derghelycken meer, oorbaerlyck*

ende stichtelyck verhandelt konnen worden [1]), en gaf in dit geschrift schoone proeven van zijne grondige bijbelkennis en uitlegkundige studiën [2]).

»Terwijl ik," zoo spreekt hij, »dikwijls en verschillende malen naarstig en met aanmerking van zin en inhoud de heilige schrift heb doorgelezen, heb ik nimmer gevonden, dat MOZES of de profeten, CHRISTUS of zijne apostelen, de leer van valsche apostelen en leeraars zoo hebben bestreden, als dit tegenwoordig in de kerk en aan de hoogescholen geschiedt, niet zonder groote en merkbare schade voor de zielen van vele menschen. Zal men de zigtbare kerk, wanneer zij in den grond verdorven is, kunnen hervormen met redetwisten? Heeft CHRISTUS getracht de kerk te herstellen met disputeren over dit of dat onderwerp, inzonderheid over dingen, die 's menschen verstand verre te boven gaan? — Integendeel, CHRISTUS sprak van bekeering en wedergeboorte. God maakte aan Israël, dat van Hem was afgeweken, zijnen wil bekend door MOZES en eischte een verslagen hart en eenen demoedigen geest. Voorwaar, den Heer kan geene

---

[1]) *Naedencken of de disputatiën van de godtlycke praedestinatie, ende derghelycken meer, des natuerlycken menschen verstant verre te boven gaende, oorbaerlyck ende stichtelyck ghetracteert ofte verhandelt konnen worden; ende of* CHRISTUS, *syne apostelen en propheten, op eene sodanighe manier van doen, de kercke des Heeren* (*dewelcke sy tot haren tyden geheel vervallen te syn ghevonden*) *ghereformeert hebben, so men huydendaechs, ende omtrent in de hondert jaren herwaerts te doen onderstaen heeft. Den eerwaerdighen ende welgheleerden Heeren* FRANCISCO GOMARO *ende* JACOBO ARMINIO, *beyde doctores ende professores theologiae in de universiteyt tot Leyden in Hollandt; mitsgaders oock der gantscher kercken des Heeren* CHRISTI JESU, *ter proeve voorgestelt door* CASPARUM COOLHAES. *Ghedruckt ter Goude by* JASPER TOURNAY 1609. Op den titel staan de woorden I Cor. II: 6, III: 1, VI: 12, X: 23.

[2]) Men zou thans voor dit boekske en vele andere geschriften dier dagen als motto kunnen plaatsen, wat ATH. COQUEREL (*fils*) ergens van een oud werk zeide: »Il y a des livres légers où l'on trouve des choses graves, et des livres anciens où il se rencontre des actualités très-vives, ou même des prophéties hyperboliques, très-sérieusement réalisées de nos jours."

kerk gebouwd worden met redetwisten, waarover het ook zou mogen zijn; maar met de predikatje van de wet en boete moet men beginnen. Zoo deden de profeten en apostelen. Geheel anders is het echter toegegaan, sedert men getracht heeft de roomsche kerk te hervormen. LUTHER toch, ZWINGLI, CALVIJN en die hun gevolgd zijn, begonnen te redetwisten over den doop en het avondmaal. Men heeft het volk harde spijze te eten gegeven: van het eeuwige wezen Gods, van het wezen zijns Zoons, van CHRISTUS' menschwording, van de praedestinatie Gods — ja zelfs opgedrongen, terwijl zij nog kinderen waren in het geloof. Hierdoor heeft men vele godvreezenden aan het twijfelen en dwalen gebragt. Wel houd ik het er voor, dat God door LUTHER groote dingen heeft tot stand doen komen, en hem geroepen had, om de grove en tastbare gruwelen des pausdoms aan den dag te brengen; maar wij zien ook, dat hij met zijne medehelpers in strijd is geraakt om dingen, de twist geenzins waardig. Zoo heeft de satan tweespalt onder hen gezaaid en is er spraakverwarring ontstaan. Een noodzakelijk gevolg hiervan was, dat duizenden zich van elkander hebben afgescheiden; ja, den band van liefde en eenigheid gebroken hebbende, zijn zij elkanders vijanden geworden, hebben zij elkander gelasterd, gescholden en tot in den afgrond der hel verdoemd, zoodat er thans zoovele verschillende gemeenten bestaan, als er huizen, ja als er menschen zijn. Hadden LUTHER en CALVIJN als de apostelen gehandeld, wat een heerlijk, heilig, godzalig werk zouden zij gedaan hebben! Doch hoe geheel anders is het toegegaan! In plaats van de waarheid boven alles te zoeken en lief te hebben, omhelsde en omhelst ook nog heden ieder, naar zijn eigen goeddunken, de leer van ZWINGLI of CALVIJN. De schuld der verdeeldheid, die hierdoor bestaan blijft, hebben wij daarom niet op een dezer hervormers te werpen, maar wij hebben die als onze eigene voor God te belijden, omdat ook wij de waarheid niet aangenomen,

maar een welbehagen gehad hebben in de ongeregtigheid" [5]).

»Zoo is er dan sedert de hervorming een wargeest opgestaan, die zich vertoond heeft in de gedaante van een ijverigen geest en engel Gods uit den hemel. Niemand kan tegenspreken, dat de twisten, door dien geest gewekt, veel meer kwaad dan goed hebben gesticht. Als eene pest heeft die verdeeldheid zich uitgebreid; als een kanker verteert zij de harten en de gemoederen. Vooral heden ten dage zien wij er weder een voorbeeld van in het verschil tusschen GOMARUS en ARMINIUS te *Leiden*. Wat droevige gevolgen baart die oneenigheid niet. De studenten, die vroeger één van zin waren [4]), zijn nu in deelen gedeeld, en daar ook de dienaren des woords te *Leiden* in gevoelens verdeeld zijn, en zich niet ontzien hun gevoelen op den predikstoel te brengen, bemerkt men duidelijk, dat de goede burgers en alle vrome beminnaars der waarheid ook verdeeld worden. Vrede, eendragt en broederlijke liefde waren de vruchten van de prediking van CHRISTUS en zijner apostelen; tweedragt, twist en haat zijn de gevolgen van het redetwisten onzer dagen".

»Zouden zij dwalen, broeders! die zeker gélooven dat de goede God ende barmhartighe hemelsche Vader gheen oorsake en is van eens eenighen menschen verdoemnisse, ende dat daerentegben oock niet een eenich mensche, uyt het zaet ADAMS voortgebracht zynde, selfs oorsake soude syn van syner eyghener salicheyt; waerom dan degene die salich worden, uyt ghenaden salich worden, ende

---

[5]) Men zou bij deze plaats kunnen vergelijken wat F. JUNIUS zegt in zijn *Eirenicum de pace ecclesiae catholicae inter Christianos* etc. pag. 86—88. Onverdraagzaamheid was ook het kenmerk van velen, die de hervorming in ons vaderland voorstonden. MENNO SIMONS bijv. bande enkel daarom sommige leden uit zijné gemeente, omdat zij bij een Luthersch predikant ter kerke waren geweest.

[4]) Volkomen juist is dit niet, daar er tijdens DANAEUS ook reeds twisten onder de studenten waren.

die welcke verdoemt worden, om haerer eyghen sonden, ongheloove, obstinaetheyt ende hardtneckicheydt willen van Godt verstooten ende verdoemt worden, al ist soo dat wij 't selve met onser vernuft niet en konnen begrypen noch verstaen [5])?" »God heeft geen welbehagen aan den dood des zondaars, maar daarin dat hij zich bekeere. ABRAHAM geloofde, en het werd hem tot regtvaardigheid gerekend. Allen hebben wij gezondigd, en alleen door boetvaardigheid, bekeering en de genade Gods kunnen wij deel hebben aan de zaligheid. Dat leert ons de heilige schrift, en al zijn vele plaatsen hierover zeer duister, zoo hebben wij die duister schijnende plaatsen uit helderder en duidelijker plaatsen te verklaren. Een natuurlijk mensch is, volgens PAULUS, hiertoe niet in staat. Ik geef u daarom in bedenking, hoogleeraren in de godgeleerdheid! of de jongelieden, die dagelijks uwe *lectiones* bijwonen, en u, dienaars des woords! of de leden der gemeente, die uwe predikatiën aanhooren, geestelijke dingen geestelijk kunnen onderscheiden; en indien dit niet het geval is, of het dan niet beter en stichtelijker zou zijn, het voorbeeld van PAULUS te volgen, door hun spijze te geven die zij verdragen kunnen."

»Helaas! ieder, hij zij student of nog kind in het geloof, wil tegenwoordig wandelen in groote dingen, die hem te hoog zijn. Wij willen weten wat goed en kwaad is in hemelsche, goddelijke en geestelijke zaken, die de Heer niet wil, dat wij weten zullen, tot zoolang dat wij boete gedaan hebben, met God vereenigd zijn, en het Hem believen zou, zulks aan ons te openbaren, het ware

[5]) Deze plaats, welke wij geheel met de eigene woorden van COOLHAES mededeelen, wordt ook door UYTENBOGAERT aangehaald in zijne *Kerck. hist.* (bl. 215), om hierdoor aan te toonen, dat COOLHAES' gevoelen van de praedestinatie niet een zuurdeesem des pausdoms was, gelijk BAUDART had beweerd (vgl. Dl. I, bl. 4). TRIGLAND bestrijdt dit weder (*Kerck. gesch.* bl. 190 vgl.), bewerende dat COOLHAES had geveinsd met het nederschrijven van die plaats; evenmin zouden de Remonstranten in de vijf artikelen hun gevoelen opregt hebben voorgesteld.

dan in dit of in het toekomende leven. Hier toch kennen wij slechts ten deele, en zien wij door eenen spiegel in eene duistere reden, maar het is ons ook nog niet geopenbaard wat wij zijn zullen. Menige wetenschap is slechts stukwerk. Wat disputeren wij dan in plaats van met DAVID te bidden: Heere, verlicht mijne oogen! in plaats van vlijtig op ons zelve toe te zien, of het licht waarlijk in ons binnenste schijnt, en er niet veel eer duisternis heerscht? PAULUS wilde liever vijf woorden in de gemeente spreken met zijn verstand om anderen te onderwijzen, dan tien duizend in eene vreemde taal [6]. Hij waarschuwt tegen het strijden met woorden [7], dat eigenlijk geen disputeren is, maar krakeelen, kibbelen, twisten, d'een den ander verachten en bespotten; terwijl disputeren niet anders is dan vriendschappelijk te zamen komen, om elkander te onderwijzen in den geest der zachtmoedigheid. Dat redetwisten moge voor genees- en regtskundigen en wijsgeeren geoorloofd zijn, maar het ambt der godgeleerden is de menschen, beide jongen en ouden, geleerden en ongeleerden, overheden en onderdanen, tot boetvaardigheid des levens en alle deugden te vermanen, en niet alleen met woorden, maar ook voornamelijk met hun eigen boetvaardig leven en godzaligen wandel, gelijk van onzer aller Heer en Leermeester geschreven staat: JEZUS heeft begonnen, beide te doen en te leeren."

»Het was eene loffelijke gewoonte, zoowel onder MOZES en de profeten als tijdens CHRISTUS en zijne apostelen, dat het ieder, zonder aanzien des persoons, vrijstond, zijn gevoelen over goddelijke zaken uit te spreken, zoowel in den tempel als in de synagogen. Deze christelijke vrijheid werd aan de kerk door den paus ontnomen tot op

---

[6]) Het λόγους ἐν γλώσσῃ 1 Cor. XIV: 19 verklaart hij »van sodanigen hoogen wichtighen saken, dewelcke de gemeyne toehoorders niet en verstaen, noch met haer verstant begrijpen konnen."

[7]) II Tim. II: 14, 16, 23, 24.

LUTHER. Hem danken wij voorzeker, dat hij dat regt der christelijke kerk heeft gehandhaafd, maar hij heeft zich grootelijks hierin misgrepen, dat hij dezelfde vrijheid aan anderen niet heeft willen gunnen, dan alleen dengenen, die in alle stukken en punten van zijn gevoelen waren. PAULUS heeft geene heerschappij willen voeren over de gewetens zijner mede-christenen. PETRUS heeft zich niet verheven boven zijne mede-apostelen, zelfs niet boven hen die geene apostelen waren. Alle apostelen en profeten, alle herders en leeraars die op hen gevolgd zijn, staan onder den oversten Heer, CHRISTUS; niemand van die allen heeft eenigen voorrang bij God, want zij zijn allen dienaars van CHRISTUS en uitdeelers der verborgenheden Gods, en daar wordt van niemand hunner meer geëischt, dan dat ieder getrouw worde bevonden in zijn ambt, de een om te planten, de ander om nat te maken. Zoo mag dan een dienaar van God en CHRISTUS aan niemand verbieden, zijn gevoelen, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, te openbaren, doch altoos onder correctie van dien, die hem beter zou kunnen onderwijzen; want volgens de leer van PAULUS is het ieder niet alleen geoorloofd, maar is het zijn christelijke pligt, met de van God ontvangene gaven zijne naasten te dienen. Bovendien is niemand verpligt, het gevoelen van een ander aan te nemen; het staat hem vrij dit te onderzoeken, en, zoo hij zich daarmede niet vereenigen kan, mag hij het laten voor hetgeen het is, doch hij wachte zich van te veroordeelen of te verdoemen [8]),

---

[8]) Wij kunnen niet nalaten hierbij eene belangrijke opmerking te vermelden, die wij onlangs gemaakt vonden door A. RÉVILLE (*Le Lien* 1855 N°. 1.): »Nous n'aimons pas l'exclusivisme, et nous le combattons partout où il se trouve, aussi bien dans nos rangs que dans ceux du catholicisme; car il y a un exclusisme protestant aussi bien qu'un exclusisme catholique. Celui-ci est terrible et souvent cruel dans ses procédés, mais il a le mérite d'être conséquent. L'église catholique a été, est et sera toujours exclusive d'intention et intolérante dans la mesure de son pouvoir de fait. Il lui faudrait renier son dogme et son passé, pour qu'elle changeât à cet égard, et la théorie elle-même du développement est impuissante à faire sortir la liberté de conscience de la tradition catholique. C'est pour-

gedachtig aan de vermaning van PAULUS: bluscht den geest niet uit, veracht de profetiën niet, beproeft alle dingen en behoudt het goede. Aldus had men ook behooren te denken over hetgeen ZWINGLI en MENNO SIMONS geleerd hebben. Dit is dan de vrijheid, waartoe wij geroepen zijn, waarin wij staande moeten blijven, waarmede CHRISTUS ons vrij gemaakt heeft. Niemand mag ons door menschelijke wijsheid en instellingen die vrijheid ontrooven. Zoo leert ons PAULUS; waaruit blijkt dat niemand over zijne medebroederen te gebieden heeft; noch LUTHER over ZWINGLI en CARLSTADT, noch CALVIJN over CASTELLIO en SERVET, noch MENNO over het gevoelen van LUTHER, ZWINGLI en CALVIJN; ja niemand van ons allen heeft te gebieden over het gevoelen der Roomschen, noch over de conscientiën der menschen, zij mogen dan zijn die zij willen, want ieder staat en valt zijnen Heer, namelijk God en geenen mensch. — Hij, die groote apostel, heeft ons de heerlijkste lessen nagelaten, hoe wij allen twist en ergernis kunnen voorkomen, zonder daarmede tegen onze overtuiging te handelen. Vast en zeker is dus, dat niemand over zijns naasten gevoelen te gebieden heeft; maar heeft iemand een kwaad of dwalend gevoelen, is hij in eenige misdaad gevallen, dan zijn zij, die beter

---

quoi, lorsqu'on attaque l'intolérance dans l'église catholique, on attaque cette église elle-même. On ne peut les séparer l'une de l'autre, et la lutte contre le romanisme sera toujours, à un certain point de vue, un devoir de *selfpreservation.* Dans le protestantisme, au contraire, l'exclusisme est une encroissance parasite, un vêtement d'emprunt, un reste de catholicisme. Il est en réalité moins effrayant que dans l'église romaine. Nous avons sans doute à déplorer le bûcher de SERVET, les proscriptions de *Dordrecht*, d'autres faits analogues. Mais comparées à l'inquisition, à la Saint-Barthélemy, aux Dragonnades, les persécutions protestantes sont d'une pâleur extrême. Seulement elles sont profondement odieuses, parce qu'elles préviennent d'une inconséquence tellement exorbitante sur le terrain protestant, qu'on a de la peine à n'accuser que la logique des persécuteurs sans remonter à leurs intentions. En attaquant et en condamnant l'intolérance protestante, on rend donc hommage et service au protestantisme, dont elle renie si étrangement le principe et l'esprit.

weten en christelijker leven (eerst uit hunne eigene oogen den balk uitgetrokken hebbende), schuldig hunne naasten te onderwijzen, niet als heerschappij voerende over hen, maar met den geest der zachtmoedigheid [9]); want een dienstknecht mag niet strijden, noch heftig, bitter, heerschzuchtig zijn over zijne naasten; integendeel, jegens ieder moet hij vriendelijk zijn en bekwaam om te leeren. Ook het kwaad van hen, die tegen de waarheid getuigen, moet hij met lijdzaamheid kunnen verdragen, en hen, die van de zuivere leer afwijken, met zachtmoedigheid kunnen onderwijzen."

»Het is er verre van af, dat men sedert de hervorming overeenkomstig die leer van CHRISTUS en der apostelen zou gehandeld hebben. LUTHER heeft niet altijd in verdraagzaamheid en liefde zijn gevoelen verdedigd; en doen zij het heden ten dage, die zich beroemen leden van de gereformeerde kerk te zijn? Daarom heeft de hervorming zooveel doornen en distelen voortgebragt. Zij toch, die elkander in vrede en eendragt moesten vermanen, hebben elkander gelasterd en verdoemd, en doen het nog voort-

---

9) De verdraagzaamheid, door COOLHAES in dit tractaat zoo aangeprezen, gold ook ten opzigte der geloofsbelijdenis en van den catechismus. Ook hen, die zich met alles wat daarin vervat was niet vereenigen konden, wilde hij als christenen beschouwd hebben. JOH. BARUETH noemt zulk eene verdraagzaamheid strijdig met de leer des bijbels, hetgeen hij uit verschillende plaatsen (Hand. XX: 28, 30; Tit. I: 3, 5, 9, 11; III: 10; 1 Tim. I: 19, 20; 2 Tim. IV: 14, 15) tracht te bewijzen. »Sulk eene Tolerantie", zegt hij, »kon niet geleden worden, welke verseld ging met vertreding der Orthodoxen, die bij de oude leer van catechismus en confessie blijven wilden. De verschilstukken gaapten daarenboven al te wijd, en liepen elkander te lijnregt tegen, dan dat ze in een en deselfde kerkmaatschappye souden kunnen stand grypen, of op een en denselfden predikstoel souden kunnen gepredikt worden." (*Hist. voorrede voor de Regt. verkl.* etc.) Evenzoo zegt SCHULTENS (in de *Regt. verkl. der Heid. Catech.* I, bl. 13). »Al wat van eene algemeene overeenkomst en tolerantie, en van de verschillende partyen te verdragen in een en deselfde kerkgemeenschap, word geredetwist, dat alles schynt van menschen voort te komen, die meer op het uitwendige, dan op het inwendige sien; nadien volgens onse inwendige grondbeginsels der leere, nooit eenige overeenkomst of samenstemming met Pelagianen kon verwagt worden."

durend. Door die strijdschriften 10), door dat verketteren en verdoemen zijn er niet weinigen van hen, die het goddelijk ambt der overheid bedienden, tot tyrannen geworden. De verstandigsten onder de volken, welke vele anderen leerden, zijn aldus vervolgd en verbannen, onder den dekmantel van ketters te zijn."

»Ziedaar eene vrucht van onze strijdschriften en ons disputeren; en eene andere niet minder wrange is, dat wij hen, die wij meenden te vernietigen, in plaats daarvan helpen en ondersteunen. Immers het zal den paus minder moeite kosten ons te overwinnen, wanneer hij ons onderling verdeeld en gescheiden ziet, en voornamelijk over zaken, waarin de oorzaak onzer zaligheid niet gelegen is. Onze zaligheid ligt toch niet in eenige kennis, noch in de kunst der welsprekendheid, noch in de wetenschap van alle verborgenheden, noch in werk van menschen, maar alleen in de genade door het geloof. En wat zou ons het bezit der waarheid baten, zoo wij daarnaar niet handelden? Aangenomen dat de leer der gereformeerde kerk in al hare deelen zuiver en rein ware, dat ook de leer van de praedestinatie, naar het gevoelen van CALVIJN, opregt en waarachtig ware, en ik nam die leer of dat gevoelen aan, zou ik daarom beter, vromer en opregter voor God zijn? 11) Wat gevoelen wij dus

10) »Sunt quorum manus, calamo et atramento armata, perfundit christianum orbem, telis plane lethalibus; quibus non corpora sed corda hominum ad mortem sibi et aliis conscindendam furiose adducuntur.... An ergo tantum est in scribendo voluptatis, ut propter eam Christi, ecclesiae et animarum tam multarum expungatur ratio? An voluptatem illam nostram, quam in scribendo capimus, tanti audemus facere? Quin potius cogitamus quod olim dicebat ille satyricus, teneri multos scribendi cacoëthe insanabili? Scripta non ex morbo animi, sed ex judicio certo exaranda atque edenda sunt. Alioquin taceri praestat, cum doceat Salomon etiam stultum, quando tacet, videri sapientem." (F. JUNII *Eirenicum* p. 194).

11) Als bewijs voor zijne algemeene verdraagzaamheid kan ook dienen, dat hij hierbij voegt: hetzelfde »wil ick oock van de leere der verscheiden Doopsgesinden, ARIAEN BARENTSZ., DAVID JORIS, CASPAR SCHWENCKFELDER ende aller dergelycken (van den minsten totten meesten toe) verstaen hebben."

ook hebben, en tot welke kerk wij ook behooren, het baat ons niets, zoo wij niet in CHRISTUS wedergeboren zijn."

»Wij zien dus wat schadelijke gevolgen dat disputeren en twistgeschrijf na zich slepen kan. Laat ons derhalve zoo spoedig mogelijk den vrede herstellen en elkander de broederhand reiken. Hoe zalig kunnen de hoogleeraars, de predikanten zijn, wanneer zij met een gerust geweten voor alle opregte christenen zouden kunnen betuigen: wij geven geenerhande ergernissen."

»Vóór vele jaren zijn er hoogescholen opgerigt, maar men heeft aldaar eene geestelijke monarchie doen ontstaan, waaruit CHRISTUS en zijn evangelie gebannen werden, terwijl men echter zijnen naam behield om de eenvoudigen te misleiden. Men heeft verscheidene synoden en conciliën doen vergaderen, maar ook om de waarheid te onderdrukken en het gevoelen der meerderheid te doen zegevieren. Wij hebben het zelfs hier in *Holland* gezien in het jaar 1574 en 78 te *Dordrecht* en in 1581 te *Middelburg*, en sedert dien tijd is men tot den huidigen dag toe altijd bezig geweest, en is men nog doende, om iets bijzonders daarmede aan te rigten tot onderdrukking der waarheid. De hoogescholen en conciliën voornamelijk hebben voortdurend het twistvuur gaande gehouden. Zijn nog niet steeds de verschillende hoogescholen met elkander in strijd, en gaat die strijd niet op de studenten over? Ik zeg dit echter geenszins van de hoogeschool van *Leiden*, want deze staat niet in de dienst van eenige partij, hoe die ook genoemd mag worden, maar zij is gesticht ter eere en tot de dienst Gods, van zijnen Zoon en zijner gemeente. De prins en de staten willen ook die inrigting, overeenkomstig het doel der stichting, steeds bewaren voor alle twist, en daarom betaamt het haren hoogleeraren alle ijdele verschillen bij te leggen."

»Stelde men zich slechts altijd en in alle omstandigheden CHRISTUS ten voorbeeld! Vooral den leeraars der gemeente betaamt het, Hem en zijne apostelen steeds voor oogen te

hebben, ook in de verdrukkingen die zij zullen moeten lijden. Want al hebben zij niet voor ongeloovigen of afgodendienaars te prediken, zij worden toch inderdaad door God gezonden tot zoovele en boetvaardige zondaars en bestrijders der waarheid. Voorzeker zullen zij, indien zij getrouw hun ambt waarnemen, nog veel te lijden hebben, al zou het hun ook door hunne mededienaars en medebroeders aangedaan worden. Ik voor mij heb dit verscheidene malen zelf geëxperimenteerd en waarachtig bevonden. Want allen, die godzalig willen leven in CHRISTUS en die hun ambt getrouw trachten te bedienen, zullen vervolgd worden."

»Het meest zijn deze twisten en verdeeldheden te bejammeren voor de jongelingen, die aan de hoogescholen studeren en zoo vaak door allerlei spitsvondige onderzoekingen van het zoeken naar het ééne noodige worden afgetrokken. Den hoogleeraren worden zij toegezonden, opdat zij, als medewerkers Gods, hen zouden onderwijzen in al wat noodig is tot het leeraarambt, maar vooral opdat zij niet alleen de wetenschap zouden hebben van hetgeen goed of kwaad, Gode behagelijk of niet welgevallig is, maar ook in staat zouden zijn dit zelf in het werk te stellen en metterdaad te bewijzen. Tegenwoordig gaat het hun, die wat gestudeerd hebben en eene of twee talen kennen, behalve hunne moedertaal, even als JEZUS SIRACH, die zich niet schaamde te bekennen, dat hij zeer geleerd meende te zijn toen hij nog dwaalde, maar eindelijk had ingezien, dat alleen zij, die God vreezen, het regte pad bewandelen. Zoodanigen meenen doorgaans zeer wijs te zijn, en kerk en school wel te kunnen regeren, terwijl zij zich zelven niet beheerschen kunnen. Zoo PAULUS bekende dat hij niets wist dan JEZUS CHRISTUS en dien gekruist, hoe veel te meer zouden dan jeugdige studenten in de godgeleerdheid, die in het geloof en het verstand nog slechts kinderen zijn, niet veeleer voor God en de menschen hun onverstand belijden,

terwijl zij uit den grond huns harten zeggen: Heere! zie, ik kan niet spreken, want ik ben jong; totdat de Heer tot hen zegt: zeg niet, ik ben jong; want overal waarhenen Ik u zenden zal, zult gij gaan, en alles, wat Ik u gebieden zal, zult gij spreken [12]). Eerst dan, wanneer de studenten zoover zijn gekomen, dat zij met DAVID kunnen bidden: schep in mij een rein hart en neem uwen Geest niet van mij [13]), eerst dan zullen zij bekwaam zijn om bekeering te prediken. Wanneer zij Gode dankende zullen zeggen: het is mij zeer goed, Heere! dat Gij mij verootmoedigd hebt, dat ik uwe regten leerde [14]), eerst dan zullen zij niet zoeken gezien te zijn wegens hunne geleerdheid, noch trachten hunne medebroederen met disputeren, maar door een deugdzaam leven te overtuigen."

»Tot deze verootmoediging" zoo spreekt COOLHAES op het einde, en wij willen hier geheel zijne eigene woorden behouden, »moeten de jonge studiosi metter tijd gebracht worden door den trouwen dienst van ulieden, professoren, doctoren in godtlycken saken. O Godt, waren alle jonge studiosi theologiae sodanige in deuchden groeijende planten, so degelyck van kintsbeenen aen opgetogen, hebbende sodanige leermeesters, van den welcken sy so ordentlyck ende grontlyck onderwesen wierden van 't ampt, dwelck sy te bedienen begheerlyck zyn, als TIMOTHEUS aan PAULO ghehadt heeft, ende wouden goeden raet ende goede leeren volghen, — wat groote stichtinge souden sy doen konnen, ten eersten onder henlieden medestudenten; ten andere oock onder alle de borgerschap ende inwoonders; ten derden, wat groote hopeninghe soude bij alle godtvreesende menschen zijn van dese jonge planten. Daer syn overal hooghe scholen ghenoech, maar niet een van allen uyt een soodanigen godtvreesenden danckbaren herten, ende tot eenen sodanighen

---

[12]) Jeremia I: 6, 7. [13]) Ps. LI: 12, 13. [14]) Ps. CXIX: 71.

eynde ghefondeert; oock niet met sulcken onpartydighen professoren versien ende versorcht, als de hooghe schole tot *Leyden*. Waerom sy voor allen anderen hooghen scholen der geheele christenheyt behoorde te schijnen; als een licht ontstoken synde, om ghestelt te worden op eenen kandelaar. Dwelck oock so langs so meer ghe-schieden sal, als ghy, mannen broeders, uw godtlyck ampt godtlyck ende christelyck bedienen sult aen den jonghen lieden, die hen tot den dienst der kercken Godes ge-dencken te begheven; sy lieden by tyts ende altoos trouwelyck te vermanen, dat sy in haren studeren hun gheenen anderen wit voorstellen souden, dan alleen om te bevorderen den lof ende eere des alleen eenigen almogenden Godes, syns Soons CHRISTI, ende stichtinghe syner ghemeynte."

»Dit wilde ik u, hoogleeraren der Leidsche hoogeschool, en de geheele kerk van CHRISTUS in gedachte brengen, niet om u te leeren, maar omdat wij allen geroepen zijn elkander in liefde te vermanen. Daartoe gaven mij uwe disputatiën over de eeuwige verkiezing aanleiding. In-zonderheid bewoog mij ook hiertoe de liefde, welke ik nog gevoel voor de gemeente van *Leiden*, waar ik sedert 1574 het evangelie verkondigde, tot dat ik in 1581 on-wettig als een valsch leeraar en verachter der christelijke tucht afgezet ben, niet door de kerk of de overheid, maar door sommigen die geene magt hebben, noch over god-delijke, noch over wereldlijke regten. De Zuid-Hollandsche synode heeft mij verbannen tegen wil en dank der kerk, als ook van den eerzamen magistraat. Ook bewoog mij de liefde voor de hoogeschool zelve, waar ik de eerste oratie heb gedaan en de eerste theologische lessen gege-ven heb, om dit te schrijven."

»De alleen eenige, eeuwige, almogende God ende Va-der des vredenvorsten JESU CHRISTI wil ons rijcklyck be-ghenadighen met sijnen h. Geest, door welcken wij voort-aen in vrede moghen leven, malcanderen verdraghende,

verghevende, ghelijck CHRISTUS ons vergeven heeft; opdat nu voort meer onser aller harten met den bandt der ongeveijnsde liefde met malcanderen t' samen gebonden moghen worden, opdat wij één hart ende één ziel zijn mochten, ende voortaen niet meer kijven noch twisten, maer veel meer malcanderen met allen beleeftheyt leeren ende vermanen, danckende Godt ende den Vader door CHRISTUM".

HOOFDSTUK VIII.

COOLHAES' LAATSTE LEVENSJAREN. — ZIJN »CORT WARACHTIG VERHAEL." — DE DERDE DRUK VAN GUALTHERUS' GESCHRIFT »VAN DE CHRISTELYCKE DISCIPLYNE." — HIJ STERFT 15 JAN. 1615.

Al meer en meer klommen COOLHAES' jaren, en ofschoon hij in ligchaamszwakte toenam, zoo verminderde de werkzaamheid zijns geestes niet [1]). Ofschoon hij in zijn huiselijk leven ook vele moeijelijke beproevingen ondervond [2]), mogt hem toch de zegen te beurt vallen van zijne 50jarige echtvereeniging te vieren [3]). Nog altijd wonende te *Amsterdam* bezocht hij in 1611 weder de stad, waar hij zulke droevige jaren had doorleefd; doch hij vond te *Leiden* toen nog meer verdeeldheid en twist dan voor dertig jaren. »Voor vier maanden ongeveer" schrijft hij, »te *Leiden* zijnde, gedurende veertien dagen, heb ik zulk eene verwoesting onder de inwoners gevonden, dat het zich liet aanzien, dat dit ten laatste op zijn Hoeks en Cabbeljauws zou eindigen. Ik heb die gemeente in twee deelen gedeeld gevonden. Sommigen hielden het met de predikanten, die met DAVID uit den grond des harten zeggen kunnen: Heere, mijn hart is niet hoovaardig en mijne oogen zijn niet stout en wandelen niet in groote dingen die mij te hoog zijn [4]). De

---

[1]) Van COOLHAES' laatste levensjaren getuigt zijn levensbeschrijver: (*Alma Acad. Leid.* welke in 1614 in het licht verscheen) »sibi suisque veluti privatus vixit. Agit nunc annum aetatis LXXIX, corpore quidem ob senium infirmo sed animo in CHRISTO bene valente."

[2]) Vlg. Dl. I, bl. 14.

[3]) *Cort. war. verh.* Het is mij niet gebleken of hij zijne vrouw heeft overleefd. [4]) Ps. CXXXI: 1.

anderen hielden het met hen, die meest allen, vleeschelijk gezind zijnde, geestelijke dingen begrijpen willen." Die partij is zoo gezind, dat zij, voor zoo verre zij slechts te weten kunnen komen dat er een leeraar prediken zal, wien zij niet toegedaan zijn, omdat hij hun gevoelen van de praedestinatie niet deelt, zulk een leeraar geenszins zouden willen hooren. En al ware het, dat zij in de kerk nedergezeten waren om de predikatie te hooren, en zij zagen op den predikstoel iemand verschijnen die van hunne gezindheid niet is, zij zouden ter kerk uitloopen, zonder te vragen of zij hiermede ook ergernis gaven. Ik heb dit gezien bij de bediening des nachtmaals" [5]).

Ook moest hij nog gedurig zijne veroordeeling hooren, zoo dikwijls, bij de tegenwoordige verdeeldheid, de oude twist ter sprake kwam. Daarom schreef hij [6]): »zoo iemand mij van valsche leer, van verachting der christelijke discipline wil beschuldigen, het zal mijne heeren de staten believen mij te citeren in *'s Gravenhage* of elders, en ik beloof bij dezen op mijne eigene kosten te zullen compareren en op mijn buidel te teren, tot dat de zaak afgedaan is. Zoo dan iemand mij met waarheid van valsche leer zou kunnen beschuldigen, of in mijne gedrukte geschriften aanwijzen dat ik tegen Gods woord geschreven heb, die zal mij eene dienst doen en mij van harte bereid vinden om mijne schuld voor de geheele wereld in druk te erkennen, en God en mijn naaste, die ik zou mogen geërgerd hebben, om vergiffenis te bidden. Indien iemand mij waarlijk van zulke zonden kan overtuigen als waarmede men mij belastert, dan mogen mijne heeren mij tot een exempel straffen, geenszins mijnen ouderdom ontziende. Zoo niemand hiertoe in staat is (waarvan ik door Gods genade verzekerd ben), dan geef ik alle overheden in bedenking, of het hun ambt niet is zulke lastermonden te stoppen, en te verhoeden dat aan

[5]) Voorrede voor de *Christ. disciplyne* (ed. 1611).

[6]) *Cort war. verh.*

andere goede lieden niet gedaan worde wat aan mij geschied is en nog dagelijks meer dan te veel gedaan wordt".

Dit was ook de reden, waarom hij in 1610, dus in zijn 76[ste] jaar, *Een cort warachtig verhael* [7]) opstelde van alles wat met hem was gebeurd, waarnaar wij reeds meermalen verwezen. Hieruit willen wij nog het een en ander mededeelen.

Hij begint zijn verhaal met de gelijkenis van een man, die in eene stad zijn intrek neemt, waar plotseling brand ontstaat, en die natuurlijk terstond alles in rep en roer brengt en doet ontwaken, om den brand te blusschen. Zoo iemand zou men toch niet kwalijk kunnen nemen dat hij alarm had gemaakt; niemand zou het ook in het hoofd komen hem te vragen, »door wien hij geroepen was, wie hem gezonden of belast had dit te doen, of waarom het noodig was dus te handelen, overmits hij, als vreemdeling, huis noch hof noch iets ter wereld daarbij had

---

[7]) *Een cort warachtig verhael van 't sorgelicke vyer der hatelicker ende van God vervloecter oneenicheyt in religions saken, ontsteecken synde in Hollandt a°.* 1574; *door wien hetselve ontsteecken, ende smoockende gheleghen heeft tot in 't jaer* 1579, *door wien ende wat plaetsen in Hollandt 't selve opgheblasen, dattet brandende gheworden is; des welcken vlam een weynich gedaelt synde, door wien 't selve op 't nieuwe weder opgheblasen, stercker ende grooter gheworden is, dan het te voren was; deswelcken vlam oock metter tyt minerende, nu wederom met veel ende verscheyden, so grooten als cleynen blaesbalghen, teffens opgheblasen wort om stercker te branden, ten eynde dat het gheheele landt, door hetselve vernielt, ende in den gront soude moghen bedorven worden; door wat mannen 't selve vyer by tyts uytgebluscht ende so gheheel tot niet soude connen ghedaen worden, dat van 't selve gheen coolken meer over blyven, van 't welcken men te besorghen mocht hebben, dat 't eenigher tyt aen 't selve een nieu vyer soude moghen ontsteecken worden. Tot ghetrouwer waerschouwinghe ende opwecken van denghenen derwelcken ampt is, om 't selve by tyts te remedieren. Geschreven van eenen getrouwen liefhebber des Vaderlants,* CASPARUS COOLHAES. 2. Tim. III: 9. Openb. XII: 12. *Tot Leyden, by* JAN BOUWENSZ., *A°.* 1610.

De titel is inderdaad groot genoeg. Maar dat was toen niets ongewoons. GLASIUS plaatst dit geschrift in 1580. Er bestaat, zoo ver ik weet, alleen eene uitgave van 1610 en deze is geen 2[de] druk. Ook blijkt uit den inhoud dat het na 1580 moet geschreven zijn.

te verliezen. De magistraat zou hem daarvoor ook niet straffen, maar veeleer ten hoogste dank weten. Indien echter de brandstichters, uit wrok om het mislukken van het plan door het tijdig ontwaken der burgers, dien vreemdeling belasterden en hem zelven als brandstichter aanklaagden, en de overheid daaraan geloof sloeg en hem bestrafte, zou dat dan niet onregt zijn, en zou de magistraat het uitgewezen vonnis voor God kunnen verantwoorden?" Hierna past hij dit op zich zelven toe, en betoogt de noodzakelijkheid van het weder in gedachte roepen van het voorledene, vooral dewijl de toestand der kerk in *Holland* en *Westfriesland* zoo droevig was, en de twisten zich niet meer bepaalden tot eene stad, maar overal ten platten lande zich hadden uitgebreid. »Weshalve het grootelijks te beduchten is, dat deze provincie in groote ruïne zal komen, en de sterke leeuw, die zoolang met zijn zwaard den Hollandschen tuin bewaard heeft, dat er niemand van de vijanden tot heden toe heeft kunnen inkomen, nu als slapende door degenen die daar heimelijk ingekropen zijn overvallen, doodgeslagen, de geheele tuin verwoest, en in den grond zal mogen omgewoeld en bedorven worden. Want het zeggen der waarheid gaat altoos zeker; en zoo is 't ook waarachtig wat mijne heeren zoo lang op enkele van hunne gouden en zilveren gemunte penningen allen menschen om te lezen voor oogen gesteld hebben, te weten: *concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur*" [8]).

Hij verhaalt hierop al hetgeen hem wedervaren is van

---

[8]) »Eendragt maakt magt." Deze spreuk dagteekent van de Unie van *Utrecht* en komt ook op Utrechtsche munten het meeste voor. Vóór 1576 was ze nog op geene geldstukken gestempeld; de laatste spreuk die toen op munten stond uitgedrukt, was de leus van FILIPS II: »Dominus mihi adjutor." Ik deel hierbij eene lijst mede van de muntspeciën, waarop onze spreuk in 1610 kon zijn gestempeld geweest, door den heer W. J. DE VOOGT voor mij opgemaakt. *Gelderland* (1579): rosenobel, halve d°., dubb. ducaat, ducaat, rijder, halve d°., Leicester-daalder (of reaal), halve d°., 1/20 d°., Unie-rijksdaalders, halve d°., Nederl. rijksd., halve d°., stuiver, 10 stuiverstuk. *Holland* (1586): dezelfde, uitgezonderd de halve rosenobel,

zijne beroeping te *Gorcum* tot aan zijne komst te *Leiden*. Sprekende over de Dordsche en volgende synoden, tracht hij met onwedersprekelijke argumenten hare onwettigheid te bewijzen, vooreerst omdat zij niet onmiddellijk door God, ten andere omdat zij niet door de wettige overheid waren bijeengeroepen. »Dat zij van God niet beroepen zijn geweest, blijkt uit de woorden van PAULUS [9]). Ik wil aan de wijsheid uwer e. e. mog. te oordeelen geven, of deze lieden, die zich vermeten hebben synoden te houden om des Heeren kerk te reformeren, zoodanige personen geweest zijn, als zij hier door PAULUS beschreven worden; en of nog hedendaags die mannen, die bij mijne heeren soliciteren, om hun te vergunnen dat zij eene synode zouden mogen houden tot vrede en eendragt der kerk, zulke lieden zijn, gelijk zij als godvreezenden door den heiligen apostel afgeschilderd worden."

»God heeft van het begin der wereld onder alle volken op aarde zijne kerk gehad, zoowel zigtbaar als onzigtbaar. De laatste bestaat ten opzigte van het goddelijk leven, dat met CHRISTUS verborgen is in God, en aan niemand bekend zal worden, vóórdat CHRISTUS geopenbaard zal zijn [10]). Die waarlijk in CHRISTUS gelooft, kan door zelfonderzoek en uit de vruchten des geestes weten,

welke muntsoort in die provincie niet voorkomt, evenmin als de volgende soorten, in de andere provinciën te noemen. *West-Friesland* (1606): dezelfde, behalve de rosen., halve d°., Leicester-d., halve d°., Unie-rijksd., halve d°., stuiver. *Zeeland* (1595): dezelfde, behalve de rosen., stuiver en 10 stuiv. *Utrecht* (1579): dezelfde, uitgezonderd de halve Leicester-d. Daarentegen kwam de spreuk nog voor op oudere muntsoorten, als de arendsrijksd., de snaphaan-schelling, de halve d°., de roos-schell., de halve d°. *Friesland* (1586): dezelfde, behalve de rosen., halve d°., dubb. duc., halve Leicester-d., halve Unie-rijksd., maar wel op de 1/50 Leicester-daalder, even als in *Holland*. *Overijssel* (1591): dezelfde, uitgezonderd de halve rosen., Leicester-d., halve d°., halve Unie-rijksd. Ook op de rosen. en halve d°. van *Kampen* wordt de spreuk gevonden.

9) 1 Tim. III: 2—7. Vgl. Eph. IV: 14. 2 Tim. II: 24.

10) Col. III: 4.

of hij een kind van God is [11]). God heeft zich, naar zijn eeuwigen raad, een bijzonder volk in ABRAHAM verkoren, uit wiens zaad CHRISTUS naar het vleesch geboren zoude worden, ofschoon Hij niettemin een God bleef van alle natiën en geslachten der volken en menschen, die Hem vreesden. Het zigtbaar Godsvolk is om ABRAHAMS wille niet beter voor den Heer geweest dan de heidenen. Onder het lijden in *Egypte* heeft God dat volk gedacht. Hij koos MOZES uit, opdat deze het ambt der hoogste overheid, AÄRON, om het hoogepriesterlijk ambt te bedienen. De eerste moest over den laatste gebieden, en de laatste met al zijne priesters en levieten den eerste onderdanig zijn. Zoo hadden ook deze predikanten buiten hunne overheden geene reformatiën moeten beginnen."

»Ieder moet van God geroepen zijn, gelijk de profeten en apostelen. Ieder moet zich ook eerst bekwaam maken tot het werk waartoe hij gezonden is. Zoo deden JOHANNES *de Dooper* en CHRISTUS; Gods hulp zal daarbij niet ontbreken [12]). De grootste schade is in de kerk aangerigt door zulke priesters en leeraars, die niet door God geroepen waren; daarom moet een waarachtig leeraar van God gezonden zijn. Hoe zullen zij prediken, indien zij niet gezonden worden [13])? Is niet CHRISTUS zelf van den Vader gezonden [14])? Spreekt niet PAULUS hetzelfde getuigenis uit [15])?"

»Men merke toch op, hoe scrupuleus alle heilige mannen Gods geweest zijn om iets te aanvaarden, waartoe zij geen bijzonder gebod van God gehad hebben. Waarom ook de heilige schrift alle de predikanten, wier leer op menschelijke geboden en instellingen gefundeerd is, droomers noemt, enz. [16]). En wat zijn toch alle de statuten

---

[11]) 2 Cor. XIII: 5. Gal IV: 6. Rom. VIII: 16. [12]) 2 Cor. III: 4.
[13]) Rom. X: 15. [14]) Joh. IV: 34, V: 30, VI: 38—40, enz.
[15]) Rom. XV: 18. Gal. I: 1, enz.
[16]) Jer. XIV: 14, 15, XXIII: 21, 22.

der verscheidene synoden, hier in *Holland* en *West-Friesland* gehouden, anders geweest, of wat zijn zij nog anders, dan instellingen en geboden der menschen, van welke CHRISTUS zelf getuigt: te vergeefs eeren zij mij, leerende leeringen, die geboden der menschen zijn. Ziet hoe PAULUS hiervoor waarschuwt [17]), hij die door CHRISTUS geroepen was. Van menschen beroepen te zijn, is geene beroeping die voor God geldt; maar door middel van menschen heeft God de zijnen beroepen en beroept Hij ze nog dagelijks, zoowel tot politieke zaken (welke mede goddelijke zaken zijn), als tot zaken des Geestes. Zoo werd MOZES onmiddellijk door God beroepen, en door middel van hem weder AÄRON. Zoo waren TIMOTHEUS en TITUS, door middel van PAULUS, door God gezonden. Maar zij die synoden houden om de kerk te hervormen, door wien zijn zij geroepen?"

»Wij moeten niet op menschen, maar op God zien. Die ons buiten CHRISTUS op menschelijke instellingen wijzen, moeten wij niet gelooven. Er is geen andere naam onder den hemel gegeven, waardoor wij kunnen zalig worden, dan CHRISTUS alleen. Zoo laat ons dan niet letten op uiterlijken schijn, maar dit voor waarheid houden, dat wij boete moeten doen, ons leven beteren en den vrede zoeken. Wachten wij ons voor bedriegelijke arbeiders. Zoo de satan zelf zich voordoet als een engel des lichts, is het geen wonder, dat zijne dienaars veranderd worden in dienaars der geregtigheid. Laat ons zien op de apostolische kerk, naar welke wij ons beroemen gereformeerd te zijn. Het woord van CHRISTUS [18]) stond dáár op den voorgrond. Liefde tot God, tot den naaste, ja tot de vijanden waren hare voornaamste kenteekenen, en hieruit moesten volgen: vreugde in den heiligen Geest, geloof des harten, zachtmoedigheid enz." [19]).

»Zoo wij nu met de voeten van rijpelijk nadenken de

---

[17]) Col. II: 4, 8, 23.

[18]) Matth. V: 44. Joh. XIII: 34, 35.

[19]) Gal. V: 22.

geheele christenheid doorwandelen, en zoodanige lieden zoeken wilden als die ons door den heiligen Geest in de Schrift beschreven worden, waar zouden wij ze vinden kunnen? Men hoort de verscheidene partijen wel roepen door hunne predikanten, doctoren en professoren (de vromen geenszins te na gesproken): ziet hier is CHRISTUS, ziet hij is daar. Maar PAULUS zegt: het rijk der hemelen is niet spijs of drank, maar geregtigheid, vrede en vreugde in den heiligen Geest; het is niet in woorden, maar in kracht gelegen. Zoo men naar den regel der Schrift de vruchten van iedere partij wil onderzoeken, dan vindt men zich bedrogen. Komt men in een land, stad of plaats waar men zich beroemt gereformeerd te zijn, waaraan zal men dit dan weten? De kerken zijn niet opgevuld met altaren en beelden, maar zijn zij ook tempelen des heiligen Geestes? Elders beroemt men zich in 't bezit te zijn van de reine leer des evangelies, welke men zegt dat in de Augsburgsche confessie is uitgesproken. Doch men vindt geene andere vrucht daarvan, dan dat alle altaren verdwenen zijn, één uitgenomen, dat men tot avondmaalsdisch gebruikt. Komende tot de Doopsgezinden, waaraan zal men hen voor de zuivere kerk moeten erkennen? Alleen aan den doop der bejaarden en aan bijzondere manieren in het spreken van zekere woorden, en het dragen van bijzondere kleederen en hoeden zijn zij kenbaar. En de vruchten der roomsche kerk kan men in haar poppenspel en honderd andere dingen zien. Wanneer al die menschelijke instellingen eens werden weggenomen, wat zou er dan van al die partijen overblijven?"

»Waar vindt men tegenwoordig eene gemeente, van welke zou kunnen gezegd worden, wat van de apostolische kerk staat opgeteekend: zij bleven eendragtig bijeen in bidden en smeken tot God; de menigte der geloovigen was één hart en ééne ziele, en niemand leed gebrek, want ieder ontving naar dat hij noodig had? Iedere kerk neemt thans het woord van den farizeër op de lip-

pen [20]). Op al degenen die aan eene bijzondere zigtbare gemeente hechten, is het woord van CHRISTUS tot de schriftgeleerden en farizeeën van toepassing [21]). Waar is tegenwoordig ééne van alle zigtbare kerken, waar niet dwaze maagden nevens de wijze, ontrouwe dienstknechten nevens de getrouwe zijn? Bij de geloovigen van allen naam heerscht nog de zonde. Wat verheft de eene partij zich dan boven de andere, alsof zij beter ware. Waarlijk een vijandig mensch heeft onder het goede zaad onkruid in den akker gezaaid, terwijl de dienaars der kerk, die haar moesten bewaken, sliepen. Die satan is met geen wetten en ceremoniën te verdrijven, maar alleen door de kracht des heiligen Geestes en het woord Gods."

»Ik keer terug tot de predikanten, die de synodale vergaderingen hielden om de kerk te hervormen. Zij hadden eerst zelve boete moeten doen, alvorens zij anderen tot boetvaardigheid wilden vermanen. Een wijs man, die een vervallen huis herstellen wil, zal voorwaar geene metselaars-leerjongens, maar veeleer de beste meesters die hij vinden kan, daartoe gebruiken. Zou dan de almogende God zijne vervallen kerk hier op aarde reformeren en te regt willen brengen door middel van nieuwelingen, die nog kinderen in 't geloof zijn, die zich nog met allerlei winden der leer laten omwenden, die zich zelven nog niet besturen kunnen? Kan de eene blinde den andere leiden, zonder dat zij beiden in de gracht vallen? Overmits dan deze mannen onbekwaam waren om de kerk te reformeren, en de staten des lands en de burgemeesters en regeerders der steden in *Holland* en *West-Friesland* te dier tijd, meest allen te zamen nieuwelingen in het geloof waren en geene regte kennis van CHRISTUS, van de kerk en van hun ambt (zooveel het kerkbestuur aangaat) hadden, en daarom in hun ambt als slapende waren; zoo heeft de satan getracht, de goede tarwe te ver-

[20]) Luk. XVIII: 11. [21]) Matth. XXIII: 15.

stikken, welke door getrouwe dienaren gezaaid was. De wapenen met welke de duivel de dienaars des woords thans bestrijdt, zijn voornamelijk: de begeerlijkheid des vleesches en der oogen, de grootheid des levens, wraakgierigheid, partijdigheid, en onverstand in goddelijke zaken. Iedere partij doet haar best om als de eenige ware kerk beschouwd te worden. En daar, waar zij de overheden tot hare dienst hebben, laten zij niet af om hen door gestadig aanloopen lastig te vallen, totdat uit die plaats allen verdreven worden, die in alle dingen niet hun gevoelen kunnen deelen. Daarom hebben zij ook ten alle tijde bij de hooge overheid aangeloopen, en vallen zij u, mijne edel mog. heeren, nog dagelijks lastig, om hare synodale acten te maintineren tegen allen, die geene openbare professie van hunne gereformeerde religie gedaan, hare synodale acten en den Heidelbergschen catechismus niet onderschreven hebben, of die zich bezwaard vinden om zulks te doen. Waartoe dient die onderschrijving, dan tot verheffing van zich zelven en verachting van zijne naasten?"

»En van daar dat scheuren, haten en lasteren. Den predikanten, die tot liefde, eensgezindheid en een christelijk leven vermanen, mogt men wel toeroepen: leert gij u zelven niet? Gij toch handelt geheel anders dan gij leert, en geeft aanleiding om de gezonde leer der Schrift te doen lasteren onder de ongeloovigen, onverstandigen, en onder hen die in 's Heeren woord niet vast genoeg staan, de arme en eenvoudige lieden. Voor hen geldt ook het woord van CHRISTUS tot de farizeën. [22]). Hoe velen zouden uit de valsche godsdienst van het pausdom tot God bekeerd zijn, zoo men boete en bekeering had gepredikt! Een mensch is bij zijne geboorte wel een volmaakt mensch, maar hij is geenszins een volwassen mensch. Alzoo wordt ook de mensch naar de goeder-

---

[22]) Matth. XXIII: 13.

lierenheid Gods zalig gemaakt, niet door de regtvaardige werken die hij gedaan heeft, maar naar zijne barmhartigheid, door het bad der wedergeboorte en de vernieuwing des heiligen Geestes, opdat hij, geregtvaardigd zijnde, erfgenaam worden zou. God, vaderlijk zorg dragende voor het leven der menschen, heeft sommigen tot herders en leeraars gesteld, opdat wij allen komen zouden tot de eenigheid des geloofs en de kennis zijns Zoons; waaruit noodzakelijk volgen moet, dat alle partijen grootelijks dwalen, welke zich zelve diets maken, dat een mensch, mondelijk professie van zijn geloof gedaan hebbende, daarom een volmaakt lidmaat van CHRISTUS' ligchaam is en, de Schrift niet verder onderzoekende, blijven zal bij hetgene hem van zijne gemeente voorgeschreven is. Helaas! in verdraagzaamheid en onderlinge liefde zijn de Roomschen ons verre vooruit. Bij hen zijn vele orden van monniken en priesters, wier gebruiken hemelsbreed van elkander verschillen, maar zij zijn met elkander eendragtig, en alle nieuwe orden, welke de paus approbeert, erkennen zij ook goed en heilig te zijn, al is het, dat ze strijden tegen hun gevoelen. Maar wij, met den mond één God en één Heiland belijdende, wij haten elkander, en willen niemand nevens ons dulden, of hij moet al ons goeddunken toestemmen."

»Onze gereformeerde kerk schijnt met een geest der wraakgierigheid gekweld, waarvan wij een voorbeeld gezien hebben, zoodra wij meesters in *Holland* en *West-Friesland* geworden zijn, daar wij geene andere goede lieden, in 't bijzonder geene Roomschen nevens ons dulden wilden; niet eens bedenkende dat onze voorgangers, die getrouwe heilige mannen, die naar vreemde landen hebben moeten vlugten om hunne conscientie niet te besmetten, van harte gaarne onder de papisten zouden zijn gebleven, indien men hen in rust gelaten had. Want door des Heeren Geest verlicht zijnde, begrepen zij wel dat, gelijk zij zelve door geen beeldstormen of iets dier-

gelijks tot kennis der waarheid gekomen waren, maar alleen door Gods woord, ook alzoo de dwalende Roomschen, met des Heeren woord van hunne dwalingen in hunne conscientie overtuigd zijnde, tot kennis van hunne zonden en betering huns levens moesten komen. Maar nu willen wij hen geenszins verdragen, en aan hen wreken hetgeen zij aan onze voorvaderen gedaan hebben. Wij willen hen, die ons tot broederlijke liefde vermanen, niet hooren. Wij lasteren en verdoemen hen; drijven ze ten lande uit. De zwakke Roomschen nemen wij niet waar; de verlatene zoeken wij niet, maar wij hebben ons tot heeren over de conscientiën van anderen gesteld. Wat stichting heeft men daarmede teweeggebragt, dat men den Roomschen verboden heeft, missen te doen en te prediken? Zijn zij daardoor verbeterd? Is het van 't jaar 1572 niet alzoo toegegaan, gelijk een heidensch dichter heeft gezegd: al wat men ons gebiedt om niet te doen, dat willen wij doen; en omgekeerd [23])? Had men hun 's Heeren woord gepredikt, ware men met een goed voorbeeld van deugdzaam leven voorgegaan, hun eerst geene harde spijzen (als daar zijn: de leer der drievuldigheid, van de praedestinatie enz.) maar melk gegeven, zoo zouden zij het volk tot een godzalig leven hebben gebragt. Geven wij toch geene oorzaak, dat de Jezuïten de jonge knopjes bederven, dat de Epicureërs des Heeren kerk verwoesten. Laten wij geene aanleiding tot haat, twist en verachting geven, maar als broeders in eendragt te zamen wonen, opdat men ook van ons zal kunnen zeggen: hoe liefelijk zijn op de bergen de voeten desgenen, die het goede boodschapt en den vrede doet hooren [24])."

COOLHAES gaat hierna weder tot zich zelven over en den strijd, dien hij tegen de misbruiken der kerk had gevoerd. »Ik heb mij," zegt hij, »verklaard tegen het leeren in de kerk en op de scholen van den Heidelbergschen catechis-

[23]) Nitimur in vetitum semper, cupimusque negata" (OVIDIUS.)
[24]) Jes. LII: 7.

mus, volgens art. 2 der Dordsche synode van 1574, daar geen predikant of huisvader aan zulke woorden behoorde gehouden te zijn. Ik heb ook het 3de art., over het lezen en bezitten van kettersche boeken, met beleefdheid tegengesproken en niet kunnen goedkeuren hetgeen omtrent de regering der kerk werd vastgesteld. Het 7de art., van de Nederlandsche geloofsbelijdenis, sluit alle bepalingen uit der vergaderingen van *Embden*, *Dordrecht* enz., ja alle andere artikelen van dezelfde belijdenis, die tegen Gods woord strijden. En wat hebben nu de synodale mannen gedaan? In art. 39 verbieden zij de zondags-evangeliën te prediken, den predikanten voorschrijvende wat zij prediken moeten. In art. 42 wordt voorgeschreven, welke gebeden, in art. 43 welke liederen, in art. 44 welke woorden in het gebed der voor- en namiddag-predikatie, in art. 45 welke stukken uit de heilige schrift om voor te lezen gebruikt moeten worden. Moeten juist de classes, volgens art. 47, aan de overheid verzoeken om het koopen, verkoopen, werken, drinken en wandelen onder de predikatie te verbieden? Het spelen op het orgel na de predikatie, het aankondigen van verkoopingen van gevonden goed, waarvan in art. 48, 49, 50 melding wordt gemaakt, wat kwaad en ontstichting kan dat veroorzaken? In art. 53 verbieden zij alle feestdagen, ook den kersdag, paschen enz., behalve den zondag. Op vast- en bededagen hebben zij ook in art. 54 een regel gesteld. In art. 55 zeggen zij dat het gevaarlijk is, vaste personen aan te stellen om zieken te bezoeken, hetgeen tot het werk der predikanten behoorde; en thans is er bijna geene gemeente, waar niet een afzonderlijk krankbezoeker is, die door de overheid wordt bezoldigd [25]). In art. 57—68 wordt over den kinderdoop, in art. 68—81 over het avondmaal, in art. 82 over de kerkelijke tucht en in art. 83—90

[25]) »Zoo hebben," zegt COOLHAES, »de timmerlieden deser acten in veel andere stucken meer afghebroken, dat sij nae haer verstant seer wijslick ghetimmert hadden."

over het huwelijk gehandeld; maar het is der moeite niet waardig, den tijd te verkwisten met hetgeen men, met goede redenen, daarop zou kunnen zeggen. Eindelijk wordt in art. 90 aan de overheid het regt ontzegd, om getuigenis te geven van degenen die ter synode zullen reizen, en in art. 91 uitdrukkelijk gezegd, dat het alleen aan de synode vrij zal staan, in deze artikelen verandering te maken."

Het uitvoerig verhaal der oneenigheden te *Leiden*, dat COOLHAES hierop laat volgen, en zijn oordeel over de behandeling hem aangedaan, zijn ons bekend. Hij vestigt vervolgens zijne aandacht op de twisten tusschen ARMINIUS en GOMARUS. »Het laat zich van dag tot dag aanzien," zoo gaat hij voort, »dat het vuur der tweedragt, met mij ontstaan, niet is uitgebluscht. Het eerste vuur, binnen *Leiden* ontstoken, is spoedig gedoofd, zoodat een dergelijke brand in geene stad zich meer bespeuren liet, al bleef het evenwel overal smeulen. Maar het twistvuur, nu andermaal binnen *Leiden* ontvlamd, heeft niet alleen die stad, maar ook alle steden in de vereenigde provinciën, de geheele kerk en de hoogeschool aangetast. Het is onzinnig dat wij, natuurlijke menschen, die de geestelijke dingen nog niet kunnen verstaan, zouden willen twisten over, en elkander haten om de hoogwigtige zaken van den eeuwigen raad Gods. Daar is voorwaar niemand van alle getrouwe predikanten, welke de praedestinatie of de vrijwillige verkiezing zou willen ontkennen. Wij gelooven het zonder het te doorgronden. En al werd er een leeraar gevonden die dit begreep, zouden dan zijne toehoorders of de lezers van zijne geschriften zulk eene volmaakte kennis van dit stuk hebben, dat zij door de leer daarvan verbeterd en niet veeleer geërgerd zouden worden? Tegenwoordig toch heeft al het volk den mond vol van de leer der praedestinatie, maar aan boete, overeenkomstig de leer van CHRISTUS, denkt niemand. De grond van alles ligt in de

synode van 1574, waarop aan de wettige overheid haar gezag is benomen. De Zwitsersche kerk heeft, van den tijd der reformatie af, altijd vrede genoten, want de predikanten verhieven aldaar hun ambt niet boven dat der overheid. Teregt acht RUDOLPHUS GUALTHERUS dit ongeoorloofd [26]). Dezelfde orde en rust in de kerk heerscht in het land van *Sassen*, *Duringen*, *Myssen*, *Hessen*, in het hertogdom *Tweebruggen*, in het graafschap *Nassau* en in den *Paltz*, terwijl onze hervormers roemen op het voorbeeld der hervorming in die landen; doch ten onregte. Zoo is bijv. de Heidelbergsche catechismus uitgegeven in den naam zijner keurvorstelijke genade, den paltzgraaf van den Rijn."

»Neem daarom, mijne e. e. mog. heeren, het roer van het schip zelve in de hand, en stuurt het naar des Heeren welbehagen; want uwe stuurlieden hebben het zoo lang verkeerd gewend, en het is er niet verre van af, of zij zouden het schip in den grond gestuurd hebben. Het is u bekend, hoe in 1587 sommige gereformeerde predikanten heimelijk den prins en de staten bij de goede gemeente hebben gehaat trachten te maken, en hoe zij, nadat hunne plannen aan het licht waren gekomen, tot de roomsche kerk weder zijn overgegaan. Ieder weet thans, hoe de zoo beroemde, en bij den prins en de staten zoo geeerde JUSTUS LIPSIUS, gestorven is [27]). Zoo zijn er nog

---

[26]) COOLHAES haalt hier plaatsen aan, uit hetgeen GUALTHERUS had geschreven over 1 Cor. V, uit de voorrede der predikatiën over 1 Cor., en de voorrede van den brief aan de Galaten.

[27]) In zijne *Missive aen den authoor van die apologia*, zegt COOLHAES hierover: »Als LIPSIUS ten laetsten, eerst door zijn dagelijcksche professie zijne studenten ende toehoorders, daerna ook door openbare gedruckte schriften den staten ende allen menschen te lesen gaf zijn ghevoelen, te weten: dat elck een van Godt beroepene overheijt in hun lieder provintiën niet meer dan één exercitie van religie behoorden te gedoogen, waerom men deghene, die daermede niet tevreden zijn wilden, geensins behoefde te lijden; ende die nu in Godt verstorven COORNHERT, door cloeck verstandt hem van Godt gegeven, mercken coste tot wat eijnde sulcx werde gedreven, ende daerom door zijn mannelijcke vrijmoedicheijt

wel meer wolven in schaapskleederen, die kerk en vaderland in het verderf willen brengen. Doch al hunne aanslagen zullen vernietigd worden, zoo gij, mijne heeren, de valsche leeringen zult tegengaan, die geen grond hebben in Gods woord. Mijne heeren de staten des lands hebben thans door 's Heeren genade een ander en veel klaarder inzigt in de zaken dan zij, die in 1574 in het land geregeerd hebben."

»Overmits sommige predikanten," zoo eindigt hij, »bij de heeren jaar en dag aangehouden hebben en nog aanhouden om eene synode te mogen houden, zoo heb ik mij door mijne conscientie gedrongen geacht, om te ontdekken wat in zoodanige vergaderingen verhandeld wordt. Ook wenschte ik met de woorden van den getrouwen leeraar GUALTHERUS te bewijzen, dat zoodanige vergaderingen geenen grond in 's Heeren woord hebben, en daarom zeer gevaarlijk, maar tot niets profijtelijk zijn. God roep ik tot getuige, dat mijne conscientie mij gedwongen heeft, om dit te doen, ter eere Gods en tot stichting mijns naasten."

Het was in 1611, dat hij de vertaling van hetgeen RUDOLPHUS GUALTHERUS had geschreven, »van de christelicke disciplyn ende excommunicatie; het ghevoelen der kercken CHRISTI in *Zwitserlandt*," voor de derde maal uitgaf. COOLHAES laat aan deze vertaling eene voorrede aan de Leidsche overheid voorafgaan, waarin hij haar herinnert wat die stad, en inzonderheid hij zelf, sedert 1572 had moeten lijden. Hij gaf deze vertaling op nieuw uit, omdat door de handelingen zijner vijanden, zijne geschriften zoowel als die van den magistraat »achter de banck gheworpen," en bij sommigen van de staten zelfs in verdenking

---

ende liefde tot zijn vaderlandt (hoewel te dier tijt met seer cleijnen danck) den schalck door openbare gedruckte schriften ontdeckt, is 't ommers ghebleecken dat hij tot *Leijden* zijn professie verlaten ende hem gevoecht heeft tot *Loeven* bij de jesuwyten; genoechsaem daermede te kennen gevende, wat hij wel trouwelijck zeeckere jaren lanck hadde gesocht, maar 't selve tot geenen gewunschten eynde hadden connen brenghen."

gekomen waren, maar door weinigen met verstand waren gelezen. Men zou thans kunnen zien, dat hij toch niet alleen zulke gevoelens verdedigd had. Hij wenschte dat dit mogt strekken »tot vermindering der hatelijke partijschap, hopende dat de staten, meer inzigt van God uit genade ontvangen hebbende, zoovele onwetende predikanten niet meer zouden toelaten, te meer daar ook toen ter tijd vele predikanten en andere goede lieden onpartijdiger geworden waren."

Na 1611 schijnt COOLHAES niets meer geschreven te hebben, en rustig zijn naderend stervensuur te hebben verbeid. Nog ruim drie jaren werd hij in het leven gespaard. Hij overleed te *Amsterdam* [28]), den 15^den^ Januarij 1615 [29]).

---

[28]) Op welken grond de bewering steunt dat hij te *Leiden* zou gestorven zijn [zoo als bijv. GLASIUS (*Godg. Ned.*) anderen nazegt], weet ik niet. Het is bewezen, dat hij de laatste jaren zijns levens te *Amsterdam* heeft doorgebragt, en REVIUS, wien ik allen grond heb te vertrouwen, zegt uitdrukkelijk (*Dav. ill.*) »obiit Amstelodami."

[29]) Van COOLHAES bestaan verschillende portretten, b. v. in de woordenboeken van KOK en CHALMOT, *J. Buijs delin.*, *R. Vinkeles sculp.* 1788. CHALMOT spreekt van verschillende portretten in koper gesneden. Ik zag ook eene afbeelding van hem in de *Alma acad. Leid.*, en voor een zijner pamfletten in de bibliotheca Thysiana te *Leiden*.

HOOFDSTUK IX.

HERMANUS HERBERTS DOOR DE REGERING VAN GOUDA GESTEUND EN BESCHERMD. — DE NATIONALE SYNODE IN 1586 TE 'S GRAVENHAGE GEHOUDEN. — HERBERTS' NADERE VERKLARING OMTRENT ZIJN BOEK, DOOR DE GEDEPUTEERDEN DER SYNODE VEROORDEELD. — GESCHRIFTEN DOOR BEIDE PARTIJEN UITGEGEVEN. — VERDERE PROCEDUREN TEGEN HERBERTS. — BEMIDDELING DOOR DE STATEN, UYTENBOGAART EN LANSBERGEN. — ZIJNE GEVOELENS.

Gelijk wij in den aanvang hebben toegezegd, zoo willen wij thans, na de levensgeschiedenis van COOLHAES, nog op enkele andere zijner tijdgenooten wijzen, die wij nevens hem als voorloopers van ARMINIUS en de Remonstranten beschouwen. Wij zullen bij dezen, met verschillende wijzigingen, dezelfde verschijnselen zien. Zij gingen met COOLHAES van hetzelfde beginsel uit, dat ook later aan de scheiding tusschen Contra-remonstranten en Remonstranten ten grondslag lag. Hun gevoelen aangaande de betwiste hoofdpunten der christelijke leer stemt insgelijks met dat van COOLHAES in.

De eerste, op wien wij hier de aandacht vestigen, is HERMANUS HERBERTS, eerst predikant te *Dordrecht* en later te *Gouda*. Meer godgeleerde dan COOLHAES (die zich inzonderheid op het terrein des christelijken levens bewoog, en alles bestreed wat hij daarvoor schadelijk achtte), spreekt HERBERTS duidelijker en uitvoeriger zijne overtuigingen uit, die hij door eene zelfstandige studie der heilige schrift en van de werken der kerkvaders had ge-

wonnen. Zijne geschriften [1]) zijn meer van dogmatischen inhoud. Evenwel streed hij voor dezelfde zaak en met hetzelfde doel. Ook hij wilde geen uitwendigen band van geloofsbelijdenis en catechismus, geene formulieren van eenigheid, maar vrijheid van onderzoek, gepaard met de vrijheid om de vruchten van dat onderzoek te mogen openbaren en aanwenden, tot stichting en leering van anderen. Het geloof, sedert de hervorming vrij geworden, mogt niet weder aan banden worden gelegd. Ruimte moest er zijn voor ieders gevoelen, eerbied voor elke overtuiging. Men mogt elkander bestrijden, en in zulk eene worsteling trachten de waarheid te grijpen, maar geen kerkelijke dwang moest tusschen beide treden om, in plaats van een levenden strijd, eene doodelijke rust te voorschijn te roepen.

HERBERTS' leven hebben wij reeds vroeger elders [2]) behandeld. Daaruit blijkt dat hij, sedert hij in 1582 te *Gouda* zijne bediening had aanvaard, tot de overheden dier stad in gelijke verhouding stond als COOLHAES tot die van *Leiden*. Ook hij werd in zijn verzet tegen de Calvinistische rigting veler ambtsbroeders, die in classicale en synodale vergaderingen gezeten waren, gesterkt. Onder vrijwaring voor de gevolgen mogt hij, zonder goedkeuring van den magistraat, niet op die vergaderingen verschijnen. Zelfs was hem, bij resolutie van de vroedschap, het houden van afzonderlijke conferentiën met zijne tegenpartij verboden, terwijl hij, even als COOLHAES, na zijne afzetting zijne bezoldiging bleef behouden.

Een gedeelte van zijne levensgeschiedenis hebben wij thans uitvoeriger te behandelen, als zijnde voor ons doel van groot belang. Het betreft de handelingen en besluiten der nationale synode te *'s Gravenhage*, den 20sten Junij 1586 gehouden, aangaande HERBERTS; dezelfde sy-

---

[1]) Zie eene opgave van alle zijne, mij althans bekende, geschriften: Bijlage B.

[2]) *Kalender voor de protest. in Nederl.* 3de jaarg. 1838.

node, waarop wij zagen dat ook COOLHAES weder aangenomen werd.

Nadat de raadsheer van prins WILLEM, ADRIAAN VAN DER MYLE, het geschil over eenige leerpunten tusschen HERBERTS en zijne Dordsche ambtgenooten te vergeefs door een *accoord* had getracht ten einde te brengen; nadat de particuliere synode van 1583 te *'s Hage* niet verder met de zaak had kunnen vorderen, en zijne excellentie er zelfs mede gemoeid werd; nadat eindelijk HERBERTS in 1584, door de uitgave van zijne *Corte verclaringe* over Rom. II: 28, zijne tegenstanders nog meer tegen zich had opgezet, had de particuliere synode, in Junij 1586 te *Rotterdam* gehouden, de beslissing aan deze algemeene kerkvergadering overgegeven. HERBERTS verscheen aldaar in Julij, na ontvangene oproeping, met eenige gecommitteerden uit de regering van *Gouda* [3]). De betwiste punten werden nu voor eene afzonderlijke commissie ter tafel gebragt, en HERBERTS verzocht zijn gevoelen dienaangaande open te leggen [4]). Van elk punt werd terstond eene bekentenis ontworpen. Ten opzigte van de volkomenheid der Christenen verklaarde HERBERTS, deze te gelooven, maar niet zoo verre te drijven, dat iemand niet meer zou kunnen bidden: »Vader, vergeef ons onze schulden;" de allerchristelijkste mensch toch had niet alleen voortdurend te bidden om de vergeving zijner voorledene zonden, maar stond nog dagelijks bloot aan de aanvechtingen van den duivel. Zijn gevoelen van de regtvaardiging was: dat hij geen ander middel of

---

[3]) Ook op deze vergadering verscheen HERBERTS niet terstond; er schijnen zelfs met hem en de Goudsche regering nog vele brieven gewisseld te zijn. Daar de synode dreigde zonder hem te zullen oordeelen over zijne gevoelens, zoo hij niet verscheen, en er dan later niet weder op terug te zullen komen, zoo verscheen hij, met de afgevaardigden uit de regering en den kerkeraad, op den 25sten Julij, te *'s Hage*.

[4]) BOR, *Ned. Ber.*, B. XXI, bl. 794 vlgg. UYTENB. *Kerck. hist.*, bl. 237, 238 en 282 vlgg. TRIGLAND, *Kerck. gesch.*, bl. 217 vlgg. BRANDT, *Hist. der ref.*, Dl. I, bl. 715 vlg.

middelaar tot zaligheid erkende, dan de gehoorzaamheid van het lijden en sterven van CHRISTUS, die den mensch door het geloof toegerekend werd; want deze verzoening kon niemand deelachtig worden, dan door den heiligen Geest, in het geloof (dat eene gave des heiligen Geestes was), door welken geest het geestelijk leven van CHRISTUS, tot wedergeboorte in een nieuw leven, werd medegedeeld en ontvangen. Menschelijk werk mogt dus geen deel hebben aan de geregtigheid die voor God gold, evenmin als de vruchten der wedergeboorte voor de oorzaken der zaligheid of de geregtigheid zelve moesten gehouden worden [5]). Het derde twistpunt betrof het begrip van letter en geest. De dienst des Ouden Verbonds noemde hij letter, omdat Gods gebod buiten den mensch in steenen tafelen was geschreven, maar de dienst des Nieuwen Verbonds geest, omdat God zijnen wil in de harten der geloovigen schreef. Hij, die dus het evangelie bediende, diende niet de letter maar den geest, en die dat evangelie hoorde, ontving ook den geest door de predikatie des geloofs [6]). Met betrekking tot de praedestinatie beleed hij eindelijk te gelooven, dat zij, die verloren gingen, door hunne eigene schuld en hun eigen boozen wil, de genade Gods in CHRISTUS en zijne hun aangebodene weldaden niet ontvangen hadden; daarentegen werden de uitverkorenen zalig, overmits God hunnen boozen wil door zijne genade had veranderd, waardoor zij CHRISTUS en alle zijne weldaden geloovig aannamen. Hij verlangde uitdrukkelijk dat niemand denken mogt, dat

[5]) Daar de nadere uiteenzetting van deze beide punten uit HERBERTS' werken minder voor ons tegenwoordig doel noodzakelijk is, zoo gaan wij deze verder stilzwijgend voorbij. Aangaande de beide volgende punten zullen wij echter beneden uitvoeriger handelen.

[6]) Hierbij verantwoordde hij zich tevens over een duister punt in zijne *Corte vercl.*, betreffende den geest van CHRISTUS. Hij had niet bedoeld, zoo als men uit zijne woorden had opgemaakt, dat er door JEZUS' menschwording eenige verandering in zijne goddelijke natuur was gekomen, maar alleen, dat hij (volgens *Phil.* II.), door zijne openbaring in het vleesch, zich had vernederd.

bij God voor de oorzaak der zonde en van 's menschen verdoemenis hield [7]).

Na aflegging dezer geloofsbelijdenis werd hiervan aan de synode rapport gedaan. Hij verklaarde nu nog eenmaal voor de synode, dat hij bij dit gevoelen wilde blijven, waarmede de vergadering genoegen nam. Thans werden de Nederlandsche geloofsbelijdenis, door HERBERTS nog niet onderteekend, en de catechismus, welken hij geweigerd had des Zondags namiddags te prediken, ter sprake gebragt. HERBERTS was bereid den laatste aan te nemen, maar de woorden van het antwoord op de 114de vraag: »dat ook de alderheijlichste alleen een kleijn beginsel hebben der gehoorsaemheijt des wets in dit leven," wilde hij alleen verstaan hebben »van de allervolkomenste heiligheid," welke de geloovigen zeker in het eeuwig leven deelachtig zouden worden. HERBERTS dacht dus bij die »gehoorsaemheijt" aan eene gehoorzaamheid *na*, niet *in* dit leven. Tegen het aannemen van de 37 artikelen der Nederlandsche geloofsbelijdenis maakte hij in den beginne zwarigheid, vooreerst om den brief aan den koning van *Spanje*, die er aan voorafging; hij kon toch niet toestaan, dat aan dien koning een oordeel over dolingen in de leer gelaten zou worden. Zoo werd die brief er afgescheurd, en nu verklaarde hij zich bereid ter teekening in de eerstvolgende classicale vergadering, mits dat hij bij art. 16, handelende over de praedestinatie, mogt vasthouden: dat God geene oorzaak der zonde was [9]).

---

[7]) Deze vier verklaringen waren, behalve door hem zelven, onderteekend door ADOLF VAN MEETKERKEN, A. V. D. MYLEN, J. CLEMENTSZ., DIRK JANSZ. LONK, JORIS FRANSZ, G. CORNELISZ. DE LANGE, HENDRIK WILLEMSZ., ADRIAAN DE SARAVIA, JEREMIAS BASTINGIUS, JOHANNES DAMIUS, PETRUS EVERARDI, FRANS VRANK, CASPARUS HOLSTECHIUS, BERNHERUS VESELLIUS, GUILIELMUS NICOLAI, JOHANNES LOEYERUS, BERNHARDUS LA FAILLE, GUILIELMUS COMONTIUS.

[8]) Vgl. ook *Arch. voor Kerk. Gesch. enz. voor Ned.*, Dl. IX, bl. 316 en 317.

[9]) TRIGLAND verwondert zich hierover. Zijns inziens gaf de confessie in het minst geene aanleiding tot zulk eene bedenking. Zijne afgelegde belijdenis van de praedestinatie »is" overigens, zegt hij, »eene goede op-

De synode was hierin even gematigd tegenover HERBERTS als tegenover COOLHAES, en stond hem de onderteekening onder dit voorbehoud toe. Nu restte HERBERTS nog bekentenis af te leggen, dat hij zijne *Corte verclaringe* tegen de kerkelijke ordonnantie en zonder onderzoek van de classis had uitgegeven; dat hij voortaan op alle kerkelijke vergaderingen, waar hij geroepen werd, zou verschijnen, en dat hij beloofde, nadere verklaring bij geschrifte te zullen geven aangaande eenige duisterheden in zijn boek [10]), welke nadere verklaring hij echter niet zonder voorweten van de Leidsche Academie en van SARAVIA, hoogleeraar te *Leiden*, JEREMIAS BASTINGIUS, predikant te *Dordrecht*, en WERNERUS HELMICHIUS, predikant te *Utrecht*, zou uitgeven. Dit alles geschiedde. Ten slotte werd van al het verhandelde eene acte [11]) opgemaakt, welke door HERBERTS, de bovengenoemden en eenige anderen werd onderteekend.

Het was er verre van af, dat hiermede de twist beslecht zou zijn, gelijk te wenschen ware geweest. De Zuid-Hollandsche synode, het volgend jaar te *Delft* gehouden, oordeelde dat men te *'s Gravenhage* al te groote toegevendheid met HERBERTS had gebruikt. Daar hij zelf ter vergadering tegenwoordig was, drong men hem, voortaan des Zondags den catechismus te prediken, dien hij aangenomen had. Het is niet zeker, of HERBERTS dit wel gedaan heeft. Op de particuliere synode, in 1588 te *Schiedam* gehouden, werd aan HERBERTS zitting en stem

---

rechte bekentenisse, indien daer gheen bedroch achter schuijlt, gelijck het gemeenlijck met de bekentenissen van die vreemde warregeesten soo is gestelt." Eindelijk oordeelde hij, dat HERBERTS' gevoelen van de uitverkorenen met de latere vijf artikelen der Remonstranten niet overeenkwam, ja zelfs daarmede in strijd was.

[10]) In de acte wordt nog, behalve van de *Corte vercl.*, van "eenige andere stukjens" gesproken, met welker uitgave HERBERTS velen had geërgerd. Waarschijnlijk behooren hiertoe enkele zijner geschriften, waarvan de tijd van uitgave onbekend is.

[11]) Behalve bij BOR, UYTENBOGAERT en TRIGLAND, wordt ook bij VAN DER KEMP (*De eere der Nederl. herv. kerk gehandhaafd*, Dl. II, bl. 177—179) deze *acte* gevonden.

geweigerd [12]). Ondertusschen had men SARAVIA, die HERBERTS de duistere punten in zijn werk zou opgeven, waarover hij zich nader moest verklaren [13]), verzocht, dit werk wat te bespoedigen. Deze had echter in 1587 overhaast naar *Engeland* de vlugt genomen, wijl hij deel had aan de toen ontdekte zamenzwering ter gunste van LEICESTER [14]). Daarom droeg de Schiedamsche synode dit werk op aan den Brielschen predikant REIJNIER DONTECLOCK, die den 15^{den} Febr. 1589 zijne »berispingen en aanwijzingen van eenige dwaalachtige punten" in HERBERTS boek inleverde. Hij voegde er een brief bij aan de gecommitteerde predikanten: BASTINGIUS te *Dordrecht*, HELMICHIUS te *Utrecht*, ARNOLDUS CORNELII te *Delft* en LIBERTUS FRAXINUS te *'s Hage* [15]), die HERBERTS' breedere verklaring moesten beoordeelen [16]); waarin hij zich beklaagde, dat HERBERTS aangaande het verhandelde op de Haagsche synode verkeerde berigten, zelfs van den kansel, zou uitgestrooid hebben. HERBERTS beweerde, op den predikstoel niet anders dan de waarheid gezegd te hebben, en hoe weinig men op zulke lasterlijke verhalen mogt staat maken, kon hieruit blijken, dat ARNOLDUS CORNELII over deze zelfde zaak uit *Gouda* drie brieven had ontvangen, die elkander lijnregt tegenspraken. DONTECLOCK had zijne opmerkingen onder acht punten gebragt. Zelf erkende hij, wel wat ernstig en vurig geweest te zijn, maar het gewigt van de zaak ver-

---

12) Onjuist is het berigt van YPEY en DERMOUT: dat men, na 1586, HERBERTS vijf jaren achtereen voor de provinciale synoden van *Zuid-Holland* gedaagd, doch dat hij geweigerd zou hebben te komen. Wat BRANDT hierover zegt, ziet op hetgeen was voorafgegaan en na 1590 volgde.

13) Deze bepaling was op de synode te *'s Hage* niet gemaakt, maar HERBERTS zelf had verzocht, dat iemand hem mogt aanwijzen, over welke leerpunten hij zich nader te verklaren had.

14) SIEGENBEEK, *Gesch. der Leidsche hoogesch.*

15) De beide laatsten waren eerst door de synode van *Schiedam* daartoe gedeputeerd.

16) Deze brief deelt HERBERTS in zijne *Bekentenisse des gheloofs* mede. Het is opmerkenswaardig, hoe DONTECLOCK in dien brief de eigenlijke reden verduistert, waarom SARAVIA deze taak niet had vervuld.

eischte dit, en HERBERTS moest slechts indachtig zijn aan hetgeen hij hem vroeger had geschreven: »dat de wonden beter zijn die een vrient slaet, dan een kus die een vyant gheeft." Reeds in September van dat jaar gaf HERBERTS aan de provinciale synode van *Gouda* kennis, dat hij met zijne nadere verklaring gereed was. Daarop kwamen de vier gecommitteerde predikanten met de hoogleeraren LUCAS TRELCATIUS en CAROLUS GALLUS den 17^{den} October te *Leiden* bijeen, om dit stuk te lezen en te beoordeelen. Ook HERBERTS verscheen aldaar met twee gedeputeerden der Goudsche regering, GERRIT CORNELISZ. DE LANGE en BRUYN WOUTERSZ. VERDOES. Deze laatsten begeerden dat, behalve zij, ook vier van den Leidschen magistraat [17]) ter vergadering als getuigen tegenwoordig zouden zijn. Daar men echter eerst HERBERTS verklaring wilde lezen en overwegen, alvorens tot eene beraadslaging over te gaan, kon dit verzoek niet ingewilligd worden. Na eene langdurige woordenwisseling over de tegenwoordigheid van de gedeputeerden der Leidsche Academie, kwam men overeen, dat deze vergadering niet scheiden zoude, alvorens de zaak was afgedaan, en dat aan HERBERTS zijne copij van de verklaring weder teruggegeven zou worden. Over één punt kon men elkander moeijelijk verstaan. De vergadering wilde dat HERBERTS te *Leiden* zou blijven, om mondeling met hem te kunnen spreken na de lezing der verklaring; maar de Goudsche gecommitteerden wilden vertrekken, omdat zij bij de eerste lezing niet tegenwoordig mogten zijn, en zeiden van hunne overheid in last te hebben, HERBERTS weder met zich te nemen. En of hij van den magistraat, zoo hij later weder naar *Leiden* werd geroepen, wel verlof zou erlangen om te komen, betwijfelden zij zeer. Ofschoon de vergadering liever had gezien dat HERBERTS ware gebleven, zoo gaf zij eindelijk

[17]) De vier, door de Leidsche overheid gezondenen, waren PETER OOM PETERSZ. en FOEY VAN BROEKHOVEN, benevens de predikanten PETRUS HACKIUS en GUALTERUS DE ROY.

toe, belovende haar oordeel, »met sekere redenen bekleed," aan HERBERTS schriftelijk te zullen toezenden. Den 18den October verliet de laatste met de Goudsche heeren de stad *Leiden*, na zijne verklaring overgeleverd en van al het gebeurde eene schriftelijke acte te hebben ontvangen. Twaalf dagen later was de vergadering met haar werk gereed, en op een brief, aan HERBERTS geschreven, verscheen hij werkelijk met de beide Goudsche regeringsleden andermaal te *Leiden*. De Goudsche magistraat had hen laten vertrekken, om de meening dezer vergadering te verstaan en alle zaken eindelijk in vriendschap neder te leggen, indien zulks zonder disputen en zwarigheden geschieden kon; »sij souden toch," zoo luidde de missive aan deze vergadering, »niet konnen goedvinden, dat men in eenige verder dispute soude treden, aangesien 't selve tot grote ergernis, onrust en meerder zwarigheyd soude strecken, hebbende hare gecommitteerde gelast, indien de meninge van dese vergaderinge anders waer, met den voornoemden HERMANNUS terstont wederom te keren."

Er werd dan ook veel over en weder gesproken, op welke wijze de zaak behandeld zou worden, daar de leden der vergadering de lastgeving der synode niet wilden te buiten gaan, volgens welke zij alleen mogten oordeelen, of deze verklaring van HERBERTS in druk mogt uitgegeven worden. Zoo was men den 1sten November nog niet veel gevorderd, en HERBERTS zelf ging kort hierop weder naar *Gouda* terug, de verzekering ontvangen hebbende, dat hem na den afloop alle stukken zouden toegezonden worden. Dit geschiedde ook den 6den November, met begeleiding van brieven voor hem en den magistraat. Het oordeel der gedeputeerden over zijne nadere verklaring kwam nu hierop neder: »wij houden uwe declaratie, als met dwalingen vermengt, insuffisant en duyster, en niet te behoren gedrukt te worden;" wij hebben zooveel mogelijk opgeteekend, wat ons bij het lezen bedenkelijk en tegen de waarheid strijdende voorkwam; »item sodanige

puncten, die boven anderen duyster en intricaet zijn, mitsgaders d'allegatiën der schrifturen na ons gevoelen verkeerdelijk gedaan." Dit alles is niet geschied om u te berispen, maar om u beter te onderwijzen. Inzonderheid was ons oogmerk, u voor te houden, in welke punten gij van de gezonde leer afwijkt; hetgeen wij getracht hebben aan te toonen, door aanhaling van plaatsen uit de heilige schrift. Mogten wij soms uwe meening niet juist gevat en het een of ander in uwe declaratie, zonder genoegzamen grond, veroordeeld hebben, schrijf dit dan toe aan onze menschelijke zwakheid, of ook aan duisterheid uwer redenering »en in de schrifture en theologie ongebruykelijke termen, mitsgaders de onsekerheyt uwes verstants, die wij in u schrijven gemerkt hebben." Vindt gij in ons oordeel iets waarmede gij niet kunt instemmen, dan is ieder onzer bereid, u hieromtrent nader te onderrigten, »aenbiedende private vriendelijke communicatie en conferentie,.... u versekerende, dat gij in de daad sult bevinden, dat wij niet anders soeken, dan dat wij in gelijkformigheyt des rechten geloofs met de christelijke gemeente staan, en wij alle t'samen sonder eenige gedeeltheyt of scheuringe eens spreken en gevoelen mochten." Geeft gij deze declaratie tegen ons oordeel toch uit, dan hebben wij het bewustzijn, tot herstel der rust van CHRISTUS' gemeente niets verzuimd te hebben. Doch wij hebben een beter gevoelen van u. Eindelijk »beloven wij u, in onsen privaten name, alle mogelijke hulp en raed, om u sake ten goeden eynde, en u tot gerustheyt te brengen. Bedenkt eenig middel, wat gij wilt, daermede gij denkt dat de ergernis gerepareert soude mogen worden van uwent wegen, en stelt het voor een yegelijk van ons, wien gij wilt; al wat wij in goeder conscientie sullen mogen doen en den gemenen broederen voorhouden, sult gij aen ons geen gebrek hebben. Want wij anders niet soeken dan de eere Gods, en de vorderinge des rijks JESU CHRISTI."

Vredelievend was dit oordeel, maar het beantwoordde niet aan de verwachting van HERBERTS, die vrijheid van overtuiging wilde, en zich ook met de meeste aanmerkingen op zijne nadere verklaring niet vereenigen kon. Hij meende, dat men verschil van gevoelen moest toelaten, waar men in het fondament des geloofs één was. Thans volgden verschillende bijzondere conferentiën te *Rotterdam*, *Gouda* en elders, waarbij HERBERTS verklaarde, zich met de uitgesprokene censuur niet te kunnen vereenigen. Dezelfde gedeputeerden van de Haagsche synode wilden nog eene zamenkomst te *Rotterdam* met HERBERTS houden, maar hij weigerde, op grond van de Goudsche overheid niet te willen vertoornen. En toen deze gedeputeerden zelve, den 9den September 1590, te *Gouda* verschenen, om daar verder met HERBERTS te spreken, zond de magistraat hun den 11den zijne resolutie, die hierop neêrkwam: »Dewijl HERBERTS het verlangen der nationale synode van 1586 was nagekomen door de overlevering zijner nadere verklaring, en hij met alle goddelijke, deugdelijke en eerlijke presentatiën niet had kunnen voldoen, zoo wilde men nu nog te eeniger tijd toelaten, dat hij met de synodale gedeputeerden of iemand anders in eenig dispuut zou treden. Indien men hem suspendeerde of excommuniceerde, zouden zij hem op den stoel maintineren en zijn jaarlijksch tractement doen betalen." Zoo keerden de gedeputeerden onverrigter zake huiswaarts, nog schriftelijk aan den magistraat hunne droefheid betuigende over deze handelwijze, en HERBERTS vermanende, niet op den vleeschelijken arm te steunen, opdat ook hem niet het lot van COOLHAES treffen mogt.

Ingevolge het verbod der Goudsche overheid verscheen HERBERTS niet op de provinciale synode, in deze maand te *Dordrecht* gehouden. Aldaar werd zoowel zijne nadere verklaring als zijn boek over Rom. II: vs. 28 veroordeeld, en de eisch gesteld, dat beiden door den schrijver zouden herroepen worden op straffe van suspensie in het

houden van het avondmaal en in de vervulling van zijn ambt. Den 23sten October leverde HERBERTS hierover schriftelijk zijn beklag in aan jonkheer GERARD VAN WIJNGAERDEN, Mr. LEONARD CASEMBROOT, en verder bij alle predikanten en ouderlingen van *Zuid-Holland*, allen ter provinciale synode te *'s Hage* vergaderd. Hij zond hierbij eene *Bekentenisse* des geloofs *van die rechtveerdichmakende ghenade* CHRISTI, als antwoord op een zendbrief over dit zelfde onderwerp van de synodale gedeputeerden ontvangen [19]. Toen deze synode hem had geschorst [20], gaf hij in November, op dringend verzoek van de regering te *Gouda*, de berispingen van de gedeputeerden met zijn antwoord op de 152 aangewezene punten uit, in zijne *Bekentenisse des gheloofs*, welk boek hij aan de overheden van genoemde stad opdroeg »als bijsondere liefhebbers van der conscientiën vrijdom." Dat hierdoor zijne bestrijders niet gunstiger jegens hem gestemd werden, lijdt geen twijfel. Zij deden daarom ook in het volgend jaar een »*Kort end waraehtich verhael* [21]" van alles wat tot heden toe was geschied, in het licht verschijnen, waartegen HERBERTS weder zijn *Teghenbericht* en eene *Waeraehtige beschrijvinghe* ter perse gaf.

Den 1sten Mei 1592 ontving HERBERTS eene vermaning tot herroeping van zijn gevoelen. Ingeval hij hieraan binnen veertien dagen geen gehoor gaf, zou den 7den Junij

---

18) De aanteekeningen op de 152 punten van HERBERTS' verklaring worden bij BOR gevonden en zijn later door hem zelven uitgegeven in zijne *Bekent. des ghel.* Men meende hierin aangewezen te hebben »dat dese verklaringe geen rechte verklaringe mocht verstrecken, en derhalven in sodanige forme niet behoorde ghedruct te worden."

19) Dit geschrift zond hij in Augustus 1592 in het licht, met eenige veranderingen en met bijvoeging van den zendbrief der gedeputeerden.

20) »HERBERTS is wel niet geheelick van de kerckendienst afghesett, maer hij is a°. 1591 op den 6den Novembris gesuspendeert, niet alleen van 't ghebruijcken des avondmaels, maer oock van de bedienynge des Woords Godes en sijner h. Sacramenten." BAUDART *Memoriën.* Uit het verhaal van dezen schrijver schijnt wel te blijken, dat HERBERTS na zijne verzoening weder op nieuw in moeijelijkheden is geraakt, doch dit is onjuist.

21) Volledige titel.

de eerste voorstelling zonder naam in de kerken van *Dordrecht*, *Rotterdam* en *Schoonhoven* geschieden, gelijk met COOLHAES had plaats gehad. Deze eerste voorstelling werd ter bestemder tijd gedaan, en ook veertien dagen later de tweede, nadat HERBERTS, in een bitteren brief aan den Rotterdamschen predikant CASPAR SWERINCKHUISEN (GREVINKHOVEN), de gedeputeerden had beschuldigd »dat zij zich stoutmoedig op den regterstoel van CHRISTUS hadden geplaatst, waarop de heer des huizes hen niet gezet had". Onderwijl had hij ook (den 3[den] Julij) aan BASTINGIUS geschreven, en hem voorgeslagen de zaak in handen te stellen van vier onpartijdige predikanten, door hem te kiezen, of haar aan de kerk van *Zurich* ter beoordeeling voor te dragen [22]). Van dezen brief werd door den Goudschen magistraat aan de staten van *Holland* copij gezonden, waardoor dezen zich met de zaak inlieten en de derde voorstelling geen voortgang had. Uit de wederzijdsche briefwisseling en conferentie, die dit ten gevolge had, kwam men zoover, dat de gedeputeerden HERBERTS' verzoek toestonden, om met UYTENBOGAERT en LANSBERGEN ten zijnent eene conferentie te mogen hebben. Dit legde den grondslag tot eene verzoening en herstelling van den vrede, welke echter niet vóór het volgend jaar werd tot stand gebragt.

Vooraf toch verschenen de synodale gedeputeerden in September te *'s Hage* voor OLDENBARNEVELD, die wenschte »dat zij alle hevigheid zouden nalaten en arbeiden tot rust en eenigheid der kerk, zooveel de conscientie mogt lijden en uit Gods woord kon toegelaten worden". Daarna kwamen zij voor de vergadering van de staten van *Holland*, waar zij in een vrij heftig twistgesprek geraakten met de gecommitteerden van *Gouda*. De staten gaven, bij monde van den advocaat, deze resolutie: dat men UYTENBO-

---

[22]) Op dezen brief zelven stelden de gedeputeerden een zeer uitvoerig antwoord, dat geheel door BOR wordt medegedeeld. Deze brief was gedateerd uit *Rotterdam* 29 Julij, en onderteekend door CORNELIS HELMICHIUS, FRAXINUS, SWERINCKHUISEN en BASTINGIUS.

GAERT en LANSBERGEN tot HERBERTS zou zenden[23]); dat de synodale gedeputeerden uit HERBERTS' boeken eenige artikelen zouden bijeenbrengen, waarop hij dan »categorice" had te antwoorden; dat onderwijl alle proceduren zouden stilstaan, en men wederzijds geene twistschriften meer zou uitgeven. De staten zouden eindelijk op het rapport der beide predikanten een besluit nemen, dat het meest tot stichting der kerk en tot rust des lands dienstig kon zijn. Dit alles geschiedde. Wel hadden de synodale gedeputeerden getracht, de beide predikanten het aannemen dezer commissie te ontraden, als ware zij strijdig met het regt der kerk; wel zocht UYTENBOGAERT zich aan dezen last te onttrekken, daar hij HERBERTS niet kende en van zijne zaak niet anders wist, dan hetgeen hij bij geruchte had vernomen; maar OLDENBARNEVELD beweerde, dat hij juist door zijne onpartijdige stelling des te geschikter als bemiddelaar kon optreden. Uit de papieren, die hem en LANSBERGEN ter hand gesteld zouden worden, konden zij alles vernemen. Reeds den 31sten October van datzelfde jaar had HERBERTS, na vriendelijke onderhandeling met beide predikanten, op alle punten een antwoord op schrift gesteld, dat door hem onderteekend aan de staten werd overgegeven. Dit alles was buiten weten der Goudsche overheid geschied, waarover zij UYTENBOGAERT schreef; doch toen HERBERTS kort daarop te *'s Gravenhage*, in tegenwoordigheid harer gecommitteerden, zijne bekentenis herhaalde, namen zij in deze handeling genoegen. Tegen Augustus van het volgende jaar werd eene buitengewone synode te *'s Gravenhage* bijeen geroepen. Daar werd HERBERTS' bekentenis overgeleverd en overeenkomstig Gods woord bevonden. Door bemiddeling van UYTENBOGAERT en de staten werd aan den eisch der synodale gedeputeerden geen gevolg gegeven, dat HERBERTS bij elk artikel zijner belijdenis een »artyckel condemnatoir" zou voegen

[23]) Zie *Resol.* 1593. 27 Jan., 31 Mei, 5 Junij.

van het tegenovergestelde. Men wist te goed, dat hij zich tot eene veroordeeling van het gevoelen van anders denkenden niet zou laten vinden. Hij werd nu weder als met de kerk verzoend en vereenigd beschouwd [24]). UYTENBOGAERT werd gecommitteerd, om op Zondag, den 22sten Augustus, in de kerk te *Gouda*, na de predikatie, van den predikstoel HERBERTS' verzoening met de kerk in diens tegenwoordigheid te verkondigen, en de acte daarvan aan de gemeente voor te lezen. In deze acte was gesteld, dat HERBERTS door zijne afgelegde bekentenis gehouden werd, de leer der gereformeerde kerk onderschreven, en al wat in zijne geschriften tegen deze leer en zijne bekentenis zou mogen strijden, verworpen te hebben; »begeerende dat al zijne boeken en schriften [25]) hiernaar verstaan en gecorrigeerd zullen worden; van harte bedroefd zijnde, dat van wege dit different vele zwarigheden en oneenigheden gerezen zijn; belovende zich in alle eenigheid, liefde en vrede in Gods woord, naar goede kerkelijke ordening met de christelijk-gereformeerde kerk in *Nederland* en met hare dienaars te conformeren" [26]).

Vele, en niet minder belangrijk dan die van COOLHAES, zijn de geschriften van HERBERTS [27]). Daar hij echter slechts in zooverre een voorwerp van ons geschiedkundig onderzoek is, als hij met COOLHAES als voorlooper der Remonstranten beschouwd kan worden, mogen wij aan die werken niet afzonderlijk onze aandacht wijden. Evenwel hebben wij nog over zijne leer en overtuiging te handelen. De ge-

---

[24]) UYTENBOGAERT verhaalt van BASTINGIUS, den assessor deser synode, »tot lof van sijne modestie en vreedsaemheijt", dat hij in zijn advies de spreuk van JOANNES STURMIUS (ook van BUCER, zegt UYTENB.) aanhaalde: »Ego neminem damno in quo aliquid CHRISTI reperio". Daarentegen »toonden haar eenige predikanten seer hart" (*Kerck. Bed. end Verantw.*).

[25]) Bepaaldelijk worden genoemd de *Korte Vercl.*, de *Bekent.* en het *Teghenb.*

[26]) De acte was geteekend door HERBERTS, CORNELII, SWERINCKHUIZEN, V. OLDENBARNEVELD, D. JANSZ. LONK, G. KEGELING, D. JACOBSZ. LONK.

[27]) Zie Bijlage B.

voelens, door hem zeer uitvoerig in verschillende boeken uiteengezet en bewezen, vonden wij kortelijk zaamgevat in de beide genoemde geloofsbelijdenissen, waarvan hij de eerste in October 1591 aan de commissarissen der provinciale synode te *'s Hage* had gezonden, terwijl de laatste in 1593 als overeenkomstig met Gods woord werd aangenomen. Het voornaamste uit beiden willen wij mededeelen, en daarbij, waar dit noodig mogt zijn, naar zijne werken verwijzen.

De eerste *Bekentenisse des geloofs* handelt in de eerste plaats »van des menschen afval of afwijkinge des geloofs, en desselven weder-oprechtinge, d. i. van de rechtvaerdigmakende genade CHRISTI."

»De zonden Adae zijn 't, waerdoor het geheele menschelijke geslacht, uyt dat gehoorzame leven Gods, in de lusten des vleesches en Gods ongehoorzaamheyd, en volgens in sijn ongenade gevallen is; waeruyt geen mensche door sijn eygen krachten hem selven mocht verlossen. Daerom, so verre de mensche uyt de sonde wederom soude verlost worden en dat verloren leven ter saligheyt wederom verkrijgen, so most hij hiertoe een behulp hebben; so most de liefde, welke God selve is, haer selven uyt liefde tusschen den duyvel en den mensche met sijn gerechtigheyd treden, daer beneffens een Middelaer ordineren, wiens hand de middelwand, welke ons van God en dat eeuwig leven afscheyden, soude wechnemen. Dese Middelaer tusschen God en de menschen, de mensche JESUS CHRISTUS, die heeft voor onse sonden voldaen, d. i. met synen dierbaren bloede ons van de sonde verlost en gekocht, en werd ons door 't woord des evangelies als een misterium der vereenigde Godheyd en menschheyt, of der goddelijke en menschelijke naturen, als eens menschen en Gods soon, om daer aen te geloven, tot saligheyt voorgestelt, opdat wij door 't aenmerken deser geboorte in 't gelove souden leren bekennen, in hoedanigen geboorte dat God een welbehagen heeft. Gelijk CHRISTUS

uyt den Geest geboren is, also is hij ook in den selve gerechtveerdiget, d. i. krachtelijk bewesen, sijn Vader gehoorsaemheyt betoont te hebben, en also Godes soon, d. i., uyt den Geest sijnes Vaders geboren te zijn. Wie aen desen geloofl, die word rechtveerdig, en door dese sijne gehoorsaemheyd is ons den heyligen wech tot den eeuwigen leven mede geopent, en daer door aengewesen, waer in 't behagen Gods bestaet. Aldus beken ik vooreerst, dat het Gods onuytsprekelijke liefde en genade is, waer door Hij de versoeninge met hem selven gemaeckt heeft. Also, alles wat ons ter saligheyt nodig is, is uyt liefde van God in CHRISTO en door CHRISTUM bereydet, d. i., hij heeft ons in alles de gehoorsaemheyt vertoont, waer in dat de gehoorsaemheyt bestaet, opdat wij daer uyt souden leren verstaen, gelijk door eens menschen (des aerdischen ADAMS) ongehoorsaemheyt vele sondaers geworden zijn, dat also ook door eens menschen (CHRISTI, des hemelschen ADAMS) gehoorsaemheyt vele tot rechtveerdige sullen worden, welke sijn gehoorsaemheyt door 't gelove tot rechtveerdigheyt aennemen."

»Aldus is dan CHRISTI gehoorsaemheyt dat eenige versoen-offer allene, welken God voorgestelt heeft tot versoeninge in sijnen bloede, tot bewijsinge sijner gerechtigheyt door de vergevinge der voorleden sonden. CHRISTUS heeft gezegd: so yemant dorste (te weten, na 't behagelijke leven Gods ende gerechtigheyt) die kome tot mij (d. i. tot gemeenschap mijnes levens) en drinke (door 't gelove uyt mijnen geeste); want wie mijn vleesch eet en mijn bloed drinkt, die blijft in mij, en ick in hem, en levet eeuwiglijk; daerom, al is 't wel dat de versoeninge buyten ons en onse versoeninge van God in den bloede CHRISTI besloten is, so en vermag derselvige nochtans niemant ter saligheyt deelachtig worden, dan door 't gelove in den h. Geest. Wie aen CHRISTUM gelooft, die sal desselvigen Geest van binnen in 't herte en in sijne sinnen aennemen en ontfangen, welke hem versekeren

sal, dat hem sijne sonden uyt genade door de verdiensten CHRISTI vergeven sijn; daer benevens sijn heylige gehoorsaemheyt uyt liefde tot een kindschap Gods door 't gelove aennemen; want in de aenneminge desselven Geestes der gehoorsaemheyt CHRISTI, daerin bestaet de geestelijke trouwe, dat nieuwe testament, als in 't bloed CHRISTI opgerechtet. So is dan mijn gevoelen, al is 't dattet bloed CHRISTI, 't welk in der gehoorsaemheyt, tot onser versoeninge verstortet is, en ons tot reyninge van onse quade conscientie gegeven, — dat nochtans niemant daerin mach geheyligt of gereynigt worden, tenzij dat die mensche denselven Geest CHRISTI dadelijk door 't geloof aenneme, en door kracht des geloofs sijn onreyne siele daermede tot gehoorsame afstervinge van de sonde dageliks besprenge. Niemant is heylig, of van de ydele wandelinge verlost, tenzij dat hij hem in de wille CHRISTI eerst selve verlochene. Gelijk niemants vleesches vuyligheyt door 't water mag afgewasschen worden, tenzij dat de besmetheyt met den water vereenigt werde, also mach ook niemants onreyne conscientie door 't bloed CHRISTI gereynigt worden, tenzij dat den ouden ADAM uytgetrocken, en CHRISTI leven tot gerechtigheyt als een bruyloftskleed aengetrocken werde."

»Aldus bekenne ik dan voor God en alle gelovigen, vast te geloven, dat alle genade ter saligheyt bij God in CHRISTO buyten ons en onse verdiensten staet, maer door 't gelove in ons moet aengenomen ende ontfangen worden. Hiermede accordeert CALVINUS [28]), als hij seyt, wij aensien CHRISTUM niet van verre buyten ons, opdat sijn rechtveerdigheyt ons toegerekent werde, maer omdat wij hem aendoen, en in sijn lichaem geplantet worden; eyndelik, omdat hij ons geweerdigt heeft met hem een te maken;

---

[28]) *Instit.* Lib. III, c. 11. Hij haalt hierbij ook nog deze woorden van AUGUSTINUS aan (*De tempore Sedm.* 40): »Non potest habere caput illud nisi condignum corpus, nec ille vir tantus nisi condignam duxit uxorem."

daerom roemen wij, dat wij gemeenschap en deel met hem hebben in de rechtveerdigheyt."

In zijne tweede belijdenis spreekt hij zijn gevoelen over dit punt in deze woorden uit: »Ik gelove, dat gene werken, 't sij dat se uyt of buyten den gelove geschieden, den menschen voor God rechtvaerdigen, noch in 't geheel, noch in 't deel, maer alleen de gehoorsaemheyt en gerechtigheyt die in CHRISTO is, welke, door den gelove aengenomen zijnde, ons tot rechtvaerdigheyt toegerekent wert; houdende vast en waeragtig, dat de mensche al voor God rechtvaerdig en een kint Gods geworden is, eer hij eenig werk, dat God aengenaem sij, werken kan, en dat deselve werken zijn vruchten en bewijsingen der rechtveerdigmakinge, en niet oorsaken derselver." En hierbij mag ook niet verzwegen worden, wat hij, in zijne *Còrte verclaringe* van Rom. II vs. 28, in denzelfden geest aangaande de wedergeboorte zegt:

»Naardien God door CHRISTUS in de geloovigen de wedergeboorte werkt, zoo wordt de wedergeborene niet zalig gesproken om zijn eigen werk, maar om hetgeen God uit genade door CHRISTUS in hem werkt. De Schrift sluit altijd ons menschelijk werk buiten. De wedergeboorte komt door het geloof; dit geloof nu, dat zalig maakt, waardoor wij Gods kinderen worden, neemt CHRISTUS niet alleen aan, maar het wordt door CHRISTUS medegewerkt en volbragt. Nademaal nu aan het geloof de zaligheid wordt toegeschreven, gelijk mede aan de wedergeboorte, en deze laatste door het eerste wordt gewerkt, zoo zijn beiden toch niet in strijd, maar waar de waarachtige wedergeboorte is, daar is het geloof, en waar een opregt geloof is, daar is ook de wedergeboorte."

Het tweede punt, waarover HERBERTS in deze *Bekentenisse* handelt, betreft de goede werken.

»Also niemant goed is dan God allene, so moet daeruyt volgen, dat ook niemants werk goed mach zijn, tenzij dat hij uit God, d. i. door 't gelove CHRISTI, als

uyt zijn Geest en Waarheyt wedergeboren, en een kind of vriend Gods geworden zij. So moet men dan vooreerst onderscheyden tusschen 't gene, 't welk buyten 't gelove of den Geest CHRISTI, ook na 't beschreven gebod gedaen wort, en 't gene, 't welke van dengenen, welke in CHRISTO of desselvigen Geest ingelijft zijn, wort gedaen. Des gelovige Christenen werken, die noemt de Schrift deugden des geloofs en vruchten des heyligen Geestes. Men komt dan tot de christelijke deugden door 't gelove aen CHRISTUM, maer niet door de deugden tot het gelove CHRISTI. Mag ook geen werk, al heeft het CHRISTUS wel selve bevolen, christelijk of deugdelijk gedaen worden buiten CHRISTO of den Geest zijner genade, also mag ook geen oprecht gelove zijn sonder goede werken. JACOBUS seyt, dat ABRAHAM uyt de werken geregtveerdigt zij. Eenige partijen vermenen dan, dat sij door de goede werken souden mogen geregtveerdigt worden. Maer overmits de goede werken ABRAHAMS eerst uyt den rechtveerdigmakenden gelove voortgebracht zijn, so wort zijn gelove daerdoor opregt en in God gefondeert te zijn gerechtveerdiget of betuyget; want de rechtveerdige levet zijns geloofs. Sullen de goede werken de saligheyt mogen verdienen? Alle goede werken zijn gaven Gods door 't gelove CHRISTI; nu mag de ontfanger van de gave van zijnen gaven daermede niet verdienen, maer also de schenker deser gaven belofte gedaen heeft, dese zijne werken, als zijns selfs geschenk te belonen, so geschiet die beloninge wel uyt genade en uyt belofte, maer niet uyt verdiensten der werken" [29]).

Ten slotte spreekt hij in deze *Bekentenisse:* »Van der Christenen volkomenheyt, of van derselven vermogen in CHRISTO haren hoofde." Reeds in zijne *Corte verclaringhe*

---

[29]) Wederom allegeert hij hierbij AUGUSTINUS (*Homiliarum*, Lib. IV, hom. 13): »als God uwe goede werken kroont, zoo beloont Hij niet dan zijn eigen werk. Ik zeg dit daarom, opdat niemand, voor God noch zijnen naaste, zich zal beroemen of verheffen op zijne goede werken."

van Rom. II vs. 28, had hij hierover uitvoerig gehandeld en onder anderen het volgende gezegd:

»Hedendaags leert men den menschen, dat het onmogelijk is, de zonde en de wereld door CHRISTUS' kracht te overwinnen, dat niemand door Gods kracht zou kunnen gesterkt worden om zijne geboden te gehoorzamen. Wat hiervan het gevolg is, hoe handen en knieën verslappen in den strijd des Heeren, hoe men door de zonde wordt overwonnen, en hoe weinigen er tot het leven komen, leert de ervaring. In wiens dienst zulke leiders staan en wiens rijk zij helpen versterken, kan ieder Christen ligt begrijpen. Indien zich iemand tot kapitein liet aannemen en daartoe eene groote menigte soldaten zamenbragt, voor welke hij deze aanspraak hield: gij, mannen, moet ridderlijk strijden, want na de overwinning zullen wij den buit uitdeelen; en wanneer deze dan, als de vijand zich in 't veld vertoonde, tot diezelfde soldaten zeide: wij mogen ons tot den strijd voorbereiden, maar de vijanden zijn ons veel te sterk, wij zullen ze toch niet overwinnen; — wat zou men wel van zulk een veldheer zeggen? Vooreerst zou men hem voor een leugenaar moeten houden, want eerst tot het volk te zeggen: wij moeten ridderlijk strijden ter overwinning, en daarna: het is onmogelijk te overwinnen, dat is tweetongig en leugenachtig. Ja ook meineedig, want hij is oorzaak dat de soldaten den moed verliezen, het geweer van zich werpen, dat zij vermoord, en het land overmeesterd wordt. Ik weet niet, waarbij ik de leeraars beter zou kunnen vergelijken, die meenen, dat zij door God zijn aangesteld tot leiders van het volk. Zij roepen allen toe, dat ieder zich onder hen moet vergaderen, want zij zijn 's Heeren bevelhebbers. Uiterlijk schijnt het, dat zij bereid staan en ook het volk gewillig is om den strijd des Heeren aan te vangen en Gods vijanden te overwinnen. Maar als 't op strijden aankomt, hoewel zij het volk hiertoe vermaand hebben, zoo werpen zij het zeil op

eene andere zijde, en zeggen: het is onmogelijk te overwinnen. Zoo wordt Gods magt verkleind en aan CHRISTUS' rijk te kort gedaan."

»Laat ons, wanneer ons onvermogen ons aangetoond wordt, op het vermogen des Heeren zien, die ons zal leeren strijden en onze kracht vernieuwen."

Hij spreekt nu in de *Bekentenisse* aldus: »Ik bekenne dat geen mensch bij hem selven, buyten den geest CHRISTI, eenige volkomentheyt heeft; dat geen werk zijn volheyd heeft dan in CHRISTO; want al waert, dat yemant alle geregtigheden des wets hadde buyten de genade van CHRISTI geest, zoo soudet voor God niet geacht worden, overmits dattet een dood werk buyten 't leven is. Aldus bekenne ik dan gene volmaektheyt dan alleen bij dengenen, welke CHRISTO, uyt denwelken alle geestelijke volheyt verkregen wort, door 't gelove ingelijft zijn. Dese komen uyt God en zijn in God gedaen. Nademael God in de menschen beyde, so wel den wille als 't volbrengen tot den goede, werkt, zo moeten wij nochtans onderscheyden tusschen den goeden wille of begeerte tot den goede, en tusschen 't werk dat door den goeden wille uytgerecht wort. Nu is dit de questie: Also 't goet te willen eerst voor 't volbrengen moet gaen, of dan niet den goede wille, zo verre zij van den geest Gods in den mensche tot begerigheyt des goeden gewrogt wort, in haren grade bij haer selven een opregt, reyn, suyver, volmaekt en goed werk sij, en dat ten respekt van de werken? Ik segge ja, en bewijse mijn seggen met de woorden JACOBI I vs. 15. Daerom, zo wij verstaen, hoe dat den voortgank, zo wel als den aenvanch des werks, beyde uyt God is voortkomende, zo is daer lichtelijk uyt te verstaen, op wat wijse de goede werken, ten respect van den werken, oprecht en volkomen zijn. Want ik de volkomenheyt daer in te bestaen niet alleen bevinde, dat de mensche de kintschap Gods in allen deelen ontfangen heeft, en daerin zo volkomen zoude zijn, dat

hij in allen deelen dat volkomen mannelik ouderdom CHRISTI soude verkregen hebben, maer ook mede de werkelijkheden Gods, welke ons dienstlijk zijn om te herscheppen, te veranderen of te vernieuwen, om bequamelijk tot de beloofde kintschap Gods te komen. Ook het berou en leetwesen, de ootmoedigheyt en bekentenisse der zonde van de zondige publicaen, is een werk Gods geweest. Ik moet mede, voor mijn persoon, voor den God aller genade belijden en bekennen, dat ik hier in de volkomenheyt zijner heylige werkinge bij mij te bestaen mede bevinde, als hij mij door 't suyvere licht zijner goddelijke waerheyt mijne ongeregtigheyt en sonden, tot mijner verootmoedinge, levendig veropenbaert en te verstaen geeft. En wanneer ik daeruyt verders, als uyt een godlijke kracht, beweget werde, uyt een ootmoedich verslagen herte en verbroken geeste te bidden: »Heere, wilt met uwen knecht niet in 't gerichte treden"; en als ik dan van mijnen God wederom vertroostet werde, na 't gene dat PAULUS seyt: dat is immers gewisselijk waer, en een dierbaer weerdig woord, dat CHRISTUS in de wereld gekomen is, om de sondaers zalig te maken, — so gevoele ik Gods volmaekte gave in mij. Wanneer ik door de liefde Gods, aen mij arm sondaer bewesen, sodanige liefde tot God en CHRISTUM verkrijge, dat ik daerdoor als door kracht des geloofs beweegt worde, de wereld, d. i. de lusten des vleeschs, in mij selve te overwinnen, en voorts de gerechtigheden CHRISTI aenneme, en daerin soeke te leven, — 't selvige houde ik mede voor een volkomen gave Gods. Al hetgene, 't welk God self in de menschen werkt en doet, houde ik voor oprecht, perfect en goed."

»Dus is mijn gevoelen niet, dat een mensche tot eener tijd alle deugden, in CHRISTO belooft, tegelijk in alle volkomenheyt verkrijget, maer dat sij, door 't gelove CHRISTUM aengenomen hebbende, of in CHRISTO ingelijft sijnde, daerin als in alle goddelijke deugden, dagelijks opwassen,

toenemen en vermeerderen. Daertoe sijn en worden de gaven des h. Geestes van CHRISTO sijne kerk gegeven, opdat wij, na de waerheyt staende, met alle liefde allesins opwassen in Hem, die het hoofd is, namelijk CHRISTUS" [30]).

Desgelijks sprak HERBERTS in zijne *Bekentenisse des gheloofs van verscheyden articulen*, alsmede in zijne tweede belijdenis: »Ik gelove dat de mensche, door den gelove geregtveerdigt sijnde, also voorts door kracht des heyligen Geestes geheyligt en vernieut word, dat het evenbeelt CHRISTI, daertoe hij verordineert is, dagelijks in hem so lanks so meer wort opgerecht, opdat hij, na de waerheyt staende, allesins opwasse in hem die 't hooft is, namelijk CHRISTUS. En hoewel deselve in vergelijkinge van andere, die noch maer kinderen sijn in CHRISTO, en so verre noch niet gekomen, item ten aensien dat se CHRISTO als haren hoofde ingelijft sijn, in de Schrift volmaekte genoemt worden, — so bekenne ik nochtans, dat in niemant sodanige volmaektheyt is, dat hij, overmits de aenhangende en dagelijks opwellende verdorvene nature, niet soude mogen struykelen of vallen, somwijlen valt, en ook mede om vergiffenisse derselviger sonden niet soude moeten bidden."

Bij de tweede belijdenis vatte HERBERTS ook aangaande andere punten, die in zijne geschriften waren aangevallen, zijn gevoelen kortelijk zamen. Daar men in zijne boeken eene leer meende te vinden, strijdende tegen Gods woord en de leer der gereformeerde kerk, en wel betreffende de artikelen van de heilige schrift, de regtvaardigmaking, de heiligmaking, de persoon van CHRISTUS en de gemeenschap met Hem, den vrijen wil, de sacramenten, de beroeping der predikanten en eenige andere punten, zoo had hij tot wegneming aller bezwaren, deze »ronde en klare bekentenisse" opgesteld.

---

[30]) Hij besluit met dit woord van BEDA: »Ordo perfectionis: Primo surgit qui jacuerat, deinde iter virtutum arripit, tum Deum laudat, et sic januam cum apostolis intrat."

Aangaande de heilige schrift verklaarde hij, in overeenstemming met hetgeen in zijne werken was uitgedrukt: »Ik gelove en bekenne dat 't gene de propheten en apostelen bij geschrifte gestelt hebben, in hem selven is het geopenbaerde woord Gods, een instrument des levens, 't welk niet sonder leven en kracht is in sijn gebruyk. Bekenne ook, dat in hetselve geopenbaerde woord Gods, de goddelijke wille, mitsgaders de sin en meyninge des heyligen Geestes, volkomelijk begrepen is, alsoo dat alle 't geen ter zaligheyt van noden is, daerin volkomelijk geleert werd. Derhalve moet ook de Schrift in de kerk des Heeren onderhouden worden, also dat sij ten aensien van degene die den Geest der waerheyd ontfangen hebben, niet ophoudet, maer is denselven insonderheyd nodig, om weder in de kennisse Gods onderwesen te worden. Bekenne verder dat de duysterheyd, die hier en daer in de heylige schrift bevonden word, niet eygentlijk is in de Schrift, maer in den mensche, voor so vele hij onherboren is; sulks dat niemant den sin des h. Geestes, in de Schrift uytgedrukt, begrijpen kan tot saligheyt, t' en sij de h. Geest in 't herte dergenen, dien 't selvige woord verkondigt wert, werke en hetselve opene. In respect van de werking is de h. Geest de hoogste en volmaekste leeraer, en desselven onderwijsinge de hoogste en volmaekste ter saligheyd; also nochtans dat de h. Geest den mensche anders niet leert inwendig, dan uytwendig in 't geschreven woord begrepen is. In de uytlegginge der Schrift moet men den sin des h. Geestes volgen, en alles uytleggen na de analogie des geloofs."

»Christus is de eeuwige wesentlijke sone Gods", zoo verklaarde hij omtrent de persoon van christus, »sijnde God uyt God den Vader, gegenereert van eeuwigheid, die ook in de volheyt des tijds waerachtig mensche geworden is, niet door veranderinge der godlyker nature, maer door aenneminge van de menschelyke nature. Aldus syn in christo niet twee personen, maer

twee onderscheyden naturen in de eenigheyt des persoons bestaende, op sulker manieren dat de naturen wel met malkanderen in eenigheyt des persoons zijn vereenicht, maer niet in malkanderen of in haer eygenschappen vermengelt."

Vooral spreekt hij zich duidelijk uit over de gemeenschap der geloovigen met CHRISTUS: »Ikj gelove dat de waeraglige gelovigen CHRISTUM aensien, niet als van verre en buyten hen alleen, opdat zijne rechtvaerdigheyt hun toegerekent worde, maer so dat se hem ook aendoen, en in zijnen lichame geplantet zijn. Wij houden aen 't gene de apostel seyt (Eph. III: 17), namentlyck dat CHRISTUS in onse herten woont door het gelove, welke inwoninge bekent wort door zijnen Geest, gelijk JOANNES getuygt (1 Joan. III: 24): »hier aen bekennen wij dat hij in ons blijft, namentlyck uyt den Geest dien hij ons gegeven heeft." Ik gelove dat de mensch, in ADAM verdorven, verduystert is in zyn verstant en vervreemt van het leven dat in God is, en dat sy alle afgeweken zijn, also dat niemant yet goet heeft, tenzy dat het hem van boven uyt genade worde gegeven. Bekennende mede rondelyk, dat het verstant in de wedergeboorte door den Geest verlicht word, en ook met kracht also mede bevestigt word, dat het vrijwillig het goede wil en ook vermach."

Ten aanzien van de sacramenten vat hij zijne overtuiging kortelijk in deze woorden te zamen: »Ik gelove dat de sacramenten van CHRISTO JESU ingestelt zyn tot onser nuttigheyt, versterkinge onzes geloofs, en onderwysinge om toe te nemen in de gemeynschap JESU CHRISTI en broederlijke liefde; item dat se behoren van een yeder gelovige gebruykt te worden, en dat se ons tot gene tyden, so lange wij leven, onnut en nodeloos zyn." Vooral omtrent den doop is hij in sommige zijner geschriften, als de *Corte verclaringe* van Rom. II: 28 en de *Bekentenisse des gheloofs*, zeer uitvoerig. Hij betreurde

het zeer, dat er in zijnen tijd zoo veel over het uitwendige dier plegtigheid werd getwist, terwijl het inwendige geheel over het hoofd werd gezien.

»Het is zeer te beklagen", zegt hij in eerstgenoemd werk, »dat men hedendaags zoo zeer twist, wien de waterdoop toekomt, den onmondigen of den mondigen, en hoe hij uitwendig moet toegediend worden. Zulk een strijd wordt daarover gevoerd, dat sommigen elkander niet alleen de broederschap ontzeggen, maar als vijanden haten en vervolgen. De een zou den ander hierom wel uit steden en landen willen verdrijven, zoo hij daartoe de magt had. Wat de doop beteekent, wordt weinig geacht, en hiervan wordt bij vele leeraars zoo weinig melding gemaakt, alsof de kracht des doops alleen in het water en de letterlijke woorden gelegen ware. Het teeken dus, dat ons moest leeren, hoe wij door één' geest tot één ligchaam behoorden gedoopt te worden, opdat wij zorgvuldig zouden zijn in het onderhouden van de éénheid des geestes door den band des vredes, dat teeken misbruiken wij tot twist en onrust. Zoo de burgerlijke overheden niet wijzer waren dan wij, wij zouden hierom zelfs de wapenen aangorden. Och! dat wij onze kerk wilden hervormen naar het voorbeeld der apostolische kerk, waarop iedere partij zich beroemt, dan zouden wij elkander meer in liefde verdragen en te gemoet komen. God heeft onder alle volken en partijën de zijnen; laat ons dit bedenken, hetzij wij den doop in onze kindsche jaren of op ouderen leeftijd hebben ontvangen. Zoo wij Gode in gemeenschap niet nader komen dan in den letterlijken naam van Vader, Zoon en Geest, zoo zijn wij slechts uitwendig gedoopt. Maar de ware kracht van den doop bestaat in reinheid des gewetens, door het bad der wedergeboorte, in de vernieuwing des geestes."

Over de praedestinatie spreekt HERBERTS in deze belijdenis zijn gevoelen niet bepaaldelijk uit. Zijne opvatting van

de leer der voorbeschikking was uit zijne werken genoegzaam bekend. Eene voorbeschikte verwerping der goddeloozen nam hij even min als COOLHAES en anderen aan. Zijns inziens bestond Gods verkiezing van het menschelijk geslacht in CHRISTUS; buiten CHRISTUS waren er geene uitverkorenen. Wilde men daartoe behooren, dan moest men zijn wil en leven buigen naar, en overgeven aan den wil en het leven van CHRISTUS. Gods eeuwige verkiezing heeft geene betrekking op hen, die moedwillig in hunne zonden blijven. »God", zoo schrijft hij, »toont zijn goddelicke barmherticheydt tot alle menschen, opdat Hij hen van 't leven der sonden, in den wille en 't leven des gheloofs in CHRISTO soude wederbrenghen en salich maken. Also dan na die voorordeninge Gods vaste staet, dat wij God in CHRISTO alleene aengenaem sullen zijn, maer buyten CHRISTO en zijn leven verwerpelic; so dan yemant onder ons gevoelt dat hy noch niet onder 't ghetal dergenen is, die van Godt ter salicheyt verordineert zyn, d. i. onder die geestelyck levendich-gemaecte kinderen Gods, laet dien van zyn leven des vleesches dan afstaen, ende hem tottet leven CHRISTI begeven, so sal hy onder 't getal der gepredestineerden bevonden worden. Hiertoe te comen moet ons die ghenadige Godt door JESUM CHRISTUM, synen beminden Zoon, uyt genaden helpen."

Had hij zich meermalen uitgelaten tegen predikanten, die door hunne leer en handelwijze betoonden geene ware herders der kudde te zijn, zoo verklaarde hij toch in deze belijdenis, dat hij de beroeping der predikanten van de gereformeerde kerk niet tegensprak. Hij had geene bezwaren tegen de uiterlijke zending en de verdere gebruikelijke instellingen. Aangaande de inwendige roeping, en het getuigenis dat elk daarvan in zijn hart behoorde te hebben, liet hij het oordeel aan ieders zelfbeproeving over.

Voor zooverre hij zijn gevoelen niet omtrent alle punten

der christelijke leer had uitgesproken, betuigde hij, tot aller geruststelling, zich enkel te willen houden aan de leer der profeten, van CHRISTUS en zijne apostelen, gelijk die in den bijbel was vervat, en kortelijk begrepen in de twaalf artikelen des geloofs.

Altijd had HERBERTS zich tegen den catechismus verzet, en minder tegen dit boek, dan wel tegen de wijze waarop men het in de kerk nevens de confessie wilde ingevoerd en gebruikt hebben. »Menschen," zoo schreef hij in zijn *Naerder verklaringhe*, »zijn het geweest, die den catechismus hebben zaâmgebragt, menschen die konden feilen. Ik houd het daarvoor, dat PETRUS DATHENUS daarmede over doende is geweest, en onlangs voor zijn dood heeft hij aan mij geschreven, dat hij voorgenomen had niet meer te leeren; want hij erkende reeds sedert lang blind en een leider der blinden geweest te zijn. Ik heb dezen brief aan JEREMIAS BASTINGIUS en vele anderen getoond; zij berust nog onder mij. Men acht thans de auteurs van den catechismus meer, dan zij zich zelven doen." HERBERTS zag met leede oogen aan, dat men den catechismus boven de Schrift stelde. Dat dit werkelijk geschiedde, bewijst hij hieruit, dat hij in twee en vijftig zondagen was afgedeeld, en elken eersten dag der weke werd afgelezen, alsof het Gods woord ware. »Men plagt," zegt hij, »in de kerk een veel loffelijker gebruik te hebben, namelijk om elken zondag een gedeelte uit de Schrift voor te lezen. In plaats hiervan stelt gij uwe menschelijke glosen, tot kwetsing van vele zwakken en tot verblinding van onverstandigen." Hij bewijst zijne beschuldiging verder nog daaruit, dat de Schrift dienstbaar werd gemaakt tot verklaring van den catechismus; dat men met eene kerkelijke ordonnantie wilde decreteren, »dat alle leeraars gehouden zouden zijn een eed te doen in handen der overheid, om de profetische en apostolische geschriften getrouw te leeren, naar inhoud van den catechismus." Hoezeer

HERBERTS tegen dit binden aan den catechismus was, blijke ten laatste nog uit het volgende. BASTINGIUS had in den zendbrief vóór zijne uitlegging van den catechismus gezegd, »dat zij, die zich aan ketterij of dwaling schuldig wisten, door de leer van den catechismus in toom gehouden en binnen de palen van Gods woord te blijven gedwongen moesten worden." HERBERTS noemde dit »eene nieuwe monstrantie oprigten, waarin men CHRISTUS, Gods wijsheid en waarheid, wilde opsluiten." »Verstaat gij niet," zoo vroeg hij, »dat gij aldus de christelijke vrijheid belemmert, en de gaven des Geestes aan regelen wilt binden? dat gij den band des goddelijken vredes breekt, om uwe menschelijke vonden te beschermen, en eene nieuwe menschelijke dienstbaarheid invoert?" [31]) Wat nu zijne verklaring over den catechismus in deze belijdenis betreft, zij is zeer kort. Hij zegt alleen, er niet tegen te hebben, nadat hij over het 60ste en 124ste antwoord nader was ingelicht.

Dit nu was »rondelijk en eenvoudelijk" HERBERTS belijdenis. Hij zelf begeerde »dat alle zijne geschriften naar deze bekentenis verstaan, gecorrigeerd en verbeterd zouden worden."

---

[31]) Hier en elders maakt HERBERTS de woorden van TERTULLIANUS (*De Virgin.*) tot de zijne: Quodcunque adversus veritatem sapit, hoc erit haeresis, etiam vetus consuetudo." Zij werden door zijne geestverwanten in later tijden zeer dikwijls gebruikt.

HOOFDSTUK X.

DE GEMEENTE VAN ST. JACOB EN DE CONSISTORIALEN TE UTRECHT. — TACO SYBRANTS LEGT ZIJNE BEDIENING NEDER. — BEROEP NAAR MEDEMBLIK EN VERZET HIERTEGEN. — DE TWIST, IN 1592 OP NIEUW BEGONNEN, WORDT OP LAST VAN DE STATEN, DOOR UYTENBOGAERT EN MATHISIUS BIJGELEGD. — SYBRANTS' GELOOFSBELIJDENIS.

Sedert de stedelijke regering zelve te *Utrecht* de hervorming had ingevoerd, stond HUBERTUS DUIFHUIS aan het hoofd der gemeente, welke wekelijks in de Jacobikerk bijeen kwam om zijne schoone sermoenen te hooren. Nevens deze gemeente was ook allengs eene andere opgekomen, die zich met de leerwijze van den vroegeren pastoor van St. Jacob niet vereenigen kon. Hij had zich toch niet onderworpen aan de geloofsbelijdenis der Nederlandsche hervormde kerk; hij predikte geen catechismus, en ook aangaande kerkelijk bestuur en tucht en vele leerpunten verschilde hij van deze nieuwe gemeente, welke de strengere Calvinistische rigting was toegedaan [1]. Eerlang vergaderden deze consistorialen in de Minderbroeders-kerk en scheurden zich van de overigen af.

In 1586 bezaten de Duifhuisianen, in aantal toegenomen zijnde, behalve de St. Jacobs- ook de St. Maria-kerk. DUIFHUIS had nog bij zijn leven ERASMUS BAKKER als tweeden predikant nevens zich gesteld gezien, die thans door

[1]) Dl. I, bl. 146. Aant. 11 beloofde ik COOLHAES ook met DUIFHUIS te zullen vergelijken. Ik geloof mij echter van die taak ontslagen te kunnen rekenen door te verwijzen naar de monografie over DUIFHUIS in den *Kalender voor de protest. in Ned.* 2de jaarg., en naar hetgeen welligt eerlang uit 's mans *sermoenen* aan het licht zal worden gebragt.

TACO SYBRANTS [2]) was vervangen. Zijne eigene plaats werd vervuld door HERMANUS ELKONIUS uit *Harlingen*, terwijl in 1584 CORNELIS MARTENSZ. ROYENBURGH als derde predikant was beroepen. Aan het hoofd der consistorialen stond, behalve MODET, HELMICHIUS en SOPINGIUS, sedert 1584 ook UYTENBOGAERT, die wegens zijne gematigdheid bij de gemeente van St. Jacob zeer geliefd was. Door middel van den stadhouder van *Utrecht*, den graaf *van Meurs* en *Nieuwenaar*, hadden de consistorialen weten te bewerken, dat LEYCESTER, gedurende zijn verblijf in *Utrecht*, eenige afgevaardigden van beide partijen liet zamenkomen, in tegenwoordigheid van gedeputeerden der Utrechtsche staten en magistraat, ten einde eene vereeniging te beproeven. Men bragt het zoo ver, dat de predikanten van beide zijden den 26sten April voor den graaf *van Meurs* en een gecommitteerde van LEYCESTER, doctor JAMES, op 't stadhuis bijeenkwamen, om voorloopig tot de aanstaande nationale synode achttien artikelen te onderteekenen, waaraan men zich gemeenschappelijk had te houden [3]). De staten en overheden van *Utrecht*, zoowel als de gemeente van St. Jacob waren hiertegen. Echter lieten de predikanten van het oude en nieuwe testament [4]), ROYENBURCH en ELKONIUS, zich tot de onderteekening overhalen. SYBRANTS daarentegen weigerde, omdat bij die artikelen was bepaald: »alle die tot den kerken-dienst toegelaten worden, sullen eerst de geloofs-artyculen der confessie,

---

[2]) Nadat hij de laatste priester was geweest der gemeente te *Nieuwland* bij *Bolsward*, werd hij, als genoeg bekend staande van geen aanhanger der roomsche kerk te zijn, of omdat hij werkelijk deze kerk reeds had verlaten, in 1581 te *Utrecht* beroepen. Aangaande de mededeeling van sommige geschiedschrijvers, dat hij bij zijne beroeping landbouwer zou geweest zijn, zie men YPEY en DERM. *Gesch. der nederl. herv. kerk*, Dl. II, aant. 90. Hij overleed in 1615. Vgl. verder de vroeger aangehaalde werken van UYTENBOGAERT, TRIGLAND, BRANDT en VAN DER KEMP.

[3]) Die achttien artikelen worden gevonden bij BOR, *Nederl. ber.* B. XXI, bl. 838.

[4]) Zoo werden de predikanten der St. Jacobs gemeente ook wel genoemd, omdat zij de confessie en den catechismus niet aannamen.

met belijdenisse en onderlekeninge bevestigen." Vooral gevoelde hij zich bezwaard, het 16e artikel der confessie aan te nemen. Hieruit ontstonden groote oneenigheden. In eene conferentie met UYTENBOGAERT, die ook hier zocht te bemiddelen, bood hij wel aan, de confessie te onderteekenen, indien hij zich ten opzigte der praedestinatie aan de confessie van *Zurich* mogt houden; doch om alle verdere twisten voor te komen, te meer daar hij nog in verschil was met een zijner oude ambtsbroeders, besloot hij zijne bediening alhier neder te leggen. Reeds den 28sten April predikte hij in de Maria-kerk zijn afscheid over Matth. XXVI, vs. 31, en het eerste gedeelte van den tekst op zich zelven, het laatste op de gemeente toepassende, vermaande hij allen tot volharding. UYTENBOGAERT had alle moeite gedaan om hem van zijn voornemen terug te houden, maar SYBRANTS bleef er bij. Eigen voordeel offerde hij volgaarne op voor de eensgezindheid eener gemeente en voor de rust zijns gewetens. »Dat moet waarlijk een vroom man zijn," ziedaar de getuigenis die hij den graaf *van Meurs* afdwong, »die, met zoo vele kinderen beladen en met zoo weinig middelen voorzien zijnde, liever heengaat, dan tegen zijne conscientie te handelen en te blijven [5])." De magistraten twijfelden geen oogenblik, hem, dien zij als een godvruchtig mensch kenden, een eervol getuigenis te geven. Elk zag den geliefden leeraar en zijn groot gezin met medelijden na, die zoo veel aan de bloei der gemeente had toegebragt.

Na drie jaren te *Alkmaar* stil geleefd te hebben, werd hij in 1589 door de overheid van *Medemblik* aldaar in plaats van CHRISTIANUS SINAPIUS tot predikant beroepen, en wel op aanbeveling van de predikanten der classis van *Alkmaar*, omdat hij zuiver in de leer en vroom van

---

[5]) BOR verhaalt dat dit besluit SYBRANTS zoo had aangegrepen, dat men hem daarna ziek te bed vond, omringd door zijne vrouw en kinderen in de diepste droefheid, en enkele personen die hen vertroostten.

leven was. De classis schijnt echter bij deze aanbeveling ten voorwaarde gesteld te hebben, dat hij zonder eene wettige kerkelijke beroeping zijne dienst niet zou aanvaarden. De kerkeraad van *Medemblik*, die het regt der overheid hiertoe niet wilde erkennen, kwam al dadelijk tegen de onwettigheid dezer beroeping op. Naauwelijks hadden de gecommitteerde raden der staten van het Noorder-kwartier hierover klagten vernomen, of zij verzochten de predikanten van *Alkmaar* en *Warmenhuizen*, JACOBUS LOMANNUS en HILLEBRANDUS CUNEUS, om met GERRIT JACOBSZ. COREN, schepen van *Alkmaar*, de classis van *Enkhuizen* over deze zaak te spreken. Zij meenden de oneenigheid voor beide partijen het best te kunnen bijleggen, door aan den magistraat van *Medemblik* eene acte te geven, dat, in geval van SYBRANTS' overlijden, de gemeente een ander predikant zou mogen beroepen. De classis bragt echter als bezwaar tegen SYBRANTS' beroeping in, dat deze had plaats gehad tegen de aangenomene kerkorde, en dat hij zelf bovendien met de kerk van *Utrecht* nog niet verzoend was. Ofschoon den magistraat van *Medemblik* brieven van den kerkeraad te *Utrecht* werden voorgelegd, welke vele klagten tegen SYBRANTS inhielden, zoo was hij toch niet gezind hem af te zetten.

Nadat op de Noord-Hollandsche synode, in 1589 te *Amsterdam* gehouden, de predikanten van *Hoorn*, ANDREAS HAGIUS en CLEMENT MARTENSZ., benevens LAURENTIUS JANSZ., leeraar te *Monnikendam*, met een ouderling van *Alkmaar* waren gecommitteerd, om door middel van de staten de oneenigheid met SYBRANTS bij te leggen, kwam in October prins MAURITS te *Hoorn*, en al zeer spoedig werd hem door de predikanten van *Hoorn* en *Alkmaar* een rekwest overhandigd, waarbij men SYBRANTS wilde vervangen zien door een ander predikant, die »gezond in de leer" was. Zij ontvingen van VAN DER MYLE en OLDENBARNEVELD ten antwoord, dat de prins hunne klagten en de verdediging

hunner tegenpartij te *Enkhuizen* zou hooren. Aldaar nu werden alle beschuldigingen tegen SYBRANTS op nieuw voorgedragen, terwijl de overheden van *Medemblik* zich bij monde van hunnen secretaris, FRANS PIETERSZ., verdedigden met te zeggen, »dat zijne beroeping wettig was geschied na genoegzame informatie van zijn persoon, zuiverheid in de leer en vroomheid van leven, niet alleen daar hij te voren had gestaan, maar ook op de attestatie en recommandatie van de classis van *Alkmaar*." Zij wenschten dus dat over dit beroep niet langer zou getwist worden, daar de onrust, waar men over klaagde, niet hunne schuld, veel minder die van SYBRANTS kon zijn, »die een vrede-lievent man was," maar van de aanklagers zelve, die allen in beweging bragten. De prins beloofde over de zaak te zullen nadenken en tot vrede en welvaart der kerk te zullen besluiten. Te *Alkmaar* gekomen, sprak hij ook met de predikanten aldaar, en met de afgevaardigden van den magistraat te *Medemblik*, en besloot eindelijk dat SYBRANTS in zijne bediening zou blijven, op voorwaarde »hem in allen stukken van de leere en der religie, discipline en kerkelijke ordeninge te conformeren met de andere dienaren deser landen." Om alle verdere oneenigheid weg te nemen, zou hij zich voegen bij de classis van *Hoorn*.

Alles was tot nu toe rustig gebleven, toen in 1592 dezelfde beschuldiging tegen SYBRANTS weder te berde werd gebragt op de Noord-Hollandsche synode te *Edam*, waar hij niet tegenwoordig was. Aan de predikanten van *Amsterdam* en *Haarlem*, PETRUS PLANCIUS en JOHANNES BOGAERT, werd opgedragen, op nieuw met SYBRANTS te onderhandelen. Zij hadden een mondgesprek met hem, waarbij SYBRANTS verklaarde, in de hoofdzaken met de leer der gereformeerde kerk in te stemmen. Deze predikanten verzochten hem om, tot bevestiging hiervan en om veler zwakken wil, den catechismus en de confessie te onderteekenen. »Houdt gij die geschriften," vroeg

SYBRANTS hierop, »voor menschelijke of heilige canonike schriften?" Zij antwoordden het eerste. »Mag men dan," hervatte hij, »in zake des geloofs hieruit iets bewijzen?" Hun oordeel was: »neen." Hierop wilde SYBRANTS deze menschelijke schriften ook niet onderteekenen, tenzij onder beding »voor so vele sij den woorde Gods conform zijn." En dit wilden de predikanten niet vergunnen. Op de synode, het volgende jaar te *Alkmaar* gehouden, deden zij rapport van den ongunstigen uitslag hunner commissie, waarom men besloot, zich weder tot de staten van *Holland* en *West-Friesland* te wenden, daarbij nu ook klagende over zijne onzuiverheid in de leer. De staten besloten het onderzoek dezer zaak over te geven aan BASTINGIUS en UYTENBOGAERT, bij wie de aanklagers hunne bewijzen van SYBRANTS' onregtzinnigheid hadden in te leveren [6]). Intusschen stelden de gedeputeerden van de Noord-Hollandsche synode eene tweede remonstrantie op tegen SYBRANTS. Hij verzocht en verkreeg van UYTENBOGAERT en BASTINGIUS vergunning, om bij geschrifte te mogen antwoorden op hetgeen waarvan hij beschuldigd werd. In Januarij (den 12den) 1595 zond hij dit antwoord aan de staten toe. »Ik was van harte bedroefd," zoo vangt dit zijn schrijven aan, »als mij tegen mijne verwachting voorgekomen was, dat zelfs mijne mede-arbeiders en broeders in den Heer, van welke ik alleen liefde, trouw en waarheid had verwacht, met zulk een onbetamelijken, bitteren haat tegen mij ontstoken waren, dat zij, alleen om mij, ouden man, te verdrukken, en andermaal in mijne oude-dagen, door misbruik van uwe heilige magt, met vrouw en numerose familie te mogen verstooten, zich niet ontzien hadden, mij zoo mondeling als schriftelijk voor u te smaden, als of ik de snoodste en schadelijkste aller menschen ware." Hij verdedigt zich in dit antwoord op de be-

---

6) Zie *Resol.* 1594, 12 Maart, 6 Sept., 17 Dec., 1595, 12 en 13 Sept.

schuldigingen, »dat hij den catechismus en de confessie voor eene menschelijke leer zou hebben uitgemaakt; dat hij over de leer der electie en justificatie *obiter*, en niet *ex professo* zou hebben geleerd; dat hij over de algemeene genade sprak, alsof alle menschen door God uitverkoren waren, en legt daarbij de attestatiën over, die hem te *Utrecht* en *Alkmaar* waren gegeven. Ook was hij, even als COOLHAES en HERBERTS, ingevolge verbod zijner overheid, niet op alle synodale en classicale vergaderingen verschenen, en dewijl men hierop aanmerking had gemaakt, verklaart hij daar te zullen komen, ingeval eerst alles op eene behoorlijke wijze verbeterd mogt zijn, wat door eene onbetamelijke handelwijze, tot zijner magistraten en zijne eigene onteering en blamatie, op verschillende manieren en plaatsen was teweeggebragt." Ook de magistraat van *Medemblik*, diep verontwaardigd over de handelwijze der predikanten tegen SYBRANTS, zond den 30sten April een brief aan de staten. Daarin beklaagde hij zich inzonderheid over PLANCIUS en BOGAERT. »Hebben zij," zoo schreef men, »SYBRANTS niet uitgemaakt voor een trouwloos verbreker zijner beloften? voor een, die op eene bedriegelijke wijze in de kerk van *Medemblik* was ingeslopen? die den stand van Gods kerk in deze stad zeer bedroefd, ellendig, ja als verwoest en vervallen zou hebben gemaakt? die, van ongezonde gevoelens zijnde, conversatie zou hebben gehad met doolgeesten, en bepaaldelijk met de verderfelijke secte der David-Joristen? die een verachter zou zijn van alle goede vermaningen en christelijke bijeenkomsten?" Zeer spoorde de overheid de staten aan, om toch aan de licentie van zulke stokebranden en twistblazers geen gehoor te geven, die over den magistraat zouden willen gebieden. »God lof! dat de zaken nog zoo verre niet gekomen zijn, dat wij deze lieden zouden moeten ontzien, als in vroeger jaren de geestelijken, wien niemand op de teenen durfde treden." Hoe rondborstig en stoutmoedig verder dit schrijven was,

blijke hieruit, dat zij verklaarden in geene verdere procedaren te willen treden, en ook niet te zullen gedogen, dat men verder hun leeraar beloften of verbindtenissen afvorderde zonder hunne toestemming. Zoo deze daarom gestraft mogt worden, zouden zij zulk eene straf niet kunnen ten uitvoer leggen, en hem blijven beschermen, nademaal zij sedert lang bevonden hadden, »dat zijne zonderlinge godvruchtigheid, vreedzaamheid en goede wandeling, hem onder de gemeene burgerij zoo lief en aangenaam had gemaakt, dat zij liever alle ongemak en gevaren zouden verwachten en gedogen, aleer SYBRANTS uit *Medemblik* zou worden verdreven [7]."

De staten begrepen dat het raadzaam ware, deze zaak voor het oogenblik een weinig te laten rusten, vooral daar de twist met WIGGERTS te *Hoorn* nog niet geëindigd was. Inmiddels zaten zijne tegenstanders niet stil. In 1596 zonden zij den predikant JOHANNES MATHISIUS van *Haarlem* met een ouderling naar *Medemblik*, ten einde SYBRANTS te overreden, zich voor de synode te *Hoorn* te komen verantwoorden. Doch de magistraat sloeg zulk een voorstel onbepaald af, aangezien de verdere beslissing dezer zaak aan de staten was overgegeven. Op de provinciale synode, in 1597 te *Enkhuizen* [8]) gehouden, beraamden zij het plan om SYBRANTS af te zetten, en stelden eene verklaring van deze hunne handelwijze op, om die den 3den Augustus in de kerken te *Enkhuizen*, *Edam*

[7]) Er schijnen toch in de gemeente te *Medemblik* ook enkelen geweest te zijn, die met SYBRANTS niet tevreden waren, en daarom in de naburige dorpen ter kerk gingen. Althans op de synode van *Alkmaar* in 1593 werd ook geklaagd over »de vervreemdinge in de gemeynte" ten gevolge dezer oneenigheid, waardoor men »ghenootsaeckt was buyten de stadt te gaen in de dorpen, tot het gehoor des goddelycken woorts ende gebruyck der sacramenten."

[8]) Op deze zelfde synode werd door LAURENS JANSZ. en MATHISIUS gerapporteerd, dat zij andermaal bij SYBRANTS waren geweest, doch niet met hem hadden kunnen spreken dan in tegenwoordigheid van den stedelijken secretaris; dat hij voor zich wel geneigd was ter vergadering te komen, maar dat eene resolutie van de vroedschap hem dit uitdrukkelijk verbood.

en *Alkmaar* te doen aflezen. Waarschijnlijk zou die afzetting ook geschied zijn, hadden de gedeputeerden van de staten, WILLEM VAN ZUYLEN VAN NYEVELT en CORNELIS CORNELISSEN, dit niet tegen gehouden. Zij leverden eene schriftelijke acte bij de synode in, welke door haar weder werd beantwoord. Werkelijk gaf zij in April des volgenden jaars gevolg, door hem openlijk van den kansel te doen afkondigen als een onwettig ingedrongen leeraar, die niet gerekend kon worden tot de hervormde kerk te behooren. Toen nu de onderhandelingen met WIGGERTS waren afgeloopen, werden in September 1598 UYTENBOGAERT en de Haarlemsche predikant JOHANNES MATHISIUS belast, naar *Medemblik* te reizen, om ook daar de twistende partijen te verzoenen. SYBRANTS »toonde sich gheseggelyck", getuigt UYTENBOGAERT; hij stelde eene geloofsbelijdenis op, in de hoop dat deze door de gecommitteerde predikanten en de synode mogt worden goedgekeurd. Die buitengewone synode, bestaande uit twee predikanten van elke classis in *Noord-Holland*, en CASEMBROOT en HESSELS als commissarissen der staten, werd in October te *Alkmaar* gehouden onder voorzitting van PLANCIUS, en ofschoon deze moeijelijk te bewegen was[9]), zoo mogt het UYTENBOGAERT en MATHISIUS toch gelukken, SYBRANTS' geloofsbekentenis te doen goedkeuren. De voorwaarden, waarop SYBRANTS als met de kerk verzoend werd verklaard, werden in eene acte opgenomen, en door de predikanten van *Enkhuizen* en *Beverwijk*, HERMANNUS GERARDI en BARTHOLDUS WILHELMI te *Medemblik* bekend gemaakt. UYTENBOGAERT vertrok hierop met OLDENBARNEVELD insgelijks derwaarts, om ook de overheid te bevredigen; MATHISIUS nam nevens SYBRANTS gedurende eenigen tijd de dienst waar, waarmede dit geschil ten einde was.

Wederom merkten wij hier dezelfde verschijnselen op.

---

[9]) UYTENB. *Leven, kerck. bed. end verantw.* bl. 12.

De overheid wilde hare regten handhaven tegenover de aanmatigingen der predikanten. SYBRANTS eischte vrijheid van overtuiging tegenover een gezag van confessie en catechismus. Dat zijne gevoelens in beginselen geheel overeenkwamen met die van COOLHAES en HERBERTS, willen wij ten laatste aantoonen door het hoofdzakelijke uit zijne geloofsbelijdenis mede te deelen, welke hij voor de synode opstelde [10].

»Ik gelove en belijde een eenigen God, in drie personen, Vader, Sone en h. Geest onderscheijden (Nederl. conf. art. 8 en 9), dewelcke hem selver, so wel door de scheppinge als voorsienige onderhoudinge, maer insonderheid door sijn h. woord in de canonijke boeken des O. en N. T. te kennen heeft gegeven. Ik bekenne de voorsz. boeken te wesen het geschreven en geopenbaerde woord Gods, en gelove dat se volkomentlijk begrijpen en uijtdrukken alle 't gene, dat tot genoegsame kennisse des wesens en wille Gods, als ook welvaren en saligheid der menschen noodsakelijk is. Daerom dat se ook alle andere kerkelijke schriften enz. oneijndlijker wijse te boven gaen.

Ik bekenne datter niets bij gevalle geschiet sonder de goddelijke wille, wel verstaende dat men daerom niet besluyten sal, dat God ijetwes quaets geordonneert heeft, maer dat het goed eijgentlijk van hem geordonneert is; 't welk hij ook selfs uijt het quaet wil trekken, als 't schoon door satan of bose menschen geschied.

Ik bekenne dat de mensche oorspronkelijk tot Gods beeld geschapen was, welke mensche door zijn eijgen vrije wille een rebelleerder tegen God geworden is; daerover hij ten eersten met onwetenheid van 't gene

---

[10]) De *punctuale verklaringe myns onderschreven kerckendienaers der stede Medenblik gevoelens van den grond, na den welken ik, gedurende mynen dienst in de voorn. stede, als oock voormaals tot Uytrecht mede, my geregeleert hebbe*, wordt in zijn geheel bij BOR gevonden. B. XXXII, bl. 96.

dat God en zijn h. woord of dienst aangaet, ten tweden met allerleije boosheden beladen, ten derden met onvermogen om 't goed te doen, is aengetrokken; 't welk ik belijde dat het de verdorventheid en erfsonde genaemt is, mits welken alle ADAMS nakomelingen als met een geestelijke krankheid, ja met een geestelijke dood natuurlijk zijn bevangen. Sulks dat wij geheel onbequaem uijt ons selven zijn tot eenigen goede.

Ik belijde dat God so wel rechtvaerdig is, als barmhertig.

Ik bekenne, dat also ADAMS nakomelingen in den tijdlijken en eeuwigen dood waren gekomen, CHRISTUS selve d' eenige remedie daer tegens moste wesen.

Ik bekenne dat CHRISTUS, aengaende sijn godlijke nature, de eeuwige sone Gods is, God uyt God, van der eeuwigheid geboren, welke in de volheid des tijds ware mensch is geworden, niet alsof de goddelijke nature in de menschelijke verandert ware, maer door aenneminge der menschelijke nature tot het wesentlijke woord, sulks datter twee onderscheyden naturen in de eenigheid des persoons aen te merken zijn, en dat door sulke persoonelijke vereeninge geen vermengelinge is geschied, hebbende een eeuwigen God, Vader in den hemel, en eene moeder na sijn menschheid. En niettegenstaende dat Hij na sijn verrijsenisse een verheerlijkt onsterffelijk ligchaem hadde, so heeft hij 't wesen sijner menschelijke nature nochtans niet verandert, maar d' eygenschappen desselven in sijn hemelvaren en sitten aen de rechterhand sijns Vaders altoos behoudende, sal ten uytersten dage met denselven in de wolken verschijnen.

Ik gelove dat CHRISTUS, om door sijn dood te niet te doen den duyvel, en te verlossen alle die met de vrese des doods haer leven lang de slavernije onderworpen waren, hem selven in den smadelijksten dood overgaf, en, voor des werelds sonden gestorven zijnde, voldaen heeft, sonder welken niemand met God versoend hadde

mogen worden; aen welke versoeninge wij door het middel JESU CHRISTI recht bekomen, doordien Hij ons so wel sijn volkomen gehoorsaemheid als waerdigheid toerekent. Voorsz. gaven komen niemand tot nutte, sonder ware vereeninge en gemeenschap met CHRISTO, die alleen door den gelove geschiet.

Niettegenstaende CHRISTUS de versoeninge voor de sonden der gehele wereld is geworden, so bekenne ik nochtans, dat de nuttigheden en krachten derselver beloften niet also in 't generael aen alle menschen beklijven. Ik houd, dat de vruchten der versoeninge CHRISTI niet aen allen menschen effen krachtig zijn, hoewel de schuld niet bij CHRISTUM is. In welke sake also d'eeuwige verkiesinge Gods haer plaetse heeft, so is 't dat ik mij tot Eph. I: vs. 4—15 referere, besluytende dat d'oorspronk of *causa movens* der verkiesinge den hemelschen Vader en het welbehagen sijns willens, de materiale oorsake CHRISTO, en den h. Geest d'openbaringe en uytvoeringe word toegeeygent (Rom. VIII: 28—30).

Ik belijde dat d'eenige middel der vereeninge tusschen CHRISTUM en ons, als ook om de gaven sijner versoeninge deelachtig te worden, is 't gelove; hoewel 't gelove eygentlijk niet is dat ons salig maekt, maer wel CHRISTUS selve. Wij worden daerom geensins uyt kracht der goede werken, soowel vóór als na de bekeringe, voor God gerechtveerdigt; maer de gehoorsaemheid en gerechtigheid CHRISTI, door een oprecht gelove aengenomen, is alleen 't gene ons voor God rechtveerdig maeckt.

Het gelove, gelijk als 't een gave Gods is, is nochtans aller menschen dink niet; het word van den Heere, door sijn heylig woord en kracht sijns Geestes ordinarie gegeven. Daerom ik belijde dat de predicatiën des godlijken woords van grote vrucht en krachten zijn. En gelijk de natuurlijke mensche niet en verstaet dat geestelijk word onderscheyden, also belijd ik dat de heyligmakinge, die door den Geest Gods geschiet, de levendigmakinge en

wederoprechtinge van de verdorven nature en krachten onser ziele is; mitsdien de Heere ons verstand also verlicht, dat wij den waren God in CHRISTO kennen en verstaen, en onse herten vernieut, dat wij 't gelove ontfangen.

Ik gelove dat de oprechte boetveerdigheid een geestelijke haet tegens de sonde is, en een ongeveynsde liefde tot der gerechtigheid.

Ik belijde een algemeene christelijke kerke, te weten: een versamelinge der gelovige uytverkorenen uyt alle natiën der menschen, van welke CHRISTUS 't hooft is; welke kerk, also sij haer uytterlijke dienst-personen noodwendig moet hebben, so belijde ik, dat deselve bij schriftmatige conditiën eerst geproeft, daerna gesonden, en volgens tot den kerkendienst geroepen zijnde, geapprobeert behoren te worden.

Ik belijde dat het woord der predicatiën in twee wesentlijke stukken afgedeelt mag worden, te weten: wet en evangelium, die niet wederstrijdig zijn. Men moet se wel onderscheyden, maer ondertusschen geensins van malkanderen separeren, noch het eene sonder het andere leeren; also dat het den schuldigen plicht is der predicanten, hun materiën also te dirigeren, dat se de sonden na behoren straffen, en den boetveerdigen d'evangelise genade verkondigen.

Ik belijde twee sacramenten van CHRISTO ingestelt te zijn, te weten: doop en avondmael. Aengaende den doop bekenne ik, dat so wel d'onmondige kinderen der gelovigen, als oude gelovigen gedoopt behoren te werden. Ik gelove van 't avondmael, dat wij niet alleen van 't gebroken brood en den drinkbeker CHRISTI met uytwendige monden eten en drinken zullen, maer ook bij deselve 't ware gekruyste lichaem CHRISTI en sijn uytgestorte bloed, als een geestelijke spijse en drank onser zielen ten eeuwigen leven, in 't geloof en kracht des h. Geestes eten en drinken. Niemand mag sonder voorgaende schrift-

matige beproevinge sijns selfs tot de tafel CHRISTI met goede conscientie aensitten.

Ik belijde dat de christelijke kerkentucht een geestelijke regeringe is; ten eersten, tot conservatie van den schriftmatigen godsdienst, so wel der leere, bedieninge der sacramenten, als ordre in Gods woord dienstig; ten tweeden, om over malkanders zeden broederlijke zorg te dragen, tot verhoedinge der schandalen.

Ik belijde dat, so lange als wij in dit leven zijn, wij, so wel in onse gelove als boetveerdigheid, seer verre van de opperste volmaektheid zijn verscheyden, ten aensien dat in ons een deel onser natuurlijke verdorventheid overig blijft, die 't wedergeboren deel in ons heel wederstrijdig is. Aengaende de volstandigheid der uytverkorenen Gods en haerder saligheids versekeringe, belijde ik als Joh. VI: 39, X: 28 en XVIII: 9 geschreven staet. Voortaen wel zijnde versekert, dat het God is, welk in ons werkt beyde 't willen en volbrengen na sijn welbehagen (Phil. I: 13 verg. met Rom. XI: 20, Hebr. III: 14).

Van des overigheids ampt belijde ik dat het een ordonnantie Gods is; en also sij ook tot voedster-heeren der kerken CHRISTI zijn geordonneert, so is 't dat het den Christ-gelovigen niet alleen vrij staet 't voorsz. ampt te bedienen, maer ook de medesorgen der kerkensaken en religions welstand (te bedienen).

Den echtelijken staet aengaende, belijde ik dat het ook een instellinge Gods is, daerom alle personen, in denselven wettelijk geconfirmeert, namaels niet dan om overspels wille, of andere sware accidenten, mogen gescheyden werden.

Ik bekenne dat het schriftmatig gebruyk van getuygenisse der waerheid te geven onder forme des wettelijken eeds, de nood vereyschende, geensins uyt krachte van Gods woord verboden is.

Ik gelove dat CHRISTUS ten uyttersten dage tot een rechter sal verschijnen en levendigen als doden oordeelen,

vertrouwende dat wij, onse lichamen door sijn godlijke kracht uit den dood opgewekt en met haer eygen zielen wederom vereenigt, uyt genade in 't eeuwige leven sullen worden aengenomen."

Ziedaar SYBRANTS' geloofsbelijdenis. Geschriften van zijne hand bezitten wij niet, zoodat hier niet te beoordeelen is, in hoe verre hij, ter wille van de onderlinge eensgezindheid, getracht heeft zijn gevoelen te wijzigen of minder scherp te doen uitkomen. Dat er werkelijk toenadering van zijne zijde geschiedde, en hij zich tot iets liet bewegen, dat hij vroeger volstandig had geweigerd, moge blijken uit het slot zijner geloofsbelijdenis: »Aengemerkt de gereformeerde kerke voor gebruyck heeft, tot bewijs der onderlinge conformiteyt der gevoelens den catechismus en Nederlandse confessie t' onderschrijven, so is 't dat ik, tot noch meerder bewijs mijns eenparigen gevoelens met deselve kerke in de hoofdstukken der godsalige leere, den catechismum en confessie, beneffens dese mijne punctuele verklaringe, als den woorde Gods gelijkformig approbere, aenneme en onderschrijve."

HOOFDSTUK XI.

CORNELIS WIGGERTSZ. — BEGIN DER ONEENIGHEDEN TE HOORN. — SYNODE TE EDAM. — ZIJN GESCHRIFT OVER DE DISCIPLINE. — SYNODEN TE ALKMAAR EN HAARLEM. — HET GESCHIL DOOR DE STATEN AAN BASTINGIUS EN UYTENBOGAERT TER BESLECHTING OPGEDRAGEN. — HUNNE ONDERHANDELINGEN. — HET ADVIES DER LEIDSCHE HOOGLEERAREN. — NIEUWE ONDERHANDELINGEN DOOR MIDDEL VAN DE STATEN EN DEN PRINS. — CONFERENTIE IN 1596 TE 'S GRAVENHAGE. — WIGGERTSZ' BIJZONDERE VERGADERINGEN. — ZIJNE EXCOMMUNICATIE.

Wij hebben ten laatste nog onze aandacht te vestigen op CORNELIS WIGGERTSZ [1]). Wel verplaatst zijne levensgeschiedenis ons op een ander slagveld, maar de strijdende partijen, de oorzaken van hun zamentreffen, de uitslag van den kamp, alles is hetzelfde. Ook WIGGERTSZ be-

[1]) »Magnorum in ecclesiis Hollandicis tumultuum author" wordt hij in eene aanteekening van de kerkeraadshandelingen te *Bolsward* genoemd. Wij hebben voor hem dezelfde, boven reeds genoemde, bronnen gebruikt, benevens de *Copiën ofte wtschriften vant eyghene inhouden aller schriftelycke onderhandelingen, soo die omme 't verstandt van vele de notabelste stucken van de bedieninghe der kercken, die men noemt ghereformeerde, in den jare* 1592 *by den synodus van Noordt-Hollandt, ten versoecke van het classis van Hoorn, met ende teghens* CORNELIS WIGERSZ. *aenghevanghen gheweest zyn, ende in desen teghenwoordighen jare* 1597 *haren eynde becomen hebben. Met noch sommighe nieuwe additiën. Te samen ghebracht, ende nu alder-eerstmael wtgheyheven door* CORNELIS WIGERSZ. *Tot Alcmaer* 1597.

roept zich bij de verdediging zijner gevoelens op de apostolische kerk en de éénheid des geloofs. Hij achtte zich geroepen om tegen de synode en hare gecommitteerden te blijven getuigen, ten einde geen verrader der waarheid te worden. »Ik heb mij onttrokken", schreef hij na zijne veroordeeling, »aan het algemeen gevoelen van hen, die hunne leer voor gereformeerd houden. Ik heb er op aangedrongen, dat hunne leer met de kerkelijke bediening en regering, zoo als die bij hen wordt uitgeoefend, hervormd zou worden, overeenkomstig hetgeen in de apostolische kerk werd gevonden. Vraagt iemand mij, hoe ik hierom hun aller vriendschap heb willen missen, ja hunne vijandschap mij op den hals heb willen laden? Ik antwoord, dat wij CHRISTUS' discipelen niet kunnen zijn, zoo wij niet om Hem en zijn Woord bereid zijn, onzen naaste, ja ons leven te haten. Hoe kan ik of iemand gemeenschap blijven houden met hen, die in de kerk allerlei nieuwe instellingen ingevoerd, den zin van het troostrijk evangelie-woord bedorven, en den God van genade, waarheid en regtvaardigheid, tot een verkiezer van personen gemaakt hebben? Zóó toch wordt alle hoop op de zaligheid voor den mensch twijfelachtig. Zulk eene verkiezing strekt niet tot zorgvuldige volharding in heiligheid en geregtigheid, maar tot aanmoediging voor de zondaars om boosheden te durven volbrengen." Doch genoeg; beschouwen wij ook zijn leven, en hooren wij zijne verklaringen.

Nadat WIGGERTSZ, in *Friesland* geboren, eerst voor korten tijd te *Bolsward* en daarna gedurende zeven jaren te *Harlingen* het evangelie had gepredikt, was hij in 1590 te *Hoorn* beroepen. Ofschoon het nergens blijkt dat hij in zijne vroegere gemeenten reeds oneenigheden zou hebben gehad, zoo had hij te *Hoorn* ter naauwernood een jaar zijne bediening vervuld, of er rezen ernstige klagten op over zijne onregtzinnigheid. Allereerst kwam deze beschuldiging op de classicale vergadering

ter tafel. WIGGERTSZ zelf was daar niet tegenwoordig, doch zond eene schriftelijke regtvaardiging van dezen inhoud: »De beschuldigingen tegen mij hebben betrekking op de vermaning en het gebed vóór den doop, en op den vorm van het gebed vóór de prediking. Ik zal u mijne handelwijze mededeelen, en daarna de redenen er van verklaren. Wat het eerste punt aangaat, leer ik dat de doop het sacrament is der uiterlijke inlijving van Gods bondgenooten, welke alleen hun toekomt, die door de belofte Gods verbond deelachtig zijn, doch ik zeg niet dat onze kinderen kinderen der verdoemenis zijn. In het gebed houd ik mij aan het formulier, maar in plaats van hetgeen volgt op de woorden »dat gij dit kind genadig wilt aanzien," zeg ik: opdat, gelijk het, naar uwe belofte, door uw heiligen Geest uw Zoon is ingelijfd en met Hem in den dood begraven, het ook met Hem moge verrijzen tot een nieuw leven, en Hem, door een waarachtig geloof, vaste hoop en vurige liefde aanhangende, dagelijks moge navolgen en zijn kruis met vreugde dragen. Aangaande het tweede punt moet ik melden dat ik niet zeg, dat wij kinderen des toorns en onnut tot eenig goed zijn. Gij zult hieruit kunnen opmaken dat ik de erfzonde niet loochen, maar wel de kracht tot verdoemenis, die haar wordt toegeschreven ten aanzien van hen die CHRISTUS zijn ingeplant. Verder houd ik de geregtigheid van de kinderen des verbonds niet voor eene erfenis maar eene genadegift." In 't breede toont hij nu aan, hoe het gevoelen van de erfzonde, in de formulieren uitgesproken, strijdt »tegen de principale stukken van de analogie" der christelijke geloofsleer, en tegen het begrip der erfzonde zelve, zooals dit in de Schrift is gegeven.

Nadat van dit geschrift aan elke classis van *Noord-Holland* eene copij was gezonden, werd op de provinciale synode te *Edam* de zaak ernstiger behandeld. Op WIGGERTSZ' eigen verlangen werden hem schriftelijk zeven

vragen voorgelegd, waarop hij schriftelijk antwoordde. Hierna werd zijn gevoelen in vijf artikelen zaâmgevat, welke hij als zijne belijdenis op deze punten ter vergadering onderteekende [2]); en de synode nam hiermede volkomen genoegen.

Het volgend jaar werd te *Alkmaar* op de synode, in zijne afwezigheid de twist weder aangeblazen. WIGGERTSZ had namelijk aan de synodale gedeputeerden eene missive voor elke classis ter hand gesteld. Zij betrof de kerkelijke tucht. Ook daarover had hij zich tot veler misnoegen uitgelaten. Hij wenschte dat men in de discipline eene hervorming zou brengen. Hoedanig deze hervorming moest zijn, openbaarde hij aldus. »Onder discipline der kerk versta ik ten eerste de dingen waarin hare opbouwing bestaat: de bediening van Gods woord en de sacramenten; ten andere, datgene waardoor hare onbevlekte zuiverheid bewaard wordt: de broederlijke en kerkelijke bestraffing; ten derde, de dingen die tot het volbrengen van deze beiden dienstig zijn: de synodale, classicale en kerkelijke bijeenkomsten. Nademaal het Gods wil is, dat in de uitoefening hiervan gehandeld worde naar zijn woord in de heilige schrift, zoo wil ik aantoonen hoe er tegen dezen regel gezondigd wordt:

I. Van de dingen, waarin de opbouwing der kerke bestaat.

Hiertoe behooren vooreerst: de beroeping van personen tot bediening van het werk; ten andere: het werk der bediening van Gods woord, en ten derde: de sacramenten.

1°. Wat de beroeping aangaat, vooreerst bestaan er geen voorbeelden uit den apostolischen tijd, dat deze, door weinig personen (b. v. ouderlingen) gedaan moet

---

[2]) De vragen met de antwoorden van WIGGERTSZ zijn in de *Copien* opgenomen, benevens eene »pertinente verclaringe van 't argument van de voorn. 7 vraghen", door hem den 15 Junij 1596 aan de Synode te *Haarlem* ingeleverd. De belijdenis wordt behalve in de *Copien* ook bij YPEY en DERMOUT gevonden. Van deze belijdenis diende hij ook bij de Haarlemsche synode schriftelijk eene »breeder verclaringe" in.

worden. Het is echter apostolisch, dat zij wordt uitgeoefend door alle broederen die tot de gemeenschap der kerk behooren. Ten andere is het een middel om het volk tot allerlei onverstand te doen vervallen en om de gezonde leer aan de beschimping der tegensprekers prijs te geven, dat zulke mannen tot de dienst van Gods woord beroepen worden, die alleen onze Nederduitsche taal geleerd hebben [3]), en bovendien geene uitnemende gaven bezitten om Gods woord regt te snijden en den bestrijders den mond te stoppen. Ten derde dient het tot verachting van Gods herderlijk opzigt over zijne kerk, dat door sommigen eenige personen tot de dienst des Woords worden aangesteld zonder wettige beroeping. Ten vierde grenst het zeer na aan simonie, dat eenige personen zich bezighouden met vergaderingen in te stellen en vermaningen te doen, om bij het volk lof in te oogsten, ten einde daardoor tot de dienst der kerk te mogen geraken.

2°. Wat de bediening van Gods woord aangaat, is het ten eerste eene misdaad tegen de materie, dat wij in de onderwijzing van de hoofdsom der christelijke leer, benevens de teksten [4]) waarin deze bestaat, eene menschelijke uitlegging en leering openlijk voorlezen en verklaren in plaats van de heilige schrift. Ten andere is het eene misdaad tegen den vorm, dat, betreffende de leer van den tijd der schepping en der verlossing, eenige plaatsen der Schrift door bijzondere uitlegging misbruikt worden, tegen de analogie des geloofs; ik bedoel datgene, wat God naar zijn voornemen van de schepping des menschen, en in de beloften van de verlossing des menschen, besloten heeft, en dadelijk ten uitvoer ge-

---

[3]) »Welcke vol van ambiguiteyten is" voegt hij er bij.

[4]) Hij verstaat onder die teksten: de twaalf geloofsartikelen, de instelling van beide sacramenten, het bevel van CHRISTUS betreffende de christelijke bestraffing, de tien geboden en het gebed des Heeren. Met die menschelijke leering bedoelt hij uitdrukkelijk den catechismus.

bragt. Door deze misdaad ontstaat er zulk eene verwarring in de leer van Gods voorzienigheid, van het beeld Gods, van ADAMS eerste zonden, van de erfzonde zijner nakomelingen, van de verlossing, van de regtvaardiging, van de wet Gods, van den vrijen wil, van de goede werken, van de volharding, van de verkiezing enz. (want dit zijn de voornaamste stukken in de leer der godzaligheid), dat sommige van die leerstukken nooit teregt en allen tegen elkander strijdende verklaard worden.

3°. Wat de bediening der sacramenten aangaat, zoo heeft men vooreerst de vrijheid genomen om bijna op elke synodale bijeenkomst nieuwe vormen in te stellen; alsof in Gods woord niet werd geleerd, hoe ieder sacrament bediend moet worden, en alsof wij hieraan niet gehouden waren. Hoe zullen dit heilige bedieningen mogen heeten, als wij hunne vormen mogen veranderen naar dat het ons goed dunkt? Hoe zullen zij teekenen der zigtbare kerk kunnen blijven, wanneer hun vorm zoo veranderlijk is? Ten andere: dat, bij den doop, van hen die aan hunne kinderen deze plegtigheid wenschen uitgeoefend te zien, eene belijdenis van de hoofdpunten der geloofsleer gevorderd wordt; dat is eene navolging van de roomsche kerk en eene bevestiging van de leer der wederdoopers; want de eerste laat hun, die de kinderen ten doop houden, de belijdenis des geloofs uit hunnen naam doen, die zij in hunne onmondigheid niet afleggen kunnen; de laatsten nu beweren, dat men alleen op eene uitwendige belijdenis des geloofs doopen mag. Wat ten derde aangaat het bidden vóór den doop: dat God onze kinderen in CHRISTUS wil inlijven enz., en het danken na den doop: dat Hij ze in CHRISTUS ingelijfd heeft enz., dat is niet ongelijk aan de dwaling der Roomschen, die meenen dat de wedergeboorte in den doop wordt volbragt. Ten vierde: dat de namen van hen, die zich tot de gemeenschap van de tafel des Heeren begeven willen, aan het volk (waaronder god-

vreezenden en spotters) worden voorgelezen, wat goed doel kan daarin opgemerkt worden? Ten vijfde: welk voorbeeld heeft men uit de apostolische kerk, dat er vóór het avondmaal aan de huizen moet rondgegaan worden, om te ondervragen wat zwarigheden ieder hebben mag? Ten zesde: dat bij de bediening van het avondmaal de verklaring van zijne instelling en beteekenis, eerst van den predikstoel, daarna aan de tafel in zulk een langen vorm wordt voorgedragen, dat is doelloos en tijdverlies, en heeft bovendien den schijn van bijgeloof. Eindelijk: dat men zoo weinig dit sacrament gebruikt, is verre van apostolisch, en dit zal verbeterd kunnen worden, als men dat ondervragen aan de huizen wil nalaten, en die lange en herhaalde verklaring in een kort begrip wil zamentrekken.

II. Van de dingen, waardoor de zuiverheid der kerk onderhouden wordt [5]), voornamelijk van de broederlijke bestraffing.

Het strekt de kerken tot oneer, dat bijna iedere kerk hare eigene gebruiken heeft in de bestraffing, en niemand aan de ordening van CHRISTUS gehoorzaam is. Dat de dienaars en ouderlingen der kerk, buiten tegenwoordigheid van het ligchaam der gemeenten, alleen over beschuldigingen ondervragen en oordeel spreken, strijdt tegen het voorbeeld der apostelen. Hierdoor wordt de kracht der waarschuwing en der vreeze verminderd, en kan het ligt gebeuren, dat aan de opregtheid en onpartijdigheid van zulke uitspraken getwijfeld wordt. Dat de openlijke bestraffingen en de veroordeelingen tot excommunicatie openlijk van den predikstoel voor iedereen worden afgekondigd, strijdt vooreerst tegen JEZUS' bevel en de gewoonte der apostolische gemeente [6]), en is ten andere de bron van veel kwaads; want hierdoor worden

---

[5]) Hij wil onderscheid gemaakt hebben tusschen de ambtelijke en personele, de openbare en niet openbare zonden.

[6]) Matth. XVIII: 15, 1 Cor. V: 4, 2 Cor. XII: 21.

de schuldigen ook burgerlijk onteerd en allen menschen ten spot, terwijl, zij, die nog buiten de gemeenschap der kerk leven, worden afgeschrikt, om zich met haar te vereenigen.

III. Van de synodale, classicale en kerkelijke bijeenkomsten.

Deze worden allen misbruikt; de synodale, omdat zij vergaderen, buiten noodzakelijkheid, omdat zij alleen door eenige gevolmagtigden gehouden worden, en omdat deze zich bezig houden met allerlei kerkelijke en politieke besluiten te maken; de classikale, omdat zij zich stellen tot eene nieuwe geestelijke jurisdictie, ten einde alle zaken naar de decreten der synode te beslissen; de kerkelijke, omdat zij alle dingen buiten tegenwoordigheid der gemeente beslissen. Zij beschrijven in hunne protocollen, de besluiten tegen ieder gemaakt, waardoor de misdaad van den zondaar tot eeuwige gedachtenis wordt bewaard; bovendien oefenen zij eene ongeoorloofde tucht uit.''

Na deze uiteenzetting besluit WIGGERTSZ aldus, en wij willen hier zijne eigene woorden mededeelen: »Ick en hebbe niet in myn voornemen, eenige nieuwicheden in te voeren, maer ick begheere de apostolische outheden in oeffeninge te brengen. Ja ick verachte daeromme effen also onse nieuwe costuymen, als des pausdoms oude decreten, omme dat Christus seyt: Ick ben de waerheyt, en niet: ick ben die costuyme; ditselve alleene soeckende, opdat deselve syne alderoudste waerheyt, van alle nieuwicheden aller menschelycke instellingen moghe bevrydet en namaels beschermt wesen, en Gods heyligh woort door synen dienaren (die, van wegen hare wettelycke beroepinghe, als van syne godtlycke handt uitgestooten zyn in synen oogste) alleene en suyver gheleert, de sacramenten na de forme van syne eygen insettinghe bedient, en met den sondaren na synen bevelen ende exempel ghehandelt, eyndlycken alle voornoemde byeencomsten in synen name ende tot bewaringhe van de reyne standt syner kercke gehouden worde. Ende soo

nu 't selve voornemen ende hope my sullen moghen faelgeren, sal desen my noch connen dienen omme te betuyghen, dat ick niet consentere in eenige van alsulcke misbruycken, waer ende wanneer deselve aldus buyten ofte tegens den nagelaten wille JESU CHRISTI bevonden mogen worden te geschieden" [7]).

Hier kwam nu nog meer bij. Op de classicale vergadering te *Hoorn* waren hem vijf vragen voorgelegd [8]), betreffende de schepping en de verlossing van den mensch, de erfzonde en Gods voorbeschikking. WIGGERTSZ' antwoord was breedvoerig, op den bijbel gegrond, zonder terughouding, ja stout. Men liet zich hierdoor weinig overtuigen; misschien waren niet weinigen verstoord over zijne onverschrokkenheid. Bovendien hadden eenige ouderlingen uit den kerkeraad te *Hoorn* aan deze vergadering twee schriftelijke beschuldigingen ingediend. Bij de verklaring der 57ste vraag van den catechismus had hij hen, die de praedestinatie leerden, bij Epicureërs vergeleken. WIGGERTSZ ontkende dit niet, maar hij had deze gevolgtrekking gemaakt: de Epicuristen loochenen het oordeel, en dit doen ook zij die aannemen, dat God van de schepping een deel der menschen uitverkoren, een ander gedeelte verworpen heeft. Vervolgens had hij gezegd, dat er geen twee kerken in het land waren die in kerkordening overeenkwamen, terwijl hij ook de kerk bij een nieuw pausdom vergeleken had. WIGGERTSZ betuigde dit gezegd te hebben: »het ware ook strafwaardig, dat wij, door Gods goed-

---

[7]) De latijnsche tekst van dit stuk wordt gevonden in de *Epist. praest. et erud. vir.* p. 17 sqq.

[8]) Wij achten de vragen met het antwoord van WIGGERTSZ minder geschikt, om hier te worden opgenomen. De quint-essens van zijn gevoelen zullen wij in andere verklaringen en belijdenissen genoeg kunnen weêrgeven. Toch zou WIGGERTSZ' antwoord belangrijk genoeg zijn, om aan de vergetelheid te worden ontrukt. Ook over den inhoud dezer vragen en zijn antwoord stelde hij aan de Haarlemsche synode in 1594 eene »corte verclaringhe bij forme ofte maniere van een tegenstellinge" ter hand.

heid in het land gebragt zijnde, zijne ordenlijke kerkordening niet houden, maar dat wij ieder ons zelven eene kerkordening maken naar ons goeddunken, waaruit blijken zou dat er naauwelijks twee kerken gevonden werden, die met elkander overeenkwamen." Hij had er bijgevoegd dat, waar ieder zijne meening volgde, niemand Gods ordening onderhield, en dat hierdoor vroeger het pauselijk bederf was ingeslopen. Ook deze beschuldigingen met het antwoord werden aan de synode te *Alkmaar* overgezonden.

Wiggertsz was aldaar niet tegenwoordig. Verscheidene afgevaardigden werden tot hem gezonden, om hem uittenoodigen zijne eigene zaak te komen bepleiten. Doch te vergeefs. Werd ook hij misschien door de overheid teruggehouden? Den 15den Junij (1593) schreef hij aan de gedeputeerden (en hij was toen werkelijk reeds te *Alkmaar* gekomen), dat hij schriftelijk wilde onderhandelen, »om den tijd vruchtbaar in te koopen en allen onnutten woordenstrijd te vermijden." Daarom verzocht hij, zijn gevoelen aan Gods woord en de analogie des geloofs te toetsen. Mogt er elders iets strijdigs worden gevonden, hij zou retracteren. Een dag later schreef hij een brief aan de commissarissen van het hof van *Holland*, die in deze synode voorzaten, in antwoord op het berigt, dat men als ten vorigen jare met hem wilde onderhandelen. Toen was er een dag verloopen met over den vorm der behandeling van de zaak te spreken. Hij verlangde dit niet weder. Hij zou tegen deze synode kunnen aanvoeren, dat ze niet overeenkwam met de apostolische instelling (Hand. XV) noch met het gebruik van de eerste tijden der hervorming, toen iedere kerk een dienaar en een ouderling afvaardigde. Nu waren zijne regters ook zijne tegenpartij. Toch wilde hij wel voor deze synode verschijnen, wanneer het geschil in geschriften van beide zijden zou zijn afgedaan. Zijn gevoelen over de discipline en andere punten was reeds genoegzaam bekend uit de schriftelijke verklaringen. Er

verliepen twee dagen, eer dat WIGGERTSZ zijn eersten brief schreef. Ondertusschen waren sommige afgevaardigden tot hem gekomen. Een had hem uit naam der synode gezegd, dat hij zijn gevoelen voor zich had moeten behouden, zonder het op den predikstoel te brengen. »Mag het voor goed gehouden worden", vroeg hij, »dat wij verzwijgen hetgeen de waarheid is en door de menschen gehaat wordt, om vrede te behouden? Ik schaam mij zeer om uwentwille. God geve, dat gij eens tot betere gedachten komt." Nogmaals verzocht hij, schriftelijk te mogen onderhandelen, gelijk hem tot nu toe geweigerd was. »In aardsche verschillen en proceduren, die over vergankelijke dingen gehouden worden, en waarin de regter onpartijdig is, wordt het noodig bevonden dat de aanklager en de gedaagde hun verschil schriftelijk opgeven; hoeveel te meer eischt dan ons gewigtig different, dat het bij geschrifte gedaan worde." WIGGERTSZ voegde bij dezen brief nog een latijnsch afschrift van zijne schets over de 57ste vraag van den catechismus, opdat men ook daarover mogt oordeelen. »Ik bevele", zoo besloot hij, »onzen Heer JEZUS CHRISTUS het oordeel tusschen ons beiden, voor Hem protesterende dat ik onschuldig zal zijn van alle schuld der ergernissen, die hierdoor onder de eenvoudigen zullen oprijzen."

Nu WIGGERTSZ driemalen had geweigerd voor de synode te verschijnen, werd door den voorzitter, EVERARDUS HENRICI PLEESTERANUS, de vraag gesteld, hoe nu verder met hem te handelen. Het antwoord luidde: hem voor contumax, ongehoorzaam en rebel te verklaren, waarom hij, indien hij aldus bleef voortgaan, zulke straffen zou moeten dragen, als in de laatste nationale synode voor zoodanigen waren gesteld [9]). Twee predikanten, van be-

[9]) De Haagsche synode van 1586, art. 69 en 73. Daar was op de voortdurende hardnekkigheid, bij broederlijke vermaningen, de afsnijding van de gemeente als straf gesteld, en op het drijven van eene valsche leer, opschorting in de dienst.

hoorlijke credentialen voorzien, werden hierop naar den magistraat van *Hoorn* afgezonden, ten einde mondeling alles te verhalen, wat er over WIGGERTSZ was gesproken en besloten. Ook aan den kerkeraad zou hiervan kennis worden gegeven. Het schijnt echter, dat de Hoornsche overheden hierin weinig genoegen namen. Ofschoon opgeschort in zijne dienst, ging WIGGERTSZ ongehinderd voort het woord te prediken. Behalve bij enkele kerkeraadsleden en een groot deel der gemeente, vond hij grooten steun bij zijne beide ambtgenooten CLEMENT MAARTENSZ. en CORNELIS MEINDERTSZ. SPRUYT.

Weder was een jaar verloopen, toen in Junij (1594) de synode te *Haarlem* werd gehouden. WIGGERTSZ leverde nadere verklaringen in van de in zijne vroegere stukken uitgesprokene gevoelens. Het oordeel der *Alkmaarsche* synode werd echter bekrachtigd, niettegenstaande WIGGERTSZ' schriftelijk antwoord op eene »corte tegenstellinghe tusschen het eerste schrift aan de classes des N. H. synodi overghesonden in Majo 1592, en de 5 articulen bij hem in den synodo tot *Edam* onderteyckent", welke, door PETRUS PLANCIUS (praeses) en ANDREAS DIRCKSZ THEODORUS (scriba) onderteekend, hem uit naam der synode was ter hand gesteld. Den 8sten Junij deed WIGGERTSZ deze schriftelijke presentatie: »Ik presenteer, dat ik schriftelijk met de broeders wil handelen, en dat ik gedurende een gestelden termijn in de stad wil blijven, totdat de zaak geëindigd zal zijn. Ik daarentegen eisch, dat de broeders de redenen zullen opgeven waarom ik contumax ben verklaard, en dat zij uit mijne geschreven stukken de onzuiverheid in de leer zullen bewijzen. Eindelijk presenteer ik, mij gaarne te onderwerpen aan het oordeel van Gods woord, tot uitoefening waarvan onze genadige overheden zijn gestelt, die op deze synode door hunne commissarissen vertegenwoordigd worden." Den daaraanvolgenden dag kreeg hij alleen aangaande zijne wederspannigheid dit ten antwoord: »wat de contumacia aangaat,

de zaak vertoont hare hoedanigheid zoo klaarblijkelijk, dat er geen verder bewijs met opgave van redenen gevorderd kan worden, dan de eenvoudige geschiedenis der zaak zelve." WIGGERTSZ mogt niet zwijgen. Den 15den Junij had hij eene uitvoerige regtvaardiging van zijne handelwijze opgesteld en aan de synode gezonden. Hij bleef zich beroepen op de apostolische kerk, waarnaar de tegenwoordige kerkelijke discipline moest worden hervormd. Hij bleef begeeren, schriftelijk te onderhandelen, gelijk men dit vroeger ook aan COOLHAES en HERBERTS had toegestaan. Aangaande de tegenwoordige onderhandelingen verwijst hij naar het eerste apostolische concilie. »Het verschil was toen om een klein artikel, namelijk de abrogatie der ceremoniële wet, maar onze kwestie betreft de voornaamste stukken der geheele discipline, welke ik begeer gezuiverd te hebben van de misbruiken, die daarin zullen gevonden worden, opdat onze kerk heilig en algemeen moge zijn. Ik verzwijg dat de mannen, die toen over dat verschil oordeelden, in de waarheid stonden, maar dat zij, die onze kwestie willen beoordeelen, zelve met ongeregtigheden besmet, ja dat sommigen de auteurs van dit verschil geweest zijn. Men mag wel gelooven, dat de apostelen predikanten zijn geweest, maar het is ons ook wel geoorloofd te denken en te zeggen, dat onze predikanten geene apostelen zijn." In onze vergaderingen, zegt hij verder nog, moesten, even als in die der apostelen, alle zaken bekwaam en ordelijk geschieden. »Godt en is gheen Godt van confuyselijcke rumoericheden, in alle vergaderinghen der heylighen, maer van vrede."

En bewees de synode aan WIGGERTSZ zijne onregtzinnigheid? Den 9den Junij werden hem negen »bewijsredenen" voorgelegd, waaruit zijne onzuiverheid in de leer moest blijken. Wij zullen ons in die spitsvondigheden niet verdiepen, nog ook WIGGERTSZ' antwoord nagaan, waarin hij herhaaldelijk over »onbeleefden calumnie" en »verwisse-

ling en verdraaijing van woorden" klaagt. Met wat minder fijnheid van onderscheiding in leerstukken, die het christelijk leven weinig baten konden, en met wat meer broederlijke liefde in het hart, ware de kerk voorzeker beter gediend geweest.

Intusschen scheen de op nieuw te *Haarlem* bekrachtigde suspensie der synode te *Hoorn* weinig geëerbiedigd te worden. De synodale gedeputeerden bragten hierover klagten in bij de staten van *Holland* en *West-Friesland*, daarbij eene verklaring overleggende van WIGGERTSZ' gevaarlijke gevoelens. Van zijnen kant zond WIGGERTSZ den 4[den] Sept. een bundel afschriften van zijne bij de synode ingediende stukken, benevens eene remonstrantie, die te opmerkelijker is, omdat ze mede door CLEMENS MAARTENSZ in naam van den geheelen kerkeraad geteekend was. »Wij recommanderen u," zoo eindigt dit stuk, »de zuiverheid der reformatie, en bidden u, de veelvuldige misbruiken, die reeds ingeslopen zijn (en om welke te beschermen sommigen uwe magt dagelijks emploijeren), tijdelijk te willen wegnemen, opdat wij ons teregt tegenover onze vijanden mogen beroemen op de eendragt en heiligheid der kerk." De staten resolveerden (den 6[den] Sept.), het verschil in handen te stellen van den hoogleeraar BASTINGIUS en van UYTENBOGAERT, die alle stukken, hierop betrekking hebbende, mogten onderzoeken [10]).

Uit de synodale schriften werd nu door de beide onderhandelaars een extract gemaakt, waarmede zij op last der staten naar *Hoorn* reisden. Men trad met WIGGERTSZ in vriendelijke conferentie, maar, dewijl hij beweerde dat de synode zijn gevoelen valsch had voorgesteld, zoo begeerde hij copij van dit extract, ten einde zich te mogen verantwoorden. Dit werd hem verleend.

---

[10]) Men vergelijke over de zaak van WIGGERTSZ: *Stat. resol.* 1594, 6 Sept.; 1595, 10 Maart, 8 Julij, 10 Aug., 12, 13, 16 en 17 Sept., 19 Dec.; 1596, 5 Maart, 27 Febr., 27 Julij, 2 Dec.

Het extract zelf bevatte negen punten, waarin zijn gevoelen was zaâmgevat. Bij elk punt was aangewezen, hoe zijne leer in strijd was met de uitspraken van Gods woord, en hetgeen in de Nederlandsche geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen catechismus was vastgesteld. Ook werd het hem bepaaldelijk tot onregtzinnigheid aangerekend, dat zijne denkwijze met die van COORNHERT overeenkwam. Ten einde het karakter der grieven tegen hem te leeren kennen, deelen wij hier de peroratie [11]) mede, die aan het extract is toegevoegd.

»CORNELIS WIGGERTSZ geeft met ronde woorden in zijn laatste geschrift openlijk te kennen, dat tusschen de gereformeerde kerk hier te lande en hem het verschil in de voornaamste hoofd-artikelen des geloofs veel grooter is, dan eertijds geweest is tusschen de apostelen en de valsche leeraars (Hand. XV). Volgens de Schrift handelt het voornaamste artikel over de kennis des eenigen waarachtigen Gods, des Zoons en des heiligen Geestes, en over het Middelaars-ambt van CHRISTUS, onzen Zaligmaker. Het volgend artikel leert, hoe men de genade Gods, de verlossing van CHRISTUS, en de heiligmaking des Geestes deelachtig wordt. . Over dit gewigtig artikel bestaat er verschil tusschen Gods kerk en de Pelagianen (dat zijn de vijanden van Gods genade): of God alleen de algemeene oorzaak onzer zaligheid is, en onze hoedanigheden de bijzondere oorzaak zijn onzer zaligheid. Hieraan is de eere Gods ten hoogste gelegen, terwijl WIGGERTSZ hierover anders oordeelt. Want naar zijn gevoelen mogen de geloovigen zeggen: gij hebt ons wel, o Heer! eene algemeene genade in CHRISTUS gegeven, gelijk ook anderen menschen, maar dat wij uwe uitverkorenen zijn, U behagen en het eeuwige leven zullen beërven, daarvan zijn onze goede hoedanigheden de oorzaken. Verder bestaat

---

[11]) Deze peroratie, in de *Copiën* voorkomende, is niet door BOR overgenomen.

er verschil tusschen de kerk van CHRISTUS en WIGGERTSZ, ten opzigte van de volgende artikelen: de erfzonde of aangeborene verdorvenheid onzer natuur, de natuurlijke krachten van den mensch in goddelijke zaken, de vrije wil ten goede, of ons geloof en onze liefde oorzaken zijn van Gods genade en verkiezing, of niet integendeel Gods genade eene werkende oorzaak is van geloof en liefde. Hierop berusten WIGGERTSZ' beschuldigingen tegen de bediening van den doop en de gebeden der kerk. Hieruit moge ieder blijken, dat de Noord-Hollandsche synode, in 1593 te *Alkmaar* vergaderd, hem regtmatig in zijne dienst heeft gesuspendeerd, wegens zijne ongezondheid in de leer, naar het bevel van Gods woord en de algemeene kerkorde der generale synode dezer vereenigde Nederlanden. Wat betreft de contumacie over de sententie der opschorting, de eenvoudige geschiedenis der zaak is genoeg ter regtvaardiging. WIGGERTSZ heeft door zijne valsche leeringen de weleer zoo vreedzame Hoornsche gemeente geheel in oneenigheid gebragt. Over deze zwarigheden heeft de Noord-Hollandsche kerk haren schuldigen pligt gedaan, doch door het geven van ijdele hoop, zoowel als door zijne hardnekkigheid, heeft WIGGERTSZ den getrouwen arbeid der kerk vruchteloos gemaakt."

Den 16^den December was WIGGERTSZ met zijn antwoord gereed. Hij volhardde bij zijne vroegere overtuiging.

Eene nieuwe conferentie had hierop tusschen WIGGERTSZ, UYTENBOGAERT en BASTINGIUS plaats. Een nieuw geschrift werd er opgesteld, waarin, nevens de beschuldigingen der synode, ook de antwoorden van WIGGERTSZ waren opgenomen. Het handelde over de volgende negen punten: 1°. van het beeld Gods, waarin ADAM geschapen is, en van zijne volmaaktheid of onvolmaaktheid door den val; 2°. van den tijdelijken dood; of deze in de wereld gekomen is door de zonde, of door de natuur der schepping Gods; 3°. van de voorzienigheid Gods; of daardoor verstaan wordt eene bloote voorwetenschap, welke hangt

aan 's menschen doen en willen, of eene dadelijke ordonnantie of regering Gods over alle dingen; 4°. van de erfzonde; of deze alleen is eene onvolkomene kennis Gods, en lust tot het kwade, of eene verdorvenheid van de gansche natuur der menschen; 5°. van de wederoprigting; of deze zich uitstrekt tot alle menschen, waarvan ADAM de wortel en stam is, of alleen tot de geloovigen; 6°. van de verkiezing; of deze bestaat in 't uitkiezen van een zeker getal menschen ter zaligheid en een ander deel in 't verderf, waarin zij zich zelven geworpen hebben, latende of niet; en of deze ziet op eene der kwaliteiten van de gehoorzaamheid des geloofs, of anderzins enz.; 7°. van de beroeping, die door de predicatie des evangelies geschiedt; of deze zich zooverre uitstrekt en algemeen is, als de belofte en genade der verlossing, die daarin verkondigd wordt, algemeen is; 8°. van de zaligheid der uitverkorenen; of deze gegeven wordt om hunne getrouwheid en hun onbewegelijk blijven in het geloof, of alleen door de onverdiende genade Gods enz.; 9°. van de uitverkorene kinderen Gods; of deze van God kunnen afwijken en hierdoor van hunne zaligheid beroofd worden, of niet. Ten laatste zeide de synode nog, dat WIGGERTSZ alle deelen van de geheele discipline wilde gezuiverd hebben van misbruiken, die daarin zouden mogen bevonden worden, verstaande onder dat woord discipline: de bediening van Gods woord, de sacramenten, de kerkelijke bestraffingen, met de gebruiken van alle kerkelijke bijeenkomsten. WIGGERTSZ antwoordde, dat hij werkelijk zulk eene hervorming der discipline eischte.

Ook met dit extract kon WIGGERTSZ zich niet volkomen vereenigen. Hij begeerde er nog een supplement bij te voegen, en dit ten spoedigste aan de gecommitteerden toe te zenden. Toen hij hiermede draalde, schreef UYTENBOGAERT hem (den 26sten Nov.) een Latijnsch briefje [12].

---

[12]) »Vaert wel in den Heere", schreef onder anderen UYTENBOGAERT, »en

Wiggertsz antwoordde (den 12^{den} Dec.), dat hij binnen weinige dagen gereed zou zijn. De importantie van de zaak drong hem, eene goede conscientie te bewaren, en niets anders over te leveren, dan hetgeen hij rijpelijk overwogen had. Hij wilde dit werk zóó maken, dat het zijne zaak tegenover zijne tegenpartij, 't zij dat zij weder vereenigd, of geheel gescheiden mogten worden, voor God en de menschen zou kunnen regtvaardigen. Toen evenwel zijn geschrift eerst weinige dagen voor kersmis kwam en de staten reeds gescheiden waren, kon het rapport dit jaar niet meer geschieden. Inmiddels schreef hij nog eene missive aan de staten ter verklaring van zijn gevoelen, »omdat in het extract zijne meening over eenige betwiste punten niet genoeg was uitgedrukt." Wij willen hier kortelijk zijne eigene belijdenis vernemen, opdat ons blijke, dat hij in de hoofdzaken met coolhaes en zijne geestverwanten instemt. Achtereenvolgens spreekt hij van de erfzonde, van de verkiezing, van den vrijen wil, de goede werken en de perseverantie, van de voorzienigheid Gods, en van de hervorming der geheele kerkdienst of discipline.

1°. Van de *erfzonde* gevoele ick, dat se in den bontgenooten is de aengheborene gemeynschap der zonde adams, nae de ghelijckenisse der zonde adams, welcke was onder de gemeynschap der genade. Ende dat deselve bontgenooten (welcke zijn de gheloovighe), om de erfzonde, die in haer is inwoonende, niet en mogen kinderen des toorns ofte verdoemt, ende onnutte tot eenighen goede ghenaemt worden, anders dan ten opsien van 't ghene sij wt hen selven zijn, ende van 't gene sij buyten christum eermaels waren, ofte namaels worden mogen, so sij t' eeniger tijdt de genade sullen verstooten hebben. Dat hier beneffens ooc hare

---

let op den vrede der kerke in waerheid, en alle particuliere passien aen d'een zijde stellende, slaet gade, so 't betaemt, de opbouwinge van 't gemene lichaem".

kinderen niet onder den toorne Gods, maar alleenlijcken in zonden ontfangen ende geboren worden. Ende dat noch de gheloovighe, noch de kinderen van hun gheboren, niet omme de erfzonde, maer alleene door eyghene daedlijcke zonde moghen verloren gaen.

2°. Van de *verkiesinghe* ghevoele ick, dat deselve met de verwerpinge niet tot de scheppinge maer tot de verlossinge der menschen toebehoort. Ende dat se den mensche niet moghe toegevoecht worden voor ofte teghens de beloftenisse, dewelcke toebehoort allen bontgenooten ende haren kinderen; maer dat se den mensche, nae de ontfanghene beloftenisse, ende nae 't inhouden van de conditiën, daerinne wtghedruckt zijnde, moet toeghevoecht worden als een gerichte Gods, daerinne degene die het geloove ende eene goede conscientie behouden, van den andere die dese beyde verworpen hebben, item degene die 't woort der boete geerne aennemen, van d' andere die Gods raedt teghens hen selven versmaden, van eeuwicheyt na Gods voorwetenheyt onderscheyden zijn; ende daer door geenen alle beyde gegheven is, de genade dien sij vercregen hebben vollencomentlijcken te ghenieten, maer desen de verstocktheyt ende de volgende verdoemenisse toegewesen is.

3°. Van den *vrije wil*, van de *goede wercken* ende van de *perseverantie* is mijn ghevoelen als nae volcht: Ten eersten van de vrije wille gevoele ick, dat de bontghenooten Gods, in CHRISTO door de gemeynschap van zijnen Geest, denwelcken de gheloovighe door 't gehoor van 't woord der predicatie des gheloofs, ende hare zaedt van 's moeders ligchaam af becomen, eenen bevrijden wille hebben, omme te mogen Godt kennen ende in Hem ghelooven. Ten anderen van de goede wercken gevoele ick, dat di selve bontgenooten in CHRISTO, ende door de gemeynschap van zijnen Geest, geschapen zijn tot goede wercken, omme daerinne te wandelen. Ten derden van de perseverantie gevoele ick, dat deselve bontgenooten

machtich zijn in CHRISTO, door de gemeynschap van zijnen Geest, omme in de ghenade te moghen blijven, hierentegens oock door de cracht der inwoonende zonde deselve ghenade verwerpen connen; daeromme sij van nooden hebben, voorsichtelijcken te wandelen ende den tijdt wt te coopen. Ten laatsten, dat de vrije wil ende de goede werken ende de perseverantie te samen, ende elck bysonder, de affecten zijn van de vernieuwinge des beeldt Gods, welcke bestaet wt ende door de ghemeynschap des heilighen Geestes, die over de ziele ende over den lichaam der bontghenooten is uitgestort. Naemlycken de vrije wille is de hertelycke inwendige belustinghe, ende de goede wercken zijn de daedlijcke volbrenginghe van de wet des Heeren, dewelcke is een wet des gheloofs ende der wercken. Maer de perseverantie is dat werc der becommertheyt ende der voorsichticheyt, daer door sij poogen omme in genade te blijven. Ende dat hieromme dese drie gheenen oorsaecke der salicheyt connen zijn, in dengenen daer bij sij gevonden worden, maer ter contrarie een volcomen oorsaecke der verdoemenisse zijn in dengenen, dewelcke deselve niet en hebben.

4°. Van de *providentie* ofte voorsienicheyt Gods ghevoele ick, dat Godt eermaels den val ADAMS ende namaels de zonde niet ghewilt noch verordineert, maer ghehaet, van te vooren geweten ende toegelaten heeft. Ende wat aengaet allerleye zonde des menschen welcke aen hem bevonden wort, nadat hij zijnen heerlijckheyt verloren heeft, ghevoele ick, dat alsulcke zonde tot deselve providentie behoort, ten eersten voor so vele aengaet de behoudinge van 't leven der menschen na den tijdt dat hij wt zijne heerlijckheyt afghevallen is, daerdoor hij, om deselve zonde te connen doen, bequaem is; ten anderden voor soo vele aengaet den macht van de toorne Gods, welcke over soodanige menschen blijft, daerdoor hij, om de zonde te doen, als vercocht is. Ende 't selve alle beyde, niet *positive secundum habitum*, recht ofte de men-

sche van Godt gheschapen zij tot een vat der oneere, omme eenen dienstbaren slavenwille tot den quade te moeten hebben, ende Godt hem de boosheyt ghestadelijcken zij ingevende, dan *negative secundum privationem*, als die om dese eenighe oorsaecke, dat hij den Geest der genaden oneere aengedaen ende bedroeft heeft, van Gods aenghesicht verworpen ende van zijnen heyligen Geest ontblootet zijnde, mistet den vrijen wille tot het goede, ende overgegheven is tot eenen onverstandigen herte, omme te doen 't welck niet betaemt. Maer in 't gene dat soodanige zonde beraemt wordt tot nadeel van zijn naesten welvaren, gevoele ick dattet blootelijcken hanget aen de providentie Gods, of deselve zonde sal mogen volbracht worden ofte moeten nablijven.

5°. Van de *discipline* ofte de reformatie van den geheelen kerkendienst ghevoele ick, dat alle corruptelen ende ongerijmtheden van dien, die teghens ofte buyten de belastinge van Gods woort daerinne ingecomen zijn ende ghebruyckt worden, behooren ende moeten wech ghedaen worden, opdat de kercke Gods tot de gelijckmaticheyt van de originele apostolische beginselen harer eerste instellinge wederomme ghebracht moghe worden."

Deze missive werd met het extract den 9[den] Maart 1595 door UYTENBOGAERT en BASTINGIUS aan de staten overgegeven. Na hun rapport besloten de staten beiden nogmaals te committeren, om andermaal met WIGGERTSZ te *Hoorn* te confereren. UYTENBOGAERT wilde zich verontschuldigen, doch men wilde hem niet ontslaan; zelfs zijn verzoekschrift mogt niet baten. Toen hij nog draalde, werd hij schriftelijk aangemaand om zijnen last te volbrengen.

Nu de staten in dit geschil ter beslissing tusschen beiden waren getreden, werd aan de Noord-Hollandsche synode, welke in dit jaar (van den 19[den] tot den 26[sten] Junij) te *Amsterdam* werd gehouden, gelast, deze zaak niet verder aan te roeren. Men kon hier echter weinig

genoegen mede nemen. In eene remonstrantie werd verklaard, »dat God hun, als opzieners en voorstanders der kerk, ernstig had bevolen, goed acht te nemen over de geheele kudde, en allen, die tweedragt en ergernis tegen de leer maken, te weren." Zij zagen niets liever, dan dat zij mogten ontslagen worden van de odieuse procedüren tegen de kwade herders, bijaldien dit voor den almagtigen Regter bestaan kon. Zij baden dat de staten mogten goedvinden te doen, hetgeen de vrome christenkeizers en andere vorsten en overheden in dergelijke zaken, overeenkomstig Gods woord gedaan hadden, welke namelijk kerkelijke zaken door middel en in tegenwoordigheid der synoden, onder hunne autoriteit vergaderd, lieten afhandelen, en altijd het besluit lieten nemen door en in die synoden, omdat hun naar Gods ordonnantie en de natuur der zaak zulk eene magt toekwam. Zij wenschten, vrijelijk kerkelijke censuren en straffen te mogen uitoefenen.

De staten hadden hierop weinig te antwoorden. Zij hadden toch reeds eenen anderen weg ter beslissing ingeslagen. Na het ongunstig rapport van UYTENBOGAERT en BASTINGIUS schreven de gecommitteerde raden aan den eersten (den 10[den] Aug.), dat er besloten was, de hoogleeraren in de godgeleerdheid aan de Leidsche universiteit te committeren, ten einde met hem en BASTINGIUS de zaak te onderzoeken, daarna WIGGERTSZ te ontbieden en de zaak tot eenigheid te brengen. Mogt dit niet gelukken, dan zouden zij de staten althans met hun advies kunnen dienen. Reeds den volgenden Maandag (den 14[den]) zou die conferentie te *Leiden* plaats hebben. In die conferentie ving men aan, andermaal de geschriften van beide partijen te onderzoeken. Den 28[sten] Augustus werd WIGGERTSZ ontboden. Hij verscheen met DIRK HOGERBEERTS [13])

[13]) Deze DIRK HOOGERBEETS was de zoon van HEYNDRIK HOOGERBEETS, en de kleinzoon van DIRK HEYNDRIKSZ. HOOGERBEETS, die, in het begin der 16[e] eeuw, van het dorp *Beets* zich te *Hoorn* met der woon had gevestigd. Hij was

en een diaken, als getuigen afgevaardigd door de magistraat en den kerkeraad van *Hoorn*. De onderhandeling duurde voort tot den 3[den] September, doch zonder vrucht. Men rapporteerde, dat WIGGERTSZ' gevoelens afweken van den eenparigen regel des geloofs, welke in Gods heilig woord was overgeleverd, en dat ze veel verschilden van de geloofsbelijdenis en den catechismus, niet alleen der Nederlandsch-gereformeerde kerk, maar ook van de geloofsbelijdenissen van andere gereformeerde kerken. Ja men achtte dat het verschil zóó groot was, dat zijne gevoelens noch met de waarheid van Gods woord, noch met de geloofsbelijdenis van eenige kerk konden overeengebragt, en niet dan met groote schade en ergernis in Gods kerk geleerd worden [14]). De staten besloten nu, WIGGERTSZ voor de gecommitteerde raden te *'s Hage* te beschrijven, ten einde hem voor te houden »dat de heeren staten verstaen, dat de predicant, professie makende van te leeren de gereformeerde religie, in dese landen aengenomen, hem vooral in eenigheyt van leere met de andere kerkendienaars moet houden." Hem zou worden voorgeslagen, zich te bedenken en zich met God te beraden, of hij zich met de alhier aangenomene leer begeerde te confirmeren, dan of hij zijne dienst wilde verlaten. Wilde hij inmiddels prediken, dan mogt hij zijn gevoelen noch in zijne predikatiën openbaren, noch schriftelijk verdedigen, »opdat alle scheuringe en divisie in de gereformeerde kerken mach werden geweert, gelijk de meninge van de heeren staten is deselve te weren." Wederom zou UYTENBOGAERT naar *Hoorn* worden gezon-

---

in 1561, en later meermalen, burgemeester van *Hoorn*. Hij stierf in 1597, nalatende één' zoon, den bekenden pensionaris van *Leiden* ROMBOUT HOOGERBEETS en ééne dochter LUITGAERDT.

14) Het latijnsch origineel van dit advies der professoren wordt in de *Copien* gevonden. Het was geteekend door FRANCISCUS JUNIUS, LUCAS TRELCATIUS, FRANCISCUS GOMARUS, JEREMIAS BASTINGIUS en JOHANNES UYTENBOGAERT, en gedateerd uit *Leiden*, den 6[den] Sept.

den om de gemeente van alles kennis te geven, en WIGGERTSZ, zoo mogelijk, nog tot eene schikking te brengen. Men begreep teregt, dat hij, als een man des vredes, hier het meest geschikt voor was. Ook nu maakte hij bezwaren tegen deze moeijelijke zending. Hij wilde wachten, tot dat WIGGERTSZ eerst voor de gecommitteerde raden gehoord zou zijn. Deze was tegen den 6den October opgeroepen, doch wegens ziekte kon hij niet verschijnen. Evenwel zond hij over het advies der professoren eene remonstrantie in. Ook zijne beide ambtgenooten en eenige ouderlingen voegden hierbij eene andere remonstrantie, waaruit ten duidelijkste bleek, hoe WIGGERTSZ alles behalve in zijne overtuiging alleen stond, maar door velen werd gesteund. Zij beklaagden zich, dat hun medebroeder van onzuiverheid in de leer was beschuldigd, zonder dat men zijne geschriften onderzocht of behoorlijk gelezen had. Zijne tegenpartij had enkel lasteringen uit zijne geschriften getrokken en die onder het volk uitgestrooid, ten einde de tweedragt grooter te maken. Nu de professoren in hun advies van de misslagen der synode hadden gezwegen, was de twist nog verergerd. Vele aanzienlijke personen hadden een pasquil [15]) door de stad verspreid, dat de scheuring nog wijder had gemaakt. Hetgeen daarin werd verhaald, hadden zij nooit in zijne predikatiën gehoord, noch in zijne geschriften gelezen. Zij verzochten, dat niemand toch bezwaard mogt worden met zulk eene praedestinatie-leer, waardoor de

---

[15]) Dat pasquil luidde aldus: »Van het beeld Gods leert CORNELIUS strijdende dingen, te weten, dat het beeld Gods in den mensche natuurlijk is. Van den dood gebruykt hij sekere vreemde spreuken, die nochtans geen groote swarigheid hebben. Van de voorsienigheid Gods wil hij niet toelaten dat God goed en quaed ordineert, dat is, bij sijn schikkinge laet geschieden. Van d'erfsonde heeft hij vele vreemde distinctiën, bij gene schrijvers bekent, seggende dat niemand om d'erfsonde, maer alleenlijk om de eygen dadelijke sonden gestraft werd. Van de vernieuwinge der menschen seyd hij, dat God den mensche in ADAM, als den struyk des menschelijken geslachts, wederom opgherecht heeft; niettegenstaende dat hij moet bekennen, datter geen saligheid is sonder gelove,

algemeene belofte van zaligheid, aan ADAM en ABRAHAM gedaan, werd tegengesproken. Die belofte was WIGGERTSZ' belijdenis, en in zijne gemeente was sedert de hervorming niets anders gepredikt. Men behoorde ten opzigte van deze praedestinatie-leer van niemand te vergen, dat hij met CALVIJN en BEZA instemde, want alle geleerden hadden dat niet gedaan, ofschoon zij elkander hierom niet als onzuiver in de leer veroordeeld, maar in liefde verdragen hadden [16]. Daarom verzochten zij dringend, dat door de staten eene verzoening bewerkt mogt kunnen worden [17].

Nu werden de drie [18]) Leidsche hoogleeraren verzocht, eene justificatie op te stellen van hun advies over WIG-

---

het welke God niet alle menschen dadelijk geeft. Van de verkiesinge stelt hij causen, dat alle andere effectus stellen, en seyd dat se alle verkoren zijn die daer volstandig blijven in goede werken. Van de volhardinge seyd hij, dat die oprechte kinderen Gods geworden zijn, ook mogen vervallen, daer nochtans God seyd, dat niemand hem den sijnen en mag onttrekken. Uyt dese leere CORNELII word onse saligheid in twijfel getrokken, onse macht veel te veel toegeschreven, onse goede werken veel te hoog gestelt. In somma, sijn leere is een fondement gevende van de pauselijke verdiensten, en een onverdragelijke blasphemie tegen het lijden CHRISTI."

16) Opmerkelijk is nog hetgeen hierbij in deze remonstrantie wordt verhaald: »Belangende de algemene beloftenisse, so is a° 1590, in den synode tot *Hoorn* gehouden, eendrachtelijk geresolveert, sonder yemands tegenspreken, dat men daer bij soude blijven, gelijk ook op deselve tijd verschil van de leere der predestinatie geresen zijnde, geaccordeert is eenen dienaer van *Valkoog* bij die soete verklaringe BULLINGERS te blijven, soekende also de meeste rust en stichtinge sijner gemeente."

17) De remonstrantie was onderteekend door WIGGERT JANSZ, JAN HENDRIKSZ, CLEMENS MARTINI, CORNELIS MEYNARDI, DIRK PIETERSZ, YSBRANT CORNELISZ, GERBRANT GERBRANTSZ, BARD OLFERSZ, en het merk van JELIS GYSBERTSZ. Hoe zeer de beide ambtgenooten van WIGGERTSZ met hem in denkwijze overeenstemden, moge nog blijken uit een boekske, door hen in dezen tijd in 't licht gegeven: *Apologia en ronde bekentenisse*, waarin zij hun gevoelen aangaande de betwiste punten, in denzelfden geest uiteen zetten. (Zie den inhoud bij BOR).

18) De regent van het staten-collegie, JEREMIAS BASTINGIUS, kon wegens eene doodelijke ziekte aan het opstellen geen deel nemen. De justificatie zelve wordt bij BOR gevonden.

GERTSZ' gevoelens. Daarmede was men reeds op den 9[den] December van dit jaar gereed. Daarbij werd er eene remonstrantie van wege de synodale gedeputeerden door PLANCIUS en BOGAERT aan de staten overhandigd, waarin op WIGGERTSZ' afzetting van zijne dienst zeer sterk werd aangedrongen. Dientengevolge ontving UYTENBOGAERT nog eenmaal in last, met den Amsterdamschen predikant JOHANNES AMBROSIUS en M[r]. LEONARD CASEMBROOD [19]) naar *Hoorn* te reizen. Zij hadden eene laatste poging in het werk te stellen, om WIGGERTSZ tot afstand van zijn gevoelen te brengen. Mogt hij daartoe niet te bewegen zijn, dan moesten zij trachten, hem, hetzij uit eigen beweging, hetzij met toestemming en gezag der overheden, tot het verlaten van zijne dienst te brengen. Van gecommitteerde raden ontvingen zij den 11[den] Januarij 1596 eene credentie-brief van den magistraat van *Hoorn*, benevens de laatste geschriften welke bij de staten waren ingediend. Eindelijk schreef de prins zelf aan de regering te *Hoorn*. Den 22[sten] Januarij vingen de onderhandelingen te *Hoorn* op het stadhuis aan, in tegenwoordigheid van WIGGERTSZ en de overheden. Den eerste werden alle stukken ook ter inzage voorgelegd; doch vooral tegen de justificatie der Leidsche godgeleerde faculteit, waarvan hij afschrift begeerde, had hij vele bezwaren. In eene vriendschappelijke bijeenkomst met de drie afgevaardigden betuigde WIGGERTSZ, dat hij de synode voor partijdig hield en zich op haar niet wilde beroepen. Met UYTENBOGAERTS verklaring aangaande het gezag van confessie en catechismus kon hij zich wel vereenigen, maar zoo spraken de synodale gedeputeerden niet. Alle pogingen bleken ten slotte vergeefsch te zijn. De magistraat was

---

[19]) Deze was op de synode te *Alkmaar* met GERARD D. HOUSEN een der gedeputeerden van wege de staten geweest. In dezelfde betrekking waren op de synode te *Edam* geweest: DIEDERIK VAN LEEUWEN en NIÇOLAAS CROMHOUT; later te *Haarlem* dezelfde VAN LEEUWEN met ROMBOUT HOOGERBEETS, en te *Amsterdam:* CASEMBROOT met HADRIANUS JUNIUS.

evenmin als WIGGERTSZ tot inschikkelijkheid te brengen, en den 24sten moesten de drie afgevaardigden onverrigter zake weder vertrekken.

De prins wilde nog eene laatste poging doen. Dezelfde afgevaardigden zond hij in Februarij weder naar *Hoorn*, den predikant AMBROSIUS doende vervangen door zijn eigen raad Mr. ANDRIES HESSELS. Aan den magistraat van *Hoorn* schreef hij, dat aan deze gewigtige zaak, waarbij »niet alleen den dienst Gods, maer ook de geheele politische regeringe grotelijks geïnteresseert soude worden," spoedig een einde moest komen. In de instructie aan de afgevaardigden was de last gegeven om WIGGERTSZ, zoo hij niet mogt toegeven, te bevelen in *'s Gravenhage* te verschijnen, ten einde het geschil voor de vergadering der staten beslecht mogt worden, en intusschen zijn ambt neder te leggen. Eerst toen de magistraat van *Hoorn* mede hierin toestemde, beloofde hij, zich van de uitoefening zijner bediening te zullen onthouden, tot dat er nader beslissing over zijne zaak zou genomen zijn. Nu zonden de staten UYTENBOGAERT bij leening naar *Hoorn*, om den verbrokenen vrede in de gemeente te herstellen. Hij gaf aan den magistraat de brieven over van de staten en den prins, en nam, tot veler genoegen, gedurende geruimen tijd aldaar de dienst waar, soms door HELMICHIUS of anderen hierin geholpen. CASEMBROOT en HESSELS moesten eindelijk met PHILIPS VAN MARNIX het geschil tusschen WIGGERTSZ en de Noord-Hollandsche synode bijleggen.

Ondertusschen verscheen WIGGERTSZ te *'s Gravenhage* voor de drie gevolmagtigden, met twee gedeputeerden der hervormde overheid, onder welke de burgemeester SIMON PETERSZ. CORT. De onderhandelingen vingen den 5den Maart op het stadhuis aan, met de overgave van eene schriftelijke aanklagt uit naam der synode door PLANCIUS en MATTHISIUS. Reeds den volgenden dag was WIGGERTSZ met een antwoord gereed, dat de commissarissen echter

niet wilden aannemen, zoodat hij den 10[den] eene andere verantwoording indiende. De synodale gecommitteerden stelden hiertegen eene repliek, waarvan aan WIGGERTSZ den 22[sten] Julij de copij overhandigd werd. Nu volgden van beide zijden duplieken en replieken, die tot geene eenheid bragten. De commissarissen sloten de onderhandelingen, deden rapport, en den 27[sten] Julij namen de staten eene resolutie, waarbij WIGGERTSZ ontslagen werd van zijne dienst binnen *Hoorn*. Evenwel wilde men voor zijn onderhoud zorgen. Hij kon zich naar zijn geboortegrond begeven, en de staten zouden hem enkele jaren een pensioen schenken, in de hoop, dat hij zich intusschen nog met de kerk mogt vereenigen.

WIGGERTSZ bleef echter te *Hoorn*. De regering schonk hem hare bescherming, en tot zijnen dood eene geldelijke ondersteuning. Zij verzette er zich ook niet tegen, toen hij, in een bijzonder huis, voor zijne aanhangers geregeld afgezonderde vergaderingen hield. De synodale gedeputeerden beklaagden zich hierover aan de staten. Zij schreven in eene remonstrantie, »dat WIGGERTSZ het gewaagd had, geheime konventikelen op te rigten, daarin vermaning doende, met voorstelling en verdediging zijner opiniën, en met lastering van de leer der waarheid die in den lande werd geleerd. Hij had zelfs eene zekere plaats in de stad en een bepaalden tijd gesteld, om hierin met orde en *ex professo* te continueren. Zoo had men eene scheuring en eene nieuwe secte te vreezen." Op last van de staten en zijne excellentie werd hij hierover door den magistraat onderhouden. Hij antwoordde zijne overheden in een geschrift, dat den 21[sten] December aan de staten werd overgegeven. Opmerkelijk is, wat hij in dit geschrift tot zijne verdediging zegt. Hij beweert, de resolutie der staten te zijn nagekomen, en dat zijne tegenwoordige handelwijze overeenkomstig was met de vrijheid van conscientie, hem door 'slands advokaat zeker toegezegd, welke vrijheid alle inwoners

der vereenigde provinciën door de unie des verbonds was toegezegd. Ook aan de Mennoniten was zulk eene vrijheid toegestaan. Wat de plaats der uitoefening zijner bediening aanging, was hij zijne belofte getrouw gebleven, maar ten aanzien van het predikwerk vond hij zich gehouden, dit te blijven volbrengen tot dienst van God, wien hij rekenschap verschuldigd was. Het woord Gods was ook aan de uitwendige kerk niet gebonden. Dat zijne leer streed tegen de waarheid van Gods woord, had zijne tegenpartij hem nog niet kunnen bewijzen. Hij bleef nog altijd zulk een bewijs verlangen. En ter verontschuldiging van deze zijne handelwijze besloot hij dit geschrift met eene tegenstelling van zijn gevoelen en dat der synode, opdat men toch onbevooroordeeld de oorzaak van het verschil en der tegenwoordige afscheiding mogt kunnen doorzien [20]).

Het schijnt, dat de staten hierin niet verder hebben willen handelen. De synode, in Junij 1597 te *Enkhuizen* gehouden, verzocht WIGGERTSZ, bij geschrifte van den voorzitter ANDREAS THEODORI, zijne afzonderlijke vergaderingen te staken. Hij antwoordde stoutmoedig »dat hij de gemeenschap met de gereformeerde kerk renuntieerde, zoolang zij zou blijven bij haar gevoelen. Staande in de vrijheid der conscientie, vroeger tegen den koning van *Spanje* verdedigd, tevens door de unie gewaarborgd, wilde hij zijne vergaderingen niet sluiten." De synode begreep nu, dat de tijd was gekomen om WIGGERTSZ te excommuniceren. De gecommitteerden der staten [21]), op de synode in 1598 te *Edam* gehouden, trachtten zulk een maatregel nog te verhinderen. Hem zouden op het stadhuis te *Hoorn* voor de regering nog eenige conditiën ter verzoening worden voorgehouden. Doch alles was te vergeefs, WIGGERTSZ vreesde eene excommunicatie niet,

[20]) Het geheele stuk wordt in de *Copien* gevonden.

[21]) CROMHOUT benevens jonker WILLEM VAN ZUYLEN VAN NYVELD.

en, wat hem ook verder wachtte, hij was gereed het in 's Heeren naam te lijden.

Werkelijk werd WIGGERTSZ door de synode afgesneden van de kerk. Tot aan zijnen dood (1624) bleef hij te *Hoorn* onder begunstiging der overheden, en zag zich bij een groot gedeelte der gemeente altijd geliefd.

BESLUIT.

Zoo ben ik thans aan het einde van mijnen arbeid genaderd. Uitgegaan van de gedachte, dat het voor ieder van belang is, de groote gebeurtenissen van het begin der 17e eeuw, die wel ontegenzeggelijk een zeer grooten invloed hebben uitgeoefend, goed te verstaan, zoo koos ik mij in COOLHAES eene historische figuur, in wier levensgeschiedenis de beginselen der latere kerkelijke en staatkundige verwikkelingen het sterkst uitkwamen. Alle groote feiten hebben hare voorbereidende gebeurtenissen. Eene nieuwe gedachte ontwaakt niet plotseling in het gemoed van honderden en duizenden, ook niet van een eenig man. Gelijk de natuur geene schokken kent, even zoo de geschiedenis. Daarom heeft de geschiedschrijver niet genoeg gedaan, wanneer hij slechts de uitspringende punten der geschiedenis heeft behandeld. Hij kan ze niet zuiver begrijpen, zoo hij zijn oog niet heeft laten weiden over hetgeen er aan is vooraf gegaan. In COOLHAES, zijne tijdgenooten en geestverwanten leeft en werkt reeds de strijd, die tot volledige kracht is gekomen in de dagen van ARMINIUS, UYTENBOGAERT en GOMARUS, en in 1618 en 1619 werd beslist. Veel dat tot blijvenden lof der beide eerstgenoemde mannen en der latere Remonstranten moet worden genoemd, vertoont zich reeds in den bijna vergeten predikant van *Leiden.*

Men verwachte toch niet van mij, dat ik thans dit in

bijzonderheden zal gaan aantoonen [1]). Vooreerst is de eenheid tusschen de gebeurtenissen in onze vaderlandsche kerk vóór en na 1600, in de hoofdzaken althans, voor de meesten geen raadsel meer [2]). Ten andere zal voor hem, die niet geheel vreemdeling is in den strijd van den aanvang der 17e eeuw, uit de opmerkzame beschouwing van COOLHAES' levensgeschiedenis en werken, genoegzaam duidelijk zijn, in hoeverre hij werkelijk de voorlooper van ARMINIUS en de Remonstranten genoemd mag worden. Eindelijk kwam het mij beter voor, bij latere studiën op COOLHAES en zijnen tijd terug te wijzen, dan nu reeds die studiën vooruit te loopen door de mededeeling van losse uitspraken en onzamenhangende feiten. Aan het onderzoek naar COOLHAES' levensgeschiedenis wensch ik dergelijke onderzoekingen omtrent UYTENBOGAERT, ARMINIUS en anderen, — aan de beschouwing van de laatste helft der 16e eeuw, uitgebreide studiën over de gebeurtenissen van de eerste helft der 17e eeuw vast te knoopen. Hebben wij eenmaal dit tijdperk van ruim 50 jaren — zeker niet het minst gewigtige onzer vaderlandsche kerkgeschiedenis — doorleefd, niet enkel door de tot heden bijna uitsluitend gebruikte algemeene bronnen te raadplegen, maar vooral door opsporing der bijzonderheden uit de pamfletten-litteratuur dier dagen, uit tallooze zoo gedrukte als onuitgegevene brieven, — dan zal het ons gemakkelijker vallen, in éénen blik het geheel te overzien, en hoogst belangrijke gevolgtrekkingen te maken, rijk aan lessen van levenswijsheid voor onze dagen.

Mag ik dan ten slotte nog eenmaal herhalen wat ik aan den aanvang dezer monografie reeds uitsprak, en op

---

[1]) Aan het einde van Dl. I, hoofdst. I heb ik misschien, door eene minder juiste uitdrukking, tot die verwachting aanleiding gegeven.

[2]) Ik verwijs hier slechts naar het *Nederl. arch. voor kerk. gesch.*, Dl. IX, bl. 363, 366, aant. 43. Verder naar plaatsen als deze: BRANDT, *Hist. der ref.*, Dl. II, bl. 65, 577; III, 140, en naar het 2de stuk van UYTENBOGAERTS *Noodighe antw. op der Contra-Rem. teghenr.* Eindelijk verwijs ik ook naar hetgeen Dl. I, hoofdst. I reeds door mij gezegd is.

de hoofdpunten wijzen, die ons het verband tusschen den strijd van COOLHAES en dien van ARMINIUS en latere Remonstranten aanstonds in het oog doen springen, — dan breng ik in herinnering, dat vooral de twee groote levensvragen der vaderlandsche kerk in den aanvang der 17e eeuw, reeds het leven van COOLHAES hebben bemoeijelijkt en verbitterd: de vragen aangaande Gods voorbeschikking en 's menschen vrijen wil, en het regt der overheden in kerkelijke zaken. Dat COOLHAES, omdat hij vredelievend was en het goede bij elke partij waardeerde, als een ketter werd beschouwd, vooral door zijne heethoofdige ambtsbroeders, — wien zal het bevreemden, die eenigzins met den geest dier tijden bekend is? Vredelievende en verdraagzame mannen pasten niet in het kerkelijk keurslijf dier dagen. De leer van CALVIJN en BEZA, streng in hare vormen en eischen, uitsluitend in hare consequentiën, had in ons vaderland ontelbare vereerders en voorvechters gevonden. Enkelen waren niet in staat, haar te verjagen en voor een milderen geest te doen plaats maken. Ter naauwernood zijn vele geslachten daartoe in staat geweest. Daarom moesten COOLHAES, WIGGERTSZ en anderen uitgestooten, daarom moesten zij miskend en verdrukt worden. Want wie vrede kon houden met andersdenkenden en voor allen den hemel geopend achtte, indien zij slechts getrouw waren in de roeping door God hun geschonken, — hoe kon hij toen regtzinnig heeten en genade vinden in het oog der kerkelijke grooten? Het bevreemde ons dan niet, dat de hervorming zelve, of liever de hervormden, in velerlei opzigt de roomsche denkbeelden aangaande pauselijke waardigheid, het begrip van kerk en vele andere zaken bleven aanhangen. Zij deden het veelal onbewust, meenende waarlijk zich te moeten verzetten tegen allen die, te ontijdig misschien, den echt humanen, vredelievenden, verdraagzamen geest des christendoms wilden toepassen, gelijk die voor eene korte poos was ontwaakt en herleefd

in de borst van eenige weinige mannen, om straks daarna, bij de groote meerderheid althans, weêr in te sluimeren en als te versterven gedurende vele tientallen van jaren. In den boezem der hervormde kerk werden alle vraagpunten van leerstelligen aard weldra geconcentreerd om de leer der voorbeschikking (ofschoon later blijken zal, dat ook over de opvatting van andere dogmata werd gestreden), en wie in eenig opzigt afweek, werd het eerst en het meest beschuldigd aan deze leer te twijfelen. Zoo ging het COOLHAES ook. — Maar vooral blijkt uit den loop van zijn leven de magt van het vraagstuk over het verband van kerk en staat. Het strenge Calvinisme eischte de volmaakte heerschappij der kerk in alle zaken van godsdienstigen aard. Wie nu in de hervormde kerk wegens dwaalleeringen werd aangevallen, vond al heel ligt steun bij de wereldlijke overheid. Daar kwam bij, dat de zoogenaamde onregtzinnigen toen, gelijk zeer dikwijls het geval is geweest, tevens de vredelievendste burgers waren, terwijl de veroordeelaars niet zelden door eene zekere heethoofdigheid werden bestuurd en, als zij tot handhaving der orde en eensgezindheid in de leer hunne broeders aanvielen, tot allerlei wanorde en tweedragt aanleiding gaven. En beschermde zij den onregtzinnige, gelijk met COOLHAES, HERBERTS en later met ARMINIUS het geval was, dan werd ook daaruit wederom venijn gezogen en de vijandschap gestijfd.

Ziedaar nog met een enkel woord de beide gezigtspunten aangewezen en toegelicht, waaruit wij vooral COOLHAES in zijne lotgevallen en geschriften te beoordeelen hebben. Voor ditmaal leg ik de pen neder. Mogt ik in mijne pogingen eenigzins zijn geslaagd.

Bijlage A.

COOLHAES' GESCHRIFTEN.

Ofschoon zijn levensbeschrijver (in de *Alma acad. Leid.*) zegt: »scriptorum suorum omnium catalogum ipse seorsim in lucem edere cogitat, idque propediem, Deo favente, facturum se promittit", zoo geloof ik niet, dat COOLHAES werkelijk zulk eene lijst zijner geschriften heeft uitgegeven. Ik heb die althans nergens kunnen opsporen.

1. *Apologia*, 1580 (Dl. I, bl. 187, aant. 1).
2. *Breeder bericht*, 1580 (Dl. I, bl. 188, aant. 2).
3. *Van de christelycke disciplyne*, 1582 (Dl. I, bl. 79, aant. 19).
4. *Sendtbrief*, 1582 (Dl. I, bl. 233, aant. 7).
5. *Een christelycke vermaninghe*, 1584 (Dl. II, bl. 5, aant. 11).
6. *Seeckere poincten*, 1584 (Dl. II, bl. 20, aant. 27).
7. *Toutzsteen*, 1584 (Dl. II, bl. 38, aant. 1).
8. *Conciliatio*, 1585 (Dl. II, bl. 59, aant. 20).
9. *Verantwoordinghe van Sebastiaen Franck*, 1596 (?) (Dl. II. bl. 78, aant. 11).
10. *Van eenen mensche in twijffel staende*, 1596 (Dl. II, bl. 90, aant. 23).
11. *Naespeuringhe*, 1597 (?) (Dl. II, bl. 90, aant. 23).
12. *Wederantwoort*, 1599 (Dl. I, bl. 53, aant. 20).
13. *Grondlicke waarheydt*, 1601 (Dl. I, bl. 53, aant. 20).
14. *Aenhechtsel*, 1602 (Dl. II, bl. 92, aant. 5).
15. *Een noodtwendighe broederlycke vermaninge*, 1602 (Dl. II, bl. 96, aant. 10).
16. *Missive*, 1602 (Dl. II, bl. 98, aant. 14).
17. *Summa ende Bekentenisse*, 1603 (Dl. II, bl. 107, aant. 4).
18. *Comptoir-almanach*, 1606 (Dl. II, bl. 113).

19. *Trouwe waerschouwinge*, 1607 (Dl. II, bl. 118).
20. *Specimen eens christelycken calenders*, 1608 (Dl. II, bl. 119).
21. *Naedencken*, 1609 (Dl. II, bl. 121, aant. 1).
22. *Een cort waerachtig verhael*, (Dl. II, bl. 187, aant. 7).

Eindelijk nog

23. *Figuurlijke afbeeldingen* enz. (Dl. II, bl. 71).

Behalve een bijna onleesbaren brief onder de handschriften der Leidsche bibliotheek, met het adres »Eherwerdigen ende gheleerden D. TILMANNO CUPO, dienaer des Worts, mijnen goede vrinde. Nieporte", half in het hoogduitsch, half in 't hollandsch »in der eyll ausz *Amsterdam*, den 17 Aprilis a°. 94" geschreven, doch welks inhoud niets belangrijks heeft, heb ik geene handschriften van COOLHAES kunnen ontdekken.

Bijlage B.

HERBERTS' GESCHRIFTEN.

1°. *Corte verclaringe over de woorden Pauli, geschreven totten Romeynen, cap.* II *vs.* 28. Want dat en is geen Jode, die wtwendich een Jode is, enz. — *Ghedruckt bij D. Mullem.*

Zonder jaartal, doch achteraan leest men: »voleyndt den laedtsten November, indt jaer ons Heeren 1584."

Verder staat op den titel de spreuk: »Cessent solita, dum meliora," ook in 't Fransch uitgedrukt: »Cesse le vieux s'il appert mieux," alsmede in het Hollandsch: »Dat oude zal wijcken, als beter can blijcken." In het midden wordt een man voorgesteld, staande tusschen een eikenboom, waarom zich een slang kronkelt, en een korenveld. Blijkbaar keert hij zich van den eerste tot het laatste, sprekende de woorden »sat quercus." Onder het koren staat »veritas;" onder den eik »umbra" te lezen.

2°. *Bekentenisse des gheloofs van verscheyden articulen der Christelicker leere, welcke voor breeder verclaringhe gestelt zijn van* HERMANNO HERBERS, *dienaer des Woorts binnen der Gouda, over sekere berispingen, welcke teghens zijnen wtgheghevenen boeck, gheintituleert: Corte verclaringe over de woorden Pauli*, Rom. II: 28, *van eenighe ghecommitteerde dienaars des Zuydt-Hollandtschen synodi (wt namen desselvigen) gheordineert ende gestelt zijn*, 1 Cor. XIV: 29. *Ter Goude, bij Jan Zas Hoensz, a°.* 1591.

Op den titel ziet men de zon met de spreuk: »Synceritate et bonitate," en aan beide zijden een regel van het versje:

> Als de son hem laet blijcken,
> So moet het maen-licht wijcken.

Dit geschrift wordt ingeleid door »een toegheeygent brief aen mijne heeren bailliu, burgemeesteren enz. der stede

Gouda." Daarop volgt de »Missive van REGNERI DONTECLOCK aan de vier gecommitteerden," die HERBERTS' verklaring op zijn boek over Rom. II: 28 zouden beoordeelen. Op verschillende punten wordt deze missive door HERBERTS beantwoord. Het werk zelf is in 8 hoofdstukken verdeeld, die handelen »1°. van tweederley verstandt der h. s., een letterlick en een gheestelick; 2°. van tweederley gehoorzaemheyt, de eene in de letter of wtwendich, de andere gheestelick; 3°. van de rechtveerdicheyt CHRISTI of des gheloofs; 4°. van de volmaecte kennisse, en dat men daertoe in dit leven gheraken can; 5°. van de volmaecte gehoorsaemheyt, en dat de geloovighe daertoe in dit leven connen gheraken; 6°. van de praedestinatie; 7°. van het onderscheyt tusschen den doop JOANNIS, CHRISTI en der apostelen; 8°. van de wterlicke of sichtbare kercke Gods, de ghemeynschap derselver, de beroepinge en instellinge der predicanten, de reformatie, de oeffeninge van alle wterlicke diensten en ceremoniën, de gemeene biddaghen en dancksegginghen." Bij elk punt stelt HERBERTS zijne »antwoorde" tegen over de »berispinghe" der synode.

3°. *Eene corte ende grondige verclaringhe van den Antichrist. Waerinne angewesen wordt, dat die paus niet alleene een Antichrist sij, maer oock een yegelijc mensche bij hem zelven (vervreemdet zijnde van den geest Christi). Beschreven door* H. HERBERS, 1 Joh. II: 18. *Ghedruckt tot Vianen, bij D. Mullem.*

Dat dit werkje vóór 1591 is geschreven, is mij gebleken uit de *Bekent. des ghel.*

Dezelfde spreuken en dezelfde afbeelding vinden wij hier weder als op de *Corte vercl.* van Rom. II: 28; hier wordt er echter nog als bijschrift bijgelezen: »Die gecruyste CHRISTUS." Ditzelfde is ook het geval bij de *Corte vercl.* van 2 Thess. II: 3, waar het nog eenmaal voorkomt. Waarom hij dit geschrift opstelde, verklaart hij verder in de voorrede: »Opdat ieder den Antichrist regt zou leeren kennen, heb ik dit geschreven, hopende dat, indien dit met aandacht en onpartijdigheid tot onderzoek der waarheid wordt gelezen, ieder wel bevinden zal, dat de Antichrist niet enkel te *Rome* zijn zetel heeft, maar ook in 't hart van ieder vleeschelijk mensch. Ik acht dit onderwijs voor ieder zeer noodig, opdat men toezie in 't oordeelen over anderen, ten einde zich zelven niet

voor God schuldig te verklaren, in hetgeen waarin men zijn naasten veroordeelt."

4°. *Waerachtighe beschrijvinghe aller articulen ende poincten, waermede* HENRIC VAN DEN CORPUT *en* SERVAES JANSZOON, *dienaers des Woorts binnen Dordrecht*, HERMANNUS HERBERS, *haeren ghewesenen mededienaer, van valsche leere beschuldicht hebben. Waer benevens ghevoecht is: Hermanni antwoordde.* Joh. VII: 51. *Ter Gouda in 't jaar* 1592.

Door HERBERTS geschreven, doch zonder zijn naam. Het bevat al de »aanclaghen" zijner tegenpartij met zijn »antwoort."

5°. *Teghen-bericht* HERMANNI HERBERTS, *dienaer des Woorts binnen der Gouda, gestelt tegens een seecker boecxken, geintituleert:* Cort ende waeraechtig verhael, *etc., welcks wt den name van den Zuyt-Hollandischen synode onlangs teghen hem wtgheghեven is; alles tot een vrij oordeel van alle Godmeynende.* Rom. II: 23. *Ghedruckt in 't jaer* 1592.

6°. *Bekentenisse van die rechtveerdichmakende ghenade Jesu Christi, geordineert ende gestelt deur vijf dienaren des Woorts (wesende ghedeputeerde des Zuyt-Hollandischen synodi), dewelcke sij in een sekere missive aen* HERMANNUM HERBERTS, *dienaer des Woorts binnen der Gouda, hebben overghesonden, mit dat teghenbericht des voorgenoemden*, 2 Cor. IV: 13; VI: 8.

Plaats en uitgever zijn op den titel niet genoemd, doch onder de »Voorreden aen den onpartijdighen leser" staat: »Gegeven binnen der *Gouda*, a°. 1592, den 25 Aug.

Het werk bevat een antwoord in 20 hoofdstukken op de »Bekentenisse des geloofs van de rechtveerdichmakende ghenade JEZU CHRISTI, gheordoneert en gestelt door vijf dienaren des Woorts, wesende daertoe gedeputeert van den Zuyt-Hollandschen Synodo, overgesonden aen HERBERTS." Het eindigt »met een cort en waerachtich verhael, inhoudende den geheelen gront van die eewige predestinatie enz".

7°. *Naerder verklaringhe over XXXII articulen door* HERMANNUM HERBERTS, *dienaer des Woorts binnen der Goude ghedaen: welcke* CASPAR SWERINCKHUYSEN, *dienaer des Woorts, wt die ghedruckte schriften desselvighen* HERMANNI *getrocken, ende in een missive aen ettelicke Vlaemsche mannen (woonachtich binnen der Goude) overgheschreven heeft: welcke hij seyt die te zijn, die de ghecommitteerde des synodi met* HERMANNO *te handelen hadden etc. Ende hij die selvighe met den voorghenoemden oock (zonder*

breeder verclaringhe te sien) niet can toestaen. 2 Cor. XI: 3.

Tijd, plaats en uitgever zijn op den titel verzwegen. Aan het einde staat: »ghegeven binnen der *Gouda* den 26 Martii 1592." ZWEERINCKHUYZEN had een *Cort verhael* geschreven, tegen HERBERTS' *Corte verklaring* gerigt, waarin hij hem onder anderen ook ten laste legde, de Mennoniten in hunne valsche leer van de menschwording CHRISTI te versterken. HERBERTS inleiding is dan ook bepaaldelijk tegen ZWEERINCKHUYZEN gerigt, en hij voegt aan dit werkje nog de copie toe van den brief, welken ZWEERINCKHUYZEN aan eenige vlaamsche broeders te *Gouda* had geschreven.

8°. *Een corte verclaringhe over die woorden des apostels Pauli, beschreven* 2 *Thes.* II: 3. En laat u van niemant verleyden in geenderley wyse enz. *Ghedruckt by D. Mullem.*

9°. *Van de eeuwige predestinatie ofte voor-schickinge Godes. Antwoorde* HERMANNI HERBERTS, *dienaer des Woorts binnen der Gouda, op verscheyden objecten ofte tegenworpingen, desen artyckel betreffende. Waermede bewesen wert, dat niemant door Godes voor-ordeninghe tot desselvigen haet of tot den doot ende verdoemenis komt, maer alleen door zyn selfs boosheyt ofte sonde.* 2 Thess. II: 12, 13.

Zonder opgave van jaartal, plaats der uitgave en uitgever. Van dit zelfde werkje verscheen later eene uitgave te *Rotterdam* bij DIERICK MULLEM *op de hoochstraet in den Engel.* De titel luidt even eens, behalve dat de eerste woorden: *Van de..... Godes* er aan ontbreken. Op de eerste en laatste bladzijde van de eerste uitgave staan *Deuter.* XXX en *Ezech.* XVIII geheel afgedrukt.

10°. A. B. of vrageboekje. Dit werkje wordt opgegeven in SCHOTELS *kerk. Dordr.* Nergens vond ik het. Mij komt het niet onwaarschijnlijk voor, dat met dit boekske de bekende »Goudsche Catechismus" is bedoeld. (Zie J. TIDEMAN, *Hist. overz. v. d. catech. liter. d. Rem.*) Is het vermoeden zoo ongegrond, dat HERBERTS hiervan de auteur is geweest?

TOEVOEGSELEN EN VERBETERINGEN.

Dl. I, bl. 14, reg. 2 en 3 v. b. *Taarbag ..... Bilstein*, lees: *Trarbach ..... Beilstein.*

» 20, reg. 6 v. o. De staten, lees: De raad van state.

» 29, aant. 36, 1579, lees: 1578.

» 30, » 42, *Duisberg*, lees: *Duisburg.*

» 31, reg. 4, het hert. *Cleef*, lees: *Kleefsland.*

» 33, » 13 v. b. zelve, lees: zelven.

» —, » 1 v. o. voor, lees: vóór.

» 35, » 12 v. o. voor, lees: vóór.

» 36, » 7 v. b. zelve, lees: zelven.

» —, » 9 v. b. Veel, lees: Velen.

» 42, » 6 v. o. kunnen koelen, lees: zou kunnen koelen.

» 44, » 7 v. o. PHILIPS, lees: FILIPS.

» —, aant. 1. Hier het volgende bij te voegen: Deze werd tegen het verlangen der overheid ontslagen (zie beneden bl. 56). Eene aanteekening in het *Geregtsdagboek*, d°. 14 Dec. 1574, luidt: »Nopens den predikant CLAES JANSZ. is geresolveert, dat men eerst en alvoren sal aennemen CASPARUM, en 'tselve gedaen zynde, den voors. CLAES JANSZ. sal laten gaen". VERSTROOT vertrok later ook naar *Naaldwijk.*

» 44, aant. 2. Bij te voegen: D°. 23 Dec. 1574 staat in het *Geregtsd.* aangeteekend: »Accoort met CASPAR JANSZ. COOLHAES, dienaer des goddelycken woorts deser stede gemaakt." — Deze en verdere mededeelingen uit het *Geregtsd.* en de *Rekeningen van het kapittel ten Hoogelanden* en *van de goederen der zeven getijden*, dank ik aan de vriendelijke tusschenkomst van den heer F. H. G. VAN ITERSON, predikant te *Leijden.*

» 47, reg. 8 v. b. en standvastigheid, lees: en hare standvastigheid.

» 48, » 8 v. o. PHILIPS, lees: FILIPS.

» — » 6 v. o. des, lees: der.

Dl. I, bl. 54, aant. 20. Achter: »te vergeefs gezocht" het volgende te lezen: COOLHAES zelf spreekt nog over deze geschriften in het *Besluyt*, achter de *Nootw. broed. verm.*, waar hij zegt: »A°. 1598 is een predikant opgestaan en mij op nieuw gaan lasteren, op welk schrijven ik mij noodzakelijk moest, en met alle beleefdheid heb verantwoord. Weder andere predikanten opgestaan zijnde, vervulden deze de mate hunner vaderen met schelden op mijn persoon. En toen ik nu ook hierop eene verontschuldiging had geschreven, hun groot ongelijk aanwijzende, hielden zij zich stil."

bl. 55, aant. 23 in *den Briel* werd opgevoerd, lees: uit *den Briel* was. Gedurende het beleg, lees: Gedurende beide belegeringen.

Aan het slot dezer aanteekening toe te voegen: Men onderscheide dezen Leidschen predikant wel van den Alkmaarschen PIETER CORNELISZ. Deze had, te gelijk met JAN ARENTS bij ALLERT GERRITSZ. het mandenmaken geleerd, van waar ook zijn toenaam: »Corffmaecker." Na reeds vroeg in 't geheim gepredikt te hebben en in 1568 ten lande uitgebannen te zijn, werd hij later te Alkmaar predikant. In de *Naamlijst der Alkm. predikanten*, achter de passieboekjes, staat verkeerdelijk dat hij in April 1608 zijn emeritaat ontving; in de *Resolutiën der vroedschap* toch vindt men: 9 Mei 1610 D^r. PETRUS CORNELII, op zijn veelvuldig verzoek, ontslagen van zijn dienst.

bl. 56, aant. 29. Aldus veranderd te lezen: Na VERSTROOT kwam nevens CORNELISZ en COOLHAES nog CASPAR GHEENDT of GOUDT als derde predikant (*Geregtsd.* d°. 23 Dec. 1574). Hij bleef te Leiden tot in 1578. Volgens de *Rekeningen van het kapittel ten Hoogelanden* en *van de goederen der zeven getijden* werd hem 1° Aug. 1578 voor het laatst uitbetaling gedaan van tractement en huishuur. Hij werd even als VERSTROOT afgedankt, en was in 1579 in dienst bij de gemeente te *Brugge*. — Verder ontmoeten wij in dezen tijd ook nog als predikant te *Leiden* CAERLE RIJCKEWAERT. In de *rekening van de zeven getijde goederen* (d°. 24 Aug. 1577) wordt gelezen: »JAN PAEDTS JACOBSZ., boeckverkooper, de somma van 107 pond, omdat hij gereisd is geweest in *Engelant* tot *Hecfort* en *Nortfoc*,

om uit hunnen (die van den Geregte) naem te beroepen eenen CAROLUM RIJCKWAERT, bijgenaamt THEOPHILUS, tot een dienaer dės goddelycken woorts binnen deser stede." Dat hij aan deze roepstem gehoor gaf, blijkt uit het *Geregtsd.* (d^o. 26 Sept. 1577): »THEOPHILUS is aengenomen totte wedde van 300 gulden jaerlijks en boven dien vrie huyshuur, en is gheresolveert dat hem sijn reyscosten, boven de *f* 34.8 st. gedaen, sullen worden gerestitueert." Hij bleef slechts een jaar te *Leiden* blijkens de *rekeningen van de zeven get. goed.* en *van het kap. ten Hoogel.* Alleen van Aug. 1577 tot Aug. 1578 ontving hij tractement en huishuur. Hij schijnt deze stad vrijwillig verlaten te hebben voor een beroep naar *Yperen.* De leden der synode namen het later de overheid zeer kwalijk, dat zij deze mannen had laten vertrekkėn (*Cort eenv. verh.*).

Dl. I, bl. 61, reg. 8 v. b. bij: »predikant beroepen" voege men de volgende aanteekening:

36*) Burgemeesteren en schepenen resolveerden, »dat men die van *Noortwyc* by provisie voor een tyt van drie maanden tot haren laste zou geryf doen met PIETER CORNELISZ., om hen middeler tyt van een ander te mogen versien, en dat hy m^r. PIETER, na 't verloopen van drie maanden tot syn dienst sal wederkeeren (*Geregtsd.* d. 28 Junij 1577).

bl. 62, reg. 6 v. b. wilde, lees: wilden.

» 79, » 5 v. b. hen, lees: hun.

» 80, » 7 v. b. de pred., lees: den pred.

» 94, » 4 v. o. voordat, lees: vóór dat.

» 95, » 15 v. b. die men beroepen, lees: die men nevens een derden beroepen.

» 95, aant. 13. Aldus te lezen: Door het vertrek enz. waren er twee vacaturen gekomen. CORN. enz. waren op dit enz. predikanten.

» 100, aant. 25. Vóór te voegen: JURRIAEN YPENS of EPESZOON, overgekomen uit *Embderland* in 1566, was in 't begin van 1570 nog te *Leiden.* Later kwam hij te *Hoorn* en stierf aldaar in 1575 (BRANDT *Hist. der ref.* Dl. I., bl. 334, 509 en 563). Hij beleed de leer der Augsburgsche confessie (ald. bl. 428).

» 101, reg. 11 v. o. de teerling, lees: den teerling.

» 107, » 14 v. b. THYMAN, lees: THYMEN.

Dl. I, bl. 111, reg. 7 v. o. Voordat, lees: Vóór dat.

» 113, aant. 17. Bij te voegen: Hieraan werd ook gevolg gegeven, blijkens de rekeningen op het stadhuis te *Leiden*.

» 114, aant. 19. In plaats van »Wie deze.... onbekend, lees: De afgevaardigden van den prins waren G. V. D. WIJNGAARDEN en CASEMBROOT; die van de staten D. V. WIJNGAARDEN en de bekende Amsterdamsche burgemeester BARDES.

» 116: reg. 7 v. b. HESPEN: lees: HESPE.

» 116, aant. 27. Bij te voegen: In het *Geregtsd.* (d°. 30 Julij 1579) staat aangeteekend: »Zijn gecommitteerd WERF en..... om op Zondag toekomende tot *Nieuweveen* te gaan en te versoecken demissie van LUKAS haer predikant." Uit de *reken. der zeven get. goed.* blijkt, dat zijn tractement inging 7 Mei 1579.

» 117, reg. 4 v. o. personen: lees: personen.

» 118, aant. 30. *war.*.*eenv.* lees: *eenv. verh.*

» 122, » 36. Achter te voegen: Zulk eene toezegging had ook COOLHAES ontvangen. Zie Dl. II. bl. 2.

» 125, reg. 8 v. o. bij THOMAS VAN THIELT deze aanteekening te voegen: 44*) Zie over hem W. TE WATER, *Historie der hervormde kerk te Gent*, bl. 250 vlgg. Het aanhangsel, gevoegd bij de 2de uitgave van die *Historie* (1794), bl. 32—87. TE WATER, *Verbond der edelen*, Dl. III, bl. 333—338. UYTENB., *Kerk. hist.*, bl. 35. Voorrede der *Kerck. bed.*, enz. bl. 5.

» 130, aant. 8. Noch over deze brieven, noch over COOLHAES' geestverwantschap met COORNHERT heb ik in het 2de deel gesproken. Eene vergelijking tusschen beiden zou mij tot al te uitvoerige beschouwingen hebben geleid, en daar het zeer te wenschen is dat COORNHERT eerlang een bewerker zijner levensgeschiedenis vinde, zoo meende ik hem met stilzwijgen te kunnen voorbijgaan.

» 139, reg. 8 v. o. duizende: lees: duizenden.

» 141, » 14 v. o. zijne, lees: zijnen.

» 148, aant. 13. Hierbij nog aan te halen: P. NIEUWLAND, *Vermakelijkheden uit de kerk-geschiedenis*, bl. 487.

» 156, reg. 11 v. o. dengene, lees: dengenen.

» 157, » 15 v. b. zoodanige, lees: zoodanigen.

» 170, » 5 v. b. Achter »gedroeg" deze aant. te voegen: 5*) *Geregtsd.*, d°. 22 Aug. 1579.

REGISTER DER BEIDE DEELEN.

A.

Academie te *Leiden*, waarom gesticht, I. 47.

Academiën. Sedert hare oprigting te *Leiden* en andere plaatsen minder leeken tot de predikdienst toegelaten, I. 38.

Accoord tot verzoening van HERBERTS met zijne ambtgenooten, II. 154.

Acte van HERBERTS verzoening met de kerk, II. 166; van SYBRANTS verzoening met de kerk, II. 190.

ADRIAENSZ. (JORIS), ouderling te *Leiden* I. 94, 107, 170, 177, 211, II. 243, v.

Aenhechtsel, uitgegeven door COOLHAES, II. 92, 231.

Afbeeldingen (figuurlijke) door COOLHAES uitgegeven, II. 70, v., 232.

AGRICOLA (RUDOLPH) wordt ten opzigte der kerkhervorming te zeer voorbij gezien, I. 15.

AGRIPPA (HENRICUS CORNELIUS), raadsheer van koningin MARIA, II. 86.

ALTING (MENSO). Woorden uit een zijner brieven, I. 37.

AMBROSIUS (JOHANNES), predikant te *Amsterdam*, II. 222.

Amsterdam. Eerste prediking der hervormden nabij de stad, I. 22; klein getal predikanten aldaar, 36; Noord-Hollandsche synode in 1598 aldaar gehouden, II. 185.

Anabaptisten. Gevolg hunner dweeperij te *Deventer*, I. 22.

ANASTASIUS (JOHANNES) is der hervorming toegedaan, I. 6, 18.

ANDREAS (JACOBUS), dwaalleeraar, I. 173.

ANDRIESSEN (MICHIEL), predikant van *Sevenhuizen*, met anderen vergaderd ten huize van COOLHAES, I. 222.

ANTHONISZ. (JAN), ouderling te *Leiden* I. 180.

Antidote of tegengift van een Duitsch edelman, uitgegeven tegen MARNIX, II. 73, v.

Antwerpen. Nederlandsche vertaling van het N. T. aldaar in 1522, en van het O. T. in 1525 verschenen; I. 16; prediking van GRAPHAEUS, 17; talrijke zamenkomsten der protestanten, 21; eerste kerkelijke vergadering der protestanten, 34; de »religionsvrede" gepubliceerd, 83; VAN THIELT predikant aldaar, 125, 182 v.

Antwoord op de Justificatie (verg. Justificatie), I. 132, vv.; der leden van de Z. en N. Hollandsche synode in 1582, I. 253.

Apologia en ronde bekentenisse, II. 221.

Apologia ter verdediging van het Groninger plakkaat, II. 98.

Apologia van COOLHAES, I. 137, vv.; II. 231; de oorzaak der scheuring daarin uiteengezet, 235.

ARCENUS (JOHANNES), predikant te *Rijnsburg*, I. 98.

Arcke (die gulde), verschenen in 1560, II. 83.

ARENBERG (de Graaf van). Zijn bezoek te *Deventer* en onderhandeling met de afgevaardigden der steden, I, 23; hij beveelt den hervormden predikanten, *Overijssel* te verlaten, 30.

ARENTS (JAN), haagprediker I. 22; II. 238.

ARENTSEN (CORNELIS), diaken te *Leiden*, I. 211.

ARMINIUS. (JACOBUS) belangrijkheid van zijn twist met GOMARUS, I. 3; hij en zijne volgelingen roemen ERASMUS hoog, 15; twisten tusschen hem en PLANCIUS, II. 120.

Arnold (G), zijn oordeel over Coolhaes I. 6.
Artikelen door de synode voorgeschreven, II. 147, v.
Augustinus, Coolhaes beroept zich op hem, I. 239 v.
Avondgebeden in de protestantsche kerk. Wat zij zijn, I. 50, v.; pogingen tot afschaffing, 51.
Avondmaal. Aanbeveling om het op de groote feesten te vieren, I. 53; drie redenen waarom sommigen het niet mede vieren, 144, v.

B.

Baälspriesters. De overheden daarbij vergeleken, II. 102.
Baarsdorp (Jan Jansz. van), burgemeester van *Leiden*, I. 88. 222.
Bakker (Erasmus), collega van Duifhuis, II. 182.
Balc (IJsbrand) of Trabius, predikant te *Antwerpen*, I. 183, 187, 189; naar *Leiden* beroepen, II. 241.
Banchem (Matthys van), ouderling te *Leiden*, I. 60, 97; verbannen, 123.
Bardesius (Willem), burgemeester van *Amsterdam*, I. 209. II. 240.
Barentsz (Dierick), diaken te *Leiden* I. 107.
Barueth (Johannes). Zijn oordeel over Coolhaes, I. 6; over de verdraagzaamheid, II. 128.
Bastingius (Jeremias), predikant te *Dordrecht*, zijne bemoeijingen in de zaak van Herberts II. 156 vv., 164, 166, 180; zijn oordeel over den catechismus, 181; in de zaak van Sybrants, 187; in die van Wiggertsz, 210, 212, 217, vv., 221.
Baudart (Willem). Zijn oordeel over Coolhaes, I. 4.
Bededagen. Het houden daarvan bestreden, II, 115.
Beeldstorm, I. 26, v.
Begravenissen. Gebruiken daarbij afgeschaft I. 52.
Beilstein. Zie Coolhaes.
Bekentenisse desgheloofs, door Herberts geschreven, II. 233.
Bekentenisse van die rechtveerdichmakende ghenade, door Herberts gesteld, II. 235.
Benthuyzen. De predikant aldaar scheurt zich af I. 125.
Bergen (Adriaan van). Zijne zending naar *Spanje*, I. 21.
Bern. Wijze van het beroepen van predikanten aldaar, I. 82.
Beza (Theodorus), door Coolhaes genoemd, I. 165, 174; II. 86. Zijn boek over het straffen der ketters in het Nederduitsch vertaald, II. 91, 102.
Biecorf (de), van Marnix II. 75.
Bloedplakkaten, I. 18.
Boding (Arnoldus), predikant te *Noordwijk*, scheidt zich af. I. 125.
Boerenkrijg in 1525, II. 27.
Bogaert (Johannes), predikant te *Haarlem*, onderhandelt met Sybrants, II. 186, vv.; zijne bemoeijing in de zaak van Wiggertsz, 222.
Bogerman (Johannes), predikant te *Sneek*, II. 91.
Bolsward. Zie Wiggertsz.
Bont (Gerard), hoogleeraar te *Leiden*, I. 49.
Boot (Godevrooye), schrijver eener Remonstrantie, II 102.
Braband verzet zich tegen Filips, I. 19. 21.
Brakel (Cornelis van), predikant van *Koukerk*, tijdelijk te *Leiden* beroepen, I. 206, 211, 220; II. 244.
Brederode (Artur van), raadpensionaris bij het hof van *Holland*, I. 123. 126.
Breeder bericht verschijnt, I. 183. II. 231.
Brentius (Johannes), door Coolhaes aangehaald, I. 165, 174, 240. II. 51.
Bres (Guido de). Zijne geloofsbelijdenis aangenomen, I. 34; door Coolhaes genoemd, II. 82.
Brief van de staten van Jacobus I. 34; van Feugerais aan van der Mijle, 47; van Fontanus aan Jan van Nassau, 208; van Coolhaes aan Marnix, II. 74, v.; van Marnix aan Coolhaes, 75, vv.; aan den koning van *Spanje*, 156; van Donteclock. 158.
Briel. Zie Cornelis.
Broederschap van onze lieve vrouw van Hal, II. 117.
Broekhoven (Foey van), magistraats persoon te *Leiden*, II. 159.
Bronkhorst (Johannes), rector te *Deventer*, I. 26.
Brouwer (Claes Adriaansz), burgemeester van *Leiden*, I. 88.
Brouwer (Jan Jansz), burgemeester van *Leiden*, I. 88.
Bucerus (Martinus). Hij stelt met Melanchthon eene kerkordening op, I. 10, v.; door Coolhaes aangehaald. 165, 213, 239.

Bolcken (Henricus), predikant te *Montfoort*, I. 233.
Bullinger (Johan Heinrich). Hij studeert te *Keulen*, en leert daar schriften van Luther kennen, I. 10. Zijn Hausbuch, 73, v.; zijn oordeel over de magt der overheid 73, vv.; door Coolhaes vaak genoemd, 165, 213; II. 82, 86; zijn gevoelen over de kerkordening, I. 240.
Burgemeesters van *Leiden* gedurende de twisten met Coolhaes, I. 88; van *Gouda* II. 38.
Bijbelvertaling. II. 82, v.

C.

Cabbeljau (Jan), ouderling te *Leiden*, I. 180; II. 243, v.
Caesarius (Johan), leermeester van Bullinger, I. 10.
Calvinisme (Het), door onverdraagzaamheid gekenmerkt, II. 91.
Calvinisten, verketteren Erasmus, I, 15; hun oordeel over de magt der kerk, 33, v., eene secte genoemd, 165, hun oordeel over Luther en Calvyn, II. 23; houden het gevoelen der Lutherschen en Doopsgezinden voor dwaling, 91 v.
Calvyn (Johannes), kerkhervormer, I. 14; wil de onafhankelijkheid der kerk, 33, en den ban behouden, 63; IJpensz handelt in zijn geest, 100; Coolhaes spreekt over hem, 165, 213; II. 23. 51. 86.
Canones apostolorum; II. 8.
Capellus (Ludovicus), hoogleeraar te *Leiden* I. 50; genoodigd bij de bijeenroeping der classis, 58.
Carlstadt (Andreas), verklaart zich tegen de letterlijke opvatting der schrift, II. 24.
Carthusianus (Dionysius), voorbereider der hervorming; I. 15.
Casembroot (Leonard), raad van het hof van *Holland*, I. 113, 115, 209. II. 163, 240; commissaris der staten op de buitengewone synode, 190, en op de synode te *Amsterdam*, 222; moet mede het geschil met Wiggertsz bijleggen, 223.
Castercomius, gedeputeerde uit de classis van *'s Gravenhage* I. 221.
Catechismus (Goudsche), II. 236.
Catechismus (Heidelbergsche). Verzet tegen het prediken van dezen, I. 4; hij wordt aangenomen, 40; Coolhaes verklaart zich tegen het leeren van dezen, II. 146, v; in wiens naam uitgegeven, 149; hoe beoordeeld door Herberts, 156.
Ceremonien. Coolhaes oordeel hierover I. 153, vv.
Charbé (Charles). Zijne grieven tegen de inwoners van *Deventer*, I. 29.
Clarenbach (Adolf) Zijne verklaring omtrent de hervorming te *Keulen*, I. 10.
Classen (of classicale vergaderingen), I. 151, v; van *Holland*, 114, II. 60, 62.
Classis, van *Amsterdam*, I. 205, 208 van *Delft*, I, 203, vv,, 220, vv.; van *Dordrecht*, I. 225; van *Gouda*, I. 225, van *'s Gravenhage*, I. 203, vv., 220, vv.; van *Haarlem*, I. 203, vv., 220, vv.; van *Leiden* (*Rijnland*), I. 57, v, 118, v., 123, 125, 151, 203, vv., 220, vv.. 226; van *Rotterdam*, I. 205.
Clementsz (J.), lid der nationale synode van 1586, II. 156.
Coblentz. Coolhaes aldaar, I. 11.
Coevorden. Arembeeg aldaar, I. 23.
Comontius (Gulielmus), lid der nationale synode van 1586, II. 156.
Comptoir-almanach, eene eerste proeve van een gezuiverden kalender, II. 113. 231.
Conciliatio, verschijnt, II. 59, vv., 231.
Concilie (Trentsch) I. 20. v.
Confessionisten, II. 23.
Confessie. Zie Geloofsbelijdenis.
Consistorialen te *Utrecht*, II. 183.
Consistorien. Zie Kerkeraad.
Conferentiën. Het houden daarvan aan Herberts verboden, II. 153; verschillende te *Rotterdam*, 162; met Sybrants en Uytenbogaert, 184; met Wiggertsz, 212, 218.
Coolhaes (caspar janszoon). Belang zijner levensgeschiedenis, I. 3, vv.; als voorlooper der Remonstranten, 6, v.; plaats en jaar zijner geboorte, 9; zijne ouders, 9; zijne opvoeding en jeugd, 9; gaat van *Keulen* naar *Dusseldorp*, 11; wordt Carthuizer monnik te *Coblentz*, 11; zijn oordeel over de monniken, 12; gaat over tot de hervorming, 13; meent later te vroeg het predik-ambt begeerd te hebben, 13; achtereenvolgens werkzaam te *Trarbach*, *Beilstein* en *Nassau Ziegen*, 14; zijn huwelijk, 14; predikant te *Deventer*, 24; zijne getuigenis omtrent

zijn verblijf aldaar, 25; zijn oordeel over den beeldstorm, 26; hoe hij predikte, 27; zijne gehechtheid aan *Deventer*, 29; vlugt naar *Duitschland*, 30; is werkzaam te *Essen* en te *Mannheim*, 31; wordt te *Gorcum* beroepen, 31, v.; de reis derwaarts, 32; beroep naar *Leyden*, 32; vertoef te *Delft*, *Dordrecht* en *Gouda*, 32, v.; stemt de handelingen der Weselsche synode toe, 34; niet tegenwoordig op de synode te *Embden*, 35; hij woont de synode te *Dordrecht* bij, 35; zijn oordeel over den toestand der kerk, 36, vv.; hij is tegen de kerkordening van *Dordrecht*, 40; hij doet zijne intrede te *Leyden*, 44; spreekt over de stichting der hoogeschool, 47, v; zijne redevoering bij de inwijding, 49; houdt voorloopig de godgeleerde lessen, 49, v.; eerste geschillen met CORNELISZ en den kerkeraad over avondgebeden, lijkpredikatiën, viering der christelijke feesten en den doop, 50, vv.; hoe hij zich onder alles gedraagt, 54; II. 258, zijn oordeel over de vroegere twisten te *Leiden*, I. 55; is tegen het vertrek van HALLIUS naar *Vlaanderen*, 57; zijne verdere houding in deze zaak, 58, v.; oordeel over CORNELISZ, 59, v.; men tracht hem naar *Noordwijk* te zenden, 60, v.; overeenstemming met MUSCULUS, 68; hij stelt eene schriftelijke verklaring over het ambt der ouderlingen, 89, v.; verdedigt den eisch van den magistraat om deze te onderteekenen, 91, v.; uitnoodiging der Deventersche gemeente, 94; door CORNELISZ en den kerkeraad teruggehouden, 94; hij tracht de overeenstemming tusschen de overheid en den kerkeraad te herstellen, 95, v.; hij keurt de acten der overheid goed, 98; zijne overeenstemming met de overheid, 100, v.; de voorgenomen reis naar *Deventer* andermaal verijdeld, 102; zamenkomst met CORNELISZ op het stadhuis, 103; den magistraat behulpzaam in het kiezen van nieuwe ouderlingen, diakenen en een predikant, 106, vv.; partijschap tegen hem, 109, v.; hij bevestigt de nieuwe kerkeraad, 110; zijne onderhandelingen met CORNELISZ, 112; verschijnt niet voor de vergadering te *'s Haye*, 115; de regeringsgezinden komen bij hem ter kerke, 116; verschijnt te *'s Hage* en verdedigt den magistraat, 118, v.; met welke belofte hij vertrekt, 119, v.; de magistraat weigert zijn ontslag en houdt hem te *Leyden* terug, 120, v.; door de staten vermaand, 121; of hij verzegelde brieven had ontvangen, 122; gaat voort met prediken, zijne verontschuldiging, 122; hij begeert niet tegen den wil der overheden te handelen, 124; hij wordt voor den schrijver der Justificatie gehouden, 129; zijn oordeel over dit geschrift, 130, v.; geeft zijne Apologie in 't licht, 137; hij verdedigt zijne levenswijze, 140, vv.; zijn oordeel over schriftverklaring, 141; hij heeft studenten bij zich aan huis, 143, v.; spreekt over de Leidsche overheden, 144, v.; over de nachtmaalsviering, 144, v.; over het trouwen op het stadhuis en in de kerk, 145, v.; over het doel der kerkeraden, classen en synoden, 147, vv.; over het huisbezoek, 148, v.; over uitwendige ceremoniën, 153, vv.; over eene kerkordening, 155, v.; over christelijke tucht, 156, vv.; zijne geloofsbelijdenis, 158, vv.; hoe hij aan een hel gelooft, 160; zijn gevoelen over goede werken, de sacramenten en de verkiezing, 161, vv.; wat hij onder Calvinisten verstaat, 165; hij is tegen bijzondere namen, 166; gevolgen der verdeeldheden voor COOLHAES, 167, v.; zijne blijvende overtuiging, 168, v.; vergunt JAN JANSZ. te prediken, 170; geraakt in verschil met HALLIUS en HESPE, 171, vv.; overhandigt den laatsten 9 artikelen, 172, v.; nadere verklaring daarop voor de regering, 173, vv.; zijne verontwaardiging over HESPE's handelwijze, 178; hij blijft voortgaan te prediken, 181; hij geeft zijn Breeder bericht uit, 183; beweegt BALC eene overeenkomst te treffen, 183; stemt mede toe in de transactie, 184; wat daarbij omtrent hem bepaald was, 185; de vrede met CORNELISZ hersteld, 187; waarom hij niet verscheen op de Middelburgsche synode, 189, v.; hij wordt schriftelijk ontboden, 190, v.; vertrekt met verlof der regering, 191; zijne ontvangst te *Middelburg*, 191, vv.; zijn verhoor voor de synode, 193,

vv.; hij spreekt over zijne boeken, 194; theses hem ter onderteekening voorgelegd, 194, vv.; hij wenscht eene herziening der geloofsbelijdenis, 196; verdedigt zijn gevoelen over de kerkordening en de kerkelijke tucht, 196, vv.; onderteekent theses hierover, 198; oordeel over hem uitgesproken, 199; zijn protest hiertegen en beklag hierover, 199, v.; memorie van CORNELII en VAN DEN CORPUT over zijne boeken, 200, v; zijn antwoord hierop, 201, v.; waarom hij weigert schuld te bekennen, 202; zijne houding tegenover de classen van *Delft*, *Haarlem*, *Leiden* en *'s Gravenhage*, 204, v.; nieuwe oneenigheden met CORNELISZ en HALLIUS, 206; DANAEUS en de studenten mengen zich in den strijd, 207; oordeel van FONTANUS over hem, 208; verschijnt voor de vergadering te *'s Hage*, 211, v.; zijne verantwoording en verdediging, 212, vv.; wat over hem werd beslist, 216, v.; hij is zeer verslagen, 218; zijn oordeel over de Haagsche vergadering, 219, v.; zamenkomst met Delftsche afgevaardigden, 222, vv.; handelingen der Haagsche synode met hem, 225, vv.; zijne excommunicatie, 227, vv.; hoe hij deze droeg, 230; zijn oordeel over het gebeurde, 231, vv.; zijn zendbrief, 233, vv.; zet de oorzaak der scheuring in zijne Apologie uit een, 235, v.; zijn oordeel over de Middelburgsche synode, 236, v.; zijne onderwerping, 237, v.; toont aan hoe men hem uit Gods woord had behooren te overtuigen, 238, vv.; hij geeft een kort verhael van hetgeen te *'s Hage* had plaats gehad, en beroept zich op ieders onpartijdig oordeel, 241, v.; geeft een der oorzaken der partijschap tegen hem op, 244; beantwoordt 29 jaren later de poincten der leer, 246; van zijne bediening ontzet wacht hem een tijd van zware beproeving, hij blijft te *Leiden* wonen, zijne klagten II. 1; hij behoudt zijne bezoldiging 2; hij leert de scheikunde, bedankt voor zijne bezoldiging, 3, 245; hij blijft het evangelie verkondigen, 4; wil een werkje uitgeven, het wordt hem verboden, doch zijne onkosten vergoed, 5; korte inhoud van zijne christelijcke vermaninghe, 5, vv.; inhoud van zijne Seeckere poincten, 20, vv.; gaat over tot de uiteenzetting der punten uit de heilige schrift ten 1e. aangaande de profeten en apostelen, 29, v.; ten 2e. aangaande de herders en leeraars, 30, v.; ten 3e. hoe of sommige plaatsen der schrift moeten verstaan worden, 32, v.; ten 4e. de profeten en apostelen hebben zich nooit afgescheiden noch bijzondere gemeente gesticht, 33, vv.; besluit met een woord aan den onpartijdigen lezer, zijn oordeel over de christelijke tucht 36, v.; hij geeft de Toutzsteen in het licht, hij draagt dit geschrift op aan den Goudschen magistraat, 38, inhoud van den Toutzsteen 39, vv.; 1e. artikel: Aangaande de schriften in de apostolische kerk, 42, vv.; 2e. artikel: Wat de apostolische kerk van de herders, leeraars en predikanten heeft geëischt, 46, vv.; 3e. artikel; De apostolische kerk heeft gehandeld zonder aanzien des persoons, 47, v.; 4e. artikel: In de apostolische kerk is de profetie vrij geweest 49, v.; 5e. artikel: Aangaande het gebruiken der sacramenten, 51, v.; 6e. artikel: Zorg der apostolische kerk door de huisarmen, 54, v.; 7e. artikel: Aangaande het verkiezen tot herders, leeraars of predikanten der apostolische kerk, 55, v.; 8e. artikel: De apostolische kerk onder het gebied der wereldlijke overheid, 57, vv.; Concilatio, de voorrede 60, vv.; de inhoud der Concilatio reeds voor drie jaren gesteld, 62, vv.; COOLHAES geraakt in twist met SARAVIA 64, zijne verbanning met leede oogen aangezien, en zijne restitutie gevraagd, 65, wordt door LEICESTER voor de synode gedaagd, 66, v.; hij verschijnt te *'s Hage;* 67, vv.; verzoening, 68; hij moet nog zes maanden met prediken wachten 68, v.; de predikant van *Warmond* roept zijne hulp in, nieuwe onaangenaamheden, 69; hij schijnt den leerstoel sedert niet meer beklommen te hebben 69 v.; hij gaat te *Amsterdam* wonen, en geeft een en ander uit, 70; v.; MARNIX schrijft de Ondersoekinghe 72; COOLHAES vat de pen op ter verdediging van FRANCK; 73, hij schrijft aan MARNIX, 74, v.; ontvangt van MARNIX eenen brief terug, 75, vv.; geeft zijne Ver-

antwoordinghe uit, 78,; leidt het boek in met eene voorreden gerigt aan de staten, 79, vv.; de inhoud, 80, vv.; zijn oordeel over de overzetting des bijbels, 81; zijn verhaal aangaande de psalmberijming, 83; opnoeming van verscheidene werken van Franck, 84; zijn gevoelen over de waarheid, 88; hij deelt niet geheel in Francks gevoelen, ofschoon door sommigen voor een Frankist uitgemaakt, zijn geest van christelijke verdraagzaamheid blinkt in dit geschrift uit, hij heeft ook nog andere kleine geschriften uitgegeven 90; hij verklaart Lutherschen en Doopsgezinden voor zijne broeders, doet een Aenhechtsel verschijnen, 92, vv.; geeft eene Nootwendighe broederlijcke vermaninge uit 96, vv.; zendt eene Missive aan den schrijver der Apologia. 98, vv.; zijn oordeel aangaande de vervolging der ketters, 103, blijft onvermoeid werkzaam, zijne rust voortdurend gestoord, men besluit op nieuw hem te verbannen, 105, zijne klagten, hij bezorgt eene nieuwe uitgave der Oost-Friesche geloofsbelijdenis, beroept zich op Jacobus 108 vv.; waarom hij het noodig acht deze in vergetelheid geraakte geloofsbelijdenis weder aan den dag te brengen, 110; wat hij er bij voegt, hij levert eene bijdrage tot zuivering van den roomsche kalender in de Comptoir Almanach 113, vv,; hetgeen hij zegt aangaande Lipsius 116, vv.; de Trouwe waerschouwinge 118, v.; hij geeft een Specimen eens christelijcken calenders, 119; geeft zijn Naedencken uit 120 v.; inhoud hiervan 121, vv.; zijne verdraagzaamheid, 129; niettegenstaande zijne jaren en zijne ligchaamszwakte, vermindert de werkzaamheden van zijn geest niet, viert zijne 50 jarige echtvereeniging, woont nog altijd te *Amsterdam*, maar bezoekt weder *Leiden* 135; vindt daar nog grooter verdeeldheid dan voor dertig jaren 135, v.; moet nog gedurig zijne veroordeeling hooren, 136; schrijft in zijn 76ste jaar Een kort warachtig verhael 137; hij spreekt over de Dordsche en volgende synoden 139, vv.; oordeelt over de predikanten die de synodale vergaderingen hielden om de kerk te hervormen, 143 vv.; schrijft over de wraakgierige geest der gereformeerde kerk, 145, v.; spreekt over den strijd, dien hij gevoerd heeft tegen de misbruiken der kerk, 146, v.; wat de synodale mannen daartegen gedaan hebben, 147, v.; vestigt zijne aandacht op de twisten tusschen Arminius en Gomarus, 148, v.; de vrede, rust en orde in de Zwitsersche en andere kerken aangewezen, 149; geeft raad aan de staten, 149, v.; het gevaarlijke van sommige synodale vergaderingen, 150; geeft voor de derde maal de vertaling Van de christelicke disciplyne met eene voorrede aan de Leidsche overheid, 150, v.; hij schijnt niet meer geschreven te hebben, hij overlijdt te *Amsterdam*, 151.

Cooltuin (Cornelis) is de hervorming toegedaan, I. 18.

Coornhert (Dirk Volkertsz), onze oudste kerkgeschiedschrijvers wijzen op hem, I. 4; zijn oordeel over de handelwijze der Leidsche overheid, 109; steller der Justificatie, 129, v; hoe genoemd, 135; schrijver der Remonstrantie, 249.

Corffmaecker. Bijnaam van Pieter Cornelisz van *Alkmaar*, I. 238.

Cornelii (Arnoldus), predikant te *Delft*, scriba der synode, I. 40; voorzitter der Middelburgsche synode, 189; stelt eene memorie op, 200; zal een gesprek houden met Coolhaes, 205; ten huize van Coolhaes, 221, vv.; II, 60; wat Coolhaes van hem mededeelt, I. 241; steller van het geschrift Antwoorde, 253; schrijft brieven naar *Leiden*, II. 66; ontvangt brieven van Donteclock en uit *Gouda*, 158; teekent de acte van Herberts verzoening, 166.

Cornelisz (Pieter), predikant te *Leiden*, I. 43, v.; krijgt verschil met Coolhaes, 50—53; zijn verzet tegen de overheid, 55, v.; vijandig gezind tegen Coolhaes, 59, vv.; is tegen Coolhaes' vertrek naar *Deventer*, 94; grootere verwijdering tusschen hem en zijn ambtgenoot, 103, v.; hij weigert de publicatie af te lezen, 107; wil in den nieuwen kerkeraad geen zitting nemen, 110, v.; wordt afgezet, 113; predikt te *Voorschoten*, 115, v; wordt voor de staten ontboden, 118, v.; blijft zijne predikatiën voortzetten, 125; moet *Leiden* verlaten., 169, v.;

treedt na schuldbelijdenis weder in dienst, 185, vv.; legt zijn amht neder, 206; voorwaarden waarop hij uit *den Briel* naar *Leiden* was beroepen, II. 2.
CORNELISZ (PIETER), predikant te *Alkmaar*, II. 238.
CORNELISZ (YSBRANT), ouderling te *Hoorn*, II. 221.
CORNELISSEN (CORNELIS), gedeputeerde van de staten, II. 190.
COREN (GERRIT JACOBSZ.), schepen van *Alkmaar*, II. 185.
CORPUT (HENDRIK VAN DEN), predikant te *Dordrecht*, I. 200; II. 66.
CORT (SIMON PETERSZ.), burgemeester te *Hoorn*, II. 223.
Corte verclaringhe van Rom. II: 28, door HERBERTS, II. 233.
CROMHOUT (NIKOLAAS), gedeputeerde der staten op de synode te *Edam*, II, 222.
Cronica (De) van FRANCK, wanneer uitgegeven en herdrukt, II. 83.
CRUTZIGER (PIETER), afgevaardigde van den kerkeraad te *Leiden*, II. 69.
CUNEUS (HILLEBRANDUS), predikant te *Warmerhuizen*, II. 185.
COSTERUS, Jezuit te *Brussel*, II. 104.

D.

DAM (KLAAS VAN), ouderling te *Leiden*, I. 123.
DAM (MAXIMILIAAN VAN), ouderling te *Leiden*, I. 180.
DAMIUS (JOHANNES), lid der nationale synode van 1586, II. 156.
DANAEUS (LAMBERTUS), hoogleeraar te *Leiden*, I. 206, vv.
Dat die schrift.... geens menschen.... kunst.... lijden mach. Geschrift van FRANCK, II. 83.
DATHEEN (PETRUS), leidt de synode te *Wesel*, I. 34; berijmd het avondgebed, 51; schrijft aan HERBERTS, II. 180.
David-joristen, II, 18.
Delft. COOLHAES verblijf aldaar, I, 32; statenvergadering, 45; het houden der avondgebeden vastgesteld, 51; de predikanten aldaar, 92, vv., 126, 188; eerste voorstelling van COOLHAES gedaan, 223; Zuid-Hollandsche synode daar gehouden, II. 157.
Deventer. Opkomst der hervorming en COOLHAES predikant aldaar, I. 22, vv., 27, v.; de stad in de magt der Spanjaarden, 29, v.; school, 26; COOLHAES aan die gemeente zeer gehecht, 94; zijn reis derwaarts verijdeld, 102, v.; door hem zeer geprezen, 137.
Diakenen verwittigen de gemeente van de plaats der zamenkomst, I. 21; hunne verkiesing te *Leiden*, 107, vv.; hebben opzigt over de huisarmen, 147.
Dienaren (Getrouwe en ontrouwe) der kerk, II. 107, v.
DIRCKSZ (JOB en JAN), ouderlingen te *Leiden*, II. 180.
Discipline (zie Tucht).
Disputeren. Schadelijke gevolgen daarvan, II. 130.
DOES (Jonkheer JACOB VAN DER), hoogheemraad van *Rijnland*, I. 49.
DONTECLOCK (REINIER), predikant in *den Briel*, II. 158.
Doop. Verschil hierover, I. 53.
Doopsgezinden. De vervolgingen tegen hen herleven, II. 91.
Dordrecht. In 1521 hier vele Lutheranen gevonden, I. 16; synode van 1574, 32, 35, vv.; eerste openbare prediking aldaar, 35; eerste standplaats van HERBERTS, II. 152; provinciale synode daar gehouden, II. 162, v.
Douay. Hoogeschool aldaar, I. 44.
DUIFHUIS (HUIBERT), predikant te *Utrecht*, I. 102, II, 182.
Duifhuisianen, II. 182.
Duisberg, wijkplaats der protestanten, II. 30.
Dusseldorp. Verblijf van COOLHAES aldaar, I. 11.
DUYVELAND (GERRIT WIGGERTSZ VAN), burgemeester van *Leiden*, I. 88.

E.

Edam. Noord-Hollandsche synode aldaar, II. 186.
EDZARD, graaf van Oost-Friesland, I. 17.
Een christelycke vermaninghe, door COOLHAES uitgegeven, II. 5. 231.
Een cort waerachtig verhael, door COOLHAES gesteld, II. 137, 232.
Een nootwendighe broederlycke vermaninghe, door COOLHAES geschreven, II. 96, 231.
Eene corte verclaringhe van 2 Thess. II: 3, uitgegeven door HERBERTS, II. 236.
Eene corte verclaringhe van den Antichrist, door HERBERTS geschreven, II. 234.

EGMOND (NICOLAAS VAN) inquisiteur, I. 16.
ELIA (De derde), LUTHER dus genoemd, II. 23.
ELKONIUS (HERMANUS), predikant te *Utrecht*, II. 183.
Embden, eene wijkplaats der protestanten, I. 18, 30; synode, 34.
Engeland. Toevlugtsoord der protestanten, I. 30; SARAVIA vlugt derwaarts, 158.
ENNO, graaf van *Oost-Friesland*, II. 107.
EPESZ (zie YPENSZ).
Epicuristen, II. 205.
Erasmianen, I. 15.
ERASMUS (DESIDERIUS). Wanneer gestorven, I. 9; hoe beschouwd ten aanzien der hervorming, 15, v.
ESCH (JOHANNES), martelaar, I. 16.
Essen. COOLHAES aldaar, I. 31.
EUTICHES. Zijne dwalingen tegen te gaan, I. 254.
Evangelisten, I. 90.
EVERARDI (PETRUS), lid der nationale synode van 1586, II. 156.
Excommunicatie van COOLHAES aan de gemeente van *Haarlem* voorgedragen, I. 227, vv.

F.

FAILLE (BERNHARDUS LA), lid der nationale synode van 1586, II. 156.
Feesten (Hooge christelijke), I. 52, v.
FEUGUERAY (GUILLAUME), hoogleeraar te *Leiden*, I. 50, 58, 110, v., 206.
Figuurlijke afbeeldingen, door COOLHAES vervaardigd, II. 71, 232.
FILIPS van *Bourgondië*, bisschop van *Utrecht*, I. 17.
FILIPS van *Spanje*, I. 18, vv., 44, II, 102.
FLACIUS ILLYRICUS (MATTHIAS). COOLHAES beschuldigd zijne dwalingen te willen invoeren, I. 173.
FONTANUS (JOHANNES), predikant te *Arnhem*, I. 208.
FRANCK (SEBASTIAAN), verklaart zich tegen de letterlijke opvatting der Schrift, II. 24; door MARNIX beschuldigd en door COOLHAES verdedigd, 73, vv.; zijne geschriften, 84, v.
Frankenthal, wijkplaats der protestanten, I. 30.
Frankist. Scheldnaam aan COOLHAES gegeven, II. 90.
FRANSZ (JAN), II. 243, v.
FRANSZ (JORIS), lid der nationale synode van 1586, II. 156.
FRAXINUS (LIBERTUS), predikant te *'s Gravenhage*, II. 158.
FREDERIKS (WILLEM), voorstander der hervorming, I. 17.
FRISCHHEIM (MATTHAEUS), leeraar aan het collegium Bursae-montis te *Keulen*, I. 10.
Friesland. Verzet tegen FILIPS, I. 19; oneenigheden met de wederdoopers, 183, II. 91; WIGGERTSZ aldaar geboren, 198.

G.

GAAL (CLAAS HUIGENSZ.), burgemeester te *Leiden*, I. 88.
GALLUS (CAROLUS). Zie HAAN (KAREL DE)
GANSFORT (WESSEL), studeert te *Keulen*, I. 10; voorbereider der hervorming, 15.
Gedeputeerden uit de classis van *Leiden*, *Gouda* en *'s Gravenhage*, I. 225, v; der Haagsche synode, II. 162.
Gedicht van COOLHAES, in de Verantwoordinghe, II. 78, v.; van MARNIX, 88, v.; in 't Aenhechtsel, 92; in de Missive, 99, v.; van LYPSIUS, 117, v.
Geestdrijvers. Wie door MARNIX aldus worden genoemd, II. 72.
GEESTERANUS (EVERARDUS), predikant te *Rijnsburg*, I. 125.
Gelderland. Begin der hervorming aldaar, I. 18.
GELDORP, predikant te *Sneek*, II. 91.
Geloofsbelijdenis van COOLHAES I. 158, vv.; van SYBRANTS voor de synode opgesteld, II. 191, vv.
Geloofsbelijdenis (Augsburgsche). De protestanten te *Deventer*, *Kampen* en *Zwolle* verzoeken volgens deze de sacramenten te bedienen, I. 23; door YPENSZ beleden, II. 239.
Geloofsbelijdenis (Nederlandsche), door sommigen niet aangenomen, I. 4; op de synode van *Wesel* aangenomen, 24; van GUIDO DE BRES, 34; aangenomen in de synode van 1574, 40; aan COOLHAES op zijn verzoek gegeven, komt voor het eerst als *norma fidei* ter tafel, 196; wat het 7de artikel inhoudt, II. 147; bij het geschil met HERBERTS ter sprake gebragt, 156.
Geloofsbelijdenis (Oost-Friesche). COOLHAES bezorgt daarvan eene nieuwe uitgave, II. 107.
Geloofsbelijdenis (Zwitsersche), I. 63.
Geneve (De kerk van), I. 33, 82, 99, 148.
Gent. Groote bijeenkomst aldaar, I.

20; de predikanten van daar door coolhaes ontboden, 184.
Geraedi (Hermanus), predikant te *Enkhuizen*, II. 190.
Gerbrantsz (Gerbrant), ouderling te *Hoorn*, II. 221.
Gereformeerden in naam veroorzaken veel onheilen, II. 101.
Gerritsz (Allert), mandemaker te *Alkmaar*, II. 238.
Gerndt of Goudt (Caspar), predikant te *Leiden*, I. 95; later predikant te *Brugge*, II. 238.
Gielisz. (Arent), ouderling te *Leiden*, I. 177.
Gomarus (Franciscus). Zijn geschil met arminius, I. 3; brengt mede zijn advies uit over het gevoelen van wiggertsz, II. 219.
Gorcum. Coolhaes aldaar, I. 31, v.
Gouda. Coolhaes vertoeft hier ruim een week, I. 33; standplaats van herberts, II. 152; gezindheid der overheden en van den kerkeraad aldaar, 154, vv.
Granvelle. Redenen waarom hij aandringt op de stichting der hoogeschool te *Douay*, I. 44.
Graphaeus (Cornelius). De protestanten vinden in hem een steun, I. 17.
'*s Gravenhaye*. De eerste voorstelling van coolhaes aldaar niet gedaan, I. 223; de synode van 1586 daar gehouden. II. 63, v., 153, vv.
Grevinkhoven of Swerinckhuizen (Caspar), predikant te *Rotterdam*, II. 164, 166.
Grondlicke waarheydt. Geschrift van coolhaes, I. 53, II. 231.
Groningen. De vervolging tegen de doopsgezinden aldaar, II. 91.
Groot (Cornelius de), hoogleeraar in de regten te *Leiden*, I. 49.
Groote (Geert), voorbereider der hervorming, I. 15; geboren te *Deventer*, 24.
Gualtherus (Rudolph). Zijn gevoelen over het gezag der overheid in kerkelijke zaken, I. 79, vv.; coolhaes beroept zich op hem, 79, 165, II. 113.
Gijsbertsz (Jelis), ouderling te *Hoorn*, II. 221.

H.

Haagpredikers, I. 21.
Haan (Jacob Allerdsz. de), burgemeester van *Leiden*, I. 88.
Haan (Karel de) predikt te *Deventer*, I. 22, v.; komt te *Leiden*, II. 159.
Haarlem, I. 179, II. 68; de eerste voorstelling van coolhaes daar gedaan, I. 223; synode aldaar, 225, vv.; de acte van coolhaes herstelling in zijne dienst derwaarts gezonden, II. 68.
Hackius (Petrus), predikant te *Leiden*, I. 125, 222, 226, II. 66, 159, 244.
Hagius (Andreas), predikant te *Hoorn*, II. 185.
Hallius (Johannes), predikant te *Leiden*, I. 57, 107, vv, 116, 122, 171, vv., 180, 206.
Hanau, wijkplaats der protestanten, I. 30.
Harlingen. Zie Napjus en Wiggertsz.
Hazerswoude. Zie Verstroot.
Heemskerk (Willem Jansz. van), burgemeester te *Leiden*, I. 88.
Heger (François de), ouderling te *Leiden*, I. 80.
Hegius (Alexander), leeraar aan de school te *Deventer*, I. 25.
Helmichius (Wernerus), predikant te *Utrecht*, I. 184, vv., II. 157, v., 183, 223.
Hemmingius. Coolhaes gebruikt zijne woorden, I. 213.
Hendrik van Nassau begunstigt de hervorming, I. 17.
Hendrik II, koning van *Frankrijk*, I. 18, vv.
Hendriksz (Jan), ouderling te *Hoorn*, II. 221.
Henricus, ambtgenoot van Coolhaes te *Gorcum*, I. 32.
Herberts (Hermanus). Coolhaes wijst op hem, I. 233; met coolhaes op één lijn gesteld, II. 94; predikant te *Dordrecht*, later te *Gouda*, is meer Godgeleerd dan coolhaes, spreekt duidelijker en uitvoeriger zijne overtuigingen uit, II. 152; wil vrijheid van onderzoek, hij staat tot de overheden van *Gouda* in gelijke verhouding als coolhaes tot die van *Leiden*, II. 153; de beslissing van zijn geschil aan de algemeene synode overgegeven, hij verschijnt in 1586 te '*s Gravenhage*, verzoekt zijne gevoelens te mogen verklaren, van elk twistpunt wordt eene bekentenis ontworpen, zijne verklaring ten opzigte van de volkomenheid der christenen, 154; zijn gevoelen over de regtvaardiging, 154, v., het begrip van letter en geest, de predestinatie, 155, v., hij verklaart bij dit gevoelen te blijven, de Nederlandsche geloofsbelijdenis en de catechismus ter sprake gebragt, hij verklaart

zich eindelijk bereid ter teekening, 156, legt bekentenis af aangaande de uitgave van zijne Corte verclaringhe, belooft voortaan op alle kerkelijke vergaderingen te verschijnen, zal nader verklaring geven aangaande eenige duisterheden in zijn boek, van alles eene acte opgemaakt en door hem onderteekend, 157; hem wordt zitting en stem op de synode te *Schiedam* geweigerd, 157, v.; zijne boeken beoordeeld, 158; geeft kennis dat hij met zijne nadere verklaring gereed is, en verschijnt te *Leiden*, 159; de vergadering belooft hem haar oordeel schriftelijk toe te zenden, 159, v.; hij verlaat *Leiden* en ontvangt eene schriftelijke acte van het gebeurde, hij verschijnt andermaal te *Leiden*, weder terug gekeerd ontvangt hij de stukken en eenen brief, 160; het oordeel der gedeputeerden over zijne nadere verklaring, 160, v.; men belooft hem hulp en raad, 161; het oordeel beantwoordt niet aan zijne verwachting, hij verklaart zich tegen de uitspraak en verschijnt niet op de provinciale synode, 162; men eischt van hem eene herroeping, 162, v.; hij levert beklag in, zendt eene Bekentenisse des geloofs, zijne bestrijders geven een Kort end waerachtich verhael in het licht, hij zijn Teghenbericht en eene Waerachtighe beschrijvinghe, hij wordt weder tot herroeping gedrongen en gedreigd, 163, v.; hem wordt een conferentie toegestaan welke de grondslag legt tot verzoening, 164; twee predikanten gezonden om met hem te onderhandelen, 164, v.; hij antwoordt op alle punten, herhaalt zijne bekentenis, deze wordt overgeleverd en overeenkomstig Gods woord bevonden, 165; wordt weder als met de kerk verzoend beschouwd, dit wordt van den predikstoel verkondigd, zijne geschriften zijn vele en belangrijk, 166; de gevoelens zijner leer en overtuiging kortelijk zaamgevat in de beide geloofsbelijdenissen, 166, v.: waarover de Bekentenisse des geloofs handelt, 167, vv.; hij spreekt over de wedergeboorte in zijne Corte verclaringe, 170; het tweede punt zijner Bekentenisse, 170; het slot daarvan, 171, waarvan hij in zijne Corte verclaringe uitvoerig gehandeld heeft, 172, v.; wat hij verder in zijne Bekentenisse zegt, 172, vv, zijne Bekentenisse des gheloofs van verscheyden articulen, 175, vv.; zijne verklaring aangaande de heilige Schrift, 176, over de gemeenschap der geloovigen met CHRISTUS, over de sacramenten, 177, over den doop, 177, over de praedestinatie, 178, v.; hij heeft zich altijd tegen den catechismus verzet, omdat men dezen boven de heilige schrift stelt, 180, v.

Herdoopers, II. 23, v.

HERMAN V, aartsbisschop van *Keulen*, I. 10.

's Hertogenbosch. Zie MICHAËLIS.

Hervorming, I. 1, vv.; in *Nederland*, 14, vv., 21, vv.

HESPE (LUCAS), predikant te *Schagen*, *Nieuweveen* en *Leiden*, I. 116, 122; II. 240; zijn twist met COOLHAES, I. 171, vv., 176, vv., 185; getuigenis aangaande hem, II. 241.

HESSELS (M^r. ANDRIES), commissaris der staten, II. 190; raad van den prins, 223.

HEURNIUS (JOHANNES), hoogleeraar te *Leiden*, II. 3.

HEYDEN (CASPAR VAN DER), staat aan het hoofd der synode te *Embden*, I. 34, 40.

HOEGE (CORNELIS DE), te *'s Hage* teregt gesteld, II. 100.

Holland. De hervorming aldaar, I. 18, 21; synode, 83; kerken, 102; hof, 123.

HOLMANNES (JOHANNES), hoogleeraar te *Leiden*, I. 207.

HOLSTECHIUS (CASPARUS), lid der nationale synode van 1586, II. 156.

Honschoten. Zie BALC.

HOOGERBEETS (DIRK), burgemeester van *Hoorn*, zijn geslacht, II. 218, v.

HOOGEVEEN (VAN). De zorg voor de oprigting der Leidsche hoogeschool hem opgedragen, I. 48.

Hoorn, I. 74. Zie WIGGERTSZ.

HORTENSIUS, gedeputeerde uit de classis van *'s Gravenhage*, I. 221.

HOUSEN (GERARD D.), gedeputeerde der staten, II. 222.

HOUT (CORNELIS MEESZ. VAN), diaken te *Leiden*, I. 107.

HOUT (JAN VAN), secretaris van *Leiden*, I. 56, 97, 107, 129, v., 180, 222, 248, v.

HOUWAERT (JOHAN BAPTISTA), raad- en rekenmeester van *Braband*, II. 113.
Huisbezoek (Het) in de gereformeerde kerk, I. 148.
HULST (FRANS VAN DER), kettermeester, I. 16.
HUS (JOHANNES). Zijne aanhangers, I. 16.
Huwelijks-inzegening, I. 146.

I.

Inquisiteurs te *Deventer*, I. 22.
Inquisitie (De), gestreng uitgeoefend, I. 18; COOLHAES oordeel hierover, II. 16.
Improvisatiën waren meestal de eerste leerredenen, I. 26.
Israël. Ons land hiermede vergeleken, I. 36.

J.

JACOBS (THYMEN), ouderling te *Leiden*, I. 94, 107, 171, 177, v., 180, 225. II. 243, v.
JACOBUS I, koning van *Engeland*, II. 108, v., 111.
JAMES (Doctor), gecommitteerde van *Leycester*, II. 183.
JAN I, hertog van *Braband*, I. 44.
JAN van *Nassau*. Brieven aan hem, I. 208.
JANSZ (DIERICK), diaken te *Leiden*, I. 107, 180.
JANSZ (GERBRANT), ouderling te *Leiden*, I. 96.
JANSZ (HENDRIK), dwaalleeraar, II. 72.
JANSZ (JAN), vroeger wederdooper, wenscht bij de hervormden te *Leiden* te prediken, I. 170, 177.
JANSZ (LAURENTIUS), predikant te *Monnikendam*, II. 185.
JANSZ (SYMON), ouderling te *Leiden*, I. 96, 106.
JANSZ (VROON), koster te *Leiden*, I. 106, II. 243, v.
JANSZ (WIGGERT), ouderling te *Hoorn*, II. 221.
Jezuiten, II. 95, 117.
JOHAN WILLEM van *Zwol*, verlicht priester, I. 22.
JORIS (DAVID), dwaalleeraar, II. 72.
JUNIUS (FRANCISCUS), hoogleeraar te *Leiden*, II. 219.
JUNIUS (HADRIANUS), gedeputeerde der staten, II. 222.
Justificatie der Leidsche regering verschijnt, I. 101, 127, v.; de schrijver, 129; hoe beoordeeld, 130, v. later beantwoord, 132; de oorzaak der scheuring daarin uiteengezet, 235; Justificatie van WIGGERTSZ, II 221.

K.

Kampen. Verzoek der protestanten aldaar. I. 23.
KAREL V, I. 16, 18, v.
KEGELING (G.), lid der buitengewone synode van 1593, II. 166.
Kerk. Kenteekenen der ware kerk, II. 24.
Kerk en Staat, I. 3, 33, v., 63, vv.
Kerk (Nederlandsch-hervormde), I. 36, vv., 46.
Kerkvergaderingen (Tegenwoordige), door COOLHAES beoordeeld, I. 233.
Kerk (Zwitsersche), door COOLHAES hooggeacht, I. 165, 240; II. 86, 149.
Kerkeraad (De) van *Medemblik*, tegen SYBRANTS' beroep, II. 185.
Kerkeraden (Misbruiken in de), I. 149, vv.
Kerkordening. I. 34, v., 39, v., 62, 69, 148, 155, v., 224.
KERSTANTSZ (JAN), lid der regering van *Leiden*, I. 97.
Ketters. Hunne vervolging, II. 103.
Kerkzuivering, I. 26.
Keulen, geboorteplaats van COOLHAES, I. 9; universiteit aldaar, waar GANSFORT en BULLINGER studeren; reeds vroeg veel aanhangers der hervorming aldaar, 10.
KNIPPERDOLLING (BERNARD), dwaalleeraar, II. 72.
KONINCK (DE). De zorg voor de oprigting der Leidsche hoogeschool hem opgedragen, I. 48.
KOSTER (LAURENS). I. 15.
Koudekerk. De predikant dezer gemeente scheurt zich af, I. 125.
KRAS (WYNAND), schrijft tegen COOLHAES, II. 96, v.
Kruisteeken, II. 93.
Kuylenburg (De graaf van), geeft openlijk verlof tot de prediking, I. 21.

L.

LAMORAAL VAN EGMONT, I. 20.
LANGE (GERRIT CORNELISZ DE), lid der nationale synode van 1586, II. 156, 159.
LANSBERGEN (FRANCISCUS), predikant te *Rotterdam*, II. 164, v.
Laodiceërs. De overheden dus genoemd, II. 102.
Leeraar-ambt, II. 26.
Leeraars (Geordende) van elders ontboden, I. 22.
Leeraars (Valsche), II. 10.
Leeraars in *Oost-Friesland* verdraagzaam in de avondmaalsleer, II. 110.

Leerredenen, I. 26.
Leeuwarden. Zie BALC.
LEEUWEN (DIEDERIK VAN), gedeputeerde der staten, II. 222.
LEIDEN (JAN VAN), wederdooper, II. 27, 72.
LETTELBERT. Zie THOMAS.
Leuven. Hoogeschool aldaar, I. 16, 44, v.
LEYCESTER, II. 65, v., 183.
Leyden. De magistraat verzoekt COOLHAES tot predikant, I. 32; tweede beleg, 32; ontzet, 42, vv.; hoogeschool aldaar opgerigt, 45, vv.; inwijding, 49, v.; de avondgebeden aldaar afgeschaft en weder vastgesteld, 51; lijkpredikatiën verboden, 52; het kersfeest niet gevierd, 53; de doop met besprenging ingevoerd, 53; noodmunt tijdens het eerste beleg, 55; Vlaamsche afgevaardigden met commissie om een predikant te beroepen, 57; handelingen van den kerkeraad en de regering in deze zaak, 57, vv.; de regering sedert het beleg veranderd, 59; de regering wil CORNELISZ naar *Noordwijk* zenden, 61; overeenstemming van den magistraat met ZWINGLI aangaande het gezag der overheid in kerkelijke zaken, 64; de magistraat verdedigt zijn gevoelen, 64, vv.; beroept zich op dat van MUSCULUS, 66, 82; van BULLINGER, 73; en van GUALTHERUS, 79; hoe de magistraat zijn regt in kerkelijke zaken verdedigt, 80, vv.; de gewoonte aldaar in de verkiezing van ouderlingen en diakenen, 87; handelingen van den kerkeraad bij de nieuwe verkiezingen in 1578, 88; de magistraat eischt eene verklaring aangaande het ambt der ouderlingen, 89; deze door COOLHAES gesteld en overgelegd, 89, v.; de kerkeraad weigert deze te onderteekenen, 90, vv.; eene nieuwe verklaring van de Delftsche predikanten gevraagd en overgeleverd, 92, vv.; de zaak blijft hangende, 94; nieuwe schikkingen, 95, v.; schriftelijke acten, 96, v.; de kerkeraad weigert ze na te komen, 98, vv.; de magistraat verdedigt zijne handelwijze, 99, vv.; de kerkeraad schrijft brieven aan de kerken van *N.* en *Z. Holland*, 102; stelt een geschrift op tegen de acten, 104, v.; de magistraat stelt met behulp van COOLHAES nieuwe ouderlingen en diakenen aan en beroept een nieuwen predikant, 106, vv.; publicatie door VAN HOUT opgesteld en in de kerken afgelezen, 107, vv.; scheuring in de gemeente, 109; de oude kerkeraad wendt zich tot den prins, 110; oordeel van den magistraat hierover, 110, v.; brief van den prins aan de regering, 111, v.; onderhandeling met afgevaardigden uit de staten en raden uit het hof van *Holland*, 113, v.; de magistraat houdt COOLHAES van *'s Hage* terug, 115; een deel der gemeente volgt CORNELISZ, 115, v.; de magistraat weigert toe te geven, 120, v.; ontvangt een schrijven van den prins, 122; de magistraat beveelt COOLHAES te prediken, 122, verzet zich tegen verdere onderhandelingen, 123; twee ouderlingen met een request naar *'s Hage* gezonden, 123; nieuw request, 124; verdere onderhandelingen van de kerkelijken met COOLHAES en den magistraat, 124; de magistraat in verschil met de classis van *Rijnland*, 125; de artikelen van VAN THIELT door de magistraat goedgekeurd, door de tegenpartij verworpen, 126; de magistraat geeft zijne justificatie uit, 127; bezoldiging der Leidsche predikanten, 142; het kerkelijk bestuur aldaar, 147, v.; gevolgen der twisten, 167. v.; COOLHAES, HESPE en HALLIUS voor de regering geroepen, 173, vv.; aan HESPE wordt zijne demissie gegeven, 177; handelingen van de regering en den kerkeraad met HESPE, 179, vv.; de magistraat beveelt COOLHAES met prediken voort te gaan, 181; wil voor een tijd andere leeraars beroepen, 182; BALC aldaar, 183; de vrede in *Leyden* hersteld, 187; de regering erkent de wettigheid niet der Middelburgsche synode, 193; nieuwe beweging aldaar, 204, vv.; laat CORNELISZ en HALLIUS vertrekken en COOLHAES blijven, 206; VAN BRAKEL tijdelijk beroepen, 206; oneenigheden met DANAEUS en de studenten, 207, v.; de regering verantwoord zich voor de staten, 210; zend afgevaardigden naar *'s Hage*, 210; oordeel der regering over de geheele handelwijze met COOLHAES, 231, vv.; Sendbrief geschreven, 233, vv.; Leidsche twisten alleen ontstaan uit de verandering der kerkordening, 243;

wat de Leidsche overheid in de Remonstrantie zegt, 249, vv.; de magistraat staat COOLHAES volgens acte zijn tractement en toelage voor huishuur toe, II. 2; wordt later ingetrokken, 3; een voorbeeld in 1577 gezien aangaande de verzorging der armen, 55; oordeel der Gereformeerden aldaar in 1577 en 1579, 59, v.; de magistraat haast zich den twist tusschen COOLHAES en SARAVIA te dooven, 64, v.; de verbanning van COOLHAES ongaarne gezien, wordt niet terstond ingewilligd, 65; de magistraat kan de handelingen van LEICESTER niet lijdelijk aanzien, 66; ontvangt eene acte van COOLHAES' herstelling om te mogen prediken, 68; de kerkeraad vaardigt twee leden uit haar midden af om COOLHAES te bestraffen, 69; gedrag van LIPSIUS aldaar, 116, v.; twist tusschen ARMINIUS en GOMARUS, 120; COOLHAES bezoekt nog eens de stad, hoe hij het aldaar vindt, 135; vergadering ter lezing en beoordeeling van HERBERTS nadere verklaring, HERBERTS ook verschenen, 159; hij verlaat met de Goudsche heeren de stad en verschijnt weder na twaalf dagen, 160; conferentie daar gehouden, 218.

Libertijnen. Wie dus genoemd worden, II. 18, 72.

LIESVELDT (JACOB VAN), zie Testament.

LIPPIUS (JOHANNES), lid der Weselsche synode, I. 34.

LIPSIUS (JUSTUS), hoogleeraar te *Leiden*, I. 109, 126; II. 79, 116, vv., 149, v.

Lis. De predikant dezer gemeente scheurt zich af, I. 125.

LOEYERUS (JOHANNES), lid der nationale synode van 1586, II. 156.

LOMANNUS (JACOBUS), predikant te *Alkmaar*, II, 185.

London, wijkplaats der protestanten, I. 48, 61.

LONK (DIRK JANSZ), lid der nationale synode van 1586, II. 156.

LONK (D. JACOBSZ), lid der buitengewone synode van 1593, II. 166.

LONK (B. JANSZ), lid der buitengewone synode van 1593, II. 166.

Luiden (Het) der klokken bij begrafenissen verboden, I. 52.

LUTHER, I. 10, 14, 16, 33; II. 80. COOLHAES verwijst vaak naar hem, I. 165, v., 174, 240, door de Lutherschen hoog verheven, II. 23.

Lutheranen, I. 15, 166.

LYDIUS (MARTINUS), predikant te *Amsterdam*, I. 227.

Lijkpredikatiën verboden, I. 52.

M.

Magistraten. Zie Overheden. Magistraat van *Leiden*, zie COOLHAES en *Leiden*; van *Sneek*, II. 91, van *Medenblik*, zie SYBRANTS.

Mannheim. COOLHAES aldaar, I. 31.

MARCUS (JACQUES), schoolmeester te *Naarden*, later krankbezoeker te *Amsterdam*, II. 96.

MARGARETHA, hertogin van *Parma*, I. 16, 20, 23, 30.

MARIA (De maagd), een gedicht toegewijd door LIPSIUS, II. 117.

Maria-kerk te *Utrecht*, II. 182, 184.

MARNIX (FILIPS VAN), heer van *St. Aldegonde*, II. 72, vv.; 223.

MARTENSZ (CLEMENT), predikant te *Hoorn*, II. 185, 208, 210, 221.

MATHISIUS (JOHANNES), predikant te *Haarlem*, II. 189, v., 223.

Martinisten, I. 28, te *Antwerpen*, II. 102.

MAURITS, prins van *Oranje*, te *Hoorn*, II. 185, 223.

Medemblik. Zie SYBRANTS.

MEESZ (CORNELIS), diaken te *Leiden*, I. 107.

MEETKERKEN (ADOLF VAN), lid der nationale synode van 1586, II. 156.

MELANCHTON (PHILIPPUS), I. 11, 65; COOLHAES verwijst op hem, 165, 240, II. 51.

MELCHIOR, predikant te *Deventer*, I. 30.

Mennist, I. 28.

MENNO SIMONSZ, als dwaalleeraar beschouwd, I. 173; door COOLHAES genoemd, II. 51.

MENYN (JOOST DE), I. 49.

MERULA (ANGELUS), martelaar, I. 18.

MICHAËLIS (JACOBUS), predikant te *'s Hertogenbosch*, I. 124.

Middelburg. Synode aldaar gehouden, I. 188.

Minderbroederkerk te *Utrecht*, II. 182.

Misbruiken der roomsche kerk, II. 113, v.; der protestanten, 113, v., 116.

Mispriesters. Oordeel van COOLHAES over hen, I. 38, v.

Missive, uitgegeven door COOLHAES, II. 98, 231.

Moderatie, I. 20.

MODET (HERMAN), vangt de openbare prediking aan, I. 21; leidt de synode te *Wesel*, 34, aan het

hoofd der konsistorialen te *Utrecht*, II. 183.

Mollerus (Hendrik), prior te *Antwerpen*, I. 17.

Monheimius (Johannes), leeraar te *Dusseldorf*, I. 11.

Monniken. Coolhaes oordeel over hen, I. 12; Augustijner, 17.

Montigny, I. 21.

Moyaert (Marten), ouderliug te *Leiden*, I. 96.

Munster. De wederdooper aldaar, II. 27.

Muntspeciën, waarop de spreuk »Eendragt maakt magt" in 1610 kon zijn gestempeld, II. 138, v.

Muntzer (Thomas), dwaalleeraar, II. 72.

Musculus (Wolfgang), over het gezag der overheid in de kerk, I. 66, vv.; coolhaes beroept zich op hen, 240, II. 86.

Myle (Adriaan van der), raadsheer van den prins, II. 154, 156, 185.

N.

Nualdwijk. Verstroot gaat derwaarts, II. 237.

Naedencken, door Coolhaes in het licht gegeven, II. 120, v., 231.

Naerder verklaringhe, door Herberts uitgegeven, II. 235.

Naespeuringhe van Coolhaes, II. 90, 231.

Napjus (Evert Pieters), predikant te *Harlingen*, I. 38.

Nassau-Ziegen, Coolhaes aldaar in 1561, I. 14.

Nederland, voor de geschiedenis der hervorming van belang, I. 14, vv.; godsdienstige beweging aldaar, 20.

Nestorius, zijne dwalingen tegen te gaan, I. 254.

Nicolai (Guilielmus), lid der nationale synode van 1586, II. 156.

Nieuborgh (Diderick van der), bij de inwijding der Leidsche academie, I. 49.

Nieuweveen. Hespe predikant aldaar, I. 116.

Niklaas (Hendrik), dwaalleeraar, II. 72.

Noodmunt (Leidsche), I. 55.

Noordwijk. De gemeente aldaar, I. 60, v., 125.

Nyevelt (Willem van Zuylen), gedeputeerde der staten, II. 190, 225.

Nijmegen. Handelwijze der hervormden, I. 17; rector, 26.

O.

Octrooi, door filips II verleend, I. 48.

Oecolampadius (Johannes), wil den ban behouden, I. 63; coolhaes wijst op hem, 165, v.

Oldenbarneveldt (Johan van), I. 223, zijne bemoeijing in de oneenigheden met herberts en wiggertsz, II. 164, 166, 185, 190.

Olferts (Bard), ouderling te *Hoorn*, II. 221.

Onheilen door de naam-Gereformeerden ontstaan, II, 101, vv,

Oom (Pieter Pietersz), burgemeester te *Leiden*, I. 88, 173; II. 159.

Opzieners, I. 90.

Ordonnantie der staten aangaande het huwelijk, II. 98.

Overheden, van *Groningen*, II. 91; van *Medemblik*, 184; waarbij vergeleken, 102.

Overheid. Hun gezag in kerkelijke zaken, I. 62, vv.

Oudenaarde. De openbare prediking aangevangen, I. 21.

Ouderlingen, verwittigen de gemeente van de plaats der zamenkomst, I. 21; waarom dus genoemd, 39, v., 92, vv.; 300 karelsgulden toegestaan, II. 102.

Oy (Pieter van), predikant te *Warmond*, I. 176, v., 190; II. 69.

P.

Paaschkaars (De), II. 93.

Paltz (De), I. 31, 57.

Pamelius (Jacobus), II. 79.

Panhelius (Michael), scriba der Middelburgsche synode, I. 189.

Papisten. Zie roomschen.

Paradoxa, door Franck geschreven, II. 83.

Pasquil op Wiggertz, II. 220, v.

Pelagianen, II. 211.

Perenot (Antoine), heer van *Granvelle*, kardinaal, I. 20, 44.

Philips (Hendrik), wederdooper, II. 51.

Pieterskerk (St.) te *Leiden*, I. 43, 49.

Pietersz (Dirk), ouderling te *Hoorn*, II. 221.

Pietersz (Frans), secretaris van *Middelburg*, II. 186.

Pieterszoon (Jan), martelaar, II. 48.

Pistorius (Johannes), martelaar, I. 18.

Pithoporus (Basilius), hoogleeraar te *Leiden*, I. 49.

Plancius (Petrus), predikant te *Amsterdam*, I. 26, II. 120, 186, 208, 222, v.

Platevoet (Matthias), predikant te *Leiden*, II. 66, 241.
Pleesterbanus (Everardus Henrici), voorzitter der synode van *Alkmaar*, II. 207.
Poppius (Eduard), predikant te *Gouda*, I. 74.
Portretten van Coolhaes, II. 151.
Practiseren. Wat Coolhaes hierover zegt, II. 119.
Praedestinatie. Zie verkiezing en voorbeschikking.
Predikambt (Het), II. 58.
Predikanten, Hun toestand, I. 36, vv.; in het algemeen, 41, te *Leiden*, 53, 123, 127, 141, 184, 188, 209, 220, v.; II. 149; te *Delft*, 87; van het O. en N. Testament, 183.
Presbyteriaal-synodaal stelsel, I. 33.
Priesters. Huune handelwijze bij de hervorming, I. 17, v., 21.
Prins van *Oranje*. Zie Willem I en Maurits.
Protestanten, I 18; vlugten naar elders, 30; keeren terug, 35; door Coolhaes beoordeeld, II. 113, v.
Psalmberijming, II. 83.
Publicatie, door van Hout opgesteld, I. 107.

Q.

Quierincsz. (Evert), diaken te *Leiden*, I. 107.

R.

Rade (Gillis van den), uitgever van Marnix psalmberijming, II. 83.
Radewyns (Floris) te *Deventer*, I. 24.
Rechtere (de), secretaris der staten, I. 217.
Redenen waerom niemandt de geboden Gods can onderhouden, geschrift der Delftsche predikanten, II. 87.
Rederijkerskamers. Invloed hunner spelen, I. 16.
Reineri (Henricus), predikant te *Nieuwkoop*, I. 211.
Religieplaccaten, I. 21.
Religionsvrede te *Antwerpen* gepubliceert, I. 83.
Remonstrance, door Coornhert gesteld, I. 248, v.
Remonstrantie te *'s Hage* overgegeven, I. 116, vv.; op de provinciale synode opgesteld, 132; van Wiggertsz, II. 210.
Remonstranten. Hunne ingenomenheid met Bullinger, I. 74.
Resolutie der staten, aangaande de bezoldiging der predikanten, I. 141, v.
Reyersz (Willem Jan), burgemeester te *Leiden*, I. 97, 171.
Roding (Arnoldus), predikant van *Noordwijk*, I. 125.
Roemundt (Hans van) te *Antwerpen*, uitgever der eerste vertalingen van het N. T., I. 16.
Rolwagen (Jan Claessen), schrijft tegen het placcaat van *Groningen*, II. 92.
Roomschen (De), I. 52, 68, v., 149, 173; II. 24.
Rotterdam, heeft nog weinig predikanten, I. 36; aldaar het avondgebed gehouden, 51; synode aldaar, 188, II. 154, 162.
Roy (Gualtherus de), predikant, II. 159.
Royenburgh (Cornelis Martensz), predikant te *Utrecht*, II. 183.
Ryckewaert (Carel), bijgenaamd Theophilus, predikant te *Leiden*, I. 61, 95, 98, II. 238.
Rijnland. De predikanten aldaar, I. 58.
Rijnsburg, predikant en gemeente aldaar, I. 98, 125, 170.

S.

Sacramenten, I. 23, 162, vv.
Saksen (Anna van), vrouw van Willem I, I. 20.
Saravia (Adrianus), hoogleeraar te *Leiden*, II. 64, 100, 157, v.
Schagen. Zie Hespe.
Schagen, haagprediker, I. 22.
Scheltius, haagprediker, I. 22.
Schiedam. Zie Taurinus.
Schwenkfeldt (Caspar), tegen eene letterlijke opvatting der schrift, II. 24.
Schwenkfeldiaan, scheldnaam aan Coolhaes gegeven, II. 90.
Seeckere poincten, door Coolhaas geschreven; II. 20, 231.
Sendtbrief, door Coolhaes uitgegeven, I. 225, vv.; 233, vv.; II. 231.
Servetus (Michael), om het geloof gedood, II. 48.
Seuw (Johannes), predikant te *Middelburg*, II. 102.
Sevenhuizen. Zie Andriessen.
Smaling (Dirk Gerritsz), burgemeester te *Leiden*. I. 88.
Smeekschrift aan de landvoogdes, I. 21; aan de regering van *Deventer*, 23.

SMIT (DIERICK JANSZ), diaken te *Leiden*, I. 107.
Sneek. De predikanten aldaar, II. 102.
SOPINGIUS (GODOFRIDUS), predikant te *Utrecht*, II. 183.
SPANGENBERG (AUGUST GOTTLIEB). Zijn gevoelen van het avondmaal, I. 174.
Specimen eens christelycken calenders, van de hand van COOLHAES, II. 119, 231.
Spieghel, verschijnt tegen de Apologia, II. 18.
SPRUYT (CORNELIS HEINDRIKSZ), II. 208, 221.
Staat en kerk. Zie Kerk.
Staten-collegie te *Leiden* opgerigt, I. 46, v.
STORC (NICOLAAS), dwaalleeraar, II. 72.
Studenten, I. 46, 143, v.
STURMIUS (HUBERTUS), hoogleeraar te *Leiden*, I. 206.
Summa ende bekentenisse, in 't licht gegeven door COOLHAES, II. 107, 231.
SWALUË (OTTO), predikant te *Leeuwarden*, I. 37.
SWERINCKHUIZEN. Zie GREVINKHOVEN.
SYBRANTS (TACO), vervangt BAKKER te *Utrecht*; zijne eigene plaats wordt door een ander vervuld, II. 183; weigert om achttien artikelen te onderteekenen, 183, v.; voelt zich bezwaard over het 16de artikel, groote oneenigheden hierdoor ontstaan, biedt aan de confessie te onderteekenen, besluit zijne bediening neder te leggen, predikt zijn afscheid, 184; getuigenis van den Graaf van *Meurs*, hem wordt eene eervolle getuigenis gegeven, hij leeft 3 jaar te *Alkmaar*, wordt te *Medemblik* tot predikant beroepen, 184; de kerkeraad komt tegen deze beroeping op, de overheid is niet gezind hem af te zetten, men wil hem door een ander predikant vervangen zien, 185; beschuldigingen tegen hem ingebragt, hij wordt verdedigd, houdt een mondgesprek, wordt verzocht de catechismus en de confessie te onderteekenen, 186; wil dit onder beding doen, hetgeen hem niet vergund wordt, eene tweede remonstrantie tegen hem opgesteld, krijgt vergunning om schriftelijk te mogen antwoorden, 187; zendt dit antwoord aan de staten, 187, v.; verontwaardiging van den magistraat over de handelwijze met hem, 188, v.; het plan wordt beraamd om hem af te zetten, 189; die afzetting tegengehouden, hij stelt eene geloofsbelijdenis op, die goedgekeurd wordt, de voorwaarden van verzoening in eene acte opgenomen, zijn geschil ten einde gebragt, 190; zijne gevoelens komen overeen met die van COOLHAES en HERBERTS, 191; het hoofdzakelijke uit zijne geloofsbelijdenis medegedeeld, 191, vv.
Synode te *Alkmaar*, II. 190; te *Amsterdam*, II. 185, 217; te *Antwerpen*, I. 34; te *Brielle*, II. 105; te *Delft*, II. 157; te *Dordrecht* (1574), I. 32, 33, vv., 51, v., 99, 146, 148, II. 50; te *Dordrecht* (1578), I. 51, v., 98, 116, 118, 146, 148, 151, v., 188; (1590), II. 162, v.; te *Dordrecht* (1619), I. 51, te *Edam*, II. 186, v., 199; te *Embden*, I. 34; te *Enkhuizen*, II. 189, v.; te *Gouda*, II. 159; te *'s Gravenhage*, I. 51, II. 3, 65, 153, 162; te *Haarlem*, I. 221, II. 208; te *Middelburg*, I. 51, 188, vv., 230, II. 60; te *Rotterdam*, I. 188, 190, II. 66, 154; te *Schiedam*, II. 157, v.; te *Wesel*, I. 24, 34, 148.

T.

TAFFINUS (JOHANNES), predikant van den prins, I. 115.
TALING (ADRIAAN JANSZ), I. 56.
TAPPER (RUARD), inquisiteur, I. 18.
TAULER (JOHANNES), door MARNIX en COOLHAES beoordeeld, II. 72.
TAURINUS (PETRUS), predikant te *Schiedam*, I. 184.
TAYAERT (JACQUES), I. 47.
Tegenschriften tegen de Redenen der Delftsche predikanten, II. 87.
Teghenbericht van HERMANNI HERBERTS, II. 163, 235.
Tempelzuivering. Zie Beeldstorm.
TERWOORDT (HENDRIK), martelaar, II. 48.
Testament (Het O. en N.) in het Nederduitsch vertaald, I. 16.
THEODORI (ANDREAS), voorzitter der synode te *Enkhuizen*, II. 225.
THEODORUS (ANDREAS DIRICKSZ), scriba der synode te *Haarlem*, II. 208.
Theologia deutsch. Beschouwing van dit geschrift, II. 72, 80.
THEOPHILUS. Zie RYCKEWAERT.
TIELT (THOMAS VAN), predikant te *Antwerpen*, I. 125, v., 174, 182, II. 240, 244.

THOMAS (MEINDERT), predikant te *Lettelbert*, I. 38.
TIARA (PETRUS), hoogleeraar te *Leiden*, I. 49.
Toutzsteen van COOLHAES verschijnt, II. 38.
TRABIUS. Zie BALC.
Transactie opgesteld, I. 184, v.
Trarbach. Zie COOLHAES.
TRELCATIUS (LUCAS), hoogleeraar te *Leiden*, II. 159, 219.
TRESLONG (LODEWIJK VAN), penningmeester te *Leiden*, II. 2.
TRIGLAND (JACOBUS), predikant te *Amsterdam*, I. 5, 121, 185, 251.
Trouwe waerschouwinge, door COOLHAES uitgegeven, II. 118, 231.
Twisten (Godsdienst-), II. 120, 131, v.
Tucht (Kerkelijke), I. 63, 156, vv.; het uitgeven van een werkje hierover verboden, II. 5.

U.

ULENBURGER (CASPARUS), pastoor van *St. Cunibert*, II. 104.
Universiteit te *Keulen* in 1588, I. 10; te *Leuven* en te *Douay*, 44; het oordeel van die van *Basel* over de Duitsche Theologie, II. 80.
Utrecht. Hervorming aldaar, I. 17; gemeente aldaar, 184, II. 182, vv.
UYTENBOGAERT (JOHANNES), zijn oordeel over het belang van COOLHAES' levensgeschiedenis, I. 6; in conferentie met HERBERTS, II, 164; naar *Gouda* gezonden, 165; treedt als bemiddelaar op, 165; leest de acte van verzoening voor, 166; staat aan het hoofd der consistorialen en is wegens zijne gematigdheid zeer geliefd, 183; houdt eene conferentie met SYBRANTS, zijne getuigenis omtrent dezen, 184; zijne handelingen in de oneenigheden met SYBRANTS, 187, 190; zijne bemoeijingen in de twisten met WIGGERTSZ, 210, 212, v., 217, vv., 222; wordt bij leening naar *Hoorn* gezonden, 223.

V.

VALDEZ, belegert *Leiden*, I. 32.
VALLEMAER (JACQUES), kerkeraadslid te *Leiden*, II. 69.
Van de christelycke discipline, door COOLHAES uitgegeven, I. 79, II. 150, 231.
Van de eeuwige praedestinatie, door HERBERTS uitgegeven, II. 236.
Van eenen mensche, in twijfel staende, door COOLHAES geschreven, II. 90, 231.
Veere. De predikanten van daar ontboden, I. 184.
Verantwoordinghe van SEBASTIAEN FRANCK, door COOLHAES geschreven, II. 78, 231.
VERDICK (ANTONIUS), te *Brussel* verbrand, II. 113.
VERBOES (BRUYN WOUTERSZ), lid der Goudsche regering, II. 159.
Vergadering te *'s Gravenhage*, I. 114, vv., 121, 211, vv.
Vergaderingen (Kerkelijke). Zie classis, kerkeraad, synode.
Verkiezing (Leer der), I. 164, v.
VERSTOOT (CLAES JANSZ), predikant te *Leiden*, I. 44, 56, II. 237.
Vervolgingen tegen de protestanten, I. 16.
VESELLIUS (BERNHERUS), lid der nationale synode van 1586, II. 156.
VIGLIUS, dringt aan op de stichting der hoogeschool te *Douay*, I. 44.
Vlaanderen, I. 57. Zie *Braband.*
Vlissingen. Het gebed aldaar, I. 51.
VOES (HENDRIK), martelaar, I. 16.
VOLLENHOVEN (PETRUS), predikant te *Katwijk*, I. 125.
Voorbeschikking (Leer der), I. 3, 15, II. 155, v., 200.
Voorschoten, I. 115, 125, 170.
Vos (JAN KORSZ), II. 243 v.
Vrageboekje van HERBERTS, II. 236.
VRANK (FRANS), lid der nationale synode van 1586, II. 156.
Vrijgeesten. Wie aldus genoemd werden, II. 18.
Vrijheid in het godsdienstige, door COOLHAES gewenscht, II. 125, vv.

W.

Waerachtighe beschrijvinghe. Geschrift van HERBERTS, II. 235.
Waldensen in *Nederland*, I. 15, v.
Warmenhuizen. Zie CUNEUS.
Warmond, I. 57, 176, II. 69.
WARMONT (CLAAS WILLEMSZ), burgemeester te *Leiden*, I. 88.
WASSENAAR (JAN LUCAS VAN), burgemeester te *Leiden*, I. 88.
Wederantwoort van de hand van COOLHAES, II. 53, 231.
Wederdoopers, II. 72.
WENSEN (ADRIAAN), pensionaris van *Dordrecht*, I. 209.

Wereltboeck (Het) van FRANCK, II. 83.

WERF (PIETER ADRIAENSZ VAN DER), burgemeester van *Leiden*, I. 88, 107, 173, 177, 180. 222.

Werken (Goede). COOLHAES oordeel hierover, I. 161, v.

Wesel, toevlugtsoord der protestanten, I. 18, 30; synode aldaar, 34.

WESEL (ARNOLDUS VAN), leermeester van BULLINGER, I. 10.

Wetten (Kerkelijke), I. 33.

WICKLEFF (JOHAN). Zijne aanhangers in *Nederland*, I. 16.

WIGGERTSZ (CORNELIS), zijne geboorte- en standplaatsen, er rijzen klagten tegen hem op wegens onregtzinnigheid, 198; sendt eene schriftelijke regtvaardiging in, 199; krijgt zeven vragen, die hij schriftelijk beantwoordde, 199, v.; zijn gevoelen in vijf artikelen zaamgevat, er ontstaat nieuwe twist, 200, vv.; antwoordt op vijf hem voorgelegde vragen, 205; de beschuldigingen tegen hem aan de synode opgezonden, hij verschijnt aldaar niet, hij wil schriftelijk onderhandelen, 206; hij wordt ongehoorzaam en voor rebel verklaard, 207; gaat, ofschoon geschorst in zijne dienst, voort met prediken, vindt bij enkelen steun, levert nadere verklaringen in, doet eene schriftelijke presentatie en krijgt een schriftelijk antwoord, 208; negen bewijsredenen hem voorgelegd, waaruit zijne onzuiverheid in de leer moet blijken, 209; men treedt met hem in vriendelijke conferentie, 210; hij volhardt bij zijne vroegere overtuiging, nieuwe conferentie, een nieuw geschrift met de beschuldigingen nevens zijne antwoorden opgesteld, 212; eischt eene hervorming der discipline, 213; zijne belijdenis, handelende 1e over de erfzonde, 214, v.; 2e over de verkiesinghe, 214; 3e over den vrijen wil, goede wercken en perseverantie, 215, v.; 4e over de providentie, 216, v.; 5e over de discipline, 217, dit alles wordt den staten overgegeven, men besluit nogmaals met hem te conereeren, 217; hij wordt door de staten ontboden, 218, v.; men besluit hem voor de gecommitteerde raden te beschrijven, hij mag zijne gevoelens noch in zijne predikatiën noch schriftelijk verdedigen, 219; UYTENBOGAERT gezonden om hem tot eene schikking te brengen, 219, v.; hij kan wegens ziekte niet voor de gecommitteerde raden verschijnen, 220; eene justificatie opgesteld over zijne gevoelens, 221, v.; op zijne afzetting wordt sterk aangedrongen, men doet nog eene poging om hem tot afstand van zijn gevoelen te brengen, de onderhandelingen vangen aan, hij houdt de synode voor partijdig, 222; is niet tot inschikkelijkheid te brengen, hem wordt bevel gegeven om voor de vergadering der staten te verschijnen en zijn ambt neder te leggen, de commissarissen willen zijn antwoord niet aannemen, 223, v. hij dient een ander in, ontvangt hierop repliek, de onderhandelingen gesloten, hij wordt van zijne dienst ontslagen, men wil voor zijn onderhoud zorgen en hem een pensioen schenken, hij blijft te *Hoorn*, wordt door de regering beschermd en tot aan zijnen dood ondersteund, hij houdt afzonderlijke vergaderingen, 224; zijne schriftelijke verdediging, 224, v; verzocht zijne vergaderingen te staken, de synode wil hem excommuniceren, de gecommitteerden der staten trachten dit te verhinderen, hij vreest geene excommunicatie, 225; hij wordt door de synode van de kerk afgesneden, blijft tot aan zijnen dood geliefd door een groot deel der gemeente, 226.

WILHELMI (BARTHOLDUS), predikant te *Beverwijk*, II. 190.

WILLEM I, prins van *Oranje*, I. 20, vv., 30, 45, 59, 111, 113, 122. 206; II. 20.

WILLEM (JOHAN), priester te *Zwolle*, I. 22.

WILLEMSZ (HENDRIK), lid der nationale synode van 1586, II. 156.

WILLEMSZ (LENAERT), II. 243, v.

WOUWER (CHRIST AAN VAN DE), predikant te *Leiden*, II. 66, 100.

WYNGAERDEN (DANIËL VAN), tot ouderling te *Leiden* gekozen, I. 94, 240.

WYNGAERDEN (GERARD VAN DEN), raad van het hof van *Holland*, I. 49, 113, 115, 209; II. 103, 240.

Y.

YPENSZ of EPESZ (JURRIAAN), predikant te *Leiden*, I. 100; II. 239.

Z.

ZWINGLI, kerkhervormer, I. 14; wil de kerk plaatsen onder één blijvend hoofd, 33; zijne gevoelens aangaande kerkbestuur, 63, vv.; COOLHAES beroept zich op hem, I. 165; II. 51, 86.

Zwingliaansch-Melanchtoniaansche rigting, I. 33, 40.

Zwolle (De protestanten van) doen hetzelfde verzoek als die van *Deventer* en *Kampen*, I. 23.

144140